İKTİSAT POLİTİKALARI VE BÖLÜŞÜM SORUNLARI

iktisat yazıları 1969-81

KORKUT BORATAV

belge yayınları

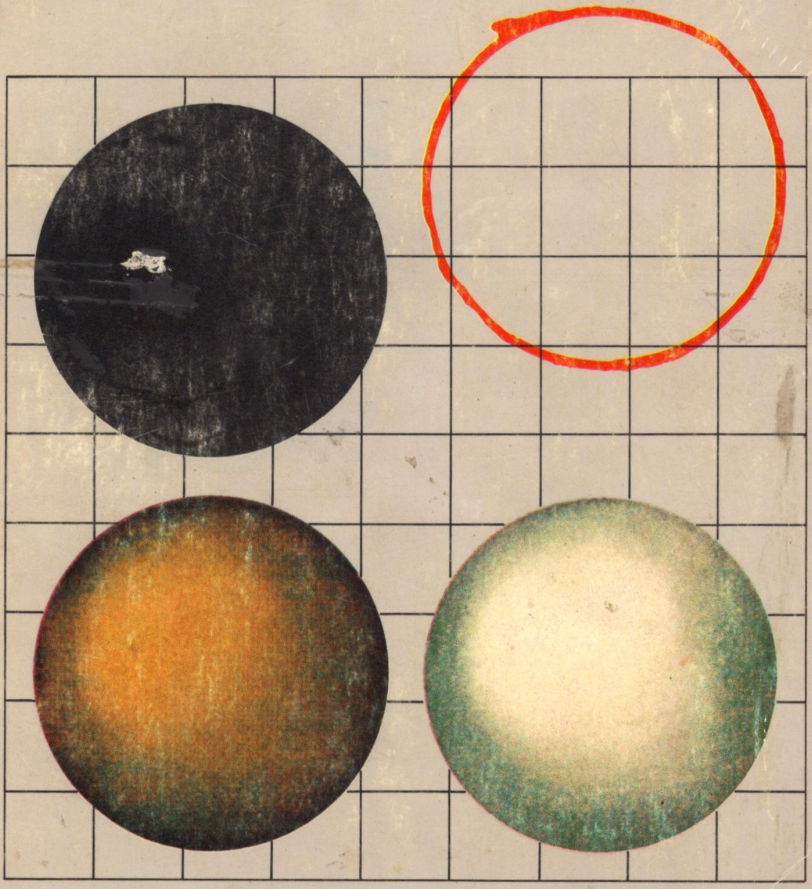

BELGE YAYINLARI 22

İKTİSAT POLİTİKALARI VE BÖLÜŞÜM SORUNLARI

Korkut Boratav'ın iktisat yazılarını biraraya getiren bu derleme, genel olarak ekonomi politiğin sorunları yanında, tarımsal ekonomik yapıdan bölüşüm sorunlarına, dünya ekonomisinden Türkiye'de iktisat politikalarının irdelenmesine dek uzanan geniş bir alanda, yazarın Türkiye'de iktisat teorisinin gelişimine yaptığı önemli katkıları sergilemekte. Çoğunluğu okuyucunun güç bulacağı akademik yayın organlarında yada mevcudu olmayan dergilerde çıkan bu yazıların, kitap halinde okuyucu kitlesine ulaşması daha kolay olacak. Bu derleme, aynı zamanda, yirmiüç yılını iktisat teorisinin öğrenimine ve geliştirilmesine adayan bir bilim adamının, 1969-1982 yılları arasındaki uzun bir zaman kesitini kucaklayan çalışmalarının temsil edici nitelikte bir dökümü niteliği de taşımaktadır. Önemli bir yaşam-çalışmasını okurlarımıza sunduğumuz için kıvançlıyız.

1935'de Konya'da doğan Korkut Boratav, 1959'da Ankara Hukuk Fakültesini bitirdi, 1960'da SBF'de asistan olarak çalışmaya başladı, 1964'te araştırmalarda bulundu. İlk basımı 1962'de yapılan **Türkiye'de Devletçilik** (Savaş Yayınevi) adlı kitabı, kendi alanında bir başyapıt niteliği kazandı. Korkut Boratav'ın diğer yapıtları: **Gelir Dağılımı** (Gerçek Yayınevi), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler** (Savaş Yayınevi), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (Birikim Yayınları) **Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı** (SBF)

BELGE YAYINLARI: 22
Birinci baskı: Haziran 1983

Korkut Boratav: İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları/ Dizgi-· Baskı: ÖZKUR OFSET/ Kapak Düzeni: PANO, Kapak Deseni: Raphie Etgar/BELGE YAYINLARI: Atasaray No: 406, Nuruosmaniye Cad. Cağaloğlu İSTANBUL

Korkut BORATAV

İKTİSAT POLİTİKALARI VE BÖLÜŞÜM SORUNLARI

Politik İktisat Yazıları
1969 - 1981

belge
yayınları

Belge Yayınları, *daha önce çeşitli dergilerde, gazetelerde çıkmış yazılarımdan bazılarını bir derleme halinde yayınlama konusunda beni ikna ettiği zaman ortaya çıkacak malzemenin hangi tür okuyucuya hitap edeceği konusunda kesin bir fikrim yoktu.*

Şimdi, 1969 - 1982 yılları arasında kaleme alınmış ve tümü politik iktisat metinleri olan yirmibir yazıyı, "İktisat Teorisi ve Sorunları", "Üretim-Bölüşüm İlişkileri ve Tarımsal Yapılar", "Dünya Ekonomisi" ve "Cumhuriyet Türkiye'sinde İktisat Politikası Arayışları" başlıklı dört bölüm halinde toplayıp, düzenledikten ve hepsini yeniden okuduktan sonra, bu derlemenin sadece sosyal bilimcilere ve iktisatçılara değil, büyük bölümü ile genel (ve aydın) okuyucu kitlesine de hitap edebileceği kanısına ulaşmış bulunuyorum. Bilimsel üretimin, sosyal bilimler alanında dahi, bir seçkinler klubü meşgalesi olmaya yöneldiği bir dönemde bu tahminimin doğru çıkması beni gerçekten mutlu edecektir. Özellikle iktisat biliminin bulgularının, iktisat öğrencilerinin dahi izlemesini imkânsızlaştıran özel bir dille ve çok ileri soyutlama düzeylerinde kaleme alma eğilimlerinin, bu alanı sevimsizleştirdiği, uzun dönemde itibardan düşürerek "amatörler"in prim yapmasına yol açtığı herhalde doğrudur

Ancak, 4-5'i dışında bu derlemedeki yazıların genel okuyucu için kaleme alınmamış olduğunu da belirtmek isterim. Bu yüzden bunlar, meslekten olmayan okuyucular için biraz daha yoğun bir çaba gerektiren metinlerdir. Bunlarda dahi güçlüklerin makul boyutların dışına çıkmadığı kanısındayım. Örneğin, ilk bakışta genel okuyucuyu yadırgatacak sembolleri (harfleri) belli bağıntıları açıklamak için kullanan iki yazıda dahi her sembolün (harfin) bir kavramın kısa ifadesi olduğu dikkate alınırsa ve, faraza, "tüccarın satış fiyatından çiftçinin eline geçen fiyatı çıkarırsak tüccar brüt kârını elde ederiz" demek yerine, $p_t = f_n - f_ü$ ifadesinin kullanıldığı anlaşılırsa ve sözü geçen bağıntı sayısal örneklerle canlandırılırsa bu metinlerin dahi fazla güçlük çıkarmadan izlenebileceğini sanıyorum. Yazıların büyük bölümü için ise bu türden güçlüklerin olmadığı dikkatli bir okumanın yeterli olacağı söylenebilir.

Yazılar, her bölüm içinde genel "sunuş"u izleyerek, mümkün mertebe kronolojik bir sıra içinde sunulmuştur. Bazı yazılarda yapılması gerekli ve uygun görülen kısaltmalar "sunuş"ta belirtilmiş ve metin içinde noktalarla gösterilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerin iç örgüsünü daha iyi bir biçimde vermek için, bu bölümlerin başına, birisi bir kitabımdan, diğeri yayınlanmamış "ders notları"ndan alınan birer metin konmuş, son bölüme şimdiye kadar basılmamış bir konferans metni eklenmiştir. Diğer metinlerin tümü, "sunuş"larda belirtilen dergi veya gazetelerden alınmıştır. Ve derlemenin, ilk defa kaleme alınan "sunuş"ları dışındaki bütün yazıları (kısaltmalar ve düzeltilen baskı hataları dışında) herhangi bir değişikliğe uğramadan, olduğu gibi yayınlanmaktadır. Edebiyatta olduğu gibi sosyal bilimler alanında da bir eserin bir kere basıldıktan sonra yazarından bağımsız bir varlık ve buna bağlı bir dokunulmazlık kazanması gerektiği kanısındayım. Yine de, bu derlemedeki yazıları yeniden okuduktan sonra, onları yeni baştan yazacak olsa idim, pek az değişikliğe gerek duyacağımı farkettim. Bu da bu yazıların kapsadığı on üç yıl boyunca, temel tahlillerimin ve dünyaya bakış tarzımın değişmediğini gösteriyor. Bunun bir meziyet mi, bir kusur mu olduğunu zaman ortaya koyacaktır.

Ben bugün kendimi, "mülkiye'li bir iktisatçı" telakki ediyorum. Ne var ki yazarlığım, "Mülkiye'li" ve "iktisatçı" olduğum yıllardan daha öncelere uzanır. 1950'li yılların sonralarında. Yücel, Yeni Ufuklar, Pazar Postası gibi dergilerde A.Korkut ve M. Karataş imzaları altında edebiyat, siyaset alanlarında ve genel olarak toplumsal konularda pekçok yazım yayınlandı. Ancak bu derlemedeki yazılarımın tümü, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde asistan ve öğretim üyesi olarak görev yaptığım yıllarda kaleme alınmıştır. Türkiye'de toplumsal bilimlerin gelişiminde son çeyrek yüzyıl içinde öncü bir rol oynamış bulunan Mülkiye'nin çatısı altında Şubat 1983'e kadar yirmi yılı aşkın bir süre çalışmak imkânına sahip oldum. Buradaki yazılar, belli bir ölçüde bu ortamın da ürünüdür. Ve bu ortamın en belirleyici unsurlarından biri öğrenci olmuştur. Anadolu'nun dört bir köşesinden gelerek Mülkiye hamurunda yoğrulan bu gösterişsiz, fakat zaman zaman olağanüstü yetenekleri sakladıkları ortaya çıkan öğrencilere hocalık yapmak benim (ve birçok meslektaşım) için şaşırtıcı bir deney olmuştur. Bu dikkatli, eleştirici, hatta insafsız ve "kül yutmaz" gençler karşısında hoca, bildiklerini sürekli olarak sınamaya, kendisini aşmaya zorlanmış; öğretmek, sık sık bir öğrenme sürecine dönüşmüştür. Bu ilginç deneyi yaşamış bir insan olarak, bu derlemedeki yazılarımın biraz da onlar sayesinde ve onlar için yazılmış olduğunu söyleyebilirim. Bu nedenle bu kitabımı vefakâr Mülkiye'li öğrencilerime ithaf ediyorum.

Korkut BORATAV

I. Bölüm

İKTİSAT TEORİSİ VE SORUNLARI

SUNUŞ

"İktisat Teorisi ve Sorunları" başlığı altında toplanan ve aslında birbirlerinden farklı konuları ele alan uç yazının ortak yönü, iktisadın kuramsal sorunları ile ilgili olmalarıdır.

"Bilim ve İktisat Bilimi Üzerine Notlar" başlığını taşıyan ve 1972 yılında ODTÜ yayınları arasında çıkan, Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine *adlı derlemede yer alan yazı, iktisadın bir sosyal bilim olarak içeriği üzerine yapılan bir tartışmadır. Bu yazı, iktisadı, "toplumsal servetin üretim ve bölüşümünü açıklayan" bilim olarak tanımlayan klasik iktisadın ve onun geliştiricisi olan Marksist okulun politik iktisat anlayışı ile, bu "bilim"i, "kıt kaynaklarla belli amaçların karşılanması" sanatı olarak tanımlayan neoklasik okulun* normatif *anlayışı arasındaki karşıtlığı vurgulamaktadır. Gramsci'nın ifadesiyle, neoklasik okulun yukarıda (ve bu ilk yazıda) özetlenen iktisat anlayışı, "iyi ahçılık"tan "aşk sanatı"na kadar pek çok insan uğraşısını kapsayan ve bir sosyal bilimin değil,* praksiyoloji *diye de adlandırılan evrensel optimizasyon disiplininin içeriğini belirleyen bir tanımdır.* "Sosyal" *bilim olması bir yana,* bilim *dahi olmadığına inandığım bu türden bir iktisat anlayışına karşı* politik iktisat *geleneğine sadık kalmaya çalışan yazılardan oluşan bu derlemede, "Bilim ve İktisat Bilimi Üzerine Notlar"ın bir anlamda bir* Giriş *olarak da okunabileceğini sanıyorum.*

Toplum ve Bilim *dergisinin Kış 1977 sayısında yayınlanan, "Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine" başlıklı yazı ise, emek-değer kuramı ve onun tabii uzantısı olan artı-değer kavramına yönelmiş modern eleştirilere bir yanıttır. Emeğe dayanan bir değer kuramı ve ondan türeyen bir* artı-değer *kavramı olmadan* kapitalist *sömürüyü, veya insan emeğiyle ölçülmesi gereken bir genel* artık *(veya artı-ürün ya da artı-emek) kavramı olmadan* genel anlamda *sömürü olgusunu kavramamıza imkân yoktur. Bu yazıda kendileriyle polemik yapılan aksi yöndeki görüşler, belki de, sömürü denilen olgunun insanlığın ortak bilincinde yüzyıllardır yeretmiş bulunan (ve bu yüzden de nesnel gerçeklikle yakından bağlantılı olması beklenen) sağduyulu tanımını unutmuş göründükleri için yanlış yoldadırlar: "İnsanın başkası için* çalış-

masi *sömürüdür" Bu anlayış, insanın* çalışmasının, *çalışma süreleri ile (emek-zamanı ile) ölçülmesini ve bu sürenin bir kısmının nasıl olup da* başkaları için *sarfedildiğinin (yani emek-fazlasına el koymanın özel mekanizmalarının) incelenmesini sosyal bilimcinin önüne bir görev olarak getirir. Emek -değer kuramının artı-değer kavramı aracılığı ile kapitalizm için yaptığı da budur. Kapitalist olmayan üretim ilişkileri içinde sömürü sorununa ne türden artık kavramları ile ve nasıl bakılabileceği sorununun bu derlemede yer yer işlendiğini okuyucu görecektir. "Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine" ise,* bağlı üretim *(ya da* bileşik ürün) *koşullarında, emek-değer kuramının, bazı mallar için pozitif fiyatlar ve pozitif kâr haddi verdiği halde aynı mallar için negatif değerler ve negatif sömürü oranı verebileceğini ve bu yüzden içsel tutarsızlıkla malul olduğu iddiasının bir reddiyesidir.*

"Piyasa, Özyönetim ve Sosyalizm" ise, Yugoslavya'da yayınlanan Economic Analysis and Workers' Management *dergisinin 1981,XV/2 sayısında yayınlanan bir İngilizce makalenin Türkçe orijinalidir. Bu yazıda, bir toplumsal kuruluş olarak sosyalizmin normatif hukuk kalıplarına dayalı formel mülkiyet ilişkileri ile tanımlanamayacağını vurgulamaya çalışıyorum. Fiili temellük ilişkileri bu formel kalıpların yerine konmalıdır ve çağdaş koşullarda bu yerine koyma işi, meta üretiminin (piyasa süreçlerinin) bölüşüm ilişkilerini etkileme veya belirleme derecesini aydınlatan bir iktisadi çözümleme ile yapılabilir. Bu çözümleme, siyasi iktidarın sınıfi içeriğini belirlemeye yönelik ikinci, ancak fevkalâde önemli, bir çözümleme ile tamamlanmalıdır. "Piyasa, Özyönetim ve Sosyalizm", çağdaş Yugoslav ve Doğu Avrupa toplumlarına kabaca tekabül eden iki model ile bir üçüncü hipotetik-sosyalist model için yukarıdaki doğrultuda yapılan bir çözümleme denemesidir. Benzer bir çözümleme çabası, 1973 yılında yayınlanan (ve 1982'de ikinci baskısı yapılan)* Sosyalist Planlamada Gelişmeler *başlıklı kitabımın bazı kesimlerinde yapılmış idi. Bunca yıllık kuramsal birikime ve tarihi deneyime rağmen hâlâ, "sosyalizm nedir?" tartışmasını yapma ihtiyacında olmamız düşündürücü bir durum olsa gerektir.*

BİLİM VE İKTİSAT BİLİMİ ÜZERİNE NOTLAR

Iktisadın bir bilim ve bir sosyal bilim olduğunu kabul ediyorsak, içeriği ve konusu üzerinde uzun boylu ihtilafa düşmememiz gerekir. Bütün bilimlerin ortak konusunu oluşturan maddi dünyada objektif olarak, yani araştırıcının niyet ve eğilimlerinden bağımsız olarak varolan olguların içinden sosyal olanların ayrılması ve tanımlanması konumuzun sınırlarını çizmenin ilk adımıdır. Sosyal olguların içinden ekonomik olanların ayrılıp tanımlanması ise bu ilk adımı izleyecektir. Tanımlanan olgu gurubunun, (örneğin ekonomik olguların) biliminden bahsettiğimize göre, olguların ve bunları oluşturan unsur ve süreçlerin sadece tanımı ve tasviri değil; bunların içinde sürekli olarak tekrarlanan objektif ilişkilerin tesbit ve tahlili; yani kanuniyetlerin bulunması ve açıklanması ile uğraşmamız gerekir.

Bu noktadan hareketle; bugün geleneksel iktisat diye karşımıza çıkan garip ve karmaşık görüntü içinden bilim olmayan ve sosyal olmayan unsurları ayıklamak hiç olmazsa kavramsal olarak mümkün olsa gerektir; bu temizleme işleminden sonra geride kalan kümenin içinden iktisadi olmayan sosyal bilim unsurlarının (diyelim sosyolojinin) ayıklanması bizim burada üzerinde durmayacağımız tâli ve nisbeten önemsiz bir mesele oluyor.

İlk önce, bugün iktisat bilimi diye öğretilen disiplinin içinden bilim olmayan unsurların ayıklanması meselesine kısaca eğilelim.

Normatif bir disiplin, objektif olgu ve ilişkilerin kanuniyetlerini araştırmadığı, "ne olmalı?", "nasıl yapılmalı?" "doğru ve haklı olan yol ve çözüm hangisidir?" gibi sorulara cevap aradığı için bilim değildir. Bu yüzden iktisadın bünyesine kök salmış bulunan refah iktisadının tümü; fiyat teorisinin büyük bir kısmı; harekât araştırması, programlama gibi optimizasyon meselesine getirilen yeni çözümler, iktisattan çıkarılıp ait oldukları yere bırakılmalıdırlar. İşletmecilik, yönetim "bilimi", karar verme teorisi gibi bilim olmayan normatif disiplinler esasen bu gibi optimasyon sorunlarına; iktisatçıların ne yaptıklarına bakmadan yeni teknikler bularak (PERT, sistem analizi) veya iktisadın sonradan sahip çıktığı yöntemleri ilk defa keşfedip uygulayarak (doğrusal programlama) ve alabildiğine geliştirerek çözüm aramaktadırlar.

Normatif yönünü ayıkladığımız, optimizasyon sorunlarıyla uğraşma hakkını elinden aldığımız anda geleneksel iktisat teorisinden geriye birşey kalacak mı? Mesele oldukça ciddi görünmektedir. Örneğin, "firma dengesi" gibi iktisat "bilimi"nin en vazgeçilmez konusunun aslında kapitalizmin rekabetçi (veya tekelci) aşamasında kapitalist işletmelerin gerçekte nasıl hareket ettiklerini ve davranışlarını belirleyen —eğer varsa— kanuniyetleri tesbit gibi *bilimsel* bir amaca yönelmediğini; aksine ayrıntılı bir biçimde modelleştirilmiş soyut ve belirli piyasa koşullarında "firma karını âzamileştirmek için nasıl davranmalıdır?" gibi normatif bir meseleye cevap arandığını tesbit edince; ve aynı durumun çok daha belirgin bir biçimde tüketici dengesi için ve keza genel denge için geçerli olduğunu gösterince mikro iktisadı, bir disiplin olarak iktisat biliminin dışına çıkarmamız gerekecek.

Marjinal analizin, neo-klasik teorinin bilim olmadığı, iktisat olmadığı kuşkusu, bir çok iktisatçıyı sık sık rahatsız etmiş olsa gerektir. Bırakalım sosyal bilimleri; fizik ve tabiat bilimlerinin hangisinde bu kadar incelmiş ve bu derecede kesin sonuçlara götüren, mükemmel bir yapı vardır? Kişi, kullanılan âletlerin ve tahlil metodunun yanılmaz ve hemen hemen kusursuz olduğunu görüyor; bu âletlere bu kadar rahatlıkla uyan beden (öz), herhalde gerçek hayatın zengin, yaşayan ve karmaşık ilişkileri değil: cansız bir manken, bir dizi normatif sorunlardan ibaret olabilir ancak. Normatif yönüyle neo-klasik teori ve marjinal analiz, bazılarının sandığı gibi yanlış değildir; yanlışlığının ispatı imkansız bir sistemdir. Onda, gerçeğe durmadan yaklaşan, fakat bir türlü ulaşamayan bilimin eksikliklerini, bocalamalarını ve yetersizliklerini değil; "keşfinden" hemen sonra mükemmelliğe ulaşan ve yüzyıldır esas tahliline — "kusursuz" olduğu için — hiç bir ilâve yapılamayan, sadece kapsamı genişletilerek katkılar yapılan bir özellik görüyoruz; bu, kuşkusuz, âletlerinin ötesinde özü ile de mantığın ve özellikle matematiğin yanılmazlığı ve mükemmelliğidir. Bilim değildir. Bu meseleyi Baumol'un marjinal analiz ve onun çağdaş paraleli olan programlama üzerine söylediklerini naklederek kapatalım:

"Marjinal analizi icat etmekle iktisatçılar, diferansiyel matematiğin esas olarak kaba bir türüne birkaç yüzyıllık bir gecikmeyle bulaşmış oldular." "Programlama (ise) tamamen bir matematik tekniğidir. İktisadi içeriği bu yüzden sıfırdır... Ekonominin herhangi bir parçasının işleyişi üzerinde kendi başına bize hiçbir şey öğretemez... Matematik gibi o da ya esasen sahip olduğumuz veya varsaymak istediğimiz iktisadi bilginin sonuçlarını bulmada bize yardım eder. İktisatçılar

programlamanın gelişimine katkı yapmışlarsa, bu katkıyı kendi alanları dışında yaptıkları söylenebilir... Programlama optimal çözümlerle ilgilidir.. Bu yüzden marjinal analiz gibi o da "ne olmalı?" sorusunu cevaplandırmadaki başarısını, "nedir?" sorusunun cevabını açıklamada gösterememiştir." (*)

Normatif unsurlarından ayıklanan iktisat öğretisi, bu kere de ikinci bir temizleme operasyonuna tabi tutulmalıdır: Sosyal olmayan, yani insanlar. — arası ilişkileri değil; ya bizatihi nesneleri, ya bizatihi psikoloji ve fizyolojisiyle insanı veya sadece insan-nesne ilişkilerini ele alan bir çaba bilimsel olabilir; fakat sosyal bilimlerin uğraşı alanına giremez.

Geleneksel iktisatta bu yaklaşım; salt teknolojik bir ilişkiler bütününü tasvir eden üretim fonksiyonlarında; fizyolojik ve psikolojik unsurlardan oluşan bizatihi tüketim olgusunun tahlilinde ve sosyal içeriğinden soyutlanmış bireyci ve psikolojik bir tüketici davranışları teorisinde ortaya çıkar.

Bu iki ayıklama işlemini tamamladıktan sonra, geleneksel iktisattan geriye ne kalır? Geride bizce, sınıfi niteliği iki ayrı yönden ağır basan bir yarım-bilim kalacaktır. Birincisi, kapitalist sistemin çağdaş aktüel sorunlarına cevap verme ihtiyacından doğan sınırlı kapsamlı, dar görüşlü, fakat bu çerçeve içinde kısmi doğrulara ulaşabilen pragmatik bir kol. Keynesci analiz, ekonometrik okul, para-banka, ve dış ticaret mekanizmalarının işleyişini tasvir ve tahlil eden katkılar, bazı büyüme teorileri bunlar arasında sayılabilir. Bazı iktisatçılarımız, "Batı iktisadı az gelişmiş ülkelerin ve Türkiye'nin meselelerine cevap vermekte yetersizdir." tezini ortaya atarlarken kastettikleri geleneksel iktisadın bu pragmatik koludur ve bu eleştiri bizce çok sınırlı kalmaktadır.

İkincisi ise, münhasıran ideolojik bir görevi olan iktisat teorileri. Burjuvazinin ilerici değil, tutucu döneminin ürünü olan ve bu yüzden eleştirici bir tavırla gerçeği aramak yerine, status-quo nun apolojisini yaparak gerçeği maskelemeye çabalayan teorik sistemleri kastediyoruz. Hem bilimsel, hem sosyal-bilimsel bir görünüş taşıyan bu teoriler; örneğin neoklasik bölüşüm teorileri; bizatihi ideolojik unsurlar taşıdıklarından değil, burjuvazinin bir önceki paragrafta saydığımız sınırlı görevleri karşılayacak konular dışında- sosyal ve iktisadi gerçeği bütün zenginliği ve genişliğiyle kavramaya ve yaymaya artık ihtiyaç duyma-

(*) Economic Theory and Operations Analysis, (Englewood Cliffs N.J.: Prentice-Hall, 1961) ss. 64-65

dığı bir dönemde hakim sınıfların damgasını taşıyan iktisat teorileri oldukları için yanlıştırlar. Ricardo ile Clark arasındaki fark iktisadi tahlillerinde ideolojik unsurun yer alıp almaması açısından görülemez; burjuva ideolojisi her ikisinin eserlerine sıkı sıkıya girmiştir; ancak birincisi, burjuvazinin ilerici olduğu, dolayısıyla burjuva ideolojisinin eleştirici bir tavır aldığı ; diğeri ise, burjuva ideolojisinin sadece apolojiyle uğraştığı dönemleri temsil eden iktisatçılardır. Bu yüzden Ricardo ve sistemi dünyayı kavramamızı kolaylaştırırken Clark, ekonomik ilişkilerin özüne nüfuz etmemizi engelleme misyonunu başarıyla ifa eder.

Görüldüğü gibi geleneksel iktisat, önemli bir bölümü ile *bilimdışı* oluşu; bilime yaklaşan noktalarında çoğu kere sosyal bir özü olmayışı; sosyal bir öze yönelir göründüğü hallerde de (Sermaye, bölüşüm ve bazı gelişme teorilerinde olduğu gibi) hâkim sınıf ideolojisinin apoloji bataklığına saplanması veya (Keynes iktisadında olduğu gibi) sınıfi bir pragmatizme yönelmek gibi günahları sırtında taşımaktır. Buna rağmen bu öğretiyi ciddiye almamazlık edemeyiz; tümü ile red edemeyiz; zira onun bünyesinde bilimsel olanla olmayan sıkı sıkıya kaynaşmış ve kenetlenmiştir.. Ve bunları birbirinden ayırmak güç, fakat zorunlu bir görev olarak karşımızda durmaktadır. Bu kaynaşma olgusunun bir örneği, kavramsal olarak kesinlikle bilim olmadığı halde normatif iktisadın, örneğin fiyat teorisinin; "rasyonal davranış"ın ve "kâr güdüsü" nün fertlerin ve ekonomik birimlerin kanına işlediği, herşeyin metalaşmış olduğu bir dünyada, bilimlerin gerçek hareket tarzlarının ve piyasa ilişkilerinin oldukça yaklaşık "simülâtif" bir görüntüsünü zaman zaman verebilmesidir.

Bu kısa yazıdaki amacımız, iktisat biliminin içerdiği ve kapsamı ile ilgili temel meselelere kesin cevaplar getirmek değil , bu konuda düşünmeyi ve tartışmayı tahrik edeceğini umduğumuz bazı sorunları ortaya atmak olmuştur.

(1972)

EKSİ DEĞERLER VE EKSİ SÖMÜRÜ ORANI ÜZERİNE

Hasan Ersel, *Toplum ve Bilim*'in 3. sayısında yayınlanan yazısında, Morishima ve Von Neumann modellerini kullanarak ve Steedman'ın eleştirilerinden hareket ederek Marxist emek-değer kuramının "bağlı üretim" sözkonusu iken karşılaşacağı sorunları incelemeye girişiyor. Von Neumann terminolojisi ile "bağlı üretim" (veya "bileşik ürün") tek bir üretim sürecinde aynı anda birden fazla mal üretilmesi halidir. Ersel, sayısal bir örnekle geliştirdiği iki süreç ve iki maldan oluşan (ve her sürecin iki malı da ürettiği) bir modeli önce fiyatlar ve kâr oranı sonra da (Marxist anlamda) değerler ve artı değer (sömürü) oranı için çözüyor. Elde ettiği sonuç gerçekten çarpıcıdır; zira, fiyatlar ve kâr oranını artı çıktığı halde, bazı malların (Ersel'in örneğinde bir malın) değeri ve sömürü oranı eksi çıkabilmektedir. Hemen belirteyim ki, sömürü oranının eksi çıkmasının nedeni, bazı değerlerin eksi olmasıdır. Bu nedenle sonuçların tartışılmasında "eksi değerler'sorununuele almak, "eksi sömürü oranı" sorununu da içermiş oluyor. Bu yazıda da böyle yapılacaktır.

Bu sonucu "çarpıcı" olarak nitelendirdim. Nedeni, Marxist iktisada aşina olan herkes için açık olsa gerektir: Kapitalist bir ekonomi fiyatlarla işler ve bu ekonomide ana sömürü kategorisi, fiyatlarla hesaplanan kârdır. Kârın artı olduğu; yani fiilen sömürünün varolduğu bir durumda, artı değer oranının eksi olabileceği ispat edilirse, Marx'ın kapitalist sömürüyü açıklamak için geliştirdiği artı değer kuramı çökmüş olur. Bu çerçevede, kârı hâlâ bir sömürü kategorisi olarak görmekte ısrar edeceksek, kapitalist sömürüyü açıklayacak farklı kuramsal dayanaklar gerekecektir. Ersel de böyle söylüyor ve anladığım kadarıyla, "iktisatçı Marx'tan" vazgeçilerek "sosyolog ve tarihçi Marx'a" başvurulabileceğini telkin ediyor: "Bu durumda kapitalist ekonomide sömürü olgusunu arayanların, Marx'ın değer kuramından bağımsız olan başlangıç noktalarına gitmeleri gerekir. Bunlar ise, Marx'ın mülkiyet ve elkoyma ilişkilerine ilişkin yaptığı gözlemler ve ortaya attığı hipotezlerdir." (Ersel, s. 67)

Bu yazıda, yukarıdaki sonuçların ana dayanağını oluşturan "eksi değer" bulgusunun Marxist iktisatta yeri olamayacağını ve bu yüzden kullanılan yöntemin ve modelin Marx'ın artı değer kuramının içsel tutarlılığını sınama bakımından bir anlam taşımayacağını göstermeye çalışacağım. Bu, kullanılan modelin "Marx'ın yaklaşımına sıkı sıkıya bağlı kaldığı"nı yazan (s.54) Ersel'in savının reddi anlamına gelir. Bu

husus önemlidir; zira burada yapılan, artı değer kuramını farklı bir bölüşüm kuramıyla (örneğin marjinal verimlilik kuramıyla) karşılaştırmak; farklı yaklaşımların erdemlerini ve handikaplarını tartışmak değil; Marx'ın tanımları ve kavramsal çerçevesi içinde kalarak Ersel'in sonuçlarını çıkaramayacağımızı ileri sürmek olacaktır.

Ayrıca, "bağlı üretim" olgusunun, artı değer kuramına değil, bilcümle değer kuramlarına, hatta işletmecilik ve muhasebe disiplinlerine ilişkin güçlükler getiren genel bir sorun ortaya attığını ve sorunu çözmek için Morishima'nın izlediği "optimum değer yaklaşımı"nın doğru olmadığını (Ersel'e bu noktada katılarak) kısaca ortaya koymaya çalışacağız.

II

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ersel'in çözümünde eksi sömürü oranı, bazı değerlerin eksi olmasından doğmaktadır ve bu yüzden sorunun özü, "eksi değer" ifadesinde düğümlenmektedir.

Marx'a göre değer. bir malın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıdır (*Kapital*, Bölüm 1, Kesim 1). Bu ifade ne anlama gelir? Bu, bir varsayım mıdır; yoksa kanıtlanması gereken bir önerme midir? İkisi de değil... Bu ifade bir tanımdır. Ve bu yüzden Marxist çerçeve içinde inşa edilen herhangi bir modelde değerlerin bu tanıma uygun olması gerekir. Aksi halde, "izlenen yolun Marx'ın tanımlarına ve yaklaşımına uygunluğu" (Ersel, s. 55) ileri sürülemez.

Şüphesiz, Marx'ın değer tanımının gerisinde, "üretken faaliyet(in), ... insan emek-gücünün sarfından başka birşey" olmadığını ileri süren kuramsal bir önerme vardır (*Kapital*, s. 37). Bu, bütün sınıflı toplum biçimlerinde, bölüşümü ve üretim ilişkilerini doğrudan üretici olanların yeniden üretilmesi için gerekli olan emekle, emek fazlası (artı-emek) arasındaki ilişkilerde ve özellikle emek fazlasına elkoymanın özel biçimlerinde arayan ve açıklayan Marxizmin bir diğer önermesine bağlanabilir. Artı değer kuramı da bu sonuncu önermenin kapitalizme ait özel halidir. Bu yazıda, Marx'ın kavramsal çerçevesi içinde kaldığımız için, değer tanımının arkasında yatan (ve burjuva sosyal biliminin karşı çıktığı) bu genel önermeleri tartışmıyoruz.

Değer, bir malın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı olarak tanımlanınca, "eksi değerler" ne anlama gelir? Bir malın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanının eksi (negatif) olması. düşünülebilir mi? Yukarıdaki tanımı kabullendikten sonra, eksi değerlerin değil mümkün, "kabili tasavvur" dahi olamayacağını görmek için sadece sağduyu gerekir. Üretimi için negatif emek harcanan bir malı düşünmek; diyelim memeli hayvanların üremesini açıklamaya

yönelik bir model yapan biyologun, eksi ağırlıkta bir yavru doğurabilen bir memeli türü "bulmasına" benzer (1).

Bu durumda Marxist olduğu ileri sürülen bir modelin çözümü, eksi değerler vererek sonuçlanıyorsa, burada sorun Marx'tan değil modelden gelmektedir. Matematik diliyle, değerler modelin bilinmeyenleri içinde yer alıyorsa bunlar için artı olma sınırının (Ersel'in notasyonuna göre $L_i > 0$) konması gerekir. Bu sınır, belli bir teknolojik yapıdan, (üretim süreçlerinden) hem değer, hem fiyat sistemini türeten bir modelde, sadece pozitif değerlerle tutarlı çözüm veren fiyatlar kümesinin mümkün olabileceği anlamına gelir.

Ersel'in yazısında değerlerin artı olma sınırı yoktur. Ersel, "değerlerin artı olması"nı, bence, kanıtlanması gereken bir önerme olarak ele alıyor. Gerçi, "Marx'ta emek değerlerinin sağlamaları gerek(en)" özelliklerden biri, "bir malın emek değeri artı olmalıdır" ifadesiyle gösteriliyor (s. 52); ancak Ersel, Morishima'yı izleyerek, "Marx'da değerlerin artı olduğunun kanıtlanabilmesi için gerekli varsayımlar"dan da sözettiğine göre, "artı olma" özelliği bir tanımsal sınırlama değil, kanıtlanması gereken bir önermedir. Nitekim Ersel'in sayısal modeli de sorunu böyle ele almıştır.

III

Bu noktaya kadar, "eksi değerler" ve "eksi sömürü oranı" sorunlarını, bağlı üretim olgusundan soyutlayarak ele aldım. Şimdi, yukarıdaki tesbitin, yani eksi değerlerin tanım gereği mümkün olamayacağı hususunun bağlı üretim durumunda da geçerli olduğunu göstermeye çalışayım.

Bağlı üretimden doğan sorun; emek dahil bütün girdilerin tek bir üretim süreci içinde birleşmesi; ancak sürecin sonunda birden fazla mal elde edilmesi biçiminde doğar. Üretim sürecinin bütünlüğü, emeğin ve herhangi bir girdinin, sürecin çıktılarını oluşturan mallara ayrı ayrı ve belli miktarlarda indirgenebilmesine imkân vermez.

Buğday üretiminin ortalama koşullarını yansıttığını varsayacağımız bir örnek verelim: 250 saatlik emek ve 200 kg. buğdayın (tohumluğun) girdi olduğu bir üretim sürecinin çıktıları 1000 kg. buğday ve 500 kg. saman olsun (2). Üretim süreci tek olduğu ve buğday ve saman üretimine ayrılan alt süreçlerden oluşmadığı için, örnek tipik bir bağlı üretim halidir. Sorun şudur: Buğday ve saman, kullanım değerleri farklı iki nesnedir; yani iki ayrı maldır. Dolayısıyle ayrı piyasaları, ayrı değişim değerleri ve fiyatları olması gerekir. Bu durumda bu iki malın değerini (içerdikleri emek miktarını) ayrı ayrı hesaplamak; yani, aynı süreç içinde harcanan toplam emek girdisini, buğday ve samana ayırmak nasıl mümkün olacaktır?

(1) Üretimi için sıfır emek harcanan bir nesne (sıfır değer hali) tasavvur edilebilir ama bu üretilmeyen bir "mal"dır (hava gibi). Marxist iktisat bu nesneleri mal kabul etmeyerek inceleme alanı dışında tutar.

Buğday+saman tek mal sayılsa idi, bu malın değerinin artı oldu ğunda şüpheye düşemezdik; zira, bir buçuk ton Buğday+saman üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emeğin 250 saat dolaysız emekten ve 200 kg. tohumluk buğdayda içerilen dolaylı emekten oluştuğu açıktır. Ancak buğdayla samanı ayrı mal saymak zorunda olduğumuz için örneğin 250 saatlik dolaysız emeğin ne kadarının buğdayın, ne kadarının samanın üretimine atfedileceğini saptamadan değer hesabını yapamayız. Ancak böyle bir hesaplamayı yapma iddiasında olan hiç bir matematik modelinin, saman için pozitif, buğday için negatif değerler çıkarmaya da hakkı yoktur; böyle bir sonuç anlamsız, saçma olur (3)

Böyle bir sonucun saçmalığını, olayı, iktisat ve değer kuramları dışında saf bir biyoloji olayı olarak düşündüğümüzde daha açık görürüz: Toprağa saçılan 200 kg.'lık buğday, birkaç ay sonra 1000 kg. buğday ve 500 kg. samana dönüşmüş olur. Ayrı ayrı saman ve buğday çıktılarının içinde 200 kg.'lık tohumun payı nedir? Herhangi bir biyoloji modeli, saman çıktısında artı, buğday çıktısında ise eksi tohum girdisi "hesaplarsa" herhalde bu modeli de anlamsız ve saçma saymak zorunkalırız (4).

Bu örneklerden hareketle, yukarıda söylediğimiz genel ilkenin, yani her malın değerinin artı olacağı sınırlamasının bağlı üretim için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz sanırım.

Bu sınırlamayı getirmek bağlı üretim sorununu şüphesiz ki çözmüyor. Esasen bu yazıda soruna biçimsel bir çözüm getirme amacı da izlenmemektedir. Ne var ki, değerlerin artı olması sınırı konduktan sonra, bağlı üretimde dahi artı kâr oranı veren bir sistemin eksi sömürü oranı üzerine inşa edilmesi imkânı ortadan kalkar ve bağlı üretim artı değer kuramının bir sorunu olmaktan çıkar.

Ancak bu durumda dahi ortaya çıkan indirgeme güçlüğü bağlı üretimin değer kuramı içinde bir sorun olarak kaldığını gösteriyor. Tek bir üretim süreci içinde oluşan birden fazla malın değerlerinin ayrı ayrı hesaplanması sorunu...

Ne var ki bu, sadece emek-değer kuramına ve Marxist iktisada ait bir sorun mudur? Kesinlikle hayır! Emek-değerlerle hiç ilgilenmediğimiz, sadece fiyatlardan oluşan gerçek bir piyasa ekonomisi düşüne-

---

(2) Buğdayı, ücret malı kabul edersek 250 saatlik emeği, buğday cinsinden tanımlanan ücret haddi ile çarpar ve tüm girdileri sadece buğdaya indirgeyebiliriz. Bu Ricardo'nun tek mallı modeline ve Von Neuman'da işgücünün ele alınış biçimine uyar, ama şimdiki amacımız bakımından gerekli değildir.

(3) Örneğin saman için 300, buğday için, -50 (eksi elli) saatlik dolaysız emek harcandığını çıkaran bir çözümün saçmalığı herhalde açıktır.

(4) Örneğin samanda 300 kg. tohum, buğdayda ise -100 (eksi yüz) kg. tohum girdisi veren bir çözüm.

lim. Tek bir üretim sürecinin birden fazla mal ürettiğini (bağlı üretimi) ve bu malların denge fiyatlarla piyasada satıldığını kabul edelim. Mallardan her birine atfedilecek maliyetler ve her bir malın üzerindeki kâr oranı nasıl hesaplanacaktır? Üretim sürecindeki girdilerin tüm sürece ait maliyetleri, ayrı ayrı mallara nasıl atfolunacaktır? Sorun öncekilerle aynıdır ve sadece bir iktisat kuramı sorunu değil, aynı zamanda bir muhasebe ve işletmecilik sorunu olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bu durumda, bağlı üretim olgusunun bilcümle iktisat, muhasebe, işletmecilik disiplinleri için bir değer ve hesaplama sorunu olarak ortaya çıkardığı güçlüklerin yükünü sadece Marxist iktisadın sırtına (ve üstelik konu ile ilgisi olmayan artı değer kuramı üzerine) yıkmak haksızlık yapmak olmuyor mu?

IV

Marx'ın "sorununu" çözmek iddiasıyla Morishima'nın getirdiği "optimum" çözüme Ersel'in yönelttiği eleştiriler ise bence doğrudur. Kapitalist bir ekonomide belli bir net hasılayı sağlamak için toplam emek girdisini asgarileştirecek bir amaç fonksiyonu düşünmek anlamsızdır; zira, toplam emeğin asgarileşmesi, artığın azamileşmesi anlamına gelmeyebilir.

Ersel'in de ifade ettiği gibi, "optimum emek yaklaşımında ekonomi hem rekabetçi kapitalist ekonomiden farklı bir amaç (minimum emek kullanımı) ve hem de farklı bir işleme mekanizmasına (ekonominin bütününü içeren bir optimizasyon, örneğin bir merkezi planlama) sahip görünmektedir." Ve bunu, "kapitalist ekonomide sömürü olgusunu ortaya çıkartmaya çalışan bir kuramda" yapmaya hakkımız yoktur (Ersel, ss. 65 - 66).

Bu doğru tesbite küçük bir eklenti yapmakla yetineceğim. Morishima'nın optimum çözümüne çok yakın bir model, sosyalist bir ekonomi için Sovyet iktisatçısı Novozhilov tarafından önerilmiştir. Sosyalist bir toplumda, belli bir hasılayı elde etmek için asgarileşmesi istenebilecek tek kaynağın insan emeği olması gerektiği yargısından hareketle Novozhilov, milli ekonomide emeği asgarileştiren bir programlama modeliyle sosyalizmde etkin kaynak dağılımının tanımlanabileceğini savunuyor. Böyle bir modelde, emek tek gerçek maliyet unsuru, diğer kıt kaynaklar ise sınırlamalar kabul edilir. Bu türden bir planlama modelinin işlemesinde Marxist anlamda değerler, "doğru" hesaplama araçları olarak rol oynarlar. Böylece Novozhilov, emek-değer kuramının kategorilerinin sosyalist bir ekonomide hangi şartlar altında işlevsel olabileceğini ortaya koymaktadır (Novozhilov, ss. 130 - 148).

Bu noktada, bir normatif - optimizasyon modeli ile açıklayıcı, bir model arasındaki ayrım sözkonusudur. Bir optimizasyon modelinin açıklayıcı bir görev de görebilmesi için, modelin yapısının, açıklamaya yöneldiği ortamla belli bir uygunluk içinde olması gerekir. Örneğin amaç fonksiyonu olarak azami kârı öngören bir model kapitalist bir ekonomi için açıklayıcı bir görev görebilir. Buna karşılık, eğer sosyalist bir ekonomide, emek verimliliğinin azamileşmesi, planlama örgütüne egemen olan davranış biçimini de fiilen oluşturuyorsa; o zaman Morishima - Novozhilov türü bir optimizasyon modeli sosyalist bir ekonomi için de açıklayıcı bir değer taşıyabilir.

Yukarıda açıkladığım nedenlerden ötürü, kapitalist sömürüyü çözümlemeye yönelik artı değer kuramının ise, Morishima'nınki gibi uygunsuz desteklere bence ihtiyacı yoktur.

(1977)

BAŞVURULAR

ERSEL, Hasan : "Emek- Değer Kuramı ve Bağlı Üretim", **Toplum ve Bilim,** Güz 1977, ss. 51-68.

MARX, Karl : **Kapital,** (Çev.M.Selik), Birinci Cilt, Sol Yayınları Ankara 1966.

NOVOZHİLOV, V.V. : "Cost-Benefit Comparisons in a Socialist Econo my", **The Use of Mathematics' in Economics** (Ed. V.S. Nemchinov ve A.Nove), Londra. 1964, ss. 33-223

PİYASA, ÖZYÖNETİM VE SOSYALİZM

1. Üretim araçları üzerinde kamusal mülkiyetin kurulduğu bir ekonomide, burada tartışmayacağımız nedenlerle kaynak tahsisine piyasa mekanizmaları ve kâr için üretim (yani meta üretimi) egemen olursa, piyasa ve bölüşüm süreçleri arasındaki ilişkiler bakımından üç ayrı model söz konusu olabilir. Bu modellerin sosyalizmle ilişkisi bu yazının konusunu oluşturuyor.

2. Sözünü ettiğimiz üç ayrı modelin özelliklerini şöylece özetleyebiliriz:

a) Üretim araçları üzerinde mülkiyet hukuken topluma aittir. İşletmelerin yönetimi, ilke olarak, işçilerce yürütülür. Yönetici kadrolar dışarıdan atanmaz. "Emekçiler kollektifi" veya onun bir organı, sözleşmeli ve süreli olarak direktörü ve diğer yönetici-teknik kadroları seçer. Yöneticiler, işçi kollektifi adına ve onun denetimi altında, piyasa mekanizmasına göre ve bu mekanizmanın imkân verdiği her alanda serbestçe karar alırlar; kâr için üretim yaparlar. Sadece asgari ücretler garantilidir. Kârların bir kısmı, çeşitli biçimlerde (örneğin sermaye malları üzerinden hesaplanan bir faiz ödenmesi biçiminde) toplanan vergilerle devlete intikal eder; geri kalan kısmı işletmenin tasarrufunda kalır. Bunun yatırımlar ve işletmenin cari üretim gereksinmeleri için harcanacak kısmı ile bireysel gelirlere ayrılacak kısmı arasında paylaştırılmasında bazı genel kurallar veya işletme yönetiminin saptadığı ilkeler uygulanabilir. Böylece işçi ve yönetici gelirleri, devletçe garantilenen ve ödenmesinde zorunlu öncelik olan taban ücretlerle dağıtılan kârlardan oluşur.

b) Mülkiyet ve piyasa mekanizmaları açısından ilk model ile ayniyet vardır. İşletme yönetimi ise atanma ile Merkezden yapılır. Direktör ve yönetici kadro yönetime kural olarak egemendir. Üretimin miktarı ve bileşimi, girdi kullanımı, istihdam, fiyatlar, işletme içi yatırımlar konusunda işletmenin karar serbestisi vardır. Kâr için üretim yapılır. Ücretler Merkezce saptanan bir "temel ücret" ile işçinin üretimde verimlilik normlarını aşan bireysel katkısına bağlı olan primlerden oluşur. Buna karşılık yönetici gelirleri, Merkezden saptanan temel maaş ile kârlardan dağıtılan primlerden oluşur. Satış hasılatı ve kârlar kural olarak işletmenindir. Kârlardan belli oranlar vergi biçiminde devlete intikal eder.

c) Mülkiyet ve piyasa mekanizmaları (kâr için üretim) bakımından ilk iki modele uyulmaktadır. İşletme yöneticileri atanabilir veya işçiler tarafından seçilebilir. Üretilen ürünler ve satış hasılatı, dolayısıyla kârlar tümüyle devlete aittir. İşçi ve yönetici gelirleri, önceden saptanmış ücret baremlerinden hesaplanır. Primler, sadece, bireysel emekçinin nicel etkileri ölçülebilir üstün çabalarını (örneğin verimlilik normlarının aşılması halinde) ayrıca ödüllendirmek amacıyla ödenebilir ve ücretlerin bir uzantısı niteliğindedir. Kısacası bu modelde kâr için üretim yapılır ama kârlardan işletme personeli pay almaz. Böylece kâr, bir başarı göstergesidir ama bir bölüşüm kategorisi değildir. Sadece muhasebe kayıtlarında kalan "hesabi" bir kategoridir. Yönetici, esasen görevi olan iyi yönetmesinin karşılığını, bu göreve göre saptanmış olan maaşından elde eder.

Bu üç modelden birincisinin, Yugoslav "özyönetim" modelinin ana unsurlarını taşıdığı söylenebilir. Görüldüğü gibi, bu modelde "özyönetim" olgusu bizi piyasa-bölüşüm ilişkileri açısından ilgilendirmektedir; doğrudan doğruya bir yönetim tekniği sorunu olarak değil. İkinci model 1965 sonrasında en ileri örneği Macaristan'da olmak üzere bazı Doğu Avrupa ülkelerinde uygulamaya konan ekonomik reformların bazı unsurlarından oluşan bir genellemedir. Üçüncüsü ise, direktiflere dayalı bir sosyalist plan uygulama modelinin tıkanması ve piyasa kategorilerine dayalı bir ekonomik yönetime geçilmesinin zorunlu görülmesi halinde düşünülebilecek olan ve meta üretiminin sosyalizmin temel ilişkilerini bozmamasını hedef alan "hipotetik" bir modeldir.

Farklı bir ifadeyle, ekonomik reforma yönelmek bir zorunluluk olarak ortaya çıkarsa ve piyasa ilişkilerinin genişletilmesi tek çıkar yol olarak görülürse, meta üretiminin sosyalizmin temel ilişkilerini bozmaması için ne yapmalıdır? Üçüncü modelimiz bu soruyu yanıtlamaya yöneliktir.

3. "Üretim araçları üzerinde mülkiyetin hukuken topluma ait olması", sistemin sosyalist karakterini kendiliğinden belirler mi? Mülkiyeti hukuki bir kalıp, bir form olarak değil de, gerçek ve fiili üretim ve bölüşüm ilişkilerinden çıkarsanması gereken bir toplumsal ilişki olarak anlarsak; mülkiyetin topluma ait olup olmamasını hukuki kalıpların ötesinde ayrıca araştırmak gerekir. Topluma ait olduğu hukuken saptanmış üretim araçlarının belli bir biçimde kullanılmasından doğan kazanç ve belki de kayıpların, kullanma yetkisine sahip olanlara, gelir biçiminde intikali halinde, "mülkiyetin nemasından yararlanma hakkı"ndan sözedebiliriz. "Nemalanma hakkı", mülkiyetin yeterli değilse bile gerekli bir önşartı değil midir? Bu hakkın devredilebilirliği, özellikle miras yoluyla nesiller arası devri de -aşağıda kısaca değineceğimiz- ikinci bir şarttır. Mülkiyetin, bir diğer fiili göstergesi, kullan-

ma hakkıdır; bizim konumuz açısından, üretim amaçlarının kullanılmasında, bunların üzerinde tasarrufta ne kadar geniş bir hareket serbestisi olduğu sorunudur. Kullanma yetkilerine konulan sınırlamaları değerlendirirken, burjuva toplumlarında bile, üretim araçları üzerinde tasarruf serbestisinin sınırsız olmadığı olgusunu gözden uzak tutmamak gerekir. Üretim araçlarının neyi ve nasıl üretmek üzere kullanılacağı, yeni yatırımlarla genişletilmesi, eskiyenlerin satılması, ürünlerin hangi fiyatla ve kime satılacağı gibi sorulara verilecek yanıtlar bu bakımdan önemlidir. Bu noktada en önemli bir sorun, üretilen ürünlerin (ve dolayısıyla satış hasılatının ve kârların) kime ait olduğu hususudur. Zira, biliyoruz ki, kural olarak, ürünler üretim araçlarının sahibine aittir, ve bu olgu fiili mülkiyet ilişkilerinin önemli bir göstergesi sayılabilir. Toplumda bütün gelirlerin kural olarak üretken ve yararlı emeğin nicelik ve niteliğine göre belirlenmesi ; emek dışı gelir unsurlarının, sistematik değil, ancak arızı olarak oluşabilmesi ve nihayet (ve belki de en önemlisi) siyası iktidarın sınıf içeriği sistemin sosyalist niteliğini belirleyen aslı unsurlardandır. "Hangi sınıf egemendir?" sorusu, hiçbir zaman yönetici grupların soyut iddiaları ve formel beyanlarla yanıtlanamaz. Bu sorunu çözecek kuramsal ölçütler inşa etmek herhalde imkânsızdır; ancak, örneğin işçi sınıfının egemen olduğu bir durum, toplumun dokusunda elle dokunulurcasına farkedilen belirtilerle kendini ifade edecektir. Bu nedenle, Devletin sınıfsal içeriğinin belirlenmesi için gereken kuramsal ölçütlerin inşasının, egemen sınıfları değil, sadece kuramcıları ilgilendiren bir sorunun yanıtlanması ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

4. Piyasa mekanizmasına göre ve azami kâr amacıyla çalışan ve bunun gereği olan karar serbestisi ile donanmış bir işletmenin personeli, kârlara kısmen veya tamamen sahip çıkıyorsa, sözü geçen kâr unsurları bireysel gelirlere yansır ve gelirler içinde emek dışı gelir paylarının oluşması kaçınılmaz olur. Hiçbir planlama ve ekonomik yönetim biçimi, bu şartlar altında işletmelerin toplumun diğer kesimlerinin aleyhine, tekelci diyebileceğimiz kâr unsurları veya rantlar elde etmesine engel olacak yöntemleri uygulamada geliştirememiştir. "Kâr", üçüncü modelimizde olduğu gibi sadece bir başarı göstergesi olsa idi; sorun, sadece kaynak dağıtımında bozukluklar olarak belirirdi. Ancak kâr, ilk iki modeldeki gibi, bir bölüşüm kategorisi olarak işletme personelinin tümüne veya bir grubuna intikal etmeye başlayınca, sosyalizmin temel ilişkilerine yabancı bölüşüm ilişkilerinden söz etme imkânı doğar.

5. Bir özyönetim modelini yani, yukarıdaki modellerden birincisini bu çerçeve içinde, ve daha somut düzeyde nasıl değerlendirebiliriz? İşletmenin tamamen tasfiyesi dışında sermaye mallarının dahi alınıp sa-

tılabildiği; üretilen ürünlerin, bunların satış hasılatının ve kârların ilke olarak işletmeye ait olduğu; devletin ise sadece vergi hakkı bulunan; kârların ise işletmenin tüm personeli (kol ve kafa emekçileri) tarafından önceden belirlenen normlara göre paylaşıldığı bir ekonomik örgütlenme biçiminin fiilen, devlet mülkiyetine değil, *grup mülkiyetine* yakın olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, burada, üretim kooperatifi biçimi bir grup mülkiyeti söz konusudur. Yani, ortaklar, üretim sürecine katıldıkları sürece ortaktırlar; ancak o zaman mülkiyetin nemasından yararlanırlar. Bu mülkiyet tipi, aslında, çeşitli sosyalist denemelerde yer alan, ancak her zaman devlet mülkiyetinden daha geri bir mülkiyet biçimi sayılmış olan, "kolhoz" tipi tarım kooperatiflerinde de söz konusudur. Şu farkla ki, kolhozların aksine tamamen piyasa mekanizmasına tabi bir özyönetim modeli, kâr için üretim yaparken emek-dışı gelir unsurlarına el koyma (veya tamamen bunun aksi olarak emek karşılığını elde edememe) durumları içinde yaşar. Bu modelin, biraz aşağıda belirteceğimiz üzere ikinci modelden üstünlüğü ise, işletme içinde hasmane çıkar çelişkilerinin doğmaması; işletmede çalışan tüm emekçilerin ekonomik çıkarlarının (emeğin niteliğine göre saptanmaya çalışılan ve bir veri sayılması gereken paylaşım normları önceden belirlendikten sonra) ortak yönde olmasıdır. İşletme bünyesinde, sürekli ve sistematik çıkar çatışmaları yaratmayan, üretim süresinin içinde ücret/kâr çelişkisini türetmeyen bir sistem ile kapitalizm arasında temel fark olduğu ortadadır.

6. Yukarıda ortaya konulan ikinci modelimizin, piyasa mekanizmaları bakımından ve malların, satış hasılatının ve kârların kural olarak işletmeye ait olması açısından bir özyönetim modelinden farklı olmadığı ortadadır. Ne var ki bu ikinci modelde, bireysel gelirlere dönüşen kârlar; kol işçilerinden ziyade yönetici-teknik kadroya veriliyorsa ve işletme yönetimi bu kadroların elinde ise (temel ekonomik kararları bunlar alıyorsa) ortaya çıkan temel bölüşüm ilişkisi, grup mülkiyetinden farklı ve daha problemli bir ilişkidir. Zira, işletme yöneticilerinin karar alanları içinde istihdamı, dağıtılacak bireysel prim unsurları aracılığıyla işçi gelirlerini ve bunların sonucu olarak ücret fonunu kısmak da varsa; ve dolayısıyla ücretleri kısarak kârları artırmak mümkün oluyorsa; ücret/kâr çelişkisi işletme düzeyine girmiş; üretim süreci içinde hasmane bölüşüm ilişkileri yerleşmiş demektir. Bu model, bir yandan (özyönetim modelinde olduğu gibi) piyasa mekanizmalarının ve kâr için üretimin gereği olarak toplumun diğer kesimleri aleyhine emek-dışı gelirler elde eden; öte yandan bu gelirlerin işletme içinde paylaşılmasında (özyönetim modelinin aksine) yöneticilerle işçiler arasında hasmane ve çatışan bölüşüm ilişkilerini türeten nitelikleriyle bizim birinci modelimizin gerisinde sayılmalıdır.

7. Şimdi de bölüşüm sorunlarına üçüncü modelimizin mantığı içinden bakmaya çalışalım. "Kâr"ın en iyi başarı göstergesi olduğunu kabul etsek bile; bu biçimde saptanan "işletme başarısı"nın kârlar *dağıtılarak* ödüllendirilmesi niçin mantıkça zorunlu sayılsın? Meslekleri ne ve ifa ettikleri göreve göre maaş ve ücret alan; yani, "emeğe göre gelir" ilkesine tabi olan; ancak görevlerinin gereğini "en iyi" biçimde ve bu arada kârları da azamileştirerek gerçekleştiren yöneticilere "kârlardan pay vermek" niçin gereksin? Böyle bir durumda, işletmesinin azami kâr elde etmesini sağlayan yönetici, toplumun kendisinden beklediği görevi ifa etmiş sayılır ve emeğinin karşılığı olan maaşına hak kazanır. Sosyalist bir ekonomide, toplumun kendisinden ne beklediğinin bilincinde olan; yönetsel, teknik becerilerini ve bilgisini (kısaca emeğini) buna göre toplumun hizmetine veren ve toplumdan ekonomiye kattığı emeğin nicelik ve niteliğinin bir yansıması olan bir karşılık (maaş) alan bilinçli bir direktörden beklenmesi gereken tabii davranış biçimi de budur. Böyle olunca, piyasa mekanizmasının egemenliğine rağmen üçüncü modelimiz ne mikro, ne de makro düzeyde sosyalizme yabancı bölüşüm ilişkileri yaratmayacaktır.

8. Kâr, ilk iki modeldeki biçimiyle bir bölüşüm kategorisi olarak nasıl haklı gösterilebilir? Yugoslav ve kimi Doğu Avrupa iktisat yazını, "kâr"ı meşrulaştırmak için neoklasik iktisadın "teşebbüs faktörü"ne dönüyorlar. Kârın iyi yönetimin getirisi olduğu, dolayısıyla emekten ayrı olarak ödüllendirilmesi; sermayenin getirisi olan faizle de karıştırılmaması gerektiği savları ileri sürülmektedir. Bu yoruma göre, kârlar topluma yapılan bir katkıyı yansıtır ve dolayısıyla bu katkıyı yapanlara bir gelir türü olarak intikal etmesi haklıdır. Sosyalizmde, üretim araçları üzerinde mülkiyet (aynı yorumculara göre) devletin olduğu için; devlet, mülkiyetin payına, sermaye malları üzerinden hesaplanan bir faiz (veya benzer bir mekanizma) ile toplanan vergi hakkı ile sahip çıkar. Teşebbüs ve yönetimin getirisi olan kâr ise, yönetimi icra edenlere ait olmalıdır. Bu noktada özyönetim modeli, yönetim hakkını işçilerin tümüne ait kıldığı için, *kârın tüm işletme personeline* dağıtımını kural almakta; ikinci model ise, yönetimi *ayrı bir yönetici kadro*nun işlevi olarak aldığı için işletme bünyesi içinde dağıtılacak kârları kural olarak onlara bırakmaktadır.

(1) Özellikle bk. A.Bajt, "Property in Capital and in the Means of Production in Socialist Economies", (Rapollo'daki 4. CESES Semineri'ne sunulan tebliğ, teksirli); Ayrıca bk. B.Levcik, "Wages and Manpower Problems in the New System of Management in Czechoslovakia", **Planning and Markets**, (Ed.: J.T. Dunlop ve N.P. Fedorenko), 1969, McGraw-Hill; A.Bachurin, "The Economic Reform in Operation", **Problems of Economics**, April 1969; R. Uvalic, "Functions of the Market and the Plan in the Socialist Economy", **Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy**, (Ed.: R.Stojanovic), 1964, International Arts and Sciences Press.

Bu yazıda neoklasik yaklaşımlarla bölüşüm sorunlarına eğilen "sosyalist" yazarlarla polemik yapmak amacında değiliz. Sadece, bu doğrultuda bir muhakeme ile kârı meşrulaştırmak isteyenlerin kavramsal ve kuramsal dayanaklarının Marxist politik iktisat ile taban tabana zıt olduğunu belirtelim ve neoklasik bölüşüm kuramının temel ideolojik işlevinin kapitalist bir toplumda kârları meşrulaştırmak olduğunu hatırlatalım. Öte yandan, Doğu Avrupa'nın "ekonomik reform okulu"na mensup olanların çoğunluğu tamamen pragmatik bir yaklaşımla kârları işletme yönetimi için "en uygun özendirici" olarak görmekle yetiniyorlar. Kârlara, bir maddi özendirici olarak kazandırılacak bu yeni işlevin zorunluluğunu kabul edebilmemiz için, "hayatın bir gerçeği" olarak toplumun insan malzemesinde ve yönetici kadroların siyasi bilinçlerinde meydana gelen yozlaşma ve bozuklukları, kısacası bütünüyle sosyalizme yabancı bir davranış biçimini de kaçınılmaz telâkki etmemiz gerekir. Ne var ki, bu gereklilik reformcular tarafından hiçbir zaman bu platformda savunulmamıştır. Bizim üçüncü modelimiz, sosyalizme yabancı bu türden davranış bozukluklarının toplumda egemen olmadığı varsayımından hareket ediyor; böylece yönetici-teknik kadroların emeklerini nitelikli ve yüksek vasıflı emek türleri olarak ödüllendirmeyi öngörüyor ve dolayısıyla yöneticilerin "gereği gibi" davranmalarını sağlayabilmek için kârlara dayalı ayrı bir gelir türüne gerek duymuyor. "Kötü yönetme" halinde ise, maddi cezalar (maaş kesme vb.) ve son kertede görevden alma söz konusu olacaktır.

9. Bu gözlemlerden hareketle, meta üretiminin sosyalizmle bağdaşması için bölüşüm ilkelerinin piyasa süreçlerinden soyutlanması gerektiği sonucuna ulaşıyoruz. Bu türden bir soyutlanma halinde, üretken birimler kârlarını azamileştirmek amacıyla piyasa göstergelerine göre veya onlara tepki göstererek davranırlar; ancak bu davranışlar ve tepkiler hiçbir zaman fiili gelir akımlarına yol açmaz. Gelirler, sosyalist bölüşüm ilkelerine göre belirlenir. Bu durumda, işletmelerin davranışlarını etkileyen piyasa kategorileri, esas olarak hesabi kategorilerdir. Ancak, böyle bir modelin hayata geçirilememiş olması, insanların bunu düşünememiş olmasında, yani iktisatçıların ve politikacıların cehaletinde aranmamalıdır. Bölüşüm ilişkilerinin piyasa süreçlerinden soyutlanabilmesi, *ancak ve ancak* toplumun egemen kadrolarına sosyalistçe davranış normları egemen ise mümkün olurdu. Farklı bir deyişle, söz konusu toplum her bakımdan sosyalist bir toplum ise, meta üretiminin genişlemesi sistemin temel ilişkilerini çözücü etkiler esasen icra edemezdi. Aksi durumda ise, bu çözülme sürecinin doğması kaçınılmaz olacaktır.

10. İncelediğimiz modeller içinde sosyalizmle bağlantılarının en zayıf olduğu anlaşılan üçüncü modeli bir toplum biçimi olarak nasıl nite-

lendirebiliriz? Bu durumda, işletmelerin, yönetici kadroların fiili mülkiyeti altında oldukları söylenebilir mi? Burada özel mülkiyetin bazı unsurlarının eksik olduğu saptanabilir. Atanması devlet tarafından yapılan ve sözü edilen bölüşüm ilişkilerinden sadece bu atama geçerli olduğu sürece yararlanabilen ve üretim araçlarından hemalanma hakkını miras yoluyla devredemeyen bir yönetici kadroya "fabrikaların sahibi" demek elbette güçtür. Ancak, toplumun yönetici tabakası ayrıcalıkları nesilden nesile aile içinde aktaran kendi içine kapalı bir sosyal gruptan oluşabilir. Bu gruba mensup kişiler, kendi çocuklarına, bizzat yönettikleri işletmelerin veya ekonomik birimlerin değilse bile diğer birimlerin veya toplumun komuta merkezlerinin yönetimini hukuken değilse bile fiilen devredebiliyorlarsa, belki de çok özel anlamda miras hakkının da fiilen doğduğu ve bir "devlet burjuvazisi"nin toplumun egemen sınıfı haline dönüştüğü söylenemez mi? Bu sorular, Doğu Avrupa'daki belli toplumlarda böyle bir durumun varolduğunu (veya bunun aksini) ima etmemektedir. Konunun bu yönü, bu çalışmanın sınırlarını aşan ampirik nitelikte bir alanı ilgilendirmektedir.

11. Özyönetim, bence, yukarıda açıkladığım nedenlerden dolayı, bir bölüşüm modeli, piyasa ilişkilerinden doğabilecek hasmane bölüşüm ilişkilerinin doğmasını önleyemeyen, ancak bunların bir noktadan öteye gitmesini durduran bir model olarak önem taşıyor. Bir "katılma" ve "demokrasi" modeli olarak çok anlamlı bir model olduğunu sanmıyorum. Öyle sanıyorum ki, örneğin Yugoslav işletmeleri, fiilen profesyonel yöneticiler tarafından yönetiliyor ve başarılı olanların görevleri, işçi kollektifi tarafından sürekli olarak yenileniyor. Ve bu durum, bence bir derecede tabii karşılanmalıdır. İşçiler, işletmelerdeki çalışma şartlarının ve bunları belirlediği ölçüde teknolojik ve ekonomik kararların ve keza işletme içinde belirlendiği oranda gelir bölüşümünün oluşmasına doğrudan katılmak isteyeceklerdir. Ancak işletme yönetiminin bunların dışında kalan pek çok karar alanının profesyonel yöneticilere ve teknik kadrolara bırakılmasının, işçi sınıfının demokrasi ve özgürlük özlemleriyle çatışan bir yanı herhalde yoktur. İşçiler fabrikalarında ürettikleri malların kalite farklılaşması, hammaddelerin nereden satın alınması, nihai ürünün dış piyasaya mı iç pazara mı satılması gerektiği; hangi mekanizmayla pazarlanacağı gibi sorunlarla fazla ilgili değildirler. Bu düzeydeki teknolojik ve ekonomik alternatifler arasında seçim yapmanın, "sanayi demokrasisi" veya "yönetime katılma" gibi yüce kavramlarla açıklanabileceği şüphelidir. İşçi sınıfı açısından önem taşıyan ve sistemin niteliğini belirleyici göstergeler, toplum hayatının, siyasetin ve ekonominin bütün alanlarında temel kararların belirlenmesine işçi sınıfının ne ölçüde katılabildiği; yönetici kadrolar ve kafa emekçileri lehine ve kol emekçileri aleyhine sürekli ve

sistematik ayrıcalıkların doğup doğmaması; işbölümünün zorunlu kıldığı meslek ve görev farklılıklarının ve bunlara bağlı hiyerarşinin nesilden nesile geçmesine engel olacak siyasal ve kurumsal güvencelerin bulunup bulunmaması; işletmeler, idari birimler ve siyasi organlar düzeyinde veya günlük yaşantının her noktasında, yönetici-siyasi kadrolar ve aydınlarla işçiler arasında, aynı hayat tarzının ve aynı kültürel değerlerin paylaşılmasından türeyen işbirliğine, eşitliğe ve dayanışmaya dayalı insan ilişkilerinin kurulup kurulmaması; kısacası, hayatın her noktasında sosyal içerikli bir demokrasinin egemen olup olmaması olgularında aranmalıdır. Bunlar, siyasi iktidarın emekçi sınıfların elinde olup olmadığının ana göstergeleridir.

12. Bu soruların yanıtlanması ve piyasa süreçleri ile gelir dağılımı arasındaki ilişkilerin bu makalede belirtilen doğrultuda bir ekonomik incelemeye tabi tutulması, herhangi bir sosyal sistemin gerçekten sosyalist olup olmadığının anlaşılması yönünde temel anahtarları sağlayabilecektir.

(1981)

II. Bölüm

ÜRETİM–BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE TARİMSAL YAPILAR

SUNUŞ

"Üretim Bölüşüm İlişkileri, Tarımsal Yapılar" başlığını taşıyan ikinci bölümde, 1969-1982 yılları arasında yayınlanmış yedi yazı yer alıyor. Bu yazıları iki gruba ayırmak mümkün. Birinci grup, genel olarak üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kuramsal boyutlarını tartışan ve bu boyutların küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir tarım yapısında ortaya çıkardığı bazı özel sorunları inceleyen ilk beş yazıdan; ikinci grup ise, 1950-1970 yılları arası Türkiye'sinde tarımda ve tarım-dışı kesimde yapısal özellikleri ve gelir dağılımını ampirik olarak inceleyip bazı genellemelere ulaşan son iki yazıdan oluşuyor.

Her iki grup içinde yazılar kronolojik olarak sıralanmış olduğu halde, bu bölümde "Kavram Çerçevesi" başlığını taşıyan ilk metin buna istisnadır. 1980 yılında ilk, 1981 yılında ikinci baskısı yapılan Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm *adlı kitabımın ilk kesimini oluşturan bu metin, bu bölüm için bir genel giriş sayılabilir. Bu "giriş", daha sonraki üç yazının kuramsal dayanaklarını ve sonuçlarını, birkaç yıl arayla (dinlendirerek ve süzerek) okuyucuya sunuyor. Ayrıca, politik iktisadın konusu üzerine yaptığı kısa saptamalar ile, "Bilim ve İktisat Bilimi Üzerine Notlar"da ortaya atılan bazı sorunlara aydınlık getirebilecek bir iki küçük adım atıyor.*

"Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi" ve "Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine" başlıklı yazılar Temmuz 1969'da Emek *ve Ocak 1970'te ve* P.D. Aydınlık *dergilerinde yayınlanmıştır. İkinci yazı bu derlemede biraz kısaltılmış olarak yer alıyor. Bunlar, o yıllarda, "genel olarak Türkiye'de ve özel olarak Türkiye tarımında üretim biçimi nasıl nitelendirilebilir? Bu nitelendirmenin siyasi düzleme yansıyan sonuçları nedir?" soruları çevresinde oluşan bir tartışmaya yapılan katkılardır. Salt kuram düzeyinde değil, pratik uzantıları çerçevesinde de yürütülen ve bu yüzden zaman zaman (dostum M.İ Erdost ile aramızda olduğu gibi) gereksiz derecede hırçın ve kavgacı bir üsluba sürüklenen bu tartışmanın benzeri olan iki tartışma bugün uluslararası sosyal bilim yazınına malolmuştur: "Hindistan tarımında üretim biçimi " polemiği ile "üretim biçimlerinin eklemlenmesi" tartışması... Bu dış tartışmalara yapılan katkılardan bağımsız ve çoğundan daha erken oluşan Türkiye tartışması, Batılı sosyal bilimciler tarafından "keşfedilip", uluslararası bilim camiasına bugünlerde geniş bir özet ve değerlendirme biçiminde sunulmaktadır:* The Journal of Social Studies, *1982, No. 19'da, "The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate" başlıklı bir yazıda, O. Seddon ve R. Margulies bu tartışmanın geniş bir özetini veriyorlar. Daha geniş bir değerlendirmenin 1983 içinde yayınlanacağı bildirilen,* Agrarian Change in Turkey: Evidence and Interpretations *başlıklı çalışmada yapılacağı da bu yazıda belirtilmektedir.*

Ben, yukarıda sayılan iki yazıda ve SBF Dergisi'*nin Aralık 1972 sayısında yayınlanan (ve bu bölümün dördüncü yazısı olarak bu derlemeye alınmış olan) "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri" başlıklı makalede ve 1980'de yayınlanan* Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm'*de, üretim ilişkileri kavramını işlevsel bir tanıma bağlayarak çeşitli üretim ilişkileri arasındaki ayrım ölçütlerini geliştirmeye, küçük meta üretiminin bir üretim ilişkisi olduğunu ve bunun Türkiye tarımı içindeki en yaygın üretim ilişkisi olduğunu ortaya koymaya; tarımda küçük meta üretimi ile egemen üretim biçiminin (özellikle kapitalizmin) hangi mekanizmalar içinde bir arada yaşayabileceğini (sonraki yıllarda moda alan terminoloji ile "nasıl eklemleneceğini") çelişkileri ve uyum koşulları ile incelemeye; küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir tarım yapısı için geçerli ve uygun bir bölüşüm şeması geliştirmeye çalıştım. Kökeni 1969 yılına uzanan ve ilk formel ifadesi bu bölümdeki dördüncü yazıda yer alan bölüşüm şemasının, bir dizi ampirik çalışma ile sınanmış en genel biçimi,* Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm *kitabının (bu derlemeye alınmamış bulunan) III. Kesiminde yer almıştır.*

Toplum ve Bilim *dergisinin Güz 1981-Kış 1982 sayısında yayınlanan, "Anadolu Köyünde Savaş ve Yıkım" yazısında ise, Bekir Eligin'in çok ilginç ve düşündürücü bulduğum bir köy romanından hareketle, küçük üreticiliğe dayanan köy ekonomisi üzerinde savaş koşullarının yarattığı ilkel sömürü mekanizmalarının işleyişi ve sonuçları tartışılıyor. Bu sorunların, önceki yazılarda işlenen kuramsal çerçeve ile bağlantısı açıktır.*

Bu bölümün son iki yazısı ise gelir dağılımı ve tarımsal yapılar üzerine ampirik çalışmalardır. "1950-1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler" başlığını taşıyan ve SBF Dergisi'*nin Mart 1969 sayısında yayınlanan yazı, bugünün sosyal bilimcileri için neredeyse unutulmuş bir dönem olan 15 yıllık bir süreyi, tarım-dışı kesimdeki sosyal sınıf ve tabakalar arasında meydana gelen gelir dağılımı değişiklikleri açısından inceliyor. Bulguların hâlâ öğretici ve açıklayıcı olduğunu; bugün bir kısmına katılmadığım yorumların ve kimi doğru, kimi yanlış çıkan öngörülerin 13 yıl sonra dahi ilginç bulunabileceğini sanıyorum.*

SBF Dergisi'nin Eylül 1972 sayısında yayınlanan, "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler" için ise, önceki yazı için söylediklerim büyük ölçüde geçerlidir. Bunlara ek olarak, bu yazının, 1963-1970 yılları arasında tarımsal yapı, mülkiyet ve işletme biçimleri üzerinde bilgi derlemiş olan iki tarım sayımı, Köy Envanter Etütleri ve çeşitli araştırmaların sonuçlarını karşılaştırarak okuyucuya zengin bir bilgi kümesi sunan bir metin olarak da değerlendirilebileceğini sanıyorum.

KAVRAM ÇERÇEVESİ

Bu çalışmada, tarım yapısı, işletme biçimleri, üretim ilişkileri, bölüşüm ilişkileri ve toplumsal sınıf ve tabakalar ele alınarak incelenecektir. Bu kavramlar ve bunlardan türeyen alt-kategoriler, tarımsal yapılara farklı açılardan bakılmasına imkân veren çözümleme araçlarıdır. Bu araçların tümü, ayrı ayrı ve (gerekli ve mümkün olduğu hallerde) birlikte tarıma uygulandığında, toplumsal (ve dolayısıyla ekonomik) içeriğiyle tarım yapısının en önemli unsurları kapsanmış olur. Bizim amaçlarımız açısından tarımın yapısal çözümlenmesi de böylece kapsanan toplumsal-ekonomik çerçeve ile sınırlı kalacaktır.

İşletme biçimleri ve toplumsal sınıf ve tabakalar, bunların incelendiği ileriki kesimlerde görüleceği gibi, tarımsal yapının sınırları içinde kalındığı zaman kavranmasında büyük güçlükler olmayan kavramlardır. Buna karşılık üretim ilişkileri (ve bir ölçüde bölüşüm ilişkileri) başlangıç noktasında ve genel olarak berrak bir biçimde tanımlanması ve açıklanması gereken kavramlar olarak karşımıza çıkıyor. Bu nedenle, tarım yapısının çözümlenmesine girişmeden önce, bu sonuncu kavramlar üzerinde genel düzeyde bir tartışma açmak, kanımızca, kaçınılmaz olmaktadır.

Üretim süreci içinde insanla nesneler (özellikle üretim araçları) arasında tarih boyunca değişen ilişkiler, belirli mülkiyet ve egemenlik ilişkileri meydana gelir. Bu ilişkiler, yani üretim araçları üzerindeki egemenliğin değişen biçimleri, üretim süreci içinde ve bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan belli ilişkileri, yani üretim ilişkilerini de büyük ölçüde belirler. Üretim araçları üzerindeki egemenliğin mülkiyet veya zilyedlik gibi hukuki biçimleri, böylece, üretim ilişkilerinin temel belirleyicileri, hatta zaman zaman görüntüleri olarak rol oynarlar. Herhangi bir üretim ilişkisi, kendisinin ayrılmaz bir tamamlayıcısı olan üretim güçleriyle birlikte üretim biçimini, her üretim biçimi de kendisine tekabül eden siyasi, hukuki, ideolojik, kültürel üst yapı kurumları ile birlikte sosyo-ekonomik kuruluşu, ya da toplumsal sistemi oluşturur.

Üretim süreci içinde ve dolayısıyla insanlar arasında meydana gelen bütün ilişkilere değil, belli ilişkilere üretim ilişkileri diyoruz. Hangi tür ilişkiler? Bu noktada, **artık yaratan** bir ekonomiyi, sadece üretim araçlarının ve üreticilerin —zorunlu tüketimle— yenilendiği (yeniden üretilebildiği) bir ekonomiden ayırmak, artık yaratan bir ekonomide ise, dolaysız üreticiler (üretken emek) ile üretimden pay alan diğer gruplar arasındaki ayrımı belirlemek zorunlu olur. Bu ikinci ayrım, bizi, **üretici geliri** ve **sömürü** kavramları ile ifade edilen en genel bölüşüm sorununa getirmiş olur (1).

Üretim ilişkileri, **artık** yaratan ve artığa dolaysız üreticilerin dışındaki grupların el koyabildiği ve bu nedenle sınıfların oluştuğu toplumların açıklanmasında işe yarayan bir kavramdır. Ve, üretim süreci içinde veya bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan ilişkilerin tümünü değil, **artığa el koymanın özel biçimlerini ve mekanizmalarını** oluşturan bağıntıları üretim ilişkileri olarak anlıyoruz. Marx'ın sözleriyle: "Dolaysız üreticilerin ödenmemiş artı emeğine el koymanın özel ekonomik biçimi, üretimin içinden doğarak yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler ve karşılığında üretimi de, belirleyici bir unsur olarak etkiler. Doğrudan doğruya üretim ilişkilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm kuruluşu da bunun üzerine bina edilmiş olur" (2) Kısacası biz, "dolaysız üreticilerin artı emeğine (artı-ürüne, ya da artığa) el koymanın özel ekonomik biçimlerini", üretim ilişkileri olarak anlıyoruz.

Kavramın tanımlanması sorunların çözümünün sadece ilk adımıdır. İkinci, ve oldukça çetin bir adım, artığa el koymanın **farklı** biçimlerini sınıflayabilmek, bunları belirleyen çeşitli etkenleri, dolayısıyla çeşitli üretim ilişkilerini birbirinden ayıran temel ölçütleri saptayabilmektir. Yukarıda, "üretim araçları üzerindeki egemenliğin (mülkiyet, zilyedlik gibi hukuki kalıplarla beliren) çeşitli biçimleri"nin, "üretim ilişkilerini **büyük ölçüde** belirlediği"ni ifade ederken bu soruyu kısmen, fakat ("tamamen" değil, "büyük ölçüde" bir belirlemeden söz ettiğimiz için) **sadece kısmen** yanıtladık. Bizce, üretim araçları üzerindeki egemenliğin değişen biçimleri gerçek hayatta ve tarih boyunca

---

(1) Bizim yukarıda "artık" diye adlandırdığımız olguya, "artı ürün" ya da Marx'ın buradaki ifadesiyle "artı emek" de diyebiliriz. Artı ürüne onu yaratan dolaysız üreticilerin dışında kişi ve grupların el koyabildiği hal ise "sömürü" olarak nitelendirilir. Bu terimler, aynı olgunun genel ve evrensel ifadeleridir. Her özel üretim ilişkisinde aynı olgu, özel biçimler içinde tezahür edeceği için, ayrı ve özel kavramlarla açıklanmalıdır: Feodal rant, artı değer, kâr, faiz, vergi, toprak kirası gibi...

(2) Marx, Capital, Cilt III, Foreign Languages Publishing House, s. 772.

"artığa el koyma" biçimlerinde, yani üretim ilişkilerinde gözlenen farklılıkların tümünü açıklayacak ve yansıtacak çeşitlilikte değildir. Üretim araçları üzerinde mülkiyet biçiminin benzerlik, hatta özdeşlik gösterdiği; ancak, artığa el koyma süreçlerinin farklı olduğu örnekler üzerinde birazdan duracağız. Keza, dolaysız üreticinin, üretim araçlarının tümü veya bir kısmı üzerinde malik veya zilyed olarak hukuki egemenliği varsa; yukarıdaki ölçütle yetinen dar bir yorum, bizi, kendiliğinden, sömürüsüz ve sınıfsız bir toplum modeline götürür. Bunun doğru olmadığını ve küçük mülkiyet ve küçük üreticiliğin birden fazla üretim ilişkisine yol açabildiğine de aşağıda değineceğiz.

Kısacası, üretim ilişkilerinin teşhis ve ayrımında, "üretim araçları üzerindeki mülkiyet" ölçütü dışında ölçütler kullanmak zorunlu görülüyor. Burada, iki farklı ölçüt önermenin, karşımızdaki sınıflama sorununa ne gibi ek imkânlar getireceğini şematik bir örnekle göstermeye çalışalım:

1. **Hukuki egemenlik ölçütü** : Dolaysız üreticinin üretim araçları üzerinde hukuki egemenliği (mülkiyet, zilyedlik) var mıdır?

2. **Piyasa ölçütü**: Artı-ürüne bir piyasa süreci içinde ve bu süreç dolayısıyla mı el konmaktadır?

Birinci ölçüte bağlı olarak formüle ettiğimiz soru, **artığa el koyanların** üretim araçları üzerindeki egemenlik durum ve biçimleri ile ilgili **değildir; dolaysız üretici** açısından ifade edilmiştir. Bu yüzden, buradaki ifade ediliş biçimi ile üretim araçları üzerindeki hukuki egemenlik biçimlerinin sadece bir bölümünü içeren bir ölçüt sayılmalıdır.

İkinci ölçütü açıklayan soru ise, ekonomide piyasa ilişkilerinin (meta üretiminin) varlığı veya yaygınlık derecesiyle ilgili değildir. Soru, artı-ürüne doğrudan doğruya el koyma olgusunun, üreticilerin özgür iradeleriyle girdikleri iş gücü veya ürün piyasaları içinde mi meydana geldiği; yoksa, piyasa-dışı siyasi, hukuki, askeri bir güce dayanılarak, "cebren"mi meydana geldiğini saptamaya yöneliktir(3). Emeğin metalaştığı işgücü piyasalarında kapitalist; ürün piyasaları için üretim yapan küçük üretici karşısında tüccar, artığa piyasa süreçleriyle el koyan kategorilerdir. Buna karşılık, köylüden, siyaset ve silah zoruyla desteklenen bir hakka dayanılarak toplanan feodal rant (veya vergi) ile köle

(3) Bu ayrım, bazen, "ekonomik ve ekonomi-dışı" el koyma mekanızmaları terimleriyle yapılmaktadır. Bizce, "artı-ürüne el koyma"nın **tüm biçimleri** ekonomik sayılmalıdır, ekonomik olguları sadece piyasanın varlığı ile sınırlamak sığ bir iktisat anlayışının yansımasıdır. Böylece devlet, artığa el koymada asli bir unsar olarak belirirse, siyaset ve üst-yapı alanından, üretim ilişkileri, dolayısıyla, ekonomi alanına inmiş olur.

sahibinin el koyduğu emek fazlası ise piyasa-dışı el konan artık türlerine örnek gösterilebilir.

İki ölçütün, yukarıdaki sorulara göre olumlu (+) veya olumsuz (—) yanıtlardan oluşabilecek değerleri, dört mümkün bileşim yaratmaktadır. Dikkatle incelenirse bu dört bileşimin dört asli üretim ilişkisine tekabül ettiği söylenebilir. Tablo I, bu bileşim ve ilişkileri şematik bir biçimde göstermektedir.

TABLO I — İKİ ÖLÇÜTE GÖRE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN SAPTANMASI

	Köleci Üretim İlişkisi	Feodal, Asya-tipi Üretim İlişkileri	Küçük Meta Üretimi	Kapitalist Üretim İlişkisi
Hukuki Egemenlik Ölçütü	(—)	(+)	(+)	(—)
Piyasa Ölçütü	(—)	(—)	(+)	(+)
Dolaysız Üretici	Köle	Köylü	Köylü, Zanaatkâr	İşçi
Artığa El Koyan	Köle Sahibi	Feodal bey; Bürokrasi ve çevresi	Tüccar, tefeci	Kapitalist
Temel Bölüşüm Kategorisi	Kölenin artı emeği	Feodal rant; vergi	Tüccar kârı, faiz	Artı-değer

NOT: Ölçütlerle ilgili (+) ve (—) işaretler, metinde iki ölçüte ilişkin olarak ifade edilen sorulara verilen olumlu ve olumsuz yanıtları göstermektedir.

Herbiri ikişer değer alabilen iki ölçütten türeyen dört bileşimin (— —), (+ —) (+ +) (— +) tekabül ettiği dört üretim ilişkisinin çözümlenmesine ve tartışmasına burada girecek değiliz. Tarımın öz sorunlarına eğildiğimizde birer üretim ilişkisi olarak küçük meta üretiminin ve kapitalizmin üzerinde derinliğine durmak fırsatı bulacağız. Bu noktada sadece Tablo I'de ikinci sütunu oluşturan ilişkinin üzerinde birkaç cümleyle duralım

Bu ilişkinin hem feodal, hem "Asya-tipi" türlerinde temel üretici sınıfı oluşturan köylü, köy arazisindeki toprağın zilyedi, iş aletlerinin ise malikidir. Bu bakımdan, dolaysız üreticinin üretim araçları üzerindeki egemenliğini ifade eden 1. ölçüt bakımından feodal ve Asya-tipi üretim ilişkilerini ayırdetmek (feodalizme mahsus malikâne arazisinin

TABLO II — FEODAL VE ASYA-TİPİ ÜRETİM İLİŞKİLERİNDE HUKUKİ EGEMENLİK ÇEŞİTLERİ

	FEODALİZM		ASYA-TİPİ TOPLUM	
	Mülkiyet	Zilyedlik	Mülkiyet	Zilyedlik
Malikâne Arazisi	(B)	(B)	—	—
Köy arazisi	(B)	(K)	(S)	(K)
İş Aletleri	(K)	(K)	(K)	(K)

NOT: B=Feodal senyör (Bey); S=Sultan, bürokrasi ve çevreleri (Devlet); K=Köylü

durumu dışında) imkânsız olmaktadır. Ölçütümüz, dolaysız üreticilerin değil, artığa el koyan unsurların mülkiyet-zilyedlik konumlarındaki farklılığı yansıtacak biçimde ifade edilse idi, böyle bir ayrım yapılabilirdi. Nitekim, feodal ve Asya-tipi üretim ilişkilerinde, feodal senyörün (B), sultan, bürokrasi ve çevrelerinin (Devletin) (S) ve köylünün (K), malikâne arazisi, köy arazisi ve iş aletleri üzerindeki mülkiyet ve zilyedlik ilişkilerindeki farklılığı Tablo II özetliyor. Bu şemada, köy topluluğunun, köy arazisi üzerindeki (barbarlık kalıntısı sayabileceğimiz) toplu tasarruf hakkı ihmal edilmekte ve senyör malikânesi (demesne) sadece feodalizme has kabul edilmektedir. Üretim araçları üzerindeki hukuki egemenlik çeşitliliklerine rağmen, ikinci ölçüt (piyasa ölçütü) bakımından köylünün artı-emeğine, örf-âdet, hukuk, siyasetle desteklenen cebri bir el koyma olgusunun hem feodal hem Asya-tipi ilişkilerde ortak olduğunu görüyoruz. Kısacası, bu iki farklı yapı, dolaysız üretici bakımından önemli bir fark içermemekte, buna karşılık, artığa el koyan sınıfların konumu bakımından bazı farklılıklar taşımaktadır. Bu türden gerekçelerle bugüne kadar daha çok ayrılıkları tartışılan bu iki üretim biçiminin, aslında, "haraçlık-vergisel" diye nitelendirilebilen daha geniş bir üretim biçiminin kolları olduğunu savunan yeni bir tez geliştirilmektedir (4):

Bizim burada amacımız, feodal ve Asya-tipi üretim biçimlerinin tartışmasına girmek değil, bunların arasındaki bazı farklılıklara dikkati çekerek çeşitli üretim ilişkilerinin teşhis, ayrım ve sınıflanmasıyla ilgili tüm sorunların, bizim yukarıdaki basit ve iki ölçütlü şemamıza sığmasının söz konusu olmadığını göstermektedir. Gerek bu şemada, gerek şimdiye kadarki açıklamalarımızda esas olarak, sadece "üretim araçları üzerinde mülkiyet" ölçütü, yani **tek** ölçüt üzerine inşa edilmiş bir üretim biçimi anlayışının incelenen olguyu tüm zenginliğiyle kavramaya yetmeyeceğini, hatta pek çok hallerde iki ölçütün dahi yetersiz olabi-

(4) S.Amin **Unequal** Development, 1976, The Harvester Press, ss. 13-16

leceğini vurgulamaya çalıştık, o kadar... Bu saptama, azgelişmiş tarım yapıları içinde çok önemli bir yeri olan küçük meta üretimini ileriki kesimlerde kavramaya ve nitelendirmeye çalışırken bizim için önem taşıyacaktır.

Üretim ilişkileri üzerindeki bu genel tartışmaya son vermeden, İkinci Bölümdeki çözümlemelerimizde tekrar karşımıza çıkacak bir sorun üzerinde kısaca durmayı gerekli görüyoruz: Bir sosyo-ekonomik kuruluşta birden fazla üretim ilişkisinin eş-anlı ve yanyana varolması sorunu..

Tarihsel olarak bakıldığında, tek bir üretim ilişkisi, tek bir üretim biçiminden oluşan bir sosyo-ekonomik kuruluşa nadiren rastlanabildiğini, kural olarak aynı toplumda çeşitli üretim biçimlerinin yanyana ve hatta içiçe varolduğunu saptıyoruz. Böyle bir durum, herhangi bir üretim biçiminin henüz egemen olmadığı **geçiş** toplumları için söz konusu olabilir. Ne var ki, geçiş halini çok uzun bir tarih perspektifi ile bütün toplumları kapsayacak biçimde yorumlamanın anlamsızlığı ortada olduğuna göre, diğer hallerde, yanyana yaşayan üretim biçimlerinden birinin **egemen üretim biçimi** olması; yani sosyo-ekonomik kuruluşa damgasını vurması gerekir. Sosyo-ekonomik kuruluşun asli unsurlarından olan üst-yapı kurumlarının pekçoğunun toplumun tümü için geçerli olması zorunludur.(5) Farklı bir ifadeyle bu kurumlar,bünyelerinde çelişkili unsurlar taşısalar bile, **bir bütün olarak** çeşitli üretim biçimlerinden **esas olarak biri** ile, yani egemen üretim biçimiyle uzlaşma halinde olmalıdırlar.

Bu savdan çeşitli sorunlar türeyebilir. **Geçiş** toplumlarının saptanması, tanımı, çözümlenmesi bunlardan biridir. Bir diğer sorun, egemen üretim biçiminin (dolayısıyla onun belirlediği sosyo-ekonomik kuruluşun niteliğinin) saptanmasında ve çözümlenmesinde kullanılacak ölçüt ve araçlarla ilgilidir. Ülkemizde iyi bilinen bazı tartışmalar bu sorun çevresinde dönmüştür; Osmanlı toplumunun nitelendirilmesinde Asyatipi ve feodal üretim biçimleri alternatiflerinin, çağdaş Türkiye üzerinde ise, "yarı-feodal" veya "kapitalist" üretim biçimlerinden hangisinin egemen olduğunun tartışılması gibi... Bir üçüncü sorun ise, egemen üretim biçiminin, tali üretim ilişkileriyle çelişki, uzlaşma ve sentezi; veya farklı bir ifadeyle egemen olmayan üretim biçimlerinin, bir bütün olarak sosyo-ekonomik kuruluşla eklemlenmesine ilişkindir. Bu çalışmanın İkinci Bölümü bu sonuncu sorunun, çağdaş ekonomilerdeki bir

(5) Hukuk ve siyasetle ilgili kurumlarda bu özellikle doğrudur. İdeoloji ve kültürde ise, eşit güçlerde olmasa bile daha geniş bir çeşitlilik sözkonusudur.

tezahür biçimiyle ilgilidir: Bu ekonomilerin tarımlarında, kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin kapitalizmle uzlaşması var mıdır; varsa bu nasıl açıklanabilir?

Son olarak **bölüşüm ilişkileri** kavramı üzerinde duralım. Her üretim biçimi, kendi bünyesinde artığı yaratan-artığa el koyan sınıfları ilgilendiren bir **temel bölüşüm ilişkisine** dayanır. Bu bölüşüm ilişkisi, **artığa el koyma** sürecinden oluştuğu için bir **sömürü** ilişkisidir. Tablo I'de, "temel bölüşüm kategorisi" diye nitelendirdiğimiz sıra üzerinde, çeşitli üretim biçimlerine ait temel bölüşüm ilişkilerini açıklayan bölüşüm kategorileri sayılmıştır. Böylece, temel bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinden farklı birşey değildir, diyebiliriz.

Ancak, bölüşüm ilişkileri sadece artığa el koymayı açıklamazlar. **Artığın paylaşılması** sürecini içeren veya çeşitli dolaysız üretici grupları arasında doğabilecek paylaşım sorunlarını kapsayan bölüşüm ilişkileri de vardır. Bu sonuncu tür ilişkiler belli ve tekil bir üretim ilişkisinin çerçevesi içinde oluşmaz; dolayısıyla onun sınırları içinde kavranamaz. Tali bölüşüm ilişkileri diyebileceğimiz bu ilişkiler, ekonomik sistemin tümünü içeren mekanizmalar ve süreçler içinde gerçekleşir. Kapitalist bir sistemde, rant, faiz ve kâr ilişkilerinin incelenmesi veya tarım-sanayi, işçi-köylü ilişkilerini belirleyen değer ve fiyat çözümlemeleri (eşitsiz değişim, iç ticaret hadleri) örnek gösterilebilir. Böylece bölüşüm ilişkileri, tüm genişliğiyle, politik iktisadın da ana konusunu oluşturur.

Üretim ilişkileri kavramı çerçevesindeki genel düzeyde bir tartışmayı bizim amaçlarımız bakımından burada kesmek gerekiyor. Burada önerilen kavram çerçevesini tarım yapısının çözümlenmesi sırasında geliştirerek kullanacağız.

(1980)

TARIMDA FEODAL ÜRETİM İLİŞKİSİ VE BASİT META ÜRETİMİ

Türkiye'de hâkim üretim ilişkisi üzerinde son günlerde yapılan tartışmalarda özellikle tarımdaki üretim ilişkilerini ilgilendiren kavramlarda bazı yanlış anlamalar ve hatalı yorumlarla karşılaşılmaktadır.

Mevcut istatistiklerden çıkarabildiğimiz kadarı ile ülkemizde tarımda üç ayrı üretim ilişkisi gözlenmektedir. Bunlar önem sırası ile, basit (küçük) meta üretimi, kapitalist üretim, feodal ve yarı-feodal üretim ilişkileridir.

Kavramsal olarak bu üç üretim ilişkisini birbirinden ayırabilecek berraklığa kavuşmamız gerekir. Örneğin feodal üretim ilişkisinden, feodal bey ve üretici (ve bağımlı) köylü arasında vergi ve angarya şeklinde tezahür eden dolaysız bir sömürme ilişkisi varsa bahsedilebilir. Feodalizmin gelişkin şeklinde, feodal bey'in çoğu kere angarya yoluyla işlettiği malikâneler dışındaki topraklar üzerinde ikili bir hâkimiyetten söz edilebilir. Birincisi, toprağın fiili maliki (veya zilyedi) durumunda bulunan ve çoğu kere küçük meta üreticisi olan köylü (serf) ve ikincisi de, aynı topraklar üzerinde ikinci bir hakimiyeti temsil eden feodal bey. Görülüyor ki küçük meta üretimi feodalizmde mevcuttur; ancak biz, bu üretim ilişkisinin olduğu her sistemi feodalizm diye nitelendiremeyiz; aynen feodalizm tarıma dayandığı için tarıma dayanan bütün sistemlere feodalizm diyemeyeceğimiz gibi. Küçük meta üretimi ancak feodal sömürme ile bir arada ise, feodal üretim tarzının bir parçası olur.

O halde basit meta üretiminin, hem bağımsız bir üretim ilişkisi olduğu; hem de daha farklı ve hâkim bir üretim tarzının çoğu kere bir parçasını meydana getirdiği söylenebilir. Basit meta üretimi, feodalizmden önce de vardı; feodalizmde de, kapitalizmde de vardır; hatta kapitalizm sonrasında, sosyalizme geçiş dönemlerinde de mevcut olmuştur. Engels'in belirttiği gibi, 5000-7000 yıllık bir geçmişi, bir hayli de geleceği vardır.

Hemen hemen her zaman tali bir ilişki meydana getirmiş bulunan küçük meta üretiminin hangi hakim üretim tarzının bir parçasını mey-

dana getirdiği, ürün fazlalarının ne gibi bir mekanizma ile hangi sınıflara intikal ettiğine bakılarak anlaşılır. Eğer bir ürün fazlası yoksa; sadece diğer üreticilerle (ve aracılar girmeden) tüketim amacı ile yapılan sınırlı bir değiş tokuş varsa; o zaman kaideten sömürme de yoktur; ne feodalizmden, ne de kapitalizmden söz edilebilir. İşte ancak bu halde, küçük meta üretimi hakim bir ilişki haline gelir. Ancak basit meta üretiminin, ne feodal ilişkiler içinde, ne de bağımsız halde bulunmayan ve günümüzde çok yaygın olan bir türü daha vardır ki, bu halde piyasa için yapılan; fakat yine tüketim amacıyla satışa arzedilen ve bu yüzden satış hasılatının sermayeye dönüşmediği üretimden bahsedilebilir. Bu durumda ürün fazlası üretici ve tüketici arasına giren ticaret burjuvazisine, üretim giderlerinin ve (özellikle sınai bitkilerde) yıllık tüketimin finansmanı için sahneye çıkan tefeci sermayesine kaptırılır. Bu iki unsur, yani tefeci sermayesinin ve ticari sermayenin bu türleri feodalizmin çözülme ve çöküş devrelerinde ortaya çıkmış ve bu çöküşü hızlandırmış; kapitalist sermaye birikiminin ilk kaynaklarını teşkil etmiş; aslında feodalizmin bünyesine yabancı unsurlardır. Bu yüzden küçük üreticilerin ticari ve nakdi sermaye tarafından sömürülmesi, küçük meta üretiminin ilkel kapitalist ilişkilere tâbi olduğunu gösterir. Bu iki sermaye türü kapitalizmin gelişmesiyle biçim değiştirirler; modern mali ve ticari sermaye olarak artık değeri paylaşırlar.

Türkiye'ye gelelim : Tarımda saf anlamda feodal ilişkilerin, daha doğrusu üretimden angarya, ürün vergisi, hediye, hattâ nakdi vergi şeklinde pay alan feodal toprak ağalarının, aşiret reislerinin, şeyhlerin mevcudiyeti bilinmektedir; ancak bildiğim kadarı ile herkes bunların geri plânda ve küçük bir yer kapladığı hususunda anlaşıyor. Buna karşılık, daha geniş bir yarı-feodal üretim ilişkisinden söz edilebilir. Bu, bence, büyük toprak sahiplerinin arazilerini ortakçıya vermeleri halinde, yani Ağalıkla Ortakçılığın birleştiği hallerde doğan ilişkiler sistemidir. Sadece bu halde, üreticinin ürün fazlasına doğrudan doğruya bir el koyma hali, ve bu sömürme ilişkisiyle birlikte köylüyle ağa arasında doğan şahsi bağlılıklar; mevcut üretim ilişkisinden ötürü köyün sosyal hayatına hâkim olan bir yarı feodal unsurun varlığı bahis konusu olabilir. Tabii ki ortakçılığın her hali, örneğin bir küçük toprak sahibinin arazisini ortağa vermesi gibi yaygın haller bu yarı-feodal ilişki içerisinde görülemez.

Mevcut istatistikler bu ilişkinin genişliği hakkında bazı ipuçları veriyor. Ben, bugünlerde yayınlanan bir kitapta üç gösterge kullanarak bu yarı-feodal ilişki içerisindeki üretken köylü nüfusu tesbite çalıştım. Bu göstergeleri : (a) - Toprağa malik olmayan ortakçı aileleri; (b) - Büyük toprak sahiplerine ait arazilerin (büyük toprakların sınırlarını 500 ve ayrıca 200 dönümden başlatarak) bir kısmında ortakçılık yapan ailelerin sayısı; (c) - Bir şahıs, aile veya sülâleye ait bulunan köylerin sayısı, olarak aldım. Göstergelerden hiçbiri, bu yarı-feodal üretim ilişki-

sini toplam köylü ailelerine (veya köy sayısına) oranla % 5'in üzerine çıkarmıyor.

Buna karşılık mevsimlik veya devamlı tarım işçisi sayısının ortakçı köylülerden fazla olduğunu; daha da önemlisi, 500 dönümden büyük toprak sahipleri içinde ortakçıya veya kiracıya verilen toprakların; kiralanan topraklardan 63.000 hektar daha az olduğunu tesbit ettim. Toprak kiralayan 500 dönümden büyük bir işletmenin kapitalist işletme tarzına yöneleceği herhalde farzedilebilir.

Bu durumda, kapitalist tarzda işletilen çiftliklerin, yarı-feodal üretim ilişkileri içinde bulunan işletmelerden daha fazla bir nüfusu içerdiği, büyük toprak sahipleri arasında da kapitalist çiftçilerin yarı-feodal ağalardan daha büyük bir yer kapladığı anlaşılıyor. Üstelik kapitalist ilikiler genel olarak gerileme halindedir.

Ancak Türkiye asıl hâkim işletme tarzı, köylü nüfusun % 75-80'ini içeren küçük köylü işletmeleridir. Bunların temsil ettiği küçük meta üretiminin bir bölümü sosyal üretim dışında addedilebilir; üretimin büyük kısmı üretici tarafından tüketiliyor ve cüzi bir kısmı mahalli olarak diğer üreticilerle mübadele ediliyorsa.. Bu hallerde üreticiler feodal bir unsura karşı vergi veya angarya gibi yükümlülükler taşımıyorlarsa, kaideten ne feodal, ne de kapitalist sömürmeden söz edilebilir. Öte yandan, piyasa için (fakat aynı zamanda tüketim için) üreten küçük üreticiler, ürün fazlalarını Türkiye'de kaideten feodal unsurlara değil, ticaret ve tefeci sermayesine kaptırmaktadırlar. Yani Türkiye tarımının sömürme ilişkileri içinde olan küçük üreticileri, kapitalizmin ilkel sömürme mekanizmalarına tabidirler.

O halde üretim ilişkileri açısından ele alınırsa, tarımda yarı-feodal ilişkiler arka plânda bir yer kaplıyor. Küçük meta üretimi dahi esas itibariyle, piyasa vasıtasıyla kapitalist bölüşüm ilişkilerine tabi olmaktadır. Ne var ki, feodal kalıntıları, tarımdaki yarı-feodal üretim ilişkilerinin dışında, üst-yapı kurumlarında ve hattâ doğrudan doğruya daha ileri üretim ilişkilerinin orta yerinde gözleyebiliyoruz. Üzerinde şimdiye kadar gereğince durulmamış olan feodal kalıntılar meselesine kısaca eğilmekte fayda vardır .

Türkiye'de kapitalist gelişme, feodalite burjuvazi tarafından bir demokratik devrim sonucunda tasfiye edilmeden başlamıştır ve devam etmektedir. Bu yüzden kapitalist evrim, eski düzenin gerici unsurlarının, feodal unsurların burjuvalaşması ile meydana geliyor. Bu, toplum hayatımızda; üst yapıda, özellikle ideolojide gericiliğin bu kadar rahatlıkla at koşturabilmesinin, büyük burjuvazinin devrimcilikten hiç bir zaman nasibini alamamış, süratle kompradorlaşmaya yatkın bir sınıf olmasının başlıca sebebi olsa gerektir. Ancak bu olgunun, emekçi sınıfları günlük iktisadi hayatları içinde daha da yakından ilgilendiren bir sonucu daha vardır: Kapitalist gelişme ile beraber meydana gelen yeni ve ileri üretim ilişkileri içinde dahi; eskiye ait, yarı-feodal kalıntı-

lar önemli roller oynamaktadır. Açıklamaya çalışayım:

Tarımdaki kapitalistleşme sürecinin hem kapitalist işletme tarzının hâkim olduğu çiftliklerde; hem de küçük köylü işletmelerini sömüren ticaret ve tefeci sermayesinde belirdiğinden bahsetmiştim. Ne var ki, böylece meydana gelen yeni üretim ve bölüşüm ilişkileri aynı zamanda eski ve yarı-feodal sosyal ilişkileri de içermektedir. Kapitalist çiftçi ile ücretli tarım işçisi arasındaki ilişkileri örnek alalım. Tarım işçisi, artık değere normal kapitalist süreç içinde el konmasının dışında bir yığın ilkel ve yarı-feodal bağımlılıkların da baskısı altındadır.

Dr. Özer Ozankaya Polatlı köylerinde yaptığı incelemelerde, büyük kapitalist çiftçi ile ücretli ve devamlı işçiler arasındaki ilişkiler üzerinde ilginç tesbitler yapmış. Bölgede "bekâr" diye adlandırılan tarım işçilerinin mahalli ifadeyle : "sabah kalkıp tarlaya gittiğini; akşam gelip yattığını kimsenin görmemesi gerekir." "Karı olmak bekâr' olmaktan iyidir." Ücretini aylık olarak ve nakden alan, şekli bakımdan tipik bir ücretli işçi olan "bekâr", aslında işverenle arasında bir yığın şahsi bağlılık bulunan; hayatının çeşitli yönleriyle de kapitalist çiftçinin hâkimiyeti altına girmiş bir emekçidir. Mevsimlik tarım işçilerini ele alalım. Bu emekçileri daha köylerinde iken avanslarla belli bir işverene bağlayan elçi, çavuş, dayı gibi adlarla anılan aracılar; ücretler ve iş şartları gibi hususlarda toprak işçilerinin şehir proletaryasının sahip olduğu hukuki imkânların hemen hemen tümünden yoksun kalmasına sebep olmaktadır. Bu örneklerde işverenle işçi arasındaki akit serbestisinden veya toplu sözleşmeden, sendikal haklardan, hattâ belki de bir anlamda serbest işgücünden bahsetmenin abes olacağı âşikârdır. Ortakçılık ilişkileri son bulsa bile köydeki büyük toprak sahibinin köy hayatı üzerindeki siyasi ve hukuki hâkimiyeti daha bir süre devam edebiliyor. Küçük üreticiyi avanslarla, veresiye satışla, alivre mübayaa ile kendisine bağlayan kasaba tüccarının köylü üzerindeki şahsi nüfuzu, normal bir kapitalist düzende ticari sermayenin taşıdığı fonksiyonların çok ötesindedir. Bütün bu örneklerde feodalitenin burjuvalaşmış unsurları yeni üretim ve bölüşüm ilişkilerine, normal kapitalist sömürmenin dışında bir yığın yarı-feodal sömürme ve baskı unsurları da getirmişlerdir. Tarım proletaryasının ve küçük üreticilerin, bu anlamda, kapitalizmin tam gelişememiş olmasından muzdarip olduğu; ülkemizdeki feodal-kalıntılardan bahsedilecekse, onları mevcut üretim ilişkilerine ilâveten buralarda da aramak gerektiği söylenebilir....

(1969)

TARIMDA ÜRETİM İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Bir süre önce yayınlanan bir kitapta **(100 Soruda Gelir Dağılımı)** ortaya koyduğum bazı bulguları, Emek dergisinde basılan bir yazıda özetlemiş ve Türkiye tarımındaki üretim ilişkilerinin tesbit ve tahlilinde düşülebilecek bazı hataları gidermeğe çalışmıştım. Üretim ilişkileri ve hâkim üretim tarzı kavramlarının herkesçe bilindiğini farzettiğim tanımlarından hareketle, Türkiye tarımında başlıca üç üretim ilişkisi gözlendiğini; bunların önem sırasıyla, küçük (basit) meta üretimi, kapitalist üretim, feodal ve yarı feodal üretim ilişkileri olduğunu belirtmiştim. Bunların en yaygını olan küçük meta üretimi, ticaret ve tefeci sermayesinin sömürüsüne tabidir. Türkiye şartlarında ticaret ve tefeci sermayesi ile küçük meta üretimi arasında doğan bölüşüm ilişkilerini kapitalizmin ilkel sömürme biçimleri diye adlandırmıştım. Böylece ilkel kapitalist ilişkiler, tarımın en geniş bir kesimini etkisi altında bulundurmaktadır. Bu olgu, yazıda üzerinde durmadığım, fakat kitapta açıkladığım tarım dışına ait başka tesbitlerle birleştirilirse; bizi, Türkiye'de geri ve ilkel bir kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu sonucuna götürüyor. Kapitalizmin ilkel karakteri ve kapitalistleşme sürecinin, feodaliteyi tasfiye eden bir demokratik devrimden geçmeden süregelmekte olması; gerek üst yapıda, gerekse bizzat ileri üretim ilişkilerinin içerisinde çeşitli biçimlerde tezahür eden feodal kalıntıların ve gerilik unsurlarının varolmasına sebep oluyor.

Esas olarak bu görüşleri açıklayan yazım, Muzaffer Erdost tarafından Aydınlık'ın 13. sayısında eleştirilmiş. Erdost'un eleştirileri, bu tahlilin herhangi bir noktasının yanlışlığına beni ikna edemedi. Bu yüzden Erdost'a yukardaki muhakeme silsilesini izleyerek cevap vermeyi doğru buldum. Böylece, daha önce karanlık kalmış, gerektiği kadar deşilmemiş bazı hususları biraz daha derinlemesine açıklamak imkânı bulacağım. Belki de, Erdost'un beni anlamamasında, bazı temel kavramları biliniyor farzetmekle ben kusurluyum; bu kusuru şimdi gidermeğe çalışacağım.

Böylece, üretim ilişkileri, üretim biçimi, hâkim üretim biçimi, sosyo-ekonomik kuruluş (formasyon) gibi bilimsel sosyalizmin temel kavramları ile ilgili zorunlu bazı açıklamalardan sonra, küçük meta üretiminin niçin bir üretim ilişkisi olduğunu göstermeye çalışacağım. Bu üretim ilişkisinin feodal ve kapitalist üretim biçimleri içinde nasıl bir yer kap kapladığını da ortaya koymak gerekiyor. Bu son noktada tefeci ve ticaret sermayesinin niteliğini açıklamak; bunların hangi hallerde ilkel ve kapitalist ilişkileri temsil ettiğini göstermek zorunlu oluyor. Türkiye tarımındaki üretim ilişkilerinin tesbitinde kullandığım kaynaklar ve metodlar da eleştirildiği için bunları da, eleştirilerin ışığı altında yeniden açıklama yoluna gideceğim.

İleride görüleceği gibi, Erdost'un eleştirileri bazı hataları içermektedir; bu hataların kökenlerini ve dayanaklarını ortaya koymak ve bunun için Erdost'un tartışılan konularda bugüne kadar yazdığı yazıların (*) tümünü birden ele almakda ayrıca gerekli olmuştur.

I

HAKİM ÜRETİM BİÇİMİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Üretim süreci içinde insanla nesneler (özellikle üretim araçları) arasında tarih boyunca değişen ilişkiler, belirli mülkiyet ve hâkimiyet ilişkileri meydana gelir. Bu ilişkiler, yani üretim araçları üzerindeki mülkiyetin değişen biçimleri, üretim süreci içinde insanlar arasında meydana gelen ilişkileri, yani üretim ilişkilerini de belirler. Mülkiyet ilişkileri böylece üretim ilişkilerinin hukuki bir görüntüsü olur. Herhangi bir üretim ilişkisi kendisinin ayrılmaz bir parçası olan üretim güçleriyle birlikte belli bir üretim biçimini (tarzını) meydana getirir. Nihayet, her üretim biçimi, kendisine tekabül eden hukuki, ideolojik, siyasi v.s. üst yapı ile birlikte, belli bir sosyo-ekonomik kuruluş (formasyon) oluşturur; bazıları bu sonuncu kavrama sosyal sistem de derler.

Herkesçe bilinen bu kavramları bir kere daha açıklamaktan amacım, burada tanımlandığı kadarı ile kavramların çok genel ve soyut bir düzeyde kaldıklarına dikkati çekmekten ibarettir. Herhangi bir ülkede tek bir üretim ilişkisi, tek bir üretim biçimi varsa; bunlara tekabül eden belirli bir üst yapı ile birlikte sosyo-ekonomik kuruluşa vereceğimiz ismi güçlük çekmeden bulabiliriz. Ancak gerçek hayatta bu katıksız ha-

(*) Bu yazılar, yazılış sırası ile: "Türkiye'de Feodalizmin Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak", **Aydınlık**, sayı 5, "Türkiye'de Feodalizm Var mı?", **Türk Solu**, sayı 80; "Doğu Anadolu'da Hayvancılığın Feodal Niteliği", **Aydınlık**, sayı 8; "Türkiye Tarımında Hâkim Üretim İlişkisi Üzerine", **Aydınlık**, Sayı 13'tür.

le nadiren rastlayabiliriz; gözlenen durum, hemen hemen daima, aynı toplum içerisinde çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana, hattâ içiçe bulunmasıdır. Tarihi maddeciliği yukardaki tanımlardan ibaret sayan kişi böyle bir durumla karşılaşınca şaşırır; yapsa yapsa, "çeşitli üretim ilişkileri yanyana yaşıyor" diyerek işin içinden sıyrılmağa çalışır. Peki o zaman sosyo-ekonomik kuruluş bu üretim biçimlerinden hangisi tarafından belirlenmektedir; hangisine göre adlandırılmalıdır? Gözlediğimiz ve yanyana yaşayan çeşitli üretim biçimlerinden herbiri kendi ayrı ve bağımsız üst-yapısına sahip midir? Böyle bir halde, tek bir ülkede, birden fazla sosyo-ekonomik kuruluş ve çok sayıda bağımsız sosyal sistem yanyana mevcut olmaz mı? Buna imkân yoktur; zira en önemli üst-yapı kurumlarının bütün toplum için geçerli olması zorunludur; bünyesinde çelişkili unsurlar taşısa bile, bir bütün olarak üst-yapının çeşitli üretim biçimlerinden esas itibariyle biri ile uzlaşma halinde olması gerekir.

Böylece birden fazla üretim ilişkisinin yanyana bulunduğu bütün toplumlarda, hâkim üretim biçimi kavramına ihtiyaç olduğu ortadadır. O kadar ki, hâkim üretim biçiminin ne olduğu saptanmadan sosyal ilişkilerin bir bütün olarak kavranmasına yönelen her çaba boşlukta kalmaya mahkumdur. Örneğin siyasi iktidarın sınıf muhtevasını, hâkim üretim biçimini bilmeden ortaya koymaya çalışanlar, mevcut üretim ilişkilerinin hâkim unsurlarını yanyana sıralayarak, anlamsız bir "varlıklı veya güçlü sınıflar koalisyonu"na ulaşırlar ki, bunu yapmaya olsa olsa, bir sosyo-ekonomik kuruluştan diğerine geçiş dönemlerinin tarihi bakımdan kısa süreleri için cevaz olabilir. Geçiş dönemlerinin fazla geniş bir yorumu da aynı şekilde anlamsız olacaktır; zira bütün toplumlar geniş anlamda bir sosyo-ekonomik kuruluştan diğerine geçiş hali içindedir; bu, dünün, bugünün ve (bazı hallerde) yarının üretim ilişkilerinin bir arada var olması şeklinde belirir.

Bu durumda, yani çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana gözlendiği bir toplumda, hâkim üretim ilişkisini nasıl tesbit edebiliriz? Nüfusun en büyük kısmını içeren üretim ilişkisini "hâkim" addetmek, mekânik bir yöntem olur. Hangi üretim ilişkilerinin genişlemekte, hangilerinin daralmakta olduğuna bakmakla da, toplumun gelişme doğrultusunu aydınlatabiliriz, ama gelişen ilişkiler henüz "hâkim" addedilemeyecek kadar arka plânda olabilir. Bence bu meselede anahtar, Marx'ın çok önemli, fakat pek bilinmeyen bir pasajında bulunabilir:

"Fiili üreticilerin ödenmemiş artı emeğine el koymanın özel ekonomik biçimi, üretimin içinden doğarak yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler ve karşılığında üretimi de, belirleyici bir unsur olarak, etkiler. Bizatihi üretim ilişkilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm kuruluşu (formasyonu) da bunun üzerine bina edilmiş olur. Bir bütün olarak sosyal yapının ve bunun yanısıra hâkimiyet ve bağımlılık

ilişkisinin siyasi biçiminin, kısacası devletin bu yapıya tekabül eden özel şeklinin özündeki sırrı, gizli temelini açığa vuran şey, daima iş koşullarına malik olanlarla fiili üreticiler arasındaki dolaysız ilişkidir; tabii ki bu ilişki daima çalışma yöntemlerinin ve dolayısıyla emeğin sosyal üretkenliğinin gelişiminde belirli bir aşamaya tekabül eder." (Kapital, Cilt III, İngilizce Baskı s. 772)

Bu pasajın önemi şuradadır: Marx, sosyo-ekonomik kuruluşların ("İktisadi kuruluş" ve "sosyal yapı"nın) niteliklerini, bir yandan üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin (çok daha genel ve mükemmel bir ifadeyle : "iş koşullarına malik olanlarla fiili üreticiler arasındaki dolaysız ilişki"nin), öte yandan üreticilerin yarattığı artı ürüne —başka sınıflarca— el konma tarzlarının (üreticilerin ödenmemiş artı emeğine el koymanın özel ekonomik biçimi) belirlediğini ifade ediyor. Demek oluyor ki, üretim araçları üzerindeki mülkiyet; üreticilerin ödenmemiş artı emeklerinin, yani artı ürünün, yani toplam ürünün fiili üreticilerin tüketimini karşılayan bölümünü aşan "fazla" kısmının, "ne gibi bir mekanizma ile, hangi sınıflara intikal ettiğini" (Boratav, Emek' teki makale, s. 8) belirlediği için ve sadece bu yüzden, bir üretim biçiminin ve bir sosyo-ekonomik kuruluşun özünü kavramamızı sağlar.

Çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana varolduğu bir sosyo-ekonomik kuruluşta, hiçbir üretim ilişkisini diğerinden soyutlayarak tek başına ele alamayız. Üretim ilişkilerinin her birinde kendi öz kanuniyetlerine göre yaratılan ve kısmen o ilişki içerisinde el konan artı ürün, kısmen de diğer üretim ilişkilerinin içinde yer alan unsurlara çeşitli mekanizmalarla devrolunur. Önemli olan artı ürüne el koymanın özel biçimleri olduğuna göre, hâkim üretim tarzını da, bu el koyma biçimlerinden en hâkim ve yaygın olanı hangisi ise onun ait olduğu özel üretim ilişkisi tayin eder. Böylece, bir bakıma apayrı ve bağımsız görünen üretim ilişkilerinin yanyana gelmesinden oluşan sosyo-ekonomik kuruluş; aslında hâkim üretim biçimine tabi, adeta onun parçalarını meydana getiren üretim ilişkilerinin bir muhassalasıdır. Öyle bir muhassala ki; bütün parçaların toplamına eşit değildir, onların üstüste eklenmesinden ibaret değildir.

Bu bakış tarzını izleyerek Türkiye ekonomisinde, kapsanan nüfus bakımından en yaygın üretim ilişkisinin küçük meta üretimi olmasına rağmen, hâkim üretim biçiminin ilkel ve geri bir kapitalizm olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Zira, ülkemizde artı-ürüne el koyma biçimlerinin en yaygını, kapitalist üretim biçiminin en ilkel türleri olan ticaret ve tefeci sermayesi tarafından temsil edilmekte ve özellikle tarımdaki küçük üreticilerin sömürülmesinde belirmektedir. (Ticaret ve tefeci sermayesinin hangi hallerde kapitalist üretim biçiminin içinde yer aldığına ve niçin kapitalist sömürmenin ilkel türleri olduğuna ileride değineceğiz.)

Erdost'la aramızdaki ayrılıkların en temel unsurlarından biri bu mesele etrafında düğümleniyor; özellikle Erdost'un "hâkim üretim biçi-

mi" gibi temel bir kavram üzerinde berraklığa kavuşmamış olmasından doğuyor. Acaba Erdost herhangi bir sosyo-ekonomik kuruluşun içinde çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana varolabileceğini kabul ediyor mu? Bu soruya, herhalde, olumlu cevap verebiliriz. Örneğin "kapitalizm öncesi" addettiği Türkiye tarımında beş ayrı üretim ilişkisi tesbit etmektedir. (Türk Solu, sayı 80, s. 10) Ancak kapitalizme gelince mesele, Erdost açısından biraz karışmakta; böyle bir durumun kapitalizm için mümkün olacağına kani görünmemektedir. Aksi takdirde: "Boratav, kişinin kendi emeğiyle meydana gelen kişisel özel mülkiyetin hâkim üretim tarzı olan kapitalizmin bir parçasını meydana getirdiğini söylüyor" iddiasıyla beni eleştirmesinin ve bu eleştirisini doğru göstermek için Kapital'in I. cildinden, kapitalist mülkiyetin, kişinin kendi emeğiyle meydana gelen özel mülkiyetin tasfiyesiyle, onun mezarı üzerinden boy verdiğini gösteren nakiller yapmasının ne anlamı olurdu? (Aydınlık, sayı 13, s. 49 - 50)

Farklı mülkiyet biçimleri, farklı üretim ilişkilerinin hukuki görüntüleri olduğuna göre, Erdost'un bu iddiasını ciddiye alırsak kapitalist bir sistemde farklı üretim ilişkilerinin (iki farklı mülkiyet biçiminin) yanyana varolabileceğini reddetmiş oluruz. Lenin, "küçük burjuvazisi olmayan bir kapitalizm keşfetme şerefi sadece Rus Narodnik iktisatçılarına aittir" der. (Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, İngilizce Baskı, s. 380) Acaba Erdost, kapitalist mülkiyetle küçük burjuva mülkiyetinin yanyana bulunamayacağını iddia ederken Narodniklerin bu görüşüne mi katılmaktadır? Bunu dahi rahatça söyleyemeyeceğiz; zira, Erdost, başka bir yerde "bir miktar sermayesi ve üretim aracı (olan)... ve aynı zamanda kendi emeğiyle geçimini ... temin (eden)" küçük burjuvazinin, küçük üreticiliğin, hattâ "ataerkil" üretim ilişkisinin kapitalist bir sistemde mevcut olacağını ileri sürmektedir. (Aydınlık, sayı 13, s. 35, 45) Bu durumu sadece Erdost'un tutarlı olmayışı ile açıklayabiliriz. Bu yüzden, kapitalist mülkiyetle küçük kişisel özel mülkiyetin birlikte bulunamayacağı; fakat bu iki mülkiyet biçiminin temsilcileri olan kapitalist sınıfın ve küçük burjuvazinin birlikte bulunabileceği iddiaları birkaç sayfa arayla birbirini izleyebilmektedir.

Zaman zaman (fakat her zaman değil) Erdost'un kapitalizmi, Kapital'in I. Cildinde anlatılan safiyetiyle aradığı izlenimi doğmaktadır. Böyle bir arayış sonunda Erdost'un sadece Türkiye'de değil, dünyanın herhangi bir yerinde kapitalist bir sistem bulamayacağını peşinen söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, içinde yer alan bütün tarihi örneklere rağmen, Kapital'in I. cildi, yüksek bir soyutlama düzeyinde kaleme alınmış, kapitalist sistemin özünün kavranabilmesi için saf ve katıksız biçimiyle kapitalist üretimin anlatıldığı teorik bir eserdir. Kapitalist sistemde yer alan diğer üretim ve bölüşüm ilişkilerinin tahlili III. cilde

ertelenmiştir. Nihayet Marx'ın en az soyut olan (özellikle 19. yüzyıl Avrupa'sı üzerindeki) tarihı incelemelerinde kapitalizmin somut ve karmaşık görünüşü, bu arada küçük burjuva mülkiyetinin varlığından doğan meseleler tahlil edilir. Bu yüzden kapitalizmi gerçek hayatta Kapital'in I. cildinde resmedilen saf biçimiyle aramak sadece Marx'ın metodunun kavranmamış olduğunu gösterir.

Kapitalizmin çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana ve kapitalist üretim biçiminin hâkimiyeti altında mevcudiyetinden oluştuğunu açıkça kabul edemeyen Erdost, gözlemleriyle ileri sürdüğü görüşün çelişmesinden doğan güçlüklerin altında kalmakta; kişisel özel mülkiyeti kapitalizmde hem var, hem yok kabul etmekte; küçük üreticiliği bazan (açıkça tanımlamadığı "ataerkil üretim" terimi ile) bir üretim ilişkisi saymakta, bazan ("küçük meta üretimi" şeklinde beliren türü için ise) bunu reddetmekte, bazı hallerde ise sadece kapitalizme geçiş dönemlerine has bir biçim olarak kabul etmektedir.

Ancak, kapitalizme ilişkin olarak doğan bu meselenin dışında Erdost'un genel olarak düştüğü temel hata, "hâkim üretim biçimi" kavramı üzerinde berraklığa kavuşamamış olmasından doğuyor. "Hâkim üretim biçimi" kavramının bilinçsiz bir inkârını Erdost beni eleştirirken yapmaktadır: "Boratav'a göre, basit meta üretimi (denilen) .. üretim ilişkisi ... hâkim üretim tarzının, örneğin feodalizmin veya kapitalizmin bir parçası da olabiliyor. Bizim bildiğimiz feodal üretim ilişkisi ve kapitalist üretim ilişkisi vardır, başka bir üretim ilişkisi kendi niteliğini koruduğu sürece feodal üretim ilişkisinin veya kapitalist üretim ilişkisinin bir parçası olamaz: Ya yanyana mevcut olabilir veya biri kendi niteliğini yitirerek diğer üretim ilişkisine dönüşür." (Aydınlık, sayı 13, s. 47) Bir sosyo-ekonomik kuruluşu nitelendiren ve bütün diğer (tali) üretim ilişkilerini kendisine az veya çok bağımlı kılan hâkim üretim biçimi kavramının reddi sonunda böyle yanlış yorumlar adeta kaçınılmaz oluyor.

"Hâkim üretim biçimi", Türkiye'deki üretim ilişkilerini incelemeye kalkıştığı zaman da Erdost'un karşısına bir mesele olarak çıkıyor. Erdost, son yazısını "Türkiye Tarımında Hâkim Üretim İlişkisi" başlığı altında yayınlamış. Acaba sadece tarım kesimini kapsayan bir hâkim üretim ilişkisinden söz edilebilir mi? Edilebilse idi toplumu, örneğin Türkiye'yi iki ayrı sosyo-ekonomik kuruluşa ayırmamız; kendi "hâkim" üretim biçimi ve üst-yapısı ile tarımı, muhtemelen ayrı bir üretim biçiminin hâkimiyeti altındaki ve kendine hasüst yapısı ile "tarım dışı" ndan ayırmak gerekirdi. Gerçekte ise hâkim üretim biçimi, sosyo-ekonomik kuruluşun tümünü kavradığı için "hâkim"dir.

Öte yandan, Erdost'un tarım içinde de "hâkim" bir üretim tarzı seçmekte güçlük çektiğini farkediyoruz. Konu üzerine ilk yazdığı yazıda: "Küçük tarım yapılan köyde, kapitalist üretim ile feodal üretimin yan yana bulunduğu bir karma ekonomi döneminde bulunmaktayız." (Aydınlık, sayı, 5. s. 368, Siyahlar bana ait. K. B.) diyor. Bunu izleyen yazıda ise, "tarımda, kapitalist üretimin değil, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hâkim halde olduğunu" (Türk Solu, sayı 80, s. 10) belirterek, yanlış olmakla beraber diğer yazılarına göre daha anlamlı bir ifade kullanılıyor. Son yazısında ise tarımda üretimin hâkim niteliği ibaresi üzerinde, altını çizerek, ısrarla duruyor ve "üretimin niteliği bakımından hâkim karakterin kapitalist üretim değil, kapitalizm öncesi üretim" olduğunu belirtiyor. Böylece Erdost, köylerdeki "karma ekonomi"den başlamış ve "üretimin niteliği bakımından hâkim karakteri"ni "kapitalizm öncesi üretim" ilân ederek son bulmuştur. "Üretimin niteliği bakımından hâkim karakteri" ibaresi ile kastedilen, herhalde, tarımda hâkim üretim tarzıdır. Zira, bu hâkim üretim tarzını aradığı, başlığında ilân edilen yazının herhangi başka bir yerinde "hâkim üretim tarzı" belirtilmiyor. Eğer öyle ise, Erdost, insanlık tarihinin bildiği üretim tarzlarına bir yenisini eklemiş oluyor: "kapitalizm öncesi üretim tarzı". Bizim bildiğimiz ise, kapitalizm öncesine ait birden fazla üretim tarzı vardır ve bunların tümünü veya birkaçını "kapitalizm öncesi üretim tarzı" denen bir kavramda toplamak, bu sözde "üretim tarzı"nı "tarımda hâkim" ilân etmek yanlıştır. Bir "kapitalizm öncesi üretim tarzı" yoktur ve bu yüzden hâkim üretim tarzı da olamaz.

Görülüyor ki Erdost'ta "hâkim üretim tarzı" kavramı ya hiç yoktur; ya da tamamen yanlış kullanılmaktadır. Çıkış noktasında bilimsel sosyalizme bu kadar aykırı düştüğü için, yollarımız ve yorumlarımız daha ileride de hiçbir zaman birleşmeyecektir.

II

KÜÇÜK ÜRETİCİLİK, ATAERKİL ÜRETİM VE BASİT META ÜRETİMİ

Marx'taki "Küçük Üretim Biçimi"

Üreticilerin (i) kendi üretim araçlarını bizzat kullanarak (ii) kısmen veya tamamen piyasa için, (iii) fakat tüketim amacı ile üretimde

bulunmalarına basit meta üretimi diyoruz. Yukardaki unsurları taşıyan bir ekonomik olgu, bizim "üretim ilişkileri" kavramından anladığımız sosyo-ekonomik ilişkiler sistemini doğuruyorsa ve bu ilişkiler bilinen diğer üretim ilişkilerinden farklı, yani kendine has ise, basit meta üretiminin bir üretim ilişkisi olduğu söylenebilir. Farklı bir ifadeyle, basit meta üretiminde, üretim süreci içinde, üretim araçları üzerindeki mülkiyetin ve (eğer varsa) artı ürüne el konma tarzının özellikleri yüzünden insanlar arasında öyle ilişkiler doğsun ki, bu ilişkiler bilinen diğer üretim ilişkilerinden farklı olsun. Basit meta üretiminin bir üretim ilişkisi olduğunu, reddedebilmek için ise, bu kategori ile ifade edilen ekonomik olgunun, bilinen üretim ilişkilerinden hangisini bizzat kendi bünyesi içinde meydana getirdiğini göstermek gerekir.

Yukarıdaki tanımın ikinci unsurunu, yani "piyasa için üretim" şartını çıkarırsak, basit meta üretimini de içeren, fakat ondan daha geniş olan; üreticinin kendi emeğine dayanan özel mülkiyeti üzerine bina edilmiş bir "küçük üreticilik" kavramına ulaşmış oluruz. Üretim araçları üzerindeki mülkiyetin özel bir şekline dayandığı için küçük üreticiliğe bir üretim ilişkisi; hatta üretim güçlerinde ortak özellikler ağır basıyorsa bir üretim biçimi demek mümkündür. Bu geniş şekliyle tanımlanırsa küçük üretim biçimi hem basit meta üretimini,hem de üretim araçlarında özel-ferdi mülkiyetin mevcut olmasına rağmen işbölümünün henüz köy sınırlarını aşmadığı kapalı köy topluluklarının tabii ekonomilerini (ataerkil üretimi) de içerir. Kapsamının bu kadar geniş olmasına rağmen küçük üreticilik, temsil ettiği mülkiyet ilişkilerinin kendine has karakteri yüzünden belirli insani-sosyal ilişkiler doğurur ve bu yüzden bir üretim biçimi hattâ bir üretim ilişkisi, olarak anılmaya hak kazanır. Demek oluyor ki, bu meseleye iki ayrı biçimde yaklaşmak mümkündür. Ya geniş anlamda küçük üreticiliği, birbirinden bazı bakımlardan farklı iki tür (yani ataerkil üretim ve basit meta üretimi) içeren bir üretim ilişkisi olarak tanımlarız; ya da bu iki türü iki ayrı üretim ilişkisi olarak kabul ederiz. Marx'ta bu birinci tutumun benimsendiğini ve geniş anlamda kullanılan bu küçük üretim biçiminin (iki türü arasındaki farklar belirtilerek) tahlil edildiğini; Lenin'de ise ataerkil üretim ve basit meta üretiminin iki ayrı üretim ilişkisi olarak ele alındığını görüyoruz. İlk önce Marx'ın "küçük üretim biçimi"ne bakalım; nedir bunun özellikleri?

"Emekçinin üretim araçları üzerindeki özel tasarruf hakkı, ister tarımda, ister imalâtta veya her ikisinde birden meydana gelsin, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme toplumsal üretimin ve emekçinin kendi özgür kişiliğinin gelişimi için gerekli bir şarttır. Şüphesiz bir

küçük üretim biçimi, kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkilerinin söz konusu olduğu durumlarda da mevcuttur. Fakat, emekçi bizzat harekete getirdiği iş koşullarının, yani köylü işlediği toprağın, zanaatkâr bir virtüöz gibi kullandığı âletin özgür özel maliki iken (serflikte görülen zilyedlikten ayrı olarak K.B.), ancak o zaman açılıp serpilir ve bütün enerjisini ortaya koyar. Bu üretim biçiminin ön şartı toprağın parçalanmış ve diğer üretim araçlarının dağınık halde olmasıdır. Üretim araçlarının temerküzünü imkânsız kıldığı için işbirliğine, her ayrı üretim süreci içinde işbölümüne, tabiat güçlerinin toplum tarafından kontrol altına alınmasına ve toplumsal üretim güçlerinin serbestçe gelişmesine de imkân vermez. Bu üretim biçimi ancak dar ve oldukça ilkel sınırlar içinde hareket eden bir üretim ve toplum sistemi ile bağdaşır." (Kapital, Cilt I, İngilizce Baskı, s. 761-762, siyahlar bana ait K.B.)

Evrensel özellikleri böylece ortaya konan, ancak çeşitli sosyo-ekonomik kuruluşların içinde de yer aldığı belirtilen küçük üretim biçiminin, kapitalist üretim biçiminin hakim olduğu bir ortamda nasıl belirdiğini, 1850 Fransa'sının incelendiği bir metinden nakledelim: "Küçük mülk sahibi köylüler, benzer şartlar altında, fakat birbiriyle çok yönlü ilişkilere girmeden yaşayan muazzam bir yığın meydana getirirler. Bunların üretim biçimi, köylüleri karşılıklı temasa getireceğine birbirinden ayırır... Köylünün küçük mülkiyeti, toprağın işlenmesinde herhangi bir işbölümüne, bilimin uygulanmasına ve bu yüzden çok yönlü bir gelişmeye, kabiliyetlerin çeşitliliğine, zengin sosyal ilişkilere imkân vermez. Her münferit köylü ailesi nerdeyse tamamen kendi kendine yeterlidir; tüketimin büyük kısmını bizzat üretir ve böylece yaşama vasıtalarını toplumla ilişki kurarak değil, tabiatla alış veriş yaparak elde eder. Küçük bir toprak parçası, bir köylü ve ailesi, bunların yanında bir diğer küçük toprak, bir başka köylü ve ailesi... Bir çuvaldaki patateslerin toplamı nasıl bir çuval patates oluşturuyorsa, Fransız milletinin büyük kitlesi de benzer büyüklüklerin basit toplamı ile oluşur." (18 Brumaire, Marx - Engels, Seçme Eserler, İngilizce Baskı, Cilt I, s. 334, Siyahlar bana ait K.B.) Görülüyor ki, 1850 yıllarının kapitalist Fransa'sında nüfusun 2/3'ni oluşturan köylü kitlesinin büyük kısmı henüz basit meta üretiminin en az gelişkin bir türü içindedir; ve bu ilkel tür, Marx tarafından bir üretim biçimi olarak vasıflandırılmaktadır.

Kapital'in III. Cildinde kapitalist toprak kirasının gelişimini incelerken Marx, "köylünün, üretimin temel aracı olan toprağın özgür maliki olduğu" durumu ele alıyor: "Daha eski ve önceki biçimlerinde olduğu gibi, toprak mülkiyetinin bu biçimi, köy nüfusunun sayıca kent nüfu-

sunun çok üzerinde olmasını gerektirir; böylece kendi dışında kapitalist üretim biçimi hüküm sürmekte ise dahi bu, nisbeten az gelişmiş olacaktır; bu yüzden diğer üretim kollarında da sermayenin temerküzü dar sınırlar içinde kalacak ve sermayenin parçalanmış bir biçimi hakim bulunacaktır. Eşyanın mahiyeti icabı, tarımsal üretimin büyük bölümü bizzat üreticiler, yani köylüler tarafından dolaysız tüketim araçları olarak tüketilirler ve sadece bunu aşan miktar emtia olarak kent ticaretine yönelir... Toprak parçaları üzerindeki özgür ve kendi kendisini yöneten bu köylü mülkiyeti biçimi; hüküm süren normal bir biçim olarak bir yandan klasik antik çağın en iyi dönemlerinde toplumun iktisadi zeminini meydana getirir; öte yandan da feodal toprak mülkiyetinin çözülmesi sırasında doğan biçimlerden biri olarak modern uluslarda gözlenir... Küçük çapta işletme için yani kendi emeğinin ürününe emekçinin malik olabilmesinin ön şartının toprak üzerinde zilyedlik olduğu ve ekicinin ister özgür malik, isterse vassal olsun daima kendi tüketim araçlarını da ailesiyle birlikte bağımsız ve tecrit edilmiş bir emekçi olarak ürettiği bir üretim biçimi için, kendi kendisini yöneten köylünün özgür mülkiyeti, toprağa tasarruf hakkının en normal şeklidir." (Kapital, Cilt III, s. 785-787. Siyahlar bana ait. K.B.)

Burada Marx tarafından bir kere daha kesinlikle bir "üretim biçimi" olarak ele alınan küçük üreticilik, hem "kapitalist üretim tarzı (nın) (köy) dışında hüküm sürmekte" olduğu ve küçük üreticiliğin yaygınlığı yüzünden kapitalizmin de az gelişmiş olduğu durumlarda (örneğin günümüzün Türkiye'sinde) hakim üretim biçimi olan geri bir kapitalizmin parçası olarak ve basit meta üretimi şeklinde ("emtia olarak kent ticaretine yönelen" üründen bahsedildiğine göre) mevcut olabilir; hem de klasik antik toplumlarda, feodalizmin çözülme dönemlerinde de görülmüştür. Hatta metin dikkatle okununca görülecektir ki, toprak üzerinde üreticinin sadece zilyedliği olan ve ekicinin özgür malik olmadığı (ve bu yüzden mükemmel olmayan) bir durumda, yani feodal bir sosyo-ekonomik kuruluşun içinde de bir üretim biçimi olarak yer alabilir. Nihayet Marx, Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri'nde, bu üretim ilişkisinin (ataerkil türü ile), "Cermen tipi" diye adlandırdığı sosyo-ekonomik kuruluşa da damgasını vurduğunu anlatmaktadır (s. 85-86).

Görülüyor ki Marx'a göre ayrı ve kendine has bir üretim biçimi olan "küçük üretim biçimi" tarih boyunca çok çeşitli sosyo-ekonomik kuruluşların birer parçası ("Cermen tipi toplumlarda" bizzat hakim üretim biçimi) olarak da belirmektedir. Bu üretim biçiminin bir türü olan basit meta üretimi ise sözü geçen sosyo-ekonomik kuruluşlardan sadece bazılarında mevcuttur.

Lenin'de Ataerkil Üretim ve Basit Meta Üretimi

Küçük üretim biçiminin bu iki türü, yani kapalı köy topluluklarındaki ilkel iş bölümü düzeyinde kalan ataerkil üretimle, basit meta üretimi Lenin'de açıkça iki ayrı üretim ilişkisi olarak tahlil edilmiştir. Bu iki üretim biçiminin birincisinden ikincisine geçiş süreci ve ara aşamaları da 19. yüzyıl sonu Rusya'sı ile ilgili dev yapıtında (Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi) ve diğer çalışmalarında ortaya konmuştur.

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'nde Lenin Rus tarımındaki üretim ilişkilerini, tarımı iki ana bölüme, toprak sahipleri (veya toprak ağaları) ekonomisi ile köylü ekonomisine ayırarak inceliyor. Rus tarihinden ve tarımın yapısından doğan bu ayrımın dayanaklarını bilmeden Lenin'in toprak meseleleri üzerine yazdıklarını izlemeye imkân yoktur; nitekim Erdost bunun bir örneğini vermektedir. "Toprak sahipleri ekonomisi"nin hangi ayrımı yansıttığından, hangi anlama geldiğinden habersiz görünen Erdost, toprak sahipleri ekonomisi için Lenin'in yargılarını bütün Rus tarımı için geçerli sanmakta ve üstelik bu yanılgıyı Türkiye'de serfliğin halen varolduğunu "ispat" etmek için kullanmaktadır. Erdost şöyle diyor: "Lenin, 1905'te... Rusya'da tarımın o günkü niteliğini belirlerken 'Bugünkü toprak sahipleri ekonomisi, hem kapitalizmin, hem de serfliğin unsurlarını birleştirir' diyerek toprakta kapitalizm ile serflik ilişkilerinin karma halde bulunduğu bir ekonomiden bahseder. Aynı şekilde, Türkiye'de yarı-feodal toprak mülkiyetinin bulunduğu yerlerde bir yandan kapitalistleşmenin unsurlarını görmüş olsak bile, bunu, feodalizmin, serflik sisteminin sona ermiş olduğu anlamına almamak gerekir." (Aydınlık, sayı 5, s. 367, Erdost'un hatalarını ortaya koyan siyahlar bana ait, K.B.)

Erdost'un Rus tarımının tümünü kucaklar sandığı "toprak sahipleri ekonomisi" nedir? Bilindiği gibi feodalizmin saf şeklinde, feodal bey'in toprak üzerindeki mülkiyeti ikiye ayrılır. Birincisi, kendi öz malikâne toprakları ki, bunları feodal bey geleneksel olarak angarya ile işletir; ikincisi ise serfin zilyedliği altındaki topraklardır ki, feodal bey'in bu toprakları işleyen köylünün üretiminden bir pay alma hakkı da vardır. 1861 yılında serflik Rusya'da ilga edildi; azad edilen serfler 49 yıl vadeli bir borçlanma karşılığında topraklarının özgür malikleri haline geldiler. Bu yeni özgür köylülerin Rusya'ya has köy topluluğunun (Mir'in) özel sosyal şartları içinde ve serfliğin bağlantılarından sıyrılmış olarak gelişen ilişkilerini Lenin, "köylü ekonomisi" kesimi içinde inceler. Buna karşılık artık hukuki bir yükümlülük olmaktan çıkmış

olan "angarya" yolu sınırlandığı için, toprak ağaları (eski feodal beyler) geniş malikâne topraklarının işlenmesi sorunu ile karşı karşıya kaldılar. "Ortadan kalkmış" değil, sınırlanmış diyoruz; ziya serflik döneminin fiili kalıntıları olan bağımlılık ilişkilerinin bir anda tasfiyeye uğramamış olmasından ve azad olunan serflerin borçlanmasından doğan yeni ve girift ilişkiler sistemi, angaryaya dayanan sömürme tarzını kısmen sürdürüyordu. Bir yandan da, önce ilkel biçimlerde olmakla beraber, malikâne toprakları üzerinde ücretli işçilik de doğmakta idi. İşte Lenin'in "toprak-sahipleri ekonomisi" diye andığı ve "hem kapitalizmin hem de serfliğin unsurlarını" birleştiren kesim Rus tarımının tümü değil, malikâne toprakları üzerinde doğan ekonomik yapıdır. Rus tarımının tümünü toprak sahipleri ekonomisinden ibaret zannedersek, malikâne toprakları üzerinde süregelen angarya kalıntısı ilişkiler için kullanılan "serflik unsurları" ibaresini "aynı şekilde" 1969 Türkiye'si için de geçerli görebiliriz ki, böyle bir durum eksik bilgiye dayanan nakilciliğin bizi ne kadar yanlış sonuçlara sürükleyebileceğini açıkça gösterir.

Feodal ve kapitalist üretim ilişkilerinin içiçe bulunduğu toprak sahipleri ekonomisinden ayrı olarak Lenin köylü ekonomisi içindeki üretim ilişkilerini de tesbit ediyor. Bu üretim ilişkileri; ataerkil üretim, (bazan Lenin'in küçük burjuva ekonomisi diye andığı) küçük meta üretimi ve kapitalist üretimdir. (II. ve IV. Bölümler ve s. 310-318, 378-380, 334-338) Ataerkil üretim ve basit meta üretimi arasında iki farklı üretim biçimi olarak yapılan ayrım, Lenin tarafından daha sonraki tahlillerinde de muhafaza edilmiştir. Örneğin 1918 yılında bir sosyo-ekonomik kuruluştan diğerine geçiş halinde bulunan Rus ekonomisinde Lenin beş ayrı üretim ilişkisi gözlüyor. Bunlar: "1- Ataerkil, yani geniş çapta tabii köylü tarımı, 2- Küçük meta üretimi (bu köylünün buğday satan çoğunluğunu kapsar), 3- Özel kapitalizm, 4- Devlet kapitalizmi, 5- Sosyalizmdir". ("Sol-Kanat Komünizmi ve Küçük Burjuva Zihniyeti", Toplu Eserler, İngilizce Baskı, Cilt 27, s. 335). Görülüyor ki, Lenin küçük meta üretimini kesinlikle bir üretim ilişkisi olarak görüyor ve bu ilişkiyi diğer küçük üreticilik şekillerinden ayırıyor. Öyle sanıyorum ki bu ayrımın dayandığı mantığı ve ataerkil üretimden basit meta üretimine geçiş sürecini incelemek, üretim tarzları ve küçük meta üretimi üzerindeki şüpheli sorunları aydınlığa çıkaracaktır

Ataerkil Üretim Nedir?

Önce, şimdiye kadar kısaca tanımlayıp geçtiğimiz, ataerkil üretim ilişkisinden başlayalım. Erdost'un tahlilinde "ataerkil üretim" çok

önemli bir yer kaplıyor. Basit meta üretiminin bir üretim ilişkisi olduğu reddedilirken, ataerkil üretim hem Türkiye tarımında bir üretim ilişkisi olarak diğer üretim ilişkilerinin yanında sayılıyor (Aydınlık, sayı 13, s. 40; Türk Solu, sayı 80, s. 8); hem de bu üretim ilişkisinin kapitalist, hatta sosyalist bir toplumda da mevcut olabileceği belirtiliyor. Erdost diyor ki: "Basit meta üretiminin kapitalist toplumda görülmesi, sosyalist toplumda görülmesi, ne kapitalist üretim ilişkisinin ve ne de sosyalist üretim ilişkisinin özelliğinden ileri gelmektedir; kapitalist toplumda, bu üretim ilişkilerinin yanısıra, ataerkil, feodal ve yarı-feodal ilişkilerin, sosyalist toplumda bağımsız aile tarımının (yani Erdost'un hemen aşağıda nakledeceğimiz tanımına göre ataerkil tarımın), mevcut olmasından ileri gelmektedir", (Aydınlık, sayı 13, s. 45). Nedir, öyleyse ataerkil üretim ilişkisi? Sırf ayrı bir üretim ilişkisi olduğu için değil, "basit meta üretiminin kapitalist ve sosyalist toplumda görülmesi"ne de Erdost'a göre âmil olan başlıca etken olduğu için özel bir önem taşıyan bu kategoriyi yazarımız nasıl tanımlıyor? Bir yerde, "ataerkil, yani prekapitalist ilişkiler" ifadesini kullanan Erdost (Aynı dergi, s. 40), daha ileride: "Ataerkil tarım, bağımsız aile tarımıdır, kökleri ataerkil aileye yani komünal toplumun ileri aşamalarına uzanır. Bunlar (??) köleci toplumun yanısıra, feodal toplumun yanısıra mevcut oldukları gibi, feodalizm parçalandıktan sonra da bağımsız küçük köylü işletmeleri şeklinde görünürler. Gerek köleci toplumun, gerek feodal toplumun yanısıra, bağımsız köylü aileleri olarak, az da olsa, mevcut olagelmişlerdir." (s. 42). Yukardaki cümlelerin belli bir üretim ilişkisinin tanımı olduğunu söylemek güçtür; zira herhangi bir mülkiyet ilişkisini içermemekte, daha ziyade bir işletme tarzından bahseder görünmektedir. Bu şekliyle, örneğin bağımsız ortakçı-kiracı ailelerin işletme biçimlerini de içermektedir. Ancak biraz daha sonra timar sisteminin dağılması anlatılırken bir mülkiyet ilişkisinden de bahsediliyor: "Ataerkil nitelikte olan küçük köylü işletmeleri, kendi topraklarının ve üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olarak bağımsız aile tarımını meydana getiriyorlar. Önemli olan bu bağımsız aile tarımının üretim ilişkisi bakımından niteliğidir. Bunlar, küçük tarım işletmeleridir, ama küçük kapitalist tarım işletmeleri değildir. Çünkü kapitalist işletme olması için, meta üretmesi ve üretim araçlarının sermaye olması gerekir. Bu bakımdan küçük köylü işletmeleri bizzat üretim ilişkisi bakımından kapitalist değil, prekapitalisttir". Burada dahi belirli bir mülkiyet ilişkisini içermekle beraber "ataerkil küçük köylü işletmeleri" (Erdost'a göre) "üretim ilişkisi bakımından prekapitalisttir". Yani ataerkil üretimin bir üretim ilişkisi olup olma-

dığı, "prekapitalist üretim ilişkisi"nin tekrar karşımıza çıkması yüzünden karanlıkta kalmaktadır. Sezgi yoluyla Erdost'un meramını anlar gibi olduğumuz muhakkak; ancak yazılarında bu kadar önemli yer kaplayan bir kavramı tanımlarken ve açıklarken düştüğü muğlâklığa dikkati çekmekte yarar vardır. Tartışmayı burada bırakarak bilimsel sosyalizmin ataerkil üretimi nasıl anladığını açıklamaya girişelim.

Üreticinin üretim araçları üzerindeki mülkiyetinin teessüs etmiş bulunduğu, ancak üretimin "tabii ekonomi" şartları altında yürütüldüğü üretim tarzına "ataerkil üretim" deniyor. Kökeninde "toprağa ortaklaşa sahip olan ve toprakta ortaklaşa tarım yapan ataerkil ev topluluğu" vardır. "Ataerkil ev topluluğu, içinden bireysel tarım; ve topraklarla mer'aların önce belirli zaman aralıklarıyla, sonra kesinlikle bölüşüldüğü köy cemaati ya da 'mark'ın çıkmış bulunduğu geçiş aşamasını teşkil etmiştir." (Engels, Ailenin Kökeni, s. 88-89). Bu köy toplulukları, tabii ekonomi şartlarında yaşadıkları sürece, ataerkil üretimi temsil etmişlerdir. "Tabii ekonomi" ise, iş bölümünün aile içinde veya nihayet köy topluluğunun sınırları içinde, kaldığı bir ekonomidir. Tabii ekonominin en saf ve ilkel biçiminde; yani "kendi ihtiyacı için tahıl, hayvan, iplik, keten bezi, urba v.s. üreten ve yapan bir köylü ailesinin pederşahi (ataerkil K.B.) tarım endüstrisi(nde)... bu değişik şeyler ailenin karşısına aile emeğinin farklı ürünleri olarak çıkarlar fakat birbirleri karşısında mal (meta) olarak yer almazlar." (Kapital, Cilt I, Kitap 1, s. 86). Yani üretimin tümü aile içinde kalır; aile içinde aynen tüketilir. Ataerkil üretimin daha gelişkin bir türünde ise, el sanatları ile tarım arasındaki işbölümü köy çerçevesi içinde gerçekleşmiştir. El sanatlarının ilk şeklini Lenin "artizan üretimi" diye anar. (Lenin "artizan" ile bir küçük meta üreticisi olarak tanımladığı "zanaatkâr"ı birbirinden ayırmaktadır.) Artizan üretiminde henüz piyasa için değil, "bir tüketicinin siparişine göre üretim" (Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, s. 331-332) vardır. Bir köy topluluğu içinde belirdiği zaman, "artizan üretimi"ni ataerkil üretimin bir türü saymak gerekir, zira "artizanın emeğinin ürünleri piyasada görünmez; köyün tabii ekonomisinin dışına hemen hemen hiç çıkmaz. Bu yüzden artizan üretimi, ataerkil tarımın yeknesak, parçalanmış ve dar özelliklerini taşır." (Aynı eser, s. 333-334) Artizanın ürünü piyasada görünmez ama, hammadde ve üretim aletlerini para karşılığında, ekonominin diğer kesimlerinde teşekkül eden piyasadan alabilir. Bu halde artizanın sipariş karşılığı ürettiği ürünü para mukabilinde satması gerekir. Yani ataerkil üretimin köy içi işbölümüne dayanan türüne paranın bir uçtan girmiş olması mümkün, hatta gereklidir. Ancak bu halde dahi, üreticinin, özellikle

artizanın basit meta üretimi içinde bulunduğu soyienemez. "Artizan üretiminde ... meta üretimi henüz mevcut değildir; artizana para ile ödeme yapılmışsa veya yaptığı işin karşılığında kendisine verilen ürün hissesini satarsa ve bunlarla hammadde ve üretim aletleri satın alırsa sadece meta dolaşımı vardır. (Zira) artızanın emeğinin ürünleri piyasada görünmez." (Aynı eser, s. 334-335. Siyahlar bana ait. K.B.) Görülüyor ki, ataerkil üretim ilişkilerinin artizan üretimini içerdiği bir aşamada henüz küçük üreticinin piyasa için üretimi, yani basit meta üretimi yoktur; sadece meta dolaşımı vardır. (Basit meta üretimini basit meta dolaşımı ile özdeş sanan Erdost'un bu ayrıma dikkat etmesi gerekir.) Ancak, basit meta üretiminin de eşiğine gelinmiştir. Bu eşiğin aşılması ile ataerkil üretimden yeni bir üretim ilişkisine geçilecektir.

Ataerkil Üretimden Basit Meta Üretimine Geçiş

Küçük üretici, ürününün bir bölümünü, arızi olarak ve "verimin yüksek olduğu... yıllarda" (Erdost, Aydınlık, sayı 13, s. 44) değil; muntazaman ve kaideten piyasa için üretmeğe başladığı andan itibaren meta üretimine geçer; "ataerkil üretim"den "basit meta üretimi" denilen üretim ilişkisinin içine girmiş olur. Ataerkil üretimden basit meta üretimine geçmek için bir "ürün fazlası"nın doğması şart değildir. Küçük üreticilerle ekonominin diğer kesimleri arasında daha ileri, yani aile veya köy çerçevesini aşan bir işbölümünün doğması gereklidir. Ataerkil üretimde ailenin (veya köyün) bütün tüketim ihtiyaçları aile (veya köy) içinde üretilirken; tarımsal olmayan aile içi üretiminin veya köy zanaatlerinin tasfiyeye uğraması ile üretimin bir kısmı piyasaya yönelir; eskiden kapalı birimlerde üretilen tüketim araçları da piyasadan elde edilir. "Ürünlerin metalara dönüşmesi, aynı topluluğun üyeleri arasındaki mübadeleden değil, farklı topluluklar arasındaki mübadeleden doğar." (Kapital, Cilt III, s. 174) Bu ilk safhada bir aracı-tüccar sınıfı henüz teşekkül etmemişse ve ürüne feodal el koyma tarzları da yoksa bir ürün fazlası (artı ürün) henüz mevcut değildir. Küçük üretici, yıllık emeğinin tümünü, eskiden olduğu gibi kendi tüketimi için harcar; şu farkla ki emeğin ürünlerinin bir kısmı piyasaya yönelir ve tüketimin bir kısmı da piyasadan sağlanır. Ortaçağda, hatta bugün dahi yer yer ülkemizde, köylünün kasaba pazarlarında ürününü tüketiciye doğrudan satması; ürünün karşılığı elde ettiği parayla da kasaba zanaatkârlarından tüketim araçlarını satın alması, "ürün fazlasının ve aracıların mevcut olmadığı" basit meta üretiminin ilkel bir türüdür. Bu bakımdan Erdost'un; "Hem ürün fazlası yok, hem de değiş-tokuş edilecek ürün var!" diye hayret etmesi, (Aynı yazı, s. 47) mübadelenin (dolayısiyle basit meta üretiminin) esasını kavrayamamış olmasının bir delilidir.

Ürün fazlası, artı-ürün veya artı-emek, üreticiler emeklerinin bir kısmını bir başka sınıf, bir sömürücü (feodal bey, tüccar veya kapitalist) için harcadıkları zaman vardır. Üretici emeğinin tümünü kendi tüketimi için harcıyorsa, bu tüketimin (yukardaki örnekte olduğu gibi) kısmen kendi üretimiyle, kısmen piyasadan karşılanması, bir ürün fazlası olmadan mübadelenin varolduğu bir haldir.

Ataerkil ve tabii ekonominin sınırları aşıldıktan sonra mübadele, kaideten, para ile yapılır ve meta dolaşımı yaygınlaşır. Ancak basit meta üretiminin ilk şekillerinde, aracı bir sınıfın, tüccarın varlığı zorunlu değildir. Marx, saf teori planında basit meta dolaşımını geniş ölçüde fiili üreticiler arasında mübadele olarak anlatır. Meseleyi tarihi açıdan ele alan Engels ise, aracı-tüccar sınıfının, meta üretiminden sonraki bir aşamada doğduğunu belirtir: "Barbarlığın yukarı aşaması bize tarımla küçük sanayi arasında bir iş-bölümü ve bunun sonucu, metaların (*) daima artan bir parçasının doğrudan doğruya değişim için üretilmesini getirir. Uygarlık (ise)... daha önce varolan bütün bu iş-bölümlerini güçlendirip geliştirir ve onlara, kendine özgü ve çok önemli bir üçüncü iş-bölümü ekler: artık üretimle değil, sadece ürünlerin değişimiyle uğraşan bir sınıf doğurur -tüccarlar." (Ailenin Kökeni, s. 232) Görülüyor ki, basit meta üretimi, kökeninde bir aracı-tüccar sınıfı doğmadan da var olabilir; ve bu yüzden Erdost'un: "Basit meta dolaşımında... 'alıcı' aynı zamanda 'üretici' değildir; 'alıcı' aynı zamanda 'tüketici' değildir" (Aynı yazı, s. 51) iddiası basit meta üretiminin bütün türleri için geçerli olmaktan uzaktır. Bu iddiasını ispat için Marx'tan yaptığı nakillerde ise, kendisini doğrulayan bir tek cümle bile yoktur. Erdost, ürün fazlası olmadan mübadele olabileceğini kabul edemediği gibi, tüccar olmadan basit meta üretimi yapılabileceğini de görememektedir.

Küçük üretici ürününün bir bölümünü, kaideten ve muntazaman piyasa için üretmeye başladığı an, basit meta üretiminin doğduğunu söyledik. Ancak, bu, üretimin büyük kısmının bizzat üreticinin tüketimi için alıkonmasına engel değildir. Üretimin büyük kısmı üretici tarafından alıkonuyorsa, basit meta üretiminden bahsetmeye hakkımız var mıdır? Marx diyor ki: "Ürün kitlesinin çok büyük bir kısmının doğrudan doğruya üreticilerin zati ihtiyaçlarını gidermeye yöneldiği, mal (meta) haline gelmediği ve dolayısiyle de toplumsal üretimin sürecinin daha uzun bir zaman, genişliğine ve derinliğine değişim değerinin hakimiyeti altında yürütülmeyeceği hallerde bile mal (meta) üre-

(*) İngilizce metinde "commodities" metalar diye geçen bu sözcük Fransızcadan yapılan Türkçe çeviride "çalışma ürünleri" olarak görülüyor. Ben, İngilizce metne uyarak "metalar" diye düzelttim.

timi ve mal (meta) dolaşımı olabilir" (Kapital, Cilt I, Kitap 2, s. 45. Siyahlar bana ait. K.B.) Demek oluyor ki, meta üretimine geçmek için piyasa için üretimin başlaması gerekli ve yeterli şarttır. "Ürün kitlesinin çok büyük bir kısmı"nın üreticiler tarafından zati tüketim için alıkonması; basit meta üretiminin varlığına engel değildir; basit meta üretimi için piyasaya arzedilmesi gereken belirli ve asgari bir üretim miktarının şart koşulması, Marx'ın öğretisiyle bağdaşamaz. Yine Marx, feodal sömürmenin para-rant biçimini alması ile küçük üreticilerin tabii ekonomiden basit meta üretimine geçişini anlatırken diyor ki: "Ürünlerin tabii biçimdeki bir fazlası artık el vermez; bu fazla tabii biçimden para-biçimine dönüştürülmelidir. Fiili üretici kendi tüketim araçlarını bizzat üretmeye devam ettiği halde, bu ürünün belirli bir bölümü metaya dönüştürülmeli, meta olarak üretilmelidir. Üretim biçiminin niteliği bir bütün olarak az veya çok değişir; bağımsızlığını, sosyal bağıntılardan kopukluğunu yitirir." (**Kapital,** Cilt III, s. 777. Siyahlar bana ait. K.B.) Burada, piyasa için üretimin başladığı anda meydana gelen ve bizi ataerkil üretimin ötesine götüren bir nitelik değişmesi bahis konusudur. Bu andan itibaren basit meta üretimi çeşitli aşamalardan geçer; ihtisaslaşma arttıkça üreticinin gittikçe artan bir bölümü piyasaya yönelir; en ileri noktasında ise tamamen piyasa için üretim yapan küçük üreticilere, örneğin tütün, fındık üreticilerine kadar ulaşır. Ancak piyasa için üretimin vüsatini yansıtan bütün bu aşamalar, basit meta üretiminin nicelik değişmeleridir. Üretici "küçük" üretici kaldıkça, yani kendi üretim araçlarına malik, fakat hem piyasaya, hem tüketim için üretim yapan, satış hasılatını sermayeye dönüştüremeyen, yani artı-değeri yaratma yeteneğine sahip çok özel bir metayı, işgücünü sürekli ve muntazam olarak satın alarak kâr için üretim yapamayan bir üretici oldukça, üretim ilişkisi basit meta üretimi olarak kalır. Ne var ki, üreticinin piyasaya yönelmesi arttıkça, başkaları için harcadığı emek miktarı, yani artı ürün (ki başlangıçtaki en ilkel örneğimizde bu sıfır idi) artmaya, sömürme ilişkileri gittikçe yoğunlaşmaya başlar. Nicelik değişmeleri, yani piyasa için üretimin oran olarak artması, basit meta üretimini tedricen daha ileri bir üretim ilişkisinin eşiğine getirir.

Görülüyor ki, ataerkil üretimden, basit meta üretimine geçmeyi, bir üretim biçiminden diğerine geçiş olarak anlayan Lenin'in (bu geçişte bir nitelik değişmesi gören Marx'ın da anlayışına uyan) yorumu doğrudur. Tabii ekonomiden meta üretimine geçişle, "üreticiler arasındaki toplumsal ilişki ancak bunların emek ürünlerinin birbirleri ile değişimi yoluyla kurul(ur)" (Kapital, Cilt I, Kitap 1, s. 79) ve böylece bir-

birinden habersiz, bağımsız üreticiler mübadele vasıtasıyla karmaşık bir sosyal ilişkiler sistemine girerler. Daha da önemlisi, "üreticiler, ürünlerini artık doğrudan doğruya kendileri tüketmeyip, bunu değişim yoluyla elden çıkardıkları andan itibaren, ürünlerinin kontrolünü yitirdiler. Artık, ürünlerinin başına ne geldiğini bilmiyorlardı ve ürünün, bir gün üreticiye karşı, onu sömürmek ve ezmek gibi kullanılması mümkün bir hale geldi." (Ailenin Kökeni, s. 159, Siyahlar bana ait. K.B.) Bu nasıl oldu? Ataerkil üretimde (bu üretim biçimi ayrıca feodal sömürmeye tabi değilse, yani hakim feodal üretim biçiminin bir parçası değilse) mevcut olmayan, sömürme olgusu basit meta üretimiyle birlikte nasıl doğdu? Yine Engels'i nakledersek, basit meta üretiminin doğuşunu takiben "üretimle değil, sadece ürünlerin değişimiyle uğraşan bir sınıf... (yani) tüccarlar" teşekkül edince; "sahneye ilk defa olarak, üretime herhangi bir biçimde katılmaksızın, onun yönetimini ele geçiren ve üreticileri ekonomik bakımdan egemenliği altına alan bir sınıf giriyor; bir sınıf ki, iki üretici arasında zorunlu aracı olarak geçinir ve her ikisini de sömürür." (Ailenin Kökeni, s. 232-233)

Basit meta üretiminin ayrı bir üretim ilişkisi addedilmesinin temel nedeni buradadır. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet, küçük üreticiliğin bu iki türü (ataerkil üretim ve basit meta üretimi) arasında görünüşte değişmediği halde, bir üretim biçimini nitelendiren diğer temel olgu, yani "ödenmemiş artı emeğe el koymanın özel biçimi", artı ürünün "ne gibi bir mekanizma ile hangi sınıflara intikal ettiği" açısından temel bir nitelik farkı vardır. Basit meta üretimi, kökeninde değilse bile, mantıki ve tarihi evrimi sonucunda, aracı aylak sınıfların teşekkülüne yol açarak yeni sömürme türlerini geliştirir ve bu yüzden farklı bir üretim ilişkisi meydana getirir.

Görülüyor ki, ister küçük üretim biçiminin iki türü olarak kabul edelim; ister iki ayrı üretim ilişkisi olarak görelim; ataerkil üretimle basit meta üretimini ayırd etmeye mecburuz. Erdost'un yaptığı gibi küçük üreticiliği (niteliği açıklamamış olmakla birlikte) ataerkil üretim olarak anlamak bizi ciddi hatalara sürükler. Lenin, Narodnik iktisatçıların "köylü"den bahsederken basit meta üretimini görmezliğe gelmelerini ve köylü ekonomisini tüm olarak "ataerkil" addetmelerini şöyle eleştirir: "Bunlar (Narodnik iktisatçılar K.B.) her köylünün tamı tamına bizzat tükettiği ürünler ektiğini; bu ürünlerden hangilerini tüketiyorsa tamamen o türleri ektiğini ve bunları hangi oranlarda tüketiyorsa o oranda ürettiklerini farzederler. Bu gibi faraziyelerden, tabii ekonominin (yani ataerkil üretimin K.B.) hakim olduğunu çıkarmak için fazla bir çabaya ihtiyaç yoktur." (Rusya'da Kapitalizmin

Gelişmesi, s. 312). Öyle sanıyorum ki, Erdost'un Türkiye'de ataerkil üretime bu kadar yaygın bir yer vermesinin arkasında biraz da böyle bir muhakeme yatıyor.

Basit (Küçük) Meta Üretimi Metanın Basitini (Küçüğünü) Üretmek Değildir

Buna rağmen son olarak şu soruyu sormak zorundayız: Erdost'un Marx'ın basit meta dolaşımı (*) ile ilgili şemalarını tekrarlamasına rağmen, basit meta üretimini bir üretim ilişkisi olarak görememesinin sebebi nedir? Bunun nedeni bence Erdost'un basit meta dolaşımı ile basit meta üretimini özdeş sayması ve ikisi arasındaki bağlantıyı kuramamasıdır. Yukarda Lenin'den naklettiğimiz: "Artizan üretiminde ... meta üretimi henüz mevcut değildir;... sadece meta dolaşımı vardır" ifadesi bu iki kavramın özdeş olmadığını gösterdi. Gerçekten de bir üretim ilişkisi olarak basit meta üretimi insanlarla üretim araçları arasında (Meta-Para-Meta şemasında görülmeyen) bir mülkiyet ilişkisi içerir ve bundan doğan insani-sosyal ilişkileri kapsar. Basit meta dolaşımı ise M-P-M şeması ile özetlenen bir mübadele ilişkisidir; ancak, bütün mübadele ilişkileri gibi temelinde yatan üretim ilişkisi tarafından belirlenir. Bu üretim ilişkisi mutlak olarak değil, fakat genel olarak basit meta üretimidir. Biz basit meta üretimini bir üretim ilişkisi olarak çözümlemek istiyorsak, onun bir görüntüsü olan dolaşım şemalarına değil, doğrudan doğruya üretim sürecine, yani kabuğun altına bakacağız. Ben, Erdost'un eleştirdiği yazıda bunu yapmıştım; Erdost ise M-P-M şemasında üretim ilişkileri bulamamaktan yakınıyor.

Aynı şeyi kapitalist üretim ilişkisi ve paranın sermaye olarak dolaşımı formülü (Para-Meta-Para) bakımından da söyleyebiliriz. P-M-P', kapitalist üretim ilişkisinin mübadele ilişkisi şeklindeki görüntüsüdür ve bu üretim biçiminin asli unsuru olan işgücünün bir meta olarak mübadelesini de içerdiği için, reel ilişkileri bir miktar yansıtabilen, nisbeten saydam bir kabuktur. Ancak kapitalist üretim tarzını bütün zenginliği ve karmaşıklığı ile P-M-P formülünden kavrayacağımızı sanmak hatadır; öyle olsaydı Kapital'in sekiz kısımdan oluşan I. cildi, 2. Kısımla son bulurdu. Marx meta dolaşımı ile başlattığı tahlili, bir anlamda kabuğu tabaka tabaka soyarak derinleştirir; görüntüden başlayarak öze iner. Erdost ise, kapitalist üretimi Türkiye tarımında gözlediği çeşitli ekonomik biçimler içinde ararken, (örneğin, Aydınlık, sayı 8'-

(*) Bana kalırsa, "basit meta dolaşımı" yerine, "metaların basit dolaşımı" daha doğru bir çeviri olurdu..

de hayvancılıkla uğraşırken) P-M-P' formülünün mekanik bir uygulaması ile yetindiği için fazla ilerleyemiyor.

Kapital'de basit meta dolaşımından (M-P-M), paranın sermaye olarak dolaşımına (P-M-P) geçiş, bir yandan okuyucuya kapitalist üretim biçiminin bazı temel özelliklerine (sermaye ve işgücü kategorilerine) yaklaştıran bir mantıki ve teorik gelişimdir; öte yandan da bir üretim biçiminden (basit meta üretiminden) diğerine (kapitalist üretime) geçişi de yansıtan bir süreçtir. Üstelik kategorilerin bu teorik evrimi, iktisat tarihinin somut olguları ile de uzlaşma halindedir; zira Marx'ın model aldığı Batı Avrupa'da kapitalizm, basit meta üretiminin feodalizmin çözülmesi ile son derecede yaygınlaştığı bir ekonomik yapı üzerine kurulmuştur. İktisat tarihinin bu somut olgusu; dolaşım şemalarında, M-P-M ile P-M-P' üzerinde yansıyor. Ancak bu şemalar herşeye rağmen mübadele ilişkilerine ait teorik tablolardır. İktisat tarihini ve üretim ilişkilerini ilgilendiren somut ve gerçek meselelerde bize bir anahtardan öteye pek az şey sağlar.

Nihayet düşülen bir diğer hata, "basit meta" gibi Marxist olmayan bir kategori kullanmış olmaktan doğuyor. "Yarıcı veya kiracı (nın) .... kendisine kalan ürünün tüketimden fazla olduğu haller mevcuttur. İşte bu fazla miktarı, diğer tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için satacaktır; işte bu miktar 'basit meta'dır'. (Aydınlık, sayı 13, s. 44) "basit meta üretmiş olan serf, bir basit meta üretim ilişkisi içinde değildir." (s. 48. Siyahlar bana ait. K.B.) Erdost'a göre, küçük üreticiler bir miktar kendileri için ürettikten sonra üretimin artan kısmını piyasaya satmaları halinde, bu fazla kısma "basit meta" denir. İşte bu anlamda "basit metayı üretmek", "basit meta üretimi" demektir.

Şüphesiz ki, kategori ve kavram yaratmakta kimsenin özgürlüğünü kısıtlayamayız: Ancak bunu yapan kişi, kullandığı terimlerin "bilimsel sosyalizmin terimleri ve doğru" olduğunu da iddia etmekte ise, bilimsel sosyalizmin bugüne dek yaratmış olduğu terimler ve kategorilerle yetinmeyi tercih edenler, itiraz edebilirler ve derler ki: Marxist politik iktisatta basit meta üretimi, metanın basitini üretmek değildir; "basit meta" diye bir kategoriye yer yoktur. Ürün, meta, meta üretimi ve basit meta üretimi gibi kavramlar vardır. Meta üretimi ve basit meta üretimi belirli sosyal ilişkileri içeren kavramlardır. Birden fazla üretim ilişkisini kucaklayan geniş kapsamlı bir kavram olan meta üretimi kavramının içinde yer alan "basit (küçük) meta üretimi"ndeki "küçük" ve "basit" sıfatları "meta"ya değil "üretim"e aittir. "Basit meta" gibi bir terime saplanmak, Marxist iktisadın temel bir öğretisini, sosyal ilişkileri yansıtma iddiasında olan kategorilerle, fiziki varlıkları ifade eden

sözcükleri ayırma zorunluluğunu kabul etmemekten geliyor. Ürün, "meta" değildir; aynı fiziki varlık kastedilmekte iken dahi "meta" kategorisi belirli bir sosyal ilişkiyi de ifade etmektedir. Ürünün küçüğü, belki basiti olabilir ama metanın basiti, "basit meta" olamaz. Erdost'la "basit meta üretimi"üzerinde anlaşmamıza bu durumda elbette imkân yoktur. Erdost'un bu türden hataları dil sürçmesi addedilemeyecek derecede çoktur. Örneğin; işgücü bir meta olarak tarihin belli bir döneminde ortaya çıkan sosyal bir ilişkiyi yansıtan bir kategoridir; "emek" ile özdeş değildir. Bu yüzden: "Burada işgücü, işgücünün billurlaştığı ürün içinde kapitalist pazara sürülmüş olur."; veya "işgücünün billurlaştığı ürünün meta olarak kapitalist pazara sunulması söz konusudur." (Türk Solu, sayı 80. s. 9.); yahut ta: "Serbest meta olan işgücü, meta olan ürün içerisinde billurlaşır" (Aydınlık, sayı 5, s.347) diyebilmek, terminolojide safiyet arayanları ciddi olarak tedirgin edecektir. Zira üründe vücut bulan, maddeleşen ("billurlaşan") emektir, işgücü değil! (Emekle işgücü arasındaki ayrım için Marx'ın Ücretli Emek ve Sermaye'sine Engels'in yazdığı önsöze bakılabilir.) Keza, "üretim tarzı", buğday veya çimento üretmenin tarzları yolları değildir; bilimsel sosyalizmde çok belirli bir anlamı olan, üretim ilişkileriyle üretim güçlerini birlikte kucaklayan bir bilimsel kadegoridir. Bu durumda, "görülüyor ki hâkim üretim tarzı tarla ürünleridir." ifadesinde (Türk Solu, sayı 80, s.9) görülen yegâne şey ciddi bir kavram ve terminoloji karışıklığıdır. Aynı şekilde, "artık ürün" ile "piyasada arzedilen ürün" kavramlarının karışmasından ortaya çıkan "tüketim fazlası" kategorisi, (Aydınlık, sayı 13,. 42, 45). Marxist politik iktisatta yer almayan kategorilerdendir.

III
FEODALİZM VE BASİT META ÜRETİMİ

Feodalizm Nedir?

Basit meta üretiminin bir üretim ilişkisi olduğu öyle sanıyorum ki artık anlaşılmış olacaktır. Daha önce, bir sosyo-ekonomik kuruluşun içinde çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana varolabileceğini, bazı üretim ilişkilerinin sosyo-ekonomik kuruluşa adını veren hâkim üretim biçiminin parçaları olabileceğini de göstermeğe çalışmıştık. Demek oluyor ki, bir üretim ilişkisi olarak basit meta üretiminin hâkim üretim biçiminin feodal veya kapitalist olduğu sosyo-ekonomik kuruluşlarda da mevcut olması mantıken imkânsız, akla aykırı değildir. Ancak bu

mantıki olasılığın gerçekleşip gerçekleşmediğini araştırmamız gerekiyor. Feodalizmden başlayalım.

Feodalizm üzerinde tartışabilmek için, bu terimden ne anladığımızı açık ve seçik olarak ortaya koymak gerekir. Bilimsel sosyalizmin üretim biçimlerini nitelendiren temel unsurundan, yani "ödenmemiş artı emeğe el koymanın özel ekonomik biçimi"nden hareket ettiği için (herkesçe kabul edilmemesine rağmen) Dobb'un tanımı, mevcutların en iyisi görünmektedir: Dobb'a göre, "bağlı bulunduğu bir bey'in belirli iktisadi taleplerini —ki bu talepler ifa edilmesi gereken hizmetler veya para ya da ürün olarak ödenmesi gereken vergiler biçimini alabilir— karşılamak üzere üreticiye cebren ve kendi iradesinden bağımsız olarak yüklenen bir yükümlülüğe" dayanan üretim biçimine feodalizm denir. (Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler, İngilizce, s. 35). Dobb, daha sonra, kitabı etrafında çıkan bir tartışmada (Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, İngilizce, s. 21) : "Kitabımda kullandığım tanım açıkça feodalizme has üretim ilişkileri açısından, yani fiili üretici ile bağlı bulunduğu bey arasındaki ilişkiler açısından yapılmıştı. Üreticilerin artı-emeğine hâkim sınıf tarafından doğrudan doğruya el konmasından meydana gelen cebri ilişki tabiatiyle üretim güçlerinin belirli bir gelişme düzeyince şartlandırılmıştı" demektedir. Açıkça görülüyor ki "artı emeğe doğrudan doğruya el konması" feodal sömürmenin cebre, yani silah zoruyla desteklenen hukuka (yazılı hukuka veya örf ve âdetlere) dayandığını açıklayan bir ifadedir; akit serbestisi ve piyasa mekanizması çerçevesi içinde işleyen kapitalist sömürme biçimiyle ayrılığı belirtmek üzere kullanılmıştır. Feodal sömürme, gerek Dobb'un ilk tanımında, gerek Marxist klâsiklerde, özellikle Kapital'in III. cildinde ve gerekse feodalizm üzerine yapılan bütün incelemelerde gösterildiği gibi üç ana biçim alır : Emek-rant (angarya), ürün-rant, para-rant.

Bu üç biçimin evrimini ve feodal bir yapı içinde köy ekonomisinin gösterdiği gelişmeyi açıklamadan önce, feodalizmin Erdost tarafından nasıl tanımlandığına ve nasıl anlaşıldığına bakalım. Aydınlık, sayı 5'teki yazısında Erdost diyor ki : "Feodalizmin klâsik tanımını aldığı Batı Avrupa ülkelerinde görüldüğü modele tıpatıp uyan üretim ilişkisine ancak feodalizm denebileceğini iddia eden görüşün karşısında çeşitli görüşler yer almaktadır. 'Ödenmeyen artı-emeğin, doğrudan doğruya üreticiden zapt edilmesi (Dobb, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, s. 22) bugün, feodalizmin, Marxist tahlil için kabul edebileceğimiz en pratik açıklamasıdır." (s. 346) Erdost'un ilk cümlesinde anlatılan görüşü, ifade bakımından kavramakta ben güçlük çekiyorum.

Ancak, Dobb'tan naklen alındığı belirtilen feodalizm "açıklaması" (bu ifadenin doğru eksiksiz halini bir önceki paragrafa almış bulunuyoruz.) eksikliğine rağmen anlaşılmaktadır. Ancak Erdost'un bu açıklamayı da doğru kavrayamadığı görülüyor. Feodal sömürmenin, kapitalist sömürmeden farklarını açıklamaya giriştiği bir sonraki sayfada Erdost; "feodal bakımdan bağımlı olan üreticinin artı-emeği feodalist (?) tarafından, gene karşılığı ödenmeden, ama doğrudan doğruya yani ürün olarak, ve zaptedilerek alınır."(s.347,siyahlar bana ait) diyor. Görülüyor ki Erdost, artı-emeğe el konmasının "doğrudan doğruya" olmasını, "ürün olarak" diye anlıyor. Gerçekte ise "doğrudan doğruya el koyma" sömürünün, yukarda da açıklandığı gibi, cebre dayanan niteliğini gösterir. Erdost'un yanlış anlayışı, feodal sömürmenin belirleyici niteliğini ("zapt" sözcüğünde bulduğu cebir unsuru dışında), ürün-ranta dayanmakla sonuçlanıyor. Sömürmenin ürün-rant biçimini almadığı, münhasıran emek-rant veya para-ranta dayandığı bir durumda, bu kısıtlayıcı tanıma göre, "feodal üretim tarzı"ndan söz edilemez. Bu hatanın bir kalem sürçmesi olmadığı, aynı yazının sonlarına doğru Osmanlı düzeninden bahsederken tekrarlanmasından anlaşılıyor: "İster reaya angarya yapsın, ister yapmasın,artı-emeği, karşılığı ödenmeden ve doğrudan doğruya yani ürettiği ürün şeklinde zaptedilip elinden alınmaktadır. Feodalizm budur." (s. 360, siyahlar bana ait, K.B.)

Görülüyor ki, Erdost feodalizm üzerine yazdığı ilk yazısında, feodal bir üretim biçiminin alternatif halde veya bir arada var olabilen unsurları olan emek-rant, ürün-rant, para-rant, teorik kategoriler olarak kullanılmıyor; kategori kullanılmadan, içerdiği ilişkinin tasviri biçiminde ise sadece ürün-ranta (feodal üretim biçiminin zorunlu unsuru şeklinde) yer veriliyor. Daha sonraki yazılarında ise (Türk Solu, sayı 80; Aydınlık, sayı 13) Erdost'un bu üç kategoriyi çoğu kere yerinde kullanmadığını görüyoruz: Ortakçılık ve kiracılıkta, ürün-rant ve para-rant tesbit edişinde olduğu gibi .... Üstelik, Erdost bir yandan yeni kategorileri tahliline eklerken, bir yandan da eski tahlillerindeki doğru tanımları unutur görünüyor. Örneğin, Dobb'un eksik alınmasına ve yanlış yorumlanmasına rağmen, feodalizme ait tanımı, (Aydınlık, sayı 5), Erdost'un Doğu Anadolu'da hayvancılığın "feodal" niteliğini "tesbit" ettiği yazısında (Aydınlık, sayı 8) unutulmuştur; zaman zaman meta dolaşımı şemaları (özellikle M-P-M) içinde feodalizmi ararken bu tanıma artık yer yoktur. Erdost'un hayvancılığın feodal niteliği, göçebe aşiretlerde feodalizm, "klân feodalizmi", ortakçılık ve kiracılık konu-

larındaki görüşlerinin eleştirisine biraz sonra dönmek üzere şimdilik şu kadarına işaret edelim: Erdost, sağlam, tutarlı bir tanıma dayanmadığı için üzerinde o kadar çok yazıp çizdiği feodal üretim biçiminin özüne nüfuz etmiş değildir. Biz ise bu üretim biçiminin temel niteliklerini açıklamaya devam edelim.

Emek-rant, ürün-rant, para-rant biçimlerinde tezahür eden ve cebre dayanarak yürütülen feodal sömürmeyi mülkiyet ilişkileri içinde kavrayabilmek için, Marx, Engels ve Lenin'in feodalizm tahlillerinde örnek alınan Avrupa feodalizminin, özellikle tarımı ilgilendiren bazı özelliklerine eğilmek faydalı olacaktır: Toprağın feodal beylerin mâlikâneleri ile küçük köylü işletmeleri arasında bölünmüş olması bu özelliklerden belki de en önemlisidir. Malikâne topraklarının mülkiyeti ve zilyedliği beydedir; köylünün bizzat işlediği toprakların mülkiyeti feodal beyde, mirasla devrolunan zilyedlik hakkı ise küçük üreticidedir. Küçük üretici, ayrıca, toprağın dışındaki üretim araçlarının kaideten malikidir: Feodal beyin küçük üreticilerin artı-emeğine (çeşitli biçimlerde) el koymasına imkân veren husus, bizzat köylü tarafından işlenen arazinin maliki olmasıdır.

Feodal sömürü biçimlerinin hem teorik, hem de ana hatları ile tarihi evrimi emek-ranttan ürün-ranta, ondan da para-ranta doğrudur. Buna mukabil küçük üreticilerin; kendi iş kollarıyla, birbirleriyle ve dış âlemle olan sosyal ilişkilerini çerçeveleyen üretim biçimi ataerkil üretimden basit meta üretimine doğru gelişir.

Bu ikinci gelişmenin tabii ekonomiden mübadele ekonomisine doğru bir gelişim olduğu herkezçe kabul edilebilir. Ancak önemli olan, serflerden oluşan bir köy topluluğunda üretim araçları üzerinde kişisel özel "mülkiyete" dayanan bir üretim ilişkisi görüp göremeyeceğimizdir. Köylünün, diğer üretim araçlarının maliki olmasına rağmen, toprağın zilyedi olması buna engel değildir. Hatırlanacağı gibi Marx, "küçük üretim biçimi ... serflik ... ilişkilerinin söz konusu olduğu durumlarda da mevcuttur. Fakat ... köylü işlediği toprağın ... özgür özel maliki iken, ... bu üretim biçimi serpilir" derken (**Kapital**, Cilt I, s. 761); veya başka bir yerde "küçük köylü tarımı öyle bir geçim yoludur ki, toprağın ve arazinin zilyedliği fiili üretici için üretimin ön şartıdır; bu üretim biçiminin gelişmesi için ise toprak mülkiyeti en avantajlı şart olarak görünmektedir." (**Kapital**, Cilt III, s. 600) ifadesinde olduğu gibi; toprak üzerinde zilyedliğin (basit meta üretimini de içeren) küçük üretim biçiminin varlığına engel olmayacağını belirtiyordu. Esasen, feodalizmin ileri aşamalarında, küçük üreticilerin zilyedliği her bakımdan fiili toprak mülkiyeti biçimini almıştı. Bu durumda, feodal üretim

biçiminin hâkim olduğu herhangi bir sosyo-ekonomik kuruluş, tarımda öyle bir görüntü taşır ki, ataerkil üretim veya basit meta üretiminin ilişkileri üzerine feodal mülkiyet ilişkileri, dolayısıyla feodal sömürme biçimleri zerkedilmiştir. Bu feodal sömürme biçimlerinin (ve bunlara has bağımlılık ilişkilerinin) altında ve onlara tabi olarak, köy toplulukları ve küçük üreticiler, feodalizmden eski ve feodalizmi de eskitecek ilişkiler içinde yaşamaktadır. Nitekim Hobsbawm Marx'ın Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri'ne yazdığı önsözde "Serflik düzeninden senyörleri çıkarınız; geride küçük meta üretimi kalır." (s. 43, İngilizce baskı, s. 42) (*) derken bu olguyu kısmen ifade etmektedir. Eksiksiz ve genel bir ifade "küçük meta üretimi veya ataerkil üretim kalır" olmalıydı.

Feodal Üretim Biçiminin Gelişim Çizgisi

Feodalizmin evrimini teorik ve tarihi açıdan incelemek; görülüyor ki bir yandan feodal sömürme biçimlerinin gelişimini, bir yandan da ataerkil üretimden basit meta üretimine geçişin izlenmesi ile mümkündür.

Bu açıdan bakacak olursak, Batı feodalizminin Roma İmparatorluğunun enkazı üzerinde kurulduğu ilk dönemlerde, kentlerin (İtalyan kentleri gibi sayılı istisnalar dışında) yokolduğunu; köy topluluklarının, tabii ekonomi (ataerkil üretim) şartlarında ve emek-ranta dayanan feodal sömürme biçimi içinde yaşadığını görüyoruz. Emek-rant, Marx'ın ifadesiyle, öyle bir sömürme biçimidir ki, bu durumda, "fiili üretici hukuken veya fiilen kendisine ait iş âletlerini (saban, sığır v.s.) kullanarak, haftanın bir kısmında fiilen kendisine ait araziyi işler, kalan günler feodal beyin malikânesi üzerinde, beyden herhangi bir karşılık almadan çalışır." (Kapital, Cilt III, s. 770) Daha ileri bir sömürme biçimi olan ürün-rantta feodal malikânelerin angarya ile işletilmesi son bulmuştur. Feodal senyör, küçük üreticinin kendi toprakları üzerinde ürettiği ürünün bir kısmına, ürün biçiminde el koyar. "Bu halde, fiili üreticilerin zorunlu ihtiyaçlarını aşan üretim anlamında artı-üretimin (daha önce görüldüğü şekliyle senyörün yakındaki malikânesi üzerinde olacağı yerde) üreticilerin fiili mülkiyeti altındaki ve bizzat onlarca işlenen tarlalarda elde edilmesi kaidedir... Toprak sahibi artı-

(*) Bu eserin Türkçe çevirisinde, "küçük meta üretimi" = "small commodity production", yanlış olarak "küçük tüketim maddeleri üretimi" diye çevrilmiştir.

emeği, artık doğrudan doğruya tabii biçiminde değil, bu emeğin gerçekleştiği ürünlerin tabii biçiminde elde eder... Üreticinin kendisi için emeği ile, toprak sahibi için emeği; artık, zaman ve mekân bakımından âşikâr olarak ayrılmış değildir. Saf biçimiyle ürün-rant, daha ileri üretim biçimlerine ve üretim ilişkilerine kalıntılarını sürdürebilmekle beraber, varlığı için bir ön şart olarak tabii bir ekonomiyi varsayar; öyle bir ekonomi ki, koşulları tamamen veya hemen hemen tamamen bizzat ekonomi tarafından üretilir; gayri safi hasılanın içinden yenilenir ve yeniden üretilir. Ayrıca, köy ev sanayii ile tarımın birliğini de varsayar." (s. 776)

Urun-ranttan feodal sömürmenin sadece bir başka biçimi olan para-ranta geçişin arkasında ise, üreticilerin içinde yaşadıkları üretim biçiminde, ataerkil üretimden basit meta üretimine geçişi temsil eden bir nitelik değişmesi görüyoruz: "Para-rant, ... ürün-rantın sadece bir biçim değitirmesidir. Fiili üretici bu halde ürünü değil, onun fiyatını toprak sahibine devreder. Ürünlerin tabii biçimdeki bir fazlası artık elvermez; bu fazla, tabii biçimden para-biçimine dönüştürülmelidir. Fiili üretici kendi tüketim araçlarını bizzat üretmeğe devam ettiği halde, bu ürünün belirli bir bölümü metaya dönüştürülmeli, meta olarak üretilmelidir. Üretim biçiminin niteliği, bir bütün olarak az veya çok değişir; bağımsızlığını, sosyal bağıntılardan kopukluğunu yitirir." (s. 777) Feodal sömürmenin emek-rant, ürün-rant ve para-rant biçimlerinde tezahür eden türleri tarihi süreç içinde; içiçe girmiş olarak görülür. Örneğin, angaryanın para-rantla birlikte varolduğu zamanlar olmuştur. Ancak teorik bir soyutlama ile, yukarıdaki anlatım sırasının, gelişim çizgisini de yansıttığı kabul edilebilir. Feodal toplumun küçük üreticilerinin ataerkil üretimden, basit meta üretimine geçmesinde ise, tarihi süreçle çok daha yakın bir paralellik vardır. Daha önceki yazımda da değindiğim gibi basit meta üretimi "feodalizmin gelişkin şeklinde" görülür.

Görülüyor ki, feodalizme has sömürme biçimleri, küçük üreticinin verasetle intikal eden zilyedliği veya fiili mülkiyeti altındaki toprakların hukuki malikinin feodal bey olmasından doğar. Günümüzde ortakçılık biçiminde beliren işletme biçiminde ise, toprak sahibinin üründen aldığı hisseye, feodalizme has sömürme biçimlerinden ürün-rant diyemeyiz. Marx ortakçılığı, feodal rant ilişkilerinden kesinlikle ayırarak şöyle diyor: "Rantın asli (feodal K.B.) biçiminden kapitalist ranta bir geçiş biçimi olarak ortakçılığı ele alabiliriz. Bu sistemde çiftçi (kendisine veya başkasına ait) emeği ve işletme sermayesinin bir kısmını sağlar; toprak sahibi ise, toprağın yanısıra işletme sermayesinin

(örneğin öküz) diğer kısmını sağlar; ürün kiracıyla toprak sahibi arasında belirli oranlarda bölüşülür... Burada toprak sahibinin aldığı pay, rantın saf biçimini taşımaz. Aynı zamanda sağladığı sermayenin faizini ve bir ilâve rant unsuru ihtiva edebilir.. Hissesine sadece toprak mülkiyetinden ötürü değil, sermaye ikraz eden birisi olarak ta hak talep eder... Öte yandan ortakçı da ... ürünün bir kısmına emekçi durumundan ötürü değil, iş âletlerinden bir kısmının sahibi yani kendi kendisinin kapitalisti olarak hak talep eder." (s. 783) Görülüyor ki, ortakçılık içinde doğan bölüşüm ilişkileri saf feodal bir kategori olan "ürün-rant" terimi ile (Erdost'un Türk Solu, sayı 80. s. 10'daki iddiasının aksine) açıklanamaz. Ortakçılık, feodalizmle kapitalizm arasında bir geçiş ilişkisidir ve bu yüzden onu bir yarı-feodal ilişki olarak nitelendirmek doğrudur ama, "ürün-rant"ın temsil ettiği sömürü yarı-feodal değil, tam feodal bir ilişki olarak, ortakçılığa ait değildir. Ayrıca ortakçılık, tarihi süreç içinde, küçük üreticilerin geleneksel olarak kendi hâkimiyetleri altındaki toprakların işlenmesini temsil etmez; feodal beylerin malikâne topraklarının (angaryanın tasfiyesi sonunda) işlenmesine yönelmiş bir ilişkidir; ve bu yüzden de, feodal sistemin çözülmesiyle yakından ilgilidir.

Feodal Sistemde Tüccar - Tefeci Sömürüsü

Böylece özetlediğimiz feodal üretim biçiminin bölüşüm kategorileri ile, feodalizmin ileri bir aşamasında ortaya çıkan küçük meta üretiminin tüccar ve tefeci sermayesi ile karşılaştığında meydana gelen sömürme ilişkileri arasındaki diyalektik bütünlüğü nasıl kavrayacağız? Tüccar ve tefeci sermayesinin küçük üreticileri nasıl sömürebildiği hususuna ve bu sömürme süreci içinde doğan ilişkilerin niteliğine aşağıda değineceğim. Ancak Erdost'un kabul edemediği bir husus yani feodal bir yapı içinde, küçük üreticinin hem feodal bey, hem de ticaret sermayesi tarafından sömürülmesinin mümkün, hattâ olağan olduğunu göstermekle yetineceğim.

Erdost, serften senyöre intikal eden artı-üründen, yani feodal sömürüden bahsediyor; ancak kavramsal olarak basit olan feodal sömürüyü (hattâ genel olarak sömürüyü) doğru kavramış olduğu söylenemez. Zira, Erdost'a göre: "Tüketim için gerekli olandan fazla bir ürün olmadan da senyör, serften bir fazla, yani artı-ürün, alır." (Aydınlık, sayı 13, s. 47) Nasıl? Serfi ve ailesini açlıktan ölmeğe mahkum ederek mi? Artı-ürün, tanım icabı, üreticinin tüketimi için gerekli olandan fazla bir ürünün varlığını gerektirir ve sömürme olgusunun evrensel bir özelliği,

üreticilerin varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli tüketimin kendilerine bırakılmasıdır. Bu "öldürücü" sömürme türünü takdim ettikten sonra Erdost, feodal sömürmenin yanısıra, küçük üretici ile ticaret sermayesinin karşı karşıya gelmesinin mümkün olacağını kabul ediyor ve soruyor: "Burada, serf, senyör tarafından mı sömürülüyor, yani üretim ilişkisi feodal bir üretim ilişkisi midir, yoksa burada serf, ticari sermaye tarafından mı sömürülüyor, sömürü kapitalist bir sömürü müdür? 'Ürün fazlasının' bir kısmı karşılığı ödenerek tacire intikal etmiştir. Fakat burada, meta olan ürün, senyöre intikal etmediği halde, üretim ilişkisinin niteliği feodaldir." (Aydınlık, sayı 13, s. 48, siyahlar bana ait. K.B.)

Erdost'un ilk cümledeki sorusunun cevabı basit ve açıktır: Burada serf, hem senyör, hem de ticaret sermayesi tarafından sömürülüyor. Ticari sermayenin sömürüsünün hangi hallerde kapitalizmin ilkel sömürme mekanizmalarını temsil ettiğine ileride değineceğiz. Ancak küçük üretici, feodal yükümlülüklerden sıyrılmadan piyasa ilişkilerine girişirse birbirinden nitelik bakımından farklı iki sömürü biçiminin aynı anda etkisi altında demektir. Bu iki sömürü biçiminin, yani feodal rant ile tüccar kârının (ve tefeci faizinin) karşılıklı gelişim tarzları feodal toplumun gelişme doğrultusunu ve kaderini de geniş ölçüde belirleyecektir.

Feodal toplumlarda, önce ataerkil üretimin ve daha sonra basit meta üretiminin üzerine yüklenen feodal sömürme biçimlerinin neler olduğunu; feodal rant kategorilerinin (ve daha sonraki yarı feodal ilişkilerin) evrimi ile küçük üreticiliğin evrimi arasındaki; basit meta üretimini izleyerek doğan ticari sömürü ile feodal sömürü arasındaki diyalektik bütünlüğü böylece ortaya koymaya çalıştık.

IV

TÜCCAR — TEFECİ SERMAYESİ, KÜÇÜK META ÜRETİMİ VE KAPİTALİZM

Basit meta üretiminin bir üretim ilişkisi olarak feodal bir yapı içinde nasıl bir yer kapladığını gösterdikten sonra, aynı üretim ilişkisinin kapitalist sistemin bir parçasını nasıl meydana getirdiğini ele alalım. Kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu bir sistemde, bir üretim ilişkisi olduğunu gösterdiğimiz basit meta üretiminin de normal olarak mevcut olduğunu ayrıca ispatı gereksiz açık bir olgu olarak kabul edeceğiz. Aksini, "küçük burjuvazisi olmayan bir kapitalizmi" keşfe kal-

kışanlar varsa, onlar ispata çalışsınlar. Meselemiz, kapitalizmden önce var olan küçük meta üretiminin nasıl ve hangi hallerde kapitalist sömürmenin etki alanı içine girdiğini teşhis etmektir. Bunun için, ilk önce, tüccar-tefeci sermayesinin küçük üreticileri genel olarak hangi mekanizma ile sömürdüğünü kavramış olmamız gerekir.

Küçük Üretici Tüccar Tarafından Nasıl Sömürülür?

Taşıma ve depolama gibi unsurlardan soyutlayabildiğimiz ölçüde saf biçimiyle ticaret, üretken bir faaliyet olmadığına göre, tüccar kârının kaynağını bizatihi ticaretin dışında, üretim sürecinin içinde aramamız gerekir. Farklı bir ifadeyle artı-ürün veya artı-değer ticarette yaratılamaz; dolayısiyle tüccar kârı, bir üretim kolu içinde yaratılan ürünlerin bir kısmına el koyarak meydana gelen bir sömürme kategorisidir.

Gelişkin bir kapitalist düzende ticari kârlar, esas itibariyle kapitalist üretimde yaratılan artı-değerin paylaşılması sonunda teşekkül eder. Sınai işletmelerde üretilen metaları satan tüccarın elde ettiği kârın kaynağı, kapitalist üretimdir. Artı-değer böylece kapitalist, tüccar ve (faiz elde eden) nakdi sermaye sahibi arasında paylaşılır. Buna karşılık küçük üreticilerle karşı karşıya gelmesi sonunda tüccarın elde ettiği kârın kaynağı kapitalist üretim değildir; zira basit meta üretimi kapitalist üretimden farklı, ayrı bir üretim ilişkisidir. Bu halde dahi, bir sömürme kategorisi olan tüccar kârını yine üretimde, ancak bu sefer basit meta üretiminde aramak gerekir. Farklı bir deyişle tüccar kârı, küçük meta üreticilerinin yarattığı artı-ürünün tümünü veya (tefeci faizi, vergi veya rant unsurları varsa) bir kısmını oluşturur.

Tüccarın küçük üreticiyi sömürmesi, yani küçük meta üretiminde yaratılan artı-ürüne el koyması nasıl olur? Mademki tüccar feodal bey gibi dolaysız ve "karşılıksız" olarak artı-ürüne el koyan değil, ürünü (metayı) satın alan bir unsurdur; farklı bir deyişle M-P-M şemasında üreticiye bir meta kitlesini temsil eden para ödeyerek onun yeni metalar almasına aracılık etmektedir; sömürme nasıl mevcut olabilir? Mutlak surette üretimden doğmuş olması gereken tüccar kârının (artı-ürünün) varlığı tanım icabı sömürmenin varlığının kanıtıdır; ama sömürme mekanizması ayrıca izaha muhtaçtır.

Tüccar sermayesinin küçük meta üreticilerini sömürmesi, mübadelenin, tüccar unsurunun girdiği andan itibaren eş-değer mübadele olmayışından ve tüccarın küçük üreticiler karşısındaki (adeta monopolcü diyebileceğimiz) ekonomik gücünden doğar. Meta fiyatlarının nihai olarak değerlere eşit olduğunu, yani tüccarın tüketiciye (veya nihai

kullanıcıya) metayı değeri karşılığında sattığını farzedersek, tüccar kârının varolabilmesi, küçük üreticiden ürünün değerinin altında bir fiyatla satın alınmış olmasına bağlıdır. Farklı bir ifadeyle tüccarla küçük üretici arasında eş-değer olmayan bir mübadele vardır. Ürettiği metanın değeri ile tüccara satış fiyatı arasındaki fark, küçük meta üreticisinin ticaret sermayesine kaptırdığı artı-ürünü sömürü miktarını gösterir. Böylece küçük üretici bir anlamda aldatılmış "dolandırılmış" olur ama bu arızi ve münferit bir açıkgözlük olgusu değildir; "piyasa için küçük üretimin zorunlu bir tamamlayıcısı olan ticari sermayenin" (Lenin, Aynı Eser, s. 362) ekonomik gücünden doğan sistematik bir sömürmedir. Marx'ın sözleriyle: "Artık değerin ... meydana gelmesini yalnız dolaşımla izah etmek imkânsız olduğu için, eş-değerler mübadele edildiği sürece tüccar sermayesinin varlığı imkânsız görünür; bu yüzden tüccar sermayesinin kaynağı, satan ve satın alan üreticilerin arasına kendisini asalakça sokan tüccarın elde ettiği iki yönlü avantajdır. Bu anlamda Franklin, 'savaş soygundur, ticaret genellikle aldatmaktır' der... Karşılıklı eşdeğerler kural olsaydı ticaret imkânsız olurdu.. Bir nesnenin değeri, ticarette ona karşılık olarak ödenen sözde eş-değerden farklıdır; yani bu eş-değer aslında eş-değer değildir." (Kapital, İngilizce Baskı, Cilt I, s. 164. Son iki cümle Opdyke ve Engels'e aittir ve Marx tarafından aynı sayfanın dipnotunda benimsenerek nakledilmektedir.)

İster feodal, isterse kapitalist bir sistemin bir cüzünü teşkil etsin, küçük meta üreticilerinin ticaret sermayesi tarafından sömürülme mekanizmasının özünü teşkil eden "eş-değer olmayan mübadele" kavranmadıkça bu konuda bir adım daha ilerlemek imkânsız olur. Erdost'un biraz önce naklettiğimiz bir ifadesini tekrarlayalım: "Burada serf, senyör tarafından mı sömürülüyor... yoksa ticari sermaye tarafından mı sömürülüyor? 'Ürün fazlasının' bir kısmı karşılığı ödenerek tacire intikal etmiştir. Fakat, burada, meta olan ürün, senyöre intikal etmediği halde, üretim ilişkisinin niteliği feodaldir." (Siyahlar bana ait. K.B.) "Ürün fazlasının bir kısmı karşılığı ödenerek tacire intikal etmiştir" ifadesini kullanan Erdost'la birbirimizi anlamamıza elbette imkân yok. Ürün fazlası yani artı-ürün, üreticinin senyöre ve tüccara karşılıksız olarak kaptırdığı ürün miktarı demektir. Tüccar-küçük üretici ilişkisinde, tanım icabı ürün fazlasının karşılığı ödenemez. "Karşılığı" ödeniyorsa, eş-değer bir mübadele vardemektir; tüccarla ilişkisinde küçük üretici sömürülmüyor demektir; buğdayın "karşılığını" para olarak alır; parayı (sattığı buğdayla eş-değer olan) diyelim şekere dönüştürür. Bu halde, kendi tüketimi için alıkoyduğu buğday+piyasadan alınan şeker, üre-

ticinin gerekli tüketimidir; tüccarla ilişkisinden "ürün fazlası" yoktur ve bu yüzden tüccar (arızi şartlar hariç) kâr da edemez. Biraz önce açıklandığı gibi, tüccar, ancak üretici ile eş-değer olmayan bir değişim ilişkisi içinde iken, yani buğdayın "karşılığını" ödemediği oranda; buğdayın değeri ile üreticiye ödediği fiyat arasındaki fark miktarında, "ürün fazlası"na el koyar. Yoksa, tüccara intikal eden ürünün hepsi "ürün fazlası" değildir. Böyle olabilmesi için ürünün tüccara tamamen karşılıksız, yani bedava intikali gerekirdi. Bu da ticaret değil, başka bir olgu olurdu.

Küçük meta üretiminde tüccara kaptırılan artı ürünle, köylünün piyasaya arzettiği meta kitlesi, Erdost'un yaptığı gibi birbirine karıştırılınca meseleyi kavramak imkânsız bir hal alır. Erdost'a göre: "Tümü piyasa için üretilen sınai bitkiler üretiminde köylü ailesi ... emeği ile sermayenin sömürü alanına girer. Ama burada sömürü nispeti, köylü ailesinin tüm emeğinin sömürüsü değildir; çünkü emeğin büyük bir kısmı ürün olarak bizzat üreticisi tarafından tüketildiği için, geriye kalan, yani meta olarak dolaşıma giden miktar da sömürü söz sonusudur." (s. 45. Siyahlar bana ait. K.B.) Ben, şahsen, tümü piyasa için üretilen sınai bitkilerde, emeğin büyük kısmının ürün olarak bizzat üretici tarafından nasıl tüketildiğini hiçbir zaman anlayamayacağım; zira, tütün, pamuk veya şeker pancarı yiyerek yaşayabilen köylü ailelerini hayalimde canlandırmakta güçlük çekiyorum. "Sömürü nispeti (?), köylü ailesinin tüm emeğinin sömürüsü değildir" gibi ifadeleri anlamakta da güçlük çektiğim gibi. Sömürü oranı, küçük üretici için, yıllık üretimi sonunda yarattığı yeni değerin iki unsuru; yani artı ürünle köylü ailesinin tüketimi (artı emekle gerekli emek) arasındaki orandır. Basit meta üretimi feodal bir sistemin içinde yer alıyorsa, artı ürün; feodal rant, tefeci faizleri, tüccar kârı unsurlarına ayrılır. Erdost'un sömürü oranından bahsettiği kesimde olduğu gibi, küçük üretici sadeçe tüccarla karşı karşıyaysa; artı-ürün, safi hasılanın piyasaya arzedilen bölümünün içinde tüccar kârını temsil eden miktardır. Piyasaya sürülen ürünün tümü değildir; zira ürün "tüccara" karşılıksız olarak verilmemekte. satılmaktadır.

Sömürü oranını belirleyen bu temel ilişkiyi Erdost çok gariptir ki, gözönünde tutmuyor: "10 birim toplam emek-ürününün, 7'si bizzat üretici tarafından tüketiliyor, 3'ü meta olarak kapitalist pazara arzediliyorsa, kapitalist sömürü alanı, ancak emeğin onda üçünü kucaklamış sayılır, ve bu sömürü oranı, kapitalist sömürünün hâkim hale gelmediğini ifade eder." (s. 46, Siyahlar bana ait K.B.) İfadenin berrak olmayan, müteredditşekline rağmen Erdost'un "bu sömürü oranı" dediği

oran, şüphesiz ki cümlede yegâne oran olan 3/10'dur; yani toplam gayri safi hasılanın içinde piyasaya sunulan ürün miktarının payıdır. Safi hasılayı gayri safi hasıladan; tüccar kârını (artı ürünü) piyasaya arzedilen üretim miktarından ayırmadan sömürü oranını "tesbit" elbette kabule şayan bir metot olamaz. (Bu konuda daha fazla bilgi için Türk Solu'nun 83. sayısında "Köylerdeki Sömürme İlişkilerini Tesbite Yönelmiş Anahtar" başlıklı nota bakılabilir.)

Tüccar - Tefeci Sermayesi Ne Zaman Kapitalizmin Unsurları Olurlar?

Emek'teki makalemde, feodalizmin çözülme ve çöküş dönemlerinde piyasa için üretim yapan küçük üreticiyi sömürücü niteliğiyle ortaya çıkan tefeci - ticaret sermayesinin kapitalizmin ilkel sömürme mekanizmalarını temsil ettiğini ileri sürmüştüm. Tüccar ve tefeci sermayesinin bu türlerinin, yani feodalizmin son dönemlerinde küçük üreticiyi sömürücü niteliğiyle ortaya çıkan türlerinin aslında feodalizmin bünyesine yabancı ve feodal sistemin çözülmesini hızlandıran unsurlar olduğunu da belirtmiştim. Erdost ise soruyor: "Nasıl oluyor da, feodalizmin çözülme ve çöküş devrelerinde de görülen bu ticari ve tefeci sermayenin mevcudiyeti, Türkiye tarımında mutlak olarak kapitalist sömürme ilişkilerini tayin ediyor veya kapitalist sömürünün hâkim ve mutlak unsuru olarak ele alınıyor?" Yazdıklarımı okumuş olan herkesin rahatça görebileceği gibi ben ticaret ve tefeci sermayesinin Türk tarımını sömürme biçimini hiçbir yerde "kapitalist sömürmenin hâkim ve mutlak unsuru" olarak nitelendirmedim. Bu kapitalist sömürü biçimi için kullandığım sıfat "hâkim ve mutlak" değil, "ilkel" idi. Bu tahrif bir yana, Erdost'un sorusunu, bilimsel sosyalizmin en basit bir öğretisini hatırlatarak cevaplandırabiliriz: Tarih boyunca görülen bütün sosyo-ekonomik kuruluşlar, kendi bünyelerinde daha ileri bir üretim biçiminin tohumlarını taşımışlardır. Bu, özellikle feodalizmden kapitalizme geçişte; feodal üretim tarzının hâkim olduğu dönemlerde, kapitalist ilişkilerin de belirmesi ve giderek gelişmesi biçiminde tezahür etmiştir.

Bu meseleye değinmeye kalkışınca Erdost'un asıl sorması gereken soru şu olmalıydı: Ticaret ve tefecilik feodalizmden önceki sosyo-ekonomik kuruluşlarda da mevcut olduğuna göre, nasıl oluyor da feodalizmin çözülme dönemlerinde ve keza Türkiye gibi basit meta üretiminin çok yaygın olduğu bir ekonomide görülen tüccar ve tefeci sermayesi, ilkel de olsa kapitalist kategoriler olarak kabul ediliyor? Bu soruyu cevaplandırmamak meseleyi eksik sunmak olacaktır.

Gerçekten de, tüccar sınıfının doğuşu, hemen hemen meta üretimi kadar eskidir; tefeciliğin kökleri ise, tüketim için ve ürün olarak borç verme şeklinde, muhtemelen sınıfların doğuşuna kadar uzanır. Marx'ın sözleriyle: "Tüccar sermayesi ... varlığı için metaların basit dolaşımından ve paradan başka bir şarta muhtaç değildir... Dolaşıma meta olarak sürülen ürünler hangi temelin üzerinde üretiliyor olurlarsa olsunlar (ister ilkel topluluk, ister köleci üretim, küçük köylü-küçük burjuva veya kapitalist temel üzerinde), ürünlerin meta olarak niteliği değişmez." (Kapital , Cilt III, s. 320) "Tarih açısından bakıldığında, sermayenin her yerde toprak mülkiyetine zıt olarak ilk önce ... tüccar sermayesi ve tefeci sermayesi olarak, para şeklinde yer aldığını görüyoruz ... Ortaçağlar bize birbirinden çok farklı ekonomik sosyal kuruluşlarda olgunlaşan iki ayrı sermaye biçimi devreder; bunlar kapitalist üretim biçiminden önceki dönemde genel olarak sermaye sayılır: Tefeci sermayesı ve tüccar sermayesi." (Kapital, Cilt İ,) Feodalizm öncesi sosyo ekonomik kuruluşlarda da küçük meta üreticilerinin tüccar ve tefeci tarafından sömürüldüğünü; hattâ küçük üreticiliği tasfiyeye uğratıcı etkilerini görüyoruz. Ancak bütün bu hallerde küçük mülkiyetin enkazı üzerinde doğan yeni üretim biçimi kapitalizm olmamıştır. Bu yüzden ticaret ve tefeciliği evrensel kapitalist kategoriler olarak yorumlamak imkânsızdır.

"Ticaret her yerde üretim örgütü üzerinde aşağı yukarı çözücü bir etki yapar ... Eski üretim biçimini ne ölçüde çözeceği, bu üretim biçiminin sağlamlığına ve iç yapısına bağlıdır. Bu çözülme sürecinin nereye gideceği veya farklı bir ifadeyle hangi yeni üretim biçiminin eskisinin yerine geçeceği, ticarete değil, bizatihi eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır. Antik dünyada, tüccar sermayesinin gelişimi köleci bir ekonomiyle sonuçlanır." (Kapital, Cilt III. s. 327) Benzer bir gözlem tefeci sermayesi için de yapılabilir: "Tefecilik yoluyla zengin toprak sahiplerinin iflâsı ve küçük üreticilerin yoksullaşması, çağdaş Avrupa'da olduğu gibi eski üretim biçimini hangi oranda tasfiye edecek ve onun yerine kapitalist üretim biçimini getirecektir; bu, tamamen tarihi gelişimin hangi aşamada olduğuna ve bununla ilgili şartlara bağlıdır... (Örneğin), Romalı patrici'lerin yaptığı tefecilik, Romalı plebleri, küçük köylüleri tamamen iflâsa sürükledikten sonra, bu sömürme biçimi son buldu ve saf bir köleci ekonomi, küçük köylü ekonomisinin yerini aldı... (Böylece), tefecilik bütün kapitalizm öncesi üretim biçimleri üzerinde, bunların mülkiyet biçimlerini çökertip çözdüğü oranda, devrimci bir etki icra eder. Asya tipi biçimlerde tefecilik iktisadi çürüme ve siyasi yozlaşmadan başka hiçbir şey yaratmadan uzun

bir zaman sürebilir. Ancak kapitalizmin diğer ön şartlarının mevcut olduğu yerlerde ve zamanlarda, tefecilik bir yandan feodal senyörü ve küçük üreticiyi iflâsa sürükleyerek, diğer yandan da iş koşullarını sermaye biçiminde merkezileştirerek yeni üretim biçiminin kuruluşunu kolaylaştıran araçlardan biri olur." (Kapital, Cilt III, s. 581 - 584)

Demek oluyor ki, kapitalizme geçiş şartlarının olgunlaştığı, veya başladığı bir durumda veya bizatihi kapitalist bir sistemde; fakat sadece bu hallerde, tefeci ve tüccar sermayesinin "kapitalist" kategoriler olduğu söylenebilir. Bu şartların feodal bir sistemin çözülme ve çöküş döneminde (*) veya çok daha ileri bir aşamada olan bugünün Türkiye'sinde geçerli olduğu ileri sürülebilir. Örneğin yoğun tüccar sömürüsünün de desteğiyle tefeci sermayesinin üreticiyi borca batırarak küçük mülkiyetin tasfiyesine sebep olması halinde, mülksüzleşen üreticiler işgüçlerinden başka satacak şeyleri olmayan "serbest" işçiler haline dönüşüyorlarsa; ticaret ve tefeci sermayesinin (ayrıca kapitalist sermaye birikiminin ilk kaynaklarını da teşkil ettikleri için) kapitalist süreçlerin parçaları olduğu ve ilkel biçimiyle kapitalist sömürüyü temsil ettiği söylenebilir. Mülksüzleşen küçük üreticinin ve bağımsız köylülerin köleleşmesi veya serfleşmesi gibi bir süreç bahis konusu olsaydı, bu süreci doğuran unsurlar olan tefeci-tüccar sermayesini "kapitalist" kategoriler sayamazdık. Türkiye'de bu sonuncu durum değil; çözülmekte olan bütün "geri" üretim ilişkilerinde ilkel biçimiyle de olsa kapitalizme yönelen süreçler geçerli olduğu için, tüccar ve tefeci sermayesinin kapitalizmin ilkel sömürme mekanizmalarını temsil ettiğini kabul etmek bence zorunludur.

Tüccar - Tefeci Sermayesinin Ağır Bastığı Bir Kapitalizm Geri Bir Kapitalizmdir

Feodal ve yarı-feodal ilişkilerin çözülüp kapitalist ilişkilerin genişlemekte olduğu; buna karşılık en yaygın üretim ilişkisinin basit meta üretimi olduğu; en yaygın ve tipik sömürme biçiminin ise ticaret, tefecilik ve diğer verimsiz-aracı faaliyetlerin küçük üretimde yaratılan artı ürüne el koyması şeklinde belirdiği Türkiye'de, tüccar-tefeci sömürüsünü, kapitalizmin ilkel sömürme biçimleri diye nitelendirmiştim. Bunların Türkiye şartlarında niçin "kapitalist" kategoriler olduklarını açıklamaya çalıştım; şimdi de "ilkel" sıfatının açıklanması gerekiyor.

(*) Feodalizmin saf biçimi, köy ve malikane birimleri ile sınırlı tabii bir ekonomiye (ataerkil üretime) dayanıyor kabul edilirse, meta üretimini izleyerek doğan ticaret (hatta üreticiye yönelen tefeci) sermayesi feodal sosyo-ekonomik kuruluş içinde meydana geldiği halde, "feodalizmin bünyesine yabancı" unsurlar sayılır.

Tanım icabı gelişkin bir kapitalist düzende "tüccar sermayesi daha önceki bağımsız varlığını (yitirir), ... üretken sermayenin sadece bir ajanı olarak görev ifa eder." (Kapital, Cilt III, s. 322) Farklı bir deyişle ticaret üretime tabidir. Bunun zıddı bir durum; yani üretimin ticarete tabi olduğu ve üstelik bu bağımlılık ilişkisinin tarihi bakımdan kısa bir geçiş sürecinin sınırlarını aşan müzmin ve hâkim bir nitelik taşıdığı kapitalist bir düzene geri ve ilkel bir kapitalizmdiyebiliriz. "Tüccar sermayesinin hâlâ hâkim olduğu her yerde geri şartlarla karşı karşıyayızdır ... Tüccar sermayesinin bağımsız gelişimi toplumun genel iktisadi gelişimi ile ters orantılıdır ... Ticaret sermayesi nerede hâkim durumda ise, orada bir soygun sistemini temsil eder." (Kapital, Cilt III, s. 322, 325) Bir yandan küçük üretimi tasfiye ederken, öte yandan varlığını küçük üreticiliğin yaygınlığına borçlu olan tefeciliğin çelişkili niteliğinde de aynı şekilde bir gerilik unsuru vardır; tefecilik ne kadar gelişkinse, kapitalist üretim biçimi de saf haliyle o kadar az gelişkindir.

Ticaret-tefeci sermayesinin bu "geri" nitelikleri, herhangi bir ülkenin kapitalizme geçiş sürecinde oynadıkları rolde de belirebilir. Bunlar, mülksüzleşme süreçlerini hızlandırarak ve böylece feodal üretim biçimini çözerek ve dağıtarak oynadıkları yıkıcı rolün yanısıra, sanayici kapitalistleri oluşturan ilk unsurlar olarak ta belirebilirler. Tüccarın, küçük üreticileri ham madde kaynaklarından koparıp hâkimiyeti altına alması, onları kendi üretim araçları üzerinde tedricen işçi statüsüne yaklaştırması; en sonunda mevcut üretim tekniğini değiştirmeden tamamen proleterleşmesi ... Ticaretin üretime hâkim olup sanayi sermayesine dönüşmesi geleneksel olarak böyle meydana gelir. (Çağımızın geri kapitalist ülkelerinde ise buna ilâveten montaicı sanayi gibi komprador, tüccar, sanayici özellikleri bünyesinde birleştiren yeni biçimler içinde de ortaya çıkar.) Bu, kapitalizme geçişin bir yoludur; ancak geri ve tutucu unsurları bünyesinde taşıyan bir yoldur; zira ticaret sermayesi uzun bir süreç içinde dağıtmakta olduğu eski toplumu, başkaldırarak yıkmıyor; bu toplumun hâkim sınıfları ile (ve çağımızın geri ülkelerinde emperyalizmle) ve bu sınıfların (emperyalizmin) imtiyazları ve değer yargılarıyla kaynaşarak, onlarla uzlaşarak kemiriyordu. Bu yüzden, kapitalizmin hâkim unsurları sanayiciye dönüşen tüccarlardan oluştukça, feodal unsurların burjuvalaşmasında olduğu gibi, yeni düzen, eskinin birçok geri unsurlarını da bünyesinde taşıyarak doğmuş olur. Buna karşılık, kapitalizm, eski düzenin köy ve kentteki küçük üreticilerinin yaşama savaşı ve kıyasıya rekabet şartları içinde sivrilen (burjuva ölçülere göre) en dinamik unsurlarının kapitalistleşmesi ile doğuyorsa bu, Marx'ın deyimiyle "asıl devrimci olan yoldur." Marx,

birbirinden farklı bu iki kapitalistleşme sürecini şöyle anlatır: "Feodal üretim biçiminden yenisine geçişte iki yol vardır. (Birincisinde) üretici, tüccar ve kapitalist olur... Asıl devrimci olan yol budur. Diğerinde ise, tüccar üretim üzerinde dolaysız hâkimiyet kurar ... Bu sistem her yerde gerçek kapitalist üretim biçimine karşı bir engel olarak belirir ve onun gelişmesiyle yok olur. Üretim biçiminde devrim yapmaksızın fiili üreticilerin durumunu sadece kötüleştirir; onları, sermayenin dolaysız kontrolü altında olanlardan daha kötü şartlar altında alelâde ücretli işçi ve proleter statüsüne dönüştürür." (Kapital, Cilt III, s. 329)

Marx ve Lenin'in Avrupa ve Rusya Üzerine Gözlemleri

Ticaret ve tefeci sermayesi tarafından sömürülen yaygın küçük meta üretimini içeren toplumlarda, sosyo-ekonomik kuruluşun gelişme eğilimine bakarak bu sömürünün kapitalizmin ilkel bir sümürü biçimi diye nitelendirilebileceğini tarihi genellemelere dayanan teorik kanıtlarla gösterdik. Bu, öyle bir bölüşüm illşkisidir ki, kapitalist bir üretim biçimi yoktur (sadece küçük meta üretimi vardır); ama kapitalist sömürü (tüccar kârı, tefeci faizi) vardır. "Emek henüz biçimsel olarak sermayeye tabi kılınmadığı halde gerçekte emekçi kapitalist tarafından sömürülmektedir." (Kapital, Cilt III, s. 211) Bunun zıddı bir durumun mümkün olabileceğini, yani kapitalist sömürü olmadan kapitalist üretim biçiminin; feodal sömürü olmadan feodal üretim biçiminin mevcut olabileceğini iddia etmek ise ciddiye alınmayacak kadar anlamsızdır. Bu yüzden, "kapitalizmde küçük burjuva olan zanaatçının, emeğin kapitalist sömürüsü olmadığı halde meta üreterek kapitalist nitelikte üretim yapmış olması gibi, küçük çapta tarımda da, feodal sömürü olmadan, feodal nitelikte üretim yapılmaktadır." (Erdost, Aydınlık, sayı 5,, s. 368) ifadesini bir kavram karışıklığı olarak görmekteyiz. Karışıklığın kökünde, küçük çaplı tarımda (küçük meta üretiminin özellikleri sayılmasına rağmen gözlendiği iddia edilen) "doğal ekonomi"nin feodal üretimle; zanaatkârların küçük meta üretiminin ise kapitalist üretimle eş anlamlı sanılması yatmaktadır.

Bu teorik açıklamalar Marx, Engels ve Lenin tarafından 19. yüzyıl Avrupa ve Rusya'sındaki somut tarihi süreçlerin ve ekonomik yapıların tahlilinde uygulanmıştır. Kapitalist üretim biçiminin hâkimiyetine rağmen 19. yüzyıl kıta Avrupa'sı bir yandan tarımda küçük meta üretiminin ve öte yandan tüccar-tefeci sömürüsünün oldukça geniş yer kapladığı bir görünüşteydi. Bu sömürünün niteliğini tesbitte Marx ke-

sin ve açık konuşuyor. Fransız nüfusunun 2/3'ni aşan köy halkının büyük çoğunluğunu meydana getiren küçük üreticilerin tefeciler tarafından sömürülme biçimlerini tasvir ettikten sonra diyor ki: "Fransız köylüsünün sömürülmesi, sanayi proletaryasının sömürülmesinden ancak biçim bakımından ayrılmaktadır. Sömürücü aynıdır: Sermaye. Kapitalistler teker teker ipotek ve tefecilik yoluyla köylüleri teker teker sömürmektedirler." (Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, s. 139) Lenin ise, 19. yüzyılın sonunda kapitalizme geçiş sürecinin oldukça ileri bir aşamasında bulunan Rus ekonomisini incelerken, tarımın "köylü ekonomisi" kesiminde küçük meta üretimini (veya bazan bunun yerine kullandığı terimle "küçük burjuva ekonomisi"ni) en yaygın üretim ilişkisi olarak tesbit ediyor. Bu üretim ilişkisinin piyasayla bağlantıları arttıkça bünyesindeki farklılaşmalar da artmakta ve bunun sonucunda kapitalizmin ilişkileri bir yandan ücretli işçilik, sermaye birikmesi, mülksüzleşme; bir yandan da tüccar-tefeci sömürüsünün yeni biçimleri altında gelişmektedir. "Köyde mevcut sosyo-ekonomik ilişkiler sistemi, her meta ekonomisinin ve kapitalizmin bütün türlerinin bünyelerinde gizli çelişmelerin varlığını gösteriyor: Rekabet, iktisadi bağımsızlık için mücadele, toprağa (satın alarak veya kiralayarak) el konması, üretimin bir azınlığın elinde toplanması, çoğunluğun proletaryanın saflarına doğru zorlanması, bunların tüccar sermayesi ve tarım işçiliği yoluyla bir azınlık tarafından sömürülmesi. Köylünün içindeki ekonomik olgulardan herbiri bu çelişkili biçimi, yani kapitalist sisteme has biçimi taşır. Kapitalizme has unsurları taşımasına rağmen, Rus köyündeki yaygın üretim biçimi kapitalist üretim değildir; Narodnik'lerin iddia ettiği gibi sırf Rusya'ya mahsus özel bir sistem de değildir: "İşte bu çelişkiler bize açıkça ve reddedilemeyecek bir şekilde göstermektedir ki, köydeki iktisadi ilişkiler sistemi (Narodnik'lerin iddia ettiği gibi K.B.) nevi şahsına münhasır bir iktisadi biçim —'halk üretimi' v.s. gibi— meydana getirmez; alelâde bir küçük-burjuva biçimidir." (Aynı Eser, s. 172-173) Nedir bu küçük burjuva ekonomisi ? Lenin, ekonominin genel yapısı yukarıda zikredilen kapitalizme has çelişkileri içerdiği zaman basit meta üretimini, küçük burjuva ekonomisi; köydeki küçük meta üreticisini ise küçük köy burjuvazisi diye anlamaktadır. (s. 311)

Örnekleri arttırmaya herhalde lüzum yok. Görülüyor ki, bilimsel sosyalizmin büyük ustaları somut tahlillerinde, kapitalizmin hâkim olduğu veya kapitalizme yönelmiş bir ülkede kapitalist üretim ilişkisinin yaygın olmadığı tarım kesimindeki küçük üreticilerin tüccar-tefeci tarafından sömürülme mekanizmalarını (bütün geri ve ilkel özelliklerini de belirterek) "kapitalist" diye nitelendirmişlerdir.

V
TÜRKİYE TARIMINDAKİ ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN TESBİTİ

Gelir Dağılımı kitabında Türk ekonomisi içinde bölüşüm, (dolayısıyla üretim) ilişkilerinin nisbi genişliklerini, özellikle her ilişkinin kapsadığı nüfus veya aile sayısına bakarak tesbite çalıştım. Tarım kesiminde yarı-feodal üretim ilişkileri ile kapitalist üretim ilişkilerinin nisbi genişliklerini tesbitte ve karşılaştırmada kullandığım kriterler ve kullanılan kaynaklar şunlardı:

1. Bir yarı-feodal ilişki olarak ağalıkla ortakçılığın birleştiği haller. 1963 Tarım Sayımı rakamları kullanılmış ve ağalığın sınırı 500 dönümden başlatılırsa toplam çiftçi ailelerinin % 2,6'sının; 200 dönümden başlatılırsa % 3,3'ünün ortakçı-kiracı olarak bu ilişki içerisinde olduğu tesbit edilmiştir.

2. Yine yarı-feodal ilişkilerin bir göstergesi olarak toprağa malik olmayan ortakçı ailelerin sayısı, Köy Envanter Etüdlerine göre çiftçi ailelerin % 2,6'sını teşkil ediyor.

3. Feodal ve yarı-feodal ilişkileri birlikte içeren bir gösterge olarak 43 ilde topraklarının tamamı bir şahsa, bir aileye veya sülâleye ait olan köy sayısı, toplam köylerin Köy Envanter Etüdlerine göre % 3,2'sini meydana getiriyor.

4. Kapitalist ilişkilerin bir göstergesi olarak ücretli tarım işçiliği. Nüfus sayımları ve 1963 Tarım Sayımındaki rakamlar üzerinde yapılan hesaplamalara göre, "tarımcı ailelerin en az % 10'unun geçinmek için işgücünü satma durumunda olduğunu; devamlı ve mevsimlik işgücü arzını meydana getirdiğini" tahmin ettim.

5. Kapitalist ve yarı-feodal ilişkileri bir arada karşılaştırmamıza imkân verdiği için bu göstergelerden belki de en önemli olanı; 500 dönümden büyük işletmeler içinde, kiraya-ortağa verilen arazi (yarı-feodal ilişki) ile kiralanan arazinin (kapitalist ilişki) genişliğini karşılaştırmak yoluna gittim. Toprak kiralayan büyük çiftçinin kapitalist çiftçi olduğu, toprağını kiraya veren büyük toprak sahibinin ise yarı-feodal toprak ağası olduğu farzedilebilir (*) 1963 Tarım Sayımı rakamlarına göre, "500 dönümden büyük işletmelerin çeşitli şekillerde kiraladıkları arazi toplamı 294.000 hektar, ortağa ve kiraya verdikleri arazi

(*) Büyük çiftçi ailelerinin kiraladıkları toprakların toplam olarak kiraya verdikleri topraklardan daha geniş olması Lenin tarafından da tarımdaki kapitalist ilişkilerin genişliğinin bir göstergesi kabul ediliyor (Aynı eser, s. 73,81,82,89, 107)

ise 231.000 hektardır. (Bu sonuncu rakama, toprağının tamamını kiraya-ortağa veren büyük toprak sahipleri dahildir.) Bu durum, büyük işletmelerde, ağalık ilişkilerinden ziyade kapitalist çiftçilik ilişkilerinin ağır bastığını gösteriyor." (Gelir Dağılımı, s. 140)

Bu beş kriter, Türkiye tarımında kapitalist ilişkilerle feodal veya yarı-feodal ilişkilerin karşılaştırılmasını mümkün kılıyor. Karşılaştırmayı üretici-köylü kitleleri için yaparsak, toprak ağalarının ortakçısı olan köylülerin daimi ve geçici (mevsimlik) toprak işçilerinden daha az olduğu; karşılaştırmayı büyük çiftçilerin nitelikleri açısından yaparsak, kapitalist çiftçiliğin ağalıktan daha geniş bir yer kapladığı sonucuna varırız.

Kullanılan kaynaklar ne derece sıhhatlidir? Sözü geçen kitapta: "27 Mayıstan... sonra... toprak mülkiyeti ve tarımsal yapı üzerinde yapılan bütün resmi araştırmalarda büyük toprak sahipleri ... toprak reformu korkusuyla araştırıcıları yanıltmışlar ve topraklarını gerçekte olduğundan az göstermişlerdir. Bu sebeple yukarıda zikredilen Köy Envanter Etüdleri ve 1963 Tarım Sayımı gibi resmi yayınlarda bu konuyla ilgili bütün rakamları şüpheyle karşılamak gerekir" demiştik. Ancak mevcut istatistikler bu açıdan yarı-feodal ve kapitalist işletme biçimlerini ve ilişkileri birlikte ve aynı yönde etkiledikleri oranda, rakamların hiç olmazsa karşılaştırmalar açısından kullanılabileceği de doğrudur.

Gelir Dağılımı'ndan sonra yayınlanan İ. Beşikçi'nin Doğu Anadolu'nun Düzeni adlı kitabında, Köy Envanter Etüdlerinin "topraklarının tamamı, şahsa aile ve sülâleye ait köyler" üzerindeki rakamlarının yanlışlığı, mahallinde yapılan bazı tesbitler sonucunda ispat edilmiş bulunuyor. Bu durumda yukarıda kullandığım üçüncü kriterin, hattâ genel olarak Köy Envanter Etüdlerinden çıkarılacak sonuçların, esasen şüpheli gördüğüm sıhhat derecesi iyice sarsılmış bulunmaktadır. Ancak benim kullandığım 5 istatistiki kriterden sadece ikisi Köy Envanter Etüdlerinden çıkarılmıştı.

Yarı-Feodal ve kapitalist ilişkilerin genişliğini bu şekilde karşılaştırdıktan sonra, bizatihi üretim biçimi olarak bu iki ilişkinin dışında olan ve tarımcı nüfusun % 75 - 80'ini oluşturan küçük üreticiler kitlesini ele almak gerekiyordu. Bunların tabi olduğu sömürü ve bölüşüm ilişkilerini tesbitte iki ayrı mesele vardı. Birincisi, ülkemizdeki küçük üreticiliğin içinde basit meta üretimi ile ataerkil üretimin (kapalı-tabii ekonominin) nisbi genişliklerini ayırmaktır. Ben, Türkiye'de bütün tüketimin köy (veya aile) içinde karşılandığı kapalı-tabii köy ekonomilerinin artık ihmal edilecek kadar az olduğu kanısındayım. Esasen Tür-

kiye'de köy zanaatlerinin öteden beri yaygın olmadığı bilinen bir gerçektir. Küçük üreticiler kitlesini basit meta üretimi içinde farzetmem bu kanıya dayanıyor. İkinci mesele, küçük üreticiler kitlesinin daha ziyade ilkel kapitalist sömürme ilişkilerinin mi (tefeci-tüccar sömürüsü) yoksa feodal sömürmenin mi (feodal rant) etkisi altında olduğudur. Zira, bilindiği gibi, küçük üreticiliğin bu iki ayrı sömürü biçimine (hattâ ikisine birden) maruz kalması mümkündür. İstatistiki olarak ispatı mümkün olmamakla beraber, bence birçok araştırmadan çıkan sonuç, küçük üretimde yaratılan artı ürünün büyük kısmının feodal unsurlara değil, tüccar ve tefeciye (ve kısmen de bankalara) kaptırıldığıdır. Türkiye tarımının en geniş kesiminin kapitalizmin ilkel sömürü mekanizmalarına tabi olduğunu, bu nedenlerden ötürü söylemek mümkün oluyor. Buna rağmen küçük üreticiliğin özellikle Doğu ve Güney Doğu'daki bir kesimin feodal sömürmeye tabi olduğunu; Erdost'un Şemdinli araştırmasına dayanarak Hakkâri'nin buna örnek gösterilebileceğini belirttim. (Gelir Dağılımı, s. 119 - 120) Gariptir ki Erdost, beni, Hakkâri'deki feodal ilişkilerin yaygınlığını göstererek eleştirirken; bizzat kendisine dayanarak aynı hususu belirttiğimi gizliyor.

Benim yaptığım tesbitler sadece bir başlangıç niteliğinde idi. Örneğin küçük üreticilerin iç tabakalaşmasını; ürün nevine ve bölgelere göre farklılaşmalarını araştıramadım. Türkiye toplamlarına dayanan tablolardan hareketle, örneğin küçük mülkiyetin üst sınırını 100 dönümle başlatmak şüphesiz ki büyük hata payları taşır; 100 dönümlük bir işletme Rize'de ve Diyarbakır'da şüphesiz ki farklı ilişkiler içerir. Tarımda "yarı-proleter" ve "orta köylü" kategorilerini tanımlayabilecek pratik ve ampirik kıstaslar tesbit edemedim v.s. Bu eksikliklerin özellikle bölgesel ve belli ürün nevileri üzerindeki araştırmalarla zaman içinde giderileceğini umuyorum. Erdost'un benim tesbitlerimi eleştirirken bu eksiklikler üzerinde durması ve bazı katkılarda da bulunması beklenirdi. Buna karşılık Erdost, Köy Envanter Etüdleri'ndeki rakamları kullanma tarzımı eleştirmekten öteye pek gitmiyor. Üstelik, Köy Envanter Etüdleri'ndeki rakamlar içinde aşırı bulduğum, bu yüzden yorumlarda kullanmadığım, sadece zikretmekle yetindiğim "topraksız tarım işçisi" sayısı ile ilgili oranı (% 28), kapitalist ilişkileri geniş göstermek gayretkeşliği içinde, bu ilişkilerin bir göstergesi kabul ettiğimi iddia ediyor: "Boratav, ... şüphe götürmeyecek bir şekilde Envanterlerdeki topraksız tarım işçisi ailelerini, ücretli işçi statüsü içinde düşünüyor." Gerçekte ise ben mevsimlik ve daimi tarım işçilerinin tahmini oranını (% 10), yukarıda da zikrettiğim gibi, Köy Envanter Etüdlerinden değil nüfus ve tarım sayımlarından çıkardım. Erdost tarım işçilerine ait

cümlelerimi naklederken (Aydınlık, sayı 13, s. 38), benim asıl kullandığım orana ve bunun dayandığı kaynaklara ait ifadelerimi çıkarmış ve böylece görüşümü Aydınlık okuyucusuna tahrif ederek sunmuştur. Tarımdaki kapitalist ve feodal ilişkileri karşılaştırırken kullandığım ve Köy Envanter Etüdleri dışındaki kaynaklardan toplanmış (yukarıdaki 1., 4., ve 5.) kriterlerin üzerinde Erdost durmuyor; zira o da şimdilik Köy Envanter Etüdleri ile sınırlıdır...

SONUÇ

Bu yazıda: (1) Bir üretim biçimini belirleyen temel niteliği ve çeşitli üretim ilişkilerinin yanyana yaşadığı sosyo-ekonomik kuruluşlarda, hâkim üretim biçimini nasıl teşhis edebileceğimizi; (2) küçük meta üretiminin bir üretim ilişkisi olduğunu ve ataerkil üretimden farklarını; (3) küçük meta üretiminin ne gibi hallerde feodal sistemin bir parçasını oluşturabileceğini ve bu halde ne gibi sömürü biçimlerine tabi olduğunu; (4) ticaret ve tefeci sermayesinin hangi hallerde "kapitalist" kategoriler sayılabileceğini ve bu şartlar altında küçük üreticilerin bu sermaye türlerince sömürülmesinin niçin "kapitalizmin ilkel sömürme biçimleri"ni oluşturduğunu; (5) Türkiye tarımında en yaygın sömürme biçiminin kapitalizmin tüccar-tefeci sermayesinde somutlaşan ilkel sömürme mekanizmaları halinde belirdiğini; feodal ve yarı-feodal üretim ilişkilerinin kapitalist ilişkilerden daha dar olduğunu göstermeye çalıştım.

Daha önce bu konularda ortaya koyduğum ve Erdost tarafından eleştirilen görüş ve bulgulara esasında pek az ilâvede bulunmuş oluyorum. Sadece, klâsik metinlerden yaptığım nakillerle bu görüşlerin bilimsel sosyalizmin görüşleri olduğunu göstermiş oluyorum. Böylece bu yazı bilimsel sosyalizmin klâsik metinlerinde üretim ilişkileri ve bölüşüm kategorileri hakkında ortaya konan gerçeklerden bazılarının doğrudan doğruya sunulmasına da vesile sağladı.

Muzaffer Erdost'a gelince; kendisini, bu yazıda tartışılan konularda bildiklerini yeniden gözden geçirmeye; bilimsel sosyalizmin genel doğruları ile ülkemizin somut şartlarını bugüne kadar yaptıklarından daha sıhhatli bir sentezde toplamaya arkadaşça davet etmek isterim.

(1970)

KÜÇÜK ÜRETİCİLİKTE BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİ

1. Klâsik Bölüşüm Kategorileri ve Küçük Üreticilik

İktisat teorisinin bölüşüm-değer-büyüme tahlilleri için kullandığı kategoriler, küçük üreticiliğin yaygın olduğu ekonomik yapılar için pek elverişli ve geçerli olmamaktadır. Bu elverişsizlik, özellikle tarım kesimi ile ilgili bölüşüm tahlillerinde göze batmaktadır. Türkiye tarımı gibi, küçük üreticiliğin gerek nüfus, gerekse işlenen arazi bakımından çok yaygın olduğu bir yapıda, çağdaş teorilerin ücret-kâr ayrımına dayanan tahlil sistemini uygulamanın güçlüğü ortada olsa gerektir. Tarımın ve dolayısıyla tarıma ilişkin bölüşüm sorunlarının çok daha önemli bir yer kapladığı Ricardo'cu büyüme tahlilindeki klâsik kategorilerin de ihtiyaca cevap vereceği şüphelidir. Zira, Ricardo'da ücret-kâr-rant kavramları, kapitalizmi temel sınıflarından herbirini nitelendiren temel bölüşüm kategorilerini oluşturmanın dışında, bizatihi tarım kesimi içinde oluşan sınıflaşma ve bölüşüm olgusunu da açıklamak amacı gütmekteydi. Bu üç kategori, toprak sahipleri, kapitalist kiracılar ve tarım işçileri sınıflarına belirgin bir biçimde ayrılan 19. yüzyıl başlarındaki İngiltere tarımının tahliline elverişli araçlardı. Toprak sahipleri ile kapitalist kiracıların kesin sınırlarla ayrıldığı bir yapıda, rant ve kâr kategorileri tarımda bölüşüm sorunlarını açıklayan temel anahtarlar olarak kullanılabilirler. Bu yapı, azalan verimler ve rekabet (her ürün için tek fiyat) olgularıyla birleşince, diferansiyel (tefazüli) rant kavramı, mutlak toprak kirasından ayrı olarak, bir gelişme tahlilinin de temel bir unsuru olur.

Ne var ki, Ricardo'cu kavramların iktisat tahlilinde en ziyade verimle kullanılabileceği hal, bölüşüm kategorilerinden (gelir tiplerinden) herbirinin sadece belli bir sınıfa atfedilebildiği ve her sınıfın tek bir gelir tipi elde ettiği durumdur. Küçük üreticilikte bu şart gerçekleşmez; klâsik gelir tiplerinden hiçbirinin tek başına küçük üreticiler sınıfına indirgenemeyeceği açıktır. Yeni bir kavramsal çerçeveye yönelmekten kaçınıldığı takdirde, ya küçük üreticilik olgusu soyut kategorilerle in-

celenmekten vazgeçilecek; ya da ayrı sınıflara tekabül eden klâsik bölüşüm kategorilerinden herbiri suni olarak küçük üreticiliğin içerisinde aranacaktır. Sosyal sınıfları üretim faktörleri derekesine indiren neoklâsik iktisat, tarımda küçük üreticiliğe bakarken, bu ikinci yolu izler. Bu yaklaşıma göre küçük çiftçi, kendi arazisinin rantını, kendi sermayesinin faizini ve kendi emeğinin ücretini aynı anda elde eden bir olgudur. Farklı bir deyişle, tarımda küçük üretici diye bağımsız bir ekonomik kategori yoktur; küçük çiftçilik üç ayrı üretim faktörünün (sermaye, emek ve toprağın) ve bunlara bağlı "payların" (faiz, ücret ve rantın) birleştiği, saf olmayan, "karma"bir faaliyettir. İnkârı imkânsız bir sosyal olgu olarak, bir sosyal sınıf olarak varolan küçük üreticiliğin kendine has, özel ekonomik kategorilerle iktisat tahlilinde yer alması gereği, neoklâsik iktisadın "faktörler" yaklaşımınca kabul edilemez.

Işte bu makalede, bu "inkârı imkansız olgu"dan, yani tarım kesiminde ayrı ve anlamlı bir sınıf olarak var olan küçük üreticiler olgusundan hareket ediyoruz. En saf biçimiyle bu sınıf, üretim araçlarının (toprak dahil) tümüne sahip olan, ancak üretimi ücretli emek kullanmadan, sadece aile-içi emek katkısıyla sürdüren ailelerden oluşur. Bu aileler, esas olarak birikim değil tüketim amacıyla üretim yaparlar. Bu sonuncu özellik piyasa için üretim yapmaya engel değildir; hatta tahlili gereken bölüşüm ilişkileri piyasaya açılmaya bağlı olarak doğduğu için, kısmen veya tamamen piyasa için üretim yapan küçük üreticileri konu almaktayız.

Piyasaya açılmış küçük üreticilik, "küçük (basit) meta üretimi" kategorisi ile Ricardo- sonrasının politik iktisadında yer almış; bu makalede ortaya koyacağımız kavramsal çerçevenin ana unsurları da keza tarihi bir perspektif içerisinde derinliğine incelenmiştir. Ancak, bu tahliller, formel bir bölüşüm modeline dönüşmemiş; değer-bölüşüm teorisi, sermaye-işgücü kategorileri üzerine inşa edilmiştir. Tarımda piyasa için üretim yapan küçük üreticiliğin tabi olduğu bölüşüm mekanizmalarını teorik olarak açıklamaya imkân verecek bir kavramsal çerçeve çizmenin yararlı olacağına inanıyoruz ve bu makalede buna teşebbüs ediyoruz. Bazı sorular ortaya atmanın ve bazı teorik dayanaklı varsayımları belli tanımlarla kullanmanın ötesinde teorik bir tahlile girişmedik. Önerdiğimiz kavramların ampirik araştırmaya imkân verecek nitelikte olduğunu göstermek amacıyla ve sadecebir örnek olmak üzere, makalenin sonlarında, 1970 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki bir lisans seminerine sunulan bir araştırmanın bazı sonuçlarını kullanıyoruz.

2. Gayri Safi ve Safi Hasıla

Faktörlerin değil, sosyal sınıf ve tabakaların üretimden aldıkları paylarla ilgili olduğumuz için, itibari değil, fiili (ayni veya parasal) gelir kavramlarıyla ilgiliyiz. Gelir paylarının aidiyetini tesbitte bu bakımdan kavramsal bir güçlük olmamak gerekir ve bunlar, bu payları elde eden ilgili kişi veya gruplar tarafından doğrudan doğruya da teşhis edilebilir. Bu yargının kısmi bir istisnası gibi görülebilen diferansiyel rant ile ilgili meseleye aşağıda değineceğiz.

Çiftçi ailelerin gelirlerini ilgilendiren her tahlil için olduğu gibi küçük üreticilikte bölüşüm kategorilerini tesbitte, gayri safi hasıla-safi hasıla kavramlarını ayırmak gerekir. Bölüşüm, safi hasılanın paylaşılması demektir. Bu nedenle, gayri safi hasıla içinde yer alan üretim giderleri ayrılmadan, yani safi hasıla tesbit edilmeden bölüşüm tahliline girmek hem kavramsal olarak yanlıştır; hem de gayri safi hasılada üretim giderlerinin payı ürünler arasında farklılık göstereceği için yanıltıcı olabilir.

Bitkisel üretimi örnek alacak olursak, üretim giderleri, tohumluk, gübreleme, sulama, akaryakıt, tarımsal ilaçlama gibi fiziki girdilerle ilgili giderler ve üretim aletleri için hesaplanması gereken aşınma paylarıdır. Çiftçinin kendi toprağı için hesaplanan bir itibari rant, kendi emeği için hesaplanan itibari ücret, bizim kabul etmediğimiz neoklâsik "faktör" yaklaşımını yansıttığı için üretim giderleri arasına alınmaz. Tali olarak ücretli emek istihdam eden küçük üreticiler için fiili ücret ödemelerinin üretim giderleri arasında mı, yoksa safi hasılanın bir unsuru olarak mı ele alınması gerektiği meselesini aşağıda inceleyeceğiz.

3. Üretici Geliri ve Artık

Safi hasılanın paylaşılması en genel plânda iki temel (ve evrensel) kategori arasında ele alınabilir. Bunlar, üretici geliri ve artık ürün (veya sadece artık) terimleriyle adlandırılabilir. Bu ayrım, bir yönüyle birikim ve büyüme tahlillerine, ikinci bir yönü ile ise bölüşüm ve (duygusal çağrışımlar getiren bir sözcük olmasına rağmen aslında tamamen bilimsel bir kavram olan) sömürü meselelerinin incelenmesine imkân verir. Birinci yönü, yani birikim-büyüme tahlilleri bakımından bu iki ana kategorinin ayrılmasında temel kriter, üretim sürecinin sürdürülmesini mümkün kılacak zorunlu tüketimin tanımlanabilmesidir. İkinci yönü (bölüşüm-sömürü) açısından ise, üretim süreci içinde yer alan ve

hasılayı paylaşan çeşitli sosyal grupların ve ekonomik faaliyetlerin içinden üretken olan ve olmayanların ayrılması gerekir. Üretken grupların paylarını, tarihi ve kültürel bir trend faktörü taşımasına rağmen, yine de "dışsal" (eksojen) olarak tanımlanabilen bir zorunlu tüketim düzeyinde tutan ekonomik (veya cebri) mekanizmalar varsa, bölüşüm ve birikim-büyüme tahlilleri özdeş kavramlarla yürütülebilir.

Genel (evrensel) bir nitelik taşıyan, üretici geliri-artık bağıntısı, her özel üretim ilişkisi ve sosyo-ekonomik yapı içinde farklı mekanizmalarla belirlenir ve bu özel ilişkilerin açıklanmasında ayrı (özel) kavramlar kullanmak; iki ana kategorinin unsurlarını ve bu unsurlar arasındaki bağıntıları belirleyen süreçleri bu özel kategorilerle açıklamak gerekir. Biz, burada piyasaya açılmış küçük üreticilik için geçerli olabilecek bir kavramsal çerçeve üzerinde duruyoruz. Küçük üreticilikte üretici gelirinin nasıl teşhis edilebileceğini ve artık-ürün kategorisinin hangi unsurlardan oluştuğunu, ampirik olarak da tesbiti mümkün kavramlar tanımlayarak göstermeye çalışacağız.

4. Üretim Giderleri ve Diferansiyel Rant

Gayri safi hasıladan safi hasılaya geçişte hesaba katılan üretim giderleri, birim ürüne düşen, yani ortalama maliyetlerden hesaplanır. Birbirinden çok farklı tabiat, özellikle toprak şartlarının geçerli olduğu tarımda bu hesaplama biçimi, marjinal toprağın üretim maliyetini tesbit etmez. Bu yüzden, bireysel maliyetlerle bu anlamdaki "endüstri ortalama maliyeti" arasındaki farklardan elde edilen diferansiyel rantın dağılımının tesbiti hedef alınmamış olur.

Bu yaklaşım, diferansiyel rantın ayrı bir bölüşüm kategorisi olarak tahlile girmesini önler. Ancak bundan doğan sakıncaları, küçük üreticilerden oluşan bir tarımsal yapıda fazla abartmamak ve kısmen gidermek mümkün olabilir. Bir kere, diferansiyel rant, küçük üreticiler arası gelir farklılaşmasını belirleyen bir etken olmayabilir; üretici olmayan, artığı paylaşan grupların diferansiyel ranta el koymasını sağlayan mekanizmalar varsa; rant, biraz aşağıda ele alınacak ticari kâr veya tefeci faizi kategorileriyle kaynaşmış olur. Bu hal, aynı ürünlerde toprak veriminin yüksek olduğu bölgelerde, küçük üreticinin sömürü derecesinin yükselmesi biçiminde tezahür eder. Bu türden mekanizmaların varlığının tartışılması ve eğer varsa, diferansiyel rantı, ticari kâr veya faiz içinde aramak ve ayırmak bu makalede ele alınmayan bir iktisat teorisi ve bununla ilgili bir araştırma meselesidir.

İkinci olarak, bölüşüm kategorilerinin ampirik düzeyde tesbitine yönelen çalışmalarda, meseleye ülke düzeyindeki ortalama üretim ma-

liyetleri (toprak verimliliği) verilerinden değil de, il-ilçe veya köy düzeyindeki "mikro" araştırmalarla yaklaşıyorsak; diferansiyel rant, birim ürün için gerekli üretim giderlerinde (veya toprak verimliliğinde) bölgeler arasında gözlenen farklılıklardan tesbit edilebilir ve böylece bir bölgeler arası gelir farklılaşması meselesine indirgenebilir.

Bu konuda, ihmal edilmemesi gereken bir gerçek şudur: Gayri safi hasıladan ortalama maliyetlerin çıkarılması ile elde edilen safi hasılanın içerisinde, "diferansiyel rant" kategorisinin kapsadığı bölüşüm unsuru toplam olarak mevcuttur. Diferansiyel rant tahlili, bu unsurun safi hasılayı paylaşan gruplar arasında nasıl dağıldığını ve hangi gelir tipleri biçiminde tezahür ettiğini saptamayı hedef alır. Toprak sahipleri ile kapitalist çiftçilerin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrıldığı Ricardo İngiltere'sinde diferansiyel rant, fiili toprak kirası olarak tezahür ederdi. Bir küçük üreticiler tarımında ise, "rant" sözcüğünün artık çok iyi nitelendiremediği aynı bölüşüm olgusu muhtemelen farklı gelir tiplerinde tezahür edecek; veya, değişik bir ifadeyle diferansiyel rant farklı bir biçimde paylaşılacaktır.

5. Ticari Kâr ve Faiz

Küçük üreticilikteki bölüşüm kategorilerini, yukarıda çizilen genel çerçeve içerisinde tanımlamaya artık teşebbüs edebiliriz. İlk önce, küçük üreticiliğin en saf biçiminden hareket edelim: Toprağın ve üretim aletlerinin mülkiyeti sadece küçük üreticidedir ve ücretli emek yoktur.

Piyasaya yönelik küçük üreticiliğin bünyesinde doğan artık-ürünün unsurlarını yeniden keşfetmeye gerek yoktur. Meseleye genel düzeyde ve özellikle feodalizmden kapitalizme geçiş süreci açısından ve tarihi bir perspektif içinde bakan ünlü bilim adamları iki ana bölüşüm kategorisi tesbit etmiş ve bunların özellikle küçük üreticiliği tasfiye ederek önce kapitalizm ön-şartlarının hazırlanmasında, sonra da kapitalizmin ilkel aşamasını sürdürmede oynadıkları rolü incelemişlerdir. Bu iki kategori, kaynağını tefeci sermayesinden alan faiz ile kaynağını tüccar sermayesinden alan ticari kârdır. Bizim burada yapacağımız, artık-ürünü oluşturan bu iki bölüşüm kategorisini ve üretici payını ampirik tesbite imkân verecek bir biçimde tanımlamaktır. Ancak, buna girişmeden önce, ticari kârı ve tefeci faizini ortaya çıkaran ekonomik şartlara kısaca değinmekte yarar olabilir.

Piyasa için üretimin ancak en ilkel şartlarında üretici ve tüketici dolaysız olarak karşı karşıya gelirler. Tarımın küçük çiftçilikten, endüstrinin kent-kasaba zanaatlerinden oluştuğu çok basit bir modelde, ka-

saba pazarları böyle bir "aracısız mübadele"nin örneğini; üstelik küçük üreticiler-arası mübadelenin örneğini oluşturur. Köylü, bu pazarlarda ürününü zanaatkârlara satar ve satış hasılatı ile aynı zanaatkârlardan tarımsal olmayan tüketim mallarını ve üretim girdilerini alır. Bu halde, ortada tam anlamıyla bir küçük üreticiler ekonomisi vardır. Bölüşüm nisbi fiyatlarca belirlenir; bunların ise, kural olarak, malların dolaylı ve dolaysız olarak içerdiği emek miktarlarınca doğrusal olarak belirlendiği kabul edilebilir. Artık tamamen bir tarihi ve iktisadi soyutlama olarak düşünülebilecek olan, piyasaya açılmanın bu ilkel aşaması, üretici ile tüketici arasına tüccar unsurunun girmesi ile geride kalmış olur. Tüccar, malları taşıyan ve depolayan, yani mallara değer katan bir faaliyetin ötesine geçtiği oranda, salt aracı niteliğiyle tüccardır. "Ticari kâr" ile de, üreticiye ödenen fiyatla, tüketicinin ödediği fiyat arasındaki farkı oluşturan ve ortalama taşıma-depolama giderlerinin dışında kalan marjı kastediyoruz.

Tefeci faizi ise, piyasaya yönelik küçük üretimin zorunlu refakatçisidir. "Zorunlu" diyoruz, zira, küçük üretici geçimlik üretimden piyasa için üretime yöneldikçe, (örneğin, geçimlik buğday üretiminden tütün üretimine geçince) üretim girdilerinin bir bölümünün yanısıra, kendisinin ve ailesinin tüketimini de piyasadan, peşinen ve nakden karşılamak durumuna girer. Adeta bir "işletme sermayesi" halini alan yıllık aile tüketimi, üretim devresinin başında veya içinde, bir kerelik veya kademeli "avanslarla" finanse edilmelidir. Bunu finanse eden "dış" kaynak yıllık satış hasılatının açık verdiği her durumda tefeci sermayesidir. Tamamen üretimin niteliğinden doğduğu için, yıllık toplam (tefeci) faiz yükünü üretim miktarına bölerek, birim ürüne düşen faizi, fiyatın, safi hasılanın ve artık-ürünün bir unsuru olarak tanımlamak uygundur. Tefeci faizinin pratikteki teşhis ve tesbitinde karşılaşılacak güçlüklerin başında, bu kategorinin, zaman zaman, (ülkemizde de yaygın bir uygulaması olan alivre satışlarda olduğu gibi) tüccar kârı ile kaynaşmış biçimde tezahür etmesi gelir.

Türkiye şartlarında, ticari kârın bir bölümü tarım ürünü piyasalarına alıcı olarak giren devlete (bazen, örneğin çay üretiminde olduğu gibi, zarar biçiminde tezahür ederek) intikal eder; tefeci sermayesi ise (kısmen kaynaklandığı) mali sermaye (bankalar sistemi) ile yanyana tezahür eder. İktisadi ve sosyal içerikleri tüccar kârından ve tefeci faizinden farklı olmakla birlikte, hesaplama problemleri olarak, devlet alımlarından doğan ticari kâr ve bankalara ödenen faiz yükü kavramsal güçlükler getirmezler. Mümkün olan her durumda ticari kârı, tüccarın ve devletin paylarına, faiz yükünü de tefeci ve banka faizlerine ayırmak gereklidir.

6. Basit Modelde Bölüşüm Kategorilerinin Tanımı

En saf biçimiyle küçük üreticiliği ilgilendiren bölüşüm kategorilerini yukarıdaki açıklamalara dayanan ve sembolik özdeşliklerle ifade edilen tanımlara indirgeyelim. Tanımlamalarda izlediğimiz sıra, ana çizgileriyle kategorilerin ampirik tesbitinde izlenmesi gereken yolu yansıtmaktadır; hatta bir ölçüde gelir bölüşümün aşamaları ile de paralellik göstermektedir.

Nihai piyasada oluşan gayri safi ürün fiyatı (f_g), net fiyat (f_n) ve birim ürüne düşen taşıma, depolama v.s. giderlerinden (ve bu giderlerin bünyesindeki kâr unsurlarından) (t) oluşur:

$$f_n = f_g - t \qquad (1)$$

Bu tanımdan elde edilen net fiyat, bizi, birim ürüne düşen safi hasılaya (h_n) değil, birim ürüne düşen gayri safi hasılaya ulaştıran bir kavramdır; zira, gayri safi hasıla (net fiyat), ortalama üretim giderleri (c) ile safi hasılanın toplamına eşittir:

$$f_n = c + h_n \qquad (2)$$

Safi hasılayı unsurlarına ayırmanın ilk aşaması, fiyat içerisindeki ticari kâr marjını (p_t) tesbit etmektir. Net fiyat ile tüccarın üreticiye ödediği fiyat (f_u) arasındaki fark, birim ürün üzerindeki ticari kâr marjını verir:

$$p_t = f_n - f_u \qquad (3)$$

Birim ürüne düşen safi hasıla ile tüccar kârı arasındaki fark, birim ürüne düşen "gros" küçük üretici gelirini ($ü_g$) verir:

$$ü_g = h_n - p_t \qquad (4)$$

Bu, küçük üreticinin "gros" geliridir; zira, faiz yükünün bu gelir içinden ödenmesi gerekir. Toplam faiz yükünü ($İ$), üretim hacmine (Q) bölersek, birim ürüne düşen faiz yükü (i) elde edilir:

$$i = İ/Q \qquad (5)$$

"Gros" küçük üretici gelirinden, birim ürüne düşen faiz yükü çıkarılırsa, net küçük üretici gelirine ($ü_n$) ulaşılır:

$$ü_n = ü_g - i \qquad (6)$$

Böylece fiyatın unsurlarını oluşturan dört ana kategoriyi tesbit etmiş oluyoruz: Ortalama üretim giderleri (c), (net anlamda) küçük üretici geliri ($ü_n$), ticari kâr (p_t) ve faiz (i):

$$f_n = c + ü_n + p_t + i \qquad (7)$$

Safi hasıla ise üc bölüşüm kategorisinden oluşur:

$$h_n = ü_n + p_t + i \qquad (8)$$

Safi hasıla, üretici geliri (v) ve artık-ürün (veya artık) (s) unsurlarına ayrılır. Bu soyutlama düzeyinde üretici geliri sadece (net) küçük üretici gelirinden, artık ise faiz ve ticari kârdan oluşur:

$$v = ü_n \qquad (9)$$

$$s = p_t + i \qquad (10)$$

$$h_n = v + s \qquad (11)$$

Artık ürünün üretici gelirine oranına, sömürü oranı (z) diyebiliriz:

$$z = s/v \qquad (12a)$$

$$z = (p_t + i)/ü_n \qquad (12b)$$

Tanımların elde edilmesinde izlenen mantıki silsile, küçük üretici gelirini, bakiye olarak elde edilen kategori olarak gösteriyor. Bu, gerçek hayata da uygun görülmektedir. Gerçekten de, hava şartlarında ürünler bileşiminde veya üretim tekniğinde meydana gelen ve üreticiyi bireysel olarak etkileyen değişmelerin kısa dönemde tamamen küçük üreticinin net gelir payına yansıdığı; gayri safi üretim üzerinde kısa dönemde "sabit yükler" olan diğer unsurların payları "dağıtıldıktan" sonra bakiyenin küçük üretici gelirini oluşturduğu söylenebilir. Teknik ve ekonomik anlamda meydana gelen her gelişme, fiyatın içerisinde üretim giderlerinin payının değişmesi; örneğin olumlu bır gelişme söz konusu ise düşmesi anlamına gelir. Verimliliği arttıran, yani ortalama üretim giderlerini düşüren her değişme ise, kısa dönemde küçük üreticinin safi hasıladan aldığı ve bakiye olarak belirlenen payın artmasına yol açar. Ancak, küçük üreticiliğin niteliğinden doğan ve kısa dönem

için doğru olan bu bağıntının uzun dönemde tersine dönmesi mümkün değil midir? Farklı bir deyişle, uzun dönemde, küçük üretici gelirini, üreticinin yeniden üretim giderlerinden (zorunlu tüketimden) oluşan (ve "işgücünün değeri" gibi bir kültürel-tarihi trend faktörü de içermekle birlikte bağımsız olarak tanımlanabilen) bir düzeyde belirleyen bir ekonomik mekanizma var mıdır? Eğer varsa, böyle bir mekanizma üretici gelirini gayri safi hasıla üzerinde bir "sabit yük"e dönüştürür ve bu yüzden teknik-ekonomik ilerlemeden doğan bütün verim artışlarının bir "bakiye" olarak artık-ürünün unsurlarına intikalini sağlayan süreçleri mümkün kılar. Bu süreçlerin teorik formülasyonu yapılabiliyorsa; bu soru, sınanması gereken bir hipotez olarak ortaya atılabilir.

Nihayet yukarıda tanımlanan bazı kategorileri, Türkiye şartlarına uyan gerçekçi unsurlarına bölelim. Ticari kâr marjı, (özel) tüccar kârından (P_{tt}) ve ürün piyasalarına alıcı olarak giren devlet kurumlarının kârlarından (P_{td}) oluşur:

$$P_t = P_{tt} + P_{td} \qquad (13)$$

... ise, tefeci faizi (iu) ile banka faizlerinden (ib) oluşur:

$$i = i_u + i_b \qquad (14)$$

7. Kiracılık, Ücretli Emek ve Küçük Üreticilik

Küçük üreticiliğin saf modeli, bölüşüm kategorilerinin ampirik-nicel tesbitine yöneldiğimiz anda bazı güçlüklerle karşılaşır. İlk güçlük toprak kirası ile ilgilidir. Üretim aletlerine sahip olmakla birlikte, kısmen ve hatta tamamen toprak kiralayan bir "küçük üretici" tipine rastlanması, modelin safiyetini bozan bir mesele olarak ortaya çıkar. Topraktan elde edilen ürüne, kısmen de olsa, doğrudan doğruya sahip olan ve bunun bir bölümünü piyasaya süren bir küçük kiracı tipinin bazı eklentilerle yukarıdaki kavramsal çerçeveye oturan bölüşüm ilişkileri içinde olduğu söylenebilir.

Başka bir güçlük, ücretli emeğin küçük üreticilikle birleşmesi halinde doğar. Belli dönemlerde sınırlı ve geçici ücretli emek istihdamının zorunlu olması, esas olarak aile emeğine dayananan işletme biçimi korunduğu sürece, küçük üreticilik ilişkisinin kapitalist çiftçiliğe dönüştüğünü göstermez. Bununla ilgili en ciddi mesele, küçük üreticinin istihdam ettiği tarım işçisince yaratılan artığın kime intikal ettiğidir. Teorik düzeyde çözümü gereken bir mesele olmakla birlikte, tarım iş-

çisince yaratılan artığın (üreticilerin hızla kapitalist çiftçilere dönüşmekte oldukları bir süreç yoksa) küçük üreticiye değil, özel ekonomik mekanizmalar vasıtasıyla tüccar-tefeci unsurlara intikal ettiğini kabul etmek gerçekçi bir ilk yaklaşım olarak kabul edilebilir kanısındayız. Böyle kabul edilecek olursa; ücretli emek, üretim sürecine, safi hasıladaki üretici gelirinin ikinci unsuru olan ücretleri elde ederek; fakat aynı zamanda tefeci-tüccara intikal eden artığı genişleten bir etki yaratarak katılmış olur. Ancak, artık-ürünün belirlenmesi ve temellükü ile ilgili bir teorik çaba içinde olmadığımız için bu ikinci meseleyi burada ihmal ediyoruz; sadece, küçük üreticilere, işçi istihdam etseler dahi bir artık unsurunun gelir olarak intikal etmediği varsayımına bir dayanak olarak bu ihtimali kullanmış oluyoruz.

Burada ele aldığımız biçimiyle toprak kirasını, küçük üreticilik yapısının tali bir unsuru olarak kabul etmek durumundayız. Kiracılık ve ortakçılığın bir hayli sınırlı bir yer kapladığı Türkiye şartlarına da esas olarak uyan bu yaklaşım, bağımsız bir rant analizine değil, küçük üreticinin "gros" gelirinden ödediği toplam ve fiili kira yükünden birim ürüne isabet eden miktarın hesaplanmasına götürür. Daha açık bir ifade ile, toplam kira yükünün (R) üretim hacmine (Q) bölünmesi ile birim ürüne düşen toprak kirası (r) elde edilir:

$$r = R/Q \qquad (15)$$

Böylece, net küçük üretici gelirini ($ü_n$) elde etmek için "gros" küçük üretici gelirinden ($ü_g$) birim ürüne düşen faiz + kira yükünü çıkarmak gerekir:

$$ü_n = ü_g - (i + r) \qquad (16)$$

Toprak kirasını, kirayı elde eden unsurların sınıfi niteliğine ve kirayı ödeyenlerin sosyo-ekonomik durumlarına göre üç ana tipe ayırmak uygun olacaktır. Birinci olarak, feodal rantın bir kalıntısı sayılabilecek olan bir kira tipinden söz edilebilir. Bu kira tipi, büyük toprak sahiplerinin topraklarında küçük işletmeler halinde ortakçılık yapılması halinde tezahür eder. İkinci kira tipi, küçük üreticiliğin katıksız bir uzantısı olarak görülebilir: Küçük mülk sahipleri ile küçük çiftçiler arasındaki ortakçılık (veya istisnaen kiracılık) ilişkilerini kastediyoruz. Üçüncü kira türü, kapitalist toprak kirası veya bunun proto-tipleridir: Küçük mülk sahiplerinden veya büyük "absentee" toprak sahiplerinden, esas olarak kiracılık (nakdi kira) yoluyla toprak kiralayan orta ve

büyük çiftçiler, aile emeği ile beraber (veya münhasıran) tarım-işçisi emeğine de dayanan bir üretim süreci içindelerse, kapitalist toprak kirasına geçiş söz konusudur

Bu sonuncu kira ilişkisinin, küçük üreticiliğin bünyesinden (zenginleşmekte olan küçük çiftçilerden) doğması ve belli bir anda bazı çiftçi grupların hem küçük üretici, hem de "kapitalistleşmekte olan" kiracı durumunda görülmeleri mümkündür.

Bu durumda, ticari kâr ve faizde olduğu gibi, birim ürüne düşen kira yükünü; feodal rant kalıntısı (r_f), küçük mülkiyet-küçük üretici kirası (r_u) ve kapitalist toprak kirasının proto-tipi (r_k)[1] olmak üzere üç unsura ayırabiliriz. Ancak, bu unsurları ampirik olarak tesbit ve teşhis etmenin fevkalâde çetin bir "özdeşlik sağlama" meselesi olduğunu da ilâve edelim:

$$r = r_f + r_u + r_k \qquad (17)$$

Tarım işçilerine ödenen toplam ücretlerden (W) birim ürüne düşen miktarı ise aynı biçimde hesaplarız:

$$w = W/Q \qquad (18)$$

Böylece tesbit edilen w, fiyatın bir unsurudur ama üretim giderlerine değil, safi hasılaya giren bir unsuru... Toprak kirasının da safi hasılaya girdiğini dikkate alarak 7. ve 8. denklemleri yeniden ifade edelim:

$$f_n = c + \ddot{u}_n + w + p_t + i + r \qquad (19)$$

$$h_n = \ddot{u}_n + w + p_t + i + r \qquad (20)$$

Safi hasıladaki üretici geliri (v), bu halde, ücret ve (net) küçük üretici gelirinden, artık-ürün ise faiz, kira ve toprak kirasından oluşur:

$$v = \ddot{u}_n + w \qquad (21)$$

$$s = p_t + i + r \qquad (22)$$

$$h_n = v + s \qquad (11)$$

Sömürü oranını yeniden tanımlayacak olursak:

---

(1) Küçük üreticilik bünyesinde yaşadığı sürece, kapitalist toprak kirası tam anlamıyla değil, ancak bir proto-tip olarak tezahür eder.

$$z = s/v \qquad (12a)$$

$$z = (p_t + i + r)/(\ddot{u}_n + w) \qquad (12c)$$

Ancak, (12c) ilişkisini "sömürü oranı" olarak yorumlamak için, küçük üreticiye ranttan veya tarım işçisince yaratılan artıktan herhangi bir unsurun intikal etmediğini varsaymak zorunludur.

Yukarıdaki bağıntıların tümünü, denklemlerde ifade edildiği üzere, fiyatın unsurları ve bu unsurlar-arası oranlar olarak ele almak mümkün olduğu gibi; toplam gayri safi veya safi hasılayı parasal birimlerle tesbit etmek ve ilgili bölüşüm kategorilerinin toplam değerleri arasındaki bağıntıları incelemek de mümkündür. Hatta bir bakıma bu, ampirik çalışmalarda zorunlu da olmaktadır; zira, fiyatın unsurları olarak tanımlanan bölüşüm kategorilerinin bizi dolaysız olarak toplam gayri safi ve safi hasılanın paylarına götürebilmesi için, örneğin tütün, pamuk ve pancarda olduğu gibi, ürünün tümü piyasaya intikal ediyor olmalıdır. Tahıl üretiminde olduğu gibi safi hasılanın bir kısmı, ürün halinde küçük üreticilerde kalıyor ise, fiyatın unsurlarından elde edilen bölüşüm oranları, (net) küçük üretici gelirini gerçekte olduğundan daha küçük gösterir. Yukarıda kullanılan (ve birim ürüne ait olan) sembolleri, toplam büyüklükler için (ve büyük harflerle ifade edersek) kullanacak olursak; toplam küçük üretici geliri ($\dot{U}$), piyasa ilişkilerinden —ve fiyatın bir unsuru olarak— küçük üreticiye intikal eden (net) gelir unsuru ile ($\dot{U}_n$), küçük üreticinin pazarlanmayan ayni gelirinin ($\dot{U}_a$) toplamına eşit olur:

$$\dot{U} = \dot{U}_a + \dot{U}_n \qquad (23)$$

ve 16. denklemin toplam değerlerle ifadesinden hareketle:

$$\dot{U} = \dot{U}_a + (\dot{U}_g - \dot{I} - R) \qquad (24)$$

Bu bağıntılarda $\dot{U}_a$'yı piyasa fiyatları ile değerlendirmek pratik, uygun ve zorunludur.

Buradan hareketle, 19, 20, 21 ve 11c denklemlerini, toplam değerleri ifade edecek ve küçük üreticinin ayni gelirini de içerecek en genel biçim içerisinde yeniden yazalım:

Gayri safi ve safi hasıla için:

$$F_n = C + (\dot{U}_a + \dot{U}_n) + W + P_t + \dot{I} + R \qquad (19a)$$

$$H_n = \dot{U}_a + \dot{U}_n + W + P_t + \dot{I} + R \qquad (20a)$$

Üretici geliri için:

$$V = \dot{U}_a + \dot{U}_n + W \qquad (21a)$$

ve nihayet, toplam değerlerle tanımlanmış sömürü oranı için:

$$z = (P_t + \dot{I} + R)/(\dot{U}_a + \dot{U}_n + W) \qquad (12d)$$

ifadelerine ulaşmış oluruz.

Bir sayısal bölüşüm tahlilini, nisbi fiyatlarla ilgili problemlere girmeden, "göründüğü gibi" yorumlayabilmek için, bütün fiyatların (emek-değer teorisindeki anlamıyla) değerlere eşit olduğunu varsaymak gerekir. Tarımsal girdilerin ve bizatihi tarım ürünlerinin fiyatları için bu varsayımın, örneğin Türkiye şartlarında gerçekçi olmadığı açıktır. İktisadi ilişkilerle ilgili teorik tahlile geçildiği takdirde ve bu tahlilin ileri bir aşamasında değer teorisinin karmaşık sorunlarına yönelmek zorunlu olacaktır.

8. Bir Uygulama Örneği

Yukarıda açıklanan kavramsal çerçeve, bölüşüm kategorilerinin ampirik-nicel tesbitine imkân verecek biçimde formüle edilmiştir. Kategorilerimizin bu niteliğini şimdi bir örnekle ortaya koyacağız. Seçtiğimiz örnek, 1970 yılında, Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencilerinden Hikmet Işık'ın sunduğu bir lisans semineri çalışmasıdır (2).

Işık, çalışmasında, üçbine yakın nüfuslu bir Çankırı bucağı olan Atkaracalar'daki ekonomik ilişkileri tasvir etmekte ve bu arada bölüşüm ilişkilerinin nicel tesbitine imkân veren bazı veriler sunmaktadır. 1969 yılına ait olan veriler, esas olarak, bucaktaki 19 aile reisine bizzat Işık tarafından uygulanan bir anketten ve ayrıca mahalli olarak sağlanan diğer bilgilerden elde edilmiştir. Örneklemeye giren ailelerin nüfusu 132'dir. Biz burada Hikmet Işık'ın topladığı verilerin doğruluğunu, örneklemenin ve anketin teknik plânda güvenilirlik derecesini tartışmayacağız. Verileri ve bulguları, esas itibariyle, metodolojik bakımdan anlamlı buluyoruz. Ancak yine de bu türden çalışmaların çok az sayıda olduğu dikkate alınırsa, bilgi toplama tekniklerinin amatörce olduğu kabul edilse dahi Işık'ın bulgularını, tahılcı ve küçük üretici niteliği ağır basan bir Orta Anadolu yerleşme yeri üzerinde anlamlı iktisadi tesbitler olarak görenler de olabilir.

(2) Hikmet Işık, "Atkaracalar'ın Ekonomik Görüntüsü", (Yayınlanmamış Lisans Semineri Çalışması), Ankara 1970

Zikredilen çalışmadaki bulgular, bizim yukarıda sunduğumuz kavramsal çerçeveye doğrudan doğruya intibak edecek biçimde sunulmamıştır. Bazı eksiklikleri Hikmet Işık'la görüşerek giderdikten sonra, verilerin bir kısmı yeniden ve bu makalede sunulduğu biçimde tarafımızdan düzenlenmiştir.

Toprak mülkiyeti ve arazi işletme biçimlerine bakıldığında Atkaracalar tarımında küçük üreticiliğin hâkim durumda olduğu görülmektedir. Işık'ın tesbitlerine göre, "Atkaracalar'da 300 dekardan fazla toprağı olan aile voktur. Halkın çoğunun toplam tarla miktarı 50-150 dekar arasında değişmektedir(3). Orta Anadolu'nun ve tahıl üretiminin şartları dikkate alınırsa, Atkaracalar tarımında küçük üreticiliğin hâkim olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Öte yandan, bitkisel üretim, Atkaracalar nüfusunun gelirlerini oluşturan iktisadi faaliyetlerin en önemlisi olmakla birlikte, toplam gelirler içindeki payı sadece % 36,1'i bulmaktadır. Ulaşım bakımından elverişli bir durumda bulunan Atkaracalar'ın köy ekonomisi niteliğinden önemli ölçüde uzaklaşmış bulunduğu, "diğer" gelir tiplerinin nisbi genişliğinden de anlaşılmaktadır. Bitkisel üretim ve hayvancılığın dışındaki faaliyetlerden elde edilen gelirlerin toplamı, aile gelirlerinin % 57,1'ini oluşturmaktadır(4) Ancak biz, burada, bir geçiş ekonomisinin özelliklerini değil, mevcut veriler üzerinden küçük üreticilikle ilgili temel ilişkileri ortaya koymayı amaç aldığımızdan, Atkaracalar'daki tarımcı ailelerin sadece bitkisel üretimle ilgili yönlerini, bu aileleri "küçük üreticilik" kategorisi içerisine oturtarak tesbite çalışıyoruz.

Küçük üreticiliğin Atkaracalar'da saf biçimiyle değil, kısmen toprak kiralayarak ve ücretli işçi istihdam ederek varolduğu tesbit ediliyor. Bu yüzden safi hasılanın, küçük üretici geliri, ücret, ticari kâr, faiz ve toprak kirası unsurlarına bölünüşü ortaya konmalıdır. Işık'ın verileri, bu bölüşüm kategorilerinin nicel tesbitine imkân veriyor. Ancak, ticari kârın tüccara ve devlet kurumlarına; faizin tefeci ve banka faizlerine; toprak kirasının ise, yukarıda tanımlanan tiplere bölünüşünü tesbit edemiyoruz.

Işık'ın verilerinden hareketle, (19a) denkleminin unsurlarına ulaşabiliyoruz. Bu denklem, açıklandığı gibi, toplam değerlerden oluşur. Işık bazı unsurları fiyattan ve ortalama değerlerden hareketle (ve bunları miktarlarla çarparak), bazılarını ise doğrudan doğruya toplam değerlerden elde edebilmektedir. Üretim giderleri ise, doğrudan doğruya bireysel işletmelere ait anket cevaplarından tesbit edilmektedir. Ürün-

(3) İbid., s.8. Işık, toprak dağılımını gösteren bir tablo da vermektedir.
(4) İbid..

lerin nihai piyasadaki fiyatları, birim ürün için nakliye bedeli, çiftçinin eline geçen fiyat, örnek ailelerden her biri için toplam ve pazarlanan üretim miktarı, çiftçilerce genellikle dönüm başına ve kendi işletmelerine ait ortalamalar olarak bilinen; ancak, toplam işlenen alan ve üretim miktarı bilindiği için kolaylıkla toplam ve birim ürün başına değerlere dönüştürülebilen üretim giderleri, toplam ücret, faiz ve kira ödemeleri tesbit edilmiştir. Bu veriler, her ürün için,

$$F_n = C + (\dot{U}_a + \dot{U}_n) + W + P_t + \dot{I} + R$$

denkleminin bütün unsurlarının hesaplanmasına imkân verir.

Atkaracalar'da dört ana ürün ekilmektedir: Buğday, fiğ, arpa ve kaplıca. Ayrıca, buğday, arpa ve kaplıcanın yan ürünü olarak saman ve çayır-otu elde edilmektedir. Işık'ın yan ürünlere fazla yüksek bir fiyat uyguladığı sezilmektedir; muhtemelen bu yüzden, yan ürünlerin gayri safi değeri toplam buğday üretiminin % 60'ına ulaşmaktadır. Ayrıca, yan ürünler için üretim giderleri bağımsız olarak tesbit edilememektedir; bu yüzden buğday, arpa ve kaplıcanın içinde yer alan üretim giderleri, aslında kısmen saman ve çayır-otuna da ait olmaktadır.

Ürünlerden herbırı için, gayri safi üretim değeri üzerinden ifade edilen pazarlama oranları (ve dolayısıyla üreticide aynı olarak kalan pay) tesbit edilmiştir. Pazarlanan yan ürünlerin tümü, fiğin ise bir bölümü mahalli olarak ve muhtemelen tüccar aracılığı rol oynamadan mübadele edilmişlerdir. Tavuk vemi olarak kullanılan kaplıca ise hiç pazarlan-

TABLO — 1

ATKARACALAR'DA BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİ

(19 Örnek Aileye Ait Rakamlar)

ÜRÜNLER	Buğday		Fiğ		Arpa		Kaplıca		Yan Ürünler		Toplam	
BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİ	TL.	%	TL.	%	TL.	%	TL.	%	TL.	%	TL.	%
G.S. ÜRETİM (F_n)	*107530*	—	*25000*	—	*18045*	—	*1360*	—	*65450*	—	*217385*	—
ÜRETİM GİDERİ (C)	*33438*	—	*9553*	—	*9188*	—	*469*	—	*?*	—	*52648*	—
SAFİ ÜRETİM (H_n)	*74092*	*100,0*	*15447*	*100,0*	*8857*	*100,0*	*891*	*100,0*	*65450*	*100,0*	*164737*	*100,0*
Artık-Ürün (S)	19580	26,4	4130	26,7	3855	43,5	—	—	—	—	27565	16,7
Ticari Kâr (P_t)	3225	4,3	400	2,6	360	4,0	—	—	—	—	3985	2,4
Faiz (İ)	5820	7,9	2180	14,1	2345	26,5	—	—	—	—	10345	6,3
Toprak Kirası (R)	10535	14,2	1550	10,0	1150	13,0	—	—	—	—	13235	8,0
Üretici Geliri (V)	54512	73,6	11317	73,3	5002	56,5	891	100,0	65450	100,0	137172	83,3
K. Üretici Geliri (Ü)	46240	62,4	8955	58,0	2730	30,8	775	87,0	65450	100,0	124150	75,4
($Ü_a$)	38620		8205		1510		775		22450		71460	
($Ü_n$)	7620		750		1220		—		43000		52590	
Ücret (W)	8272	11,2	2362	15,3	2272	25,7	116	13,0	—	0,0	13.022	7,9
SÖMÜRÜ ORANI (S/V)	(0,359)		(0,365)		(0,770)		—		—		(0,201)	

mamaktadır(5)Köy-dışı piyasalara yönelmeyen bu ürünlerin üretiminden ticari kâr ve faizin neşet etmediğini kabul etmek doğru olsa gerektir.

TABLO — 2

PAZARLAMA MİKTARLARI VE ORANLARI

ÜRÜNLER	Buğday TL.	%	Fiğ TL.	%	Arpa TL.	%	Kaplıca TL.	%	Yan Ürünler TL.	%	Toplam TL.	%
KÖY DIŞI MÜBADELE	45000	41,8	2210	8,8	4275	23,7	—	—	—	—	51485	23,7
MAHALLİ MÜBADELE	—	—	6260	25,0	—	—	—	—	43000	65,7	49260	22,7
ÜRETİCİDE KALAN	62530	58,2	16530	66,2	13770	76,3	1360	100,0	22450	34,3	116640	53,6
TOPLAM	107530	100,0	25000	100,0	18045	100,0	1360	100,0	65450	100,0	217385	100,0

9. Bulguların Niteliği ve Değeri

Atkaracalar'la ilgili ve TABLO 1 ile TABLO 2'de sunulan bulguları, bilgi toplama teknikleri ve güvenilirlik derecesi bakımından tartışmayacağımızı belirtmiştik. Bizatihi Atkaracalar'ın bölüşüm ilişkileri bakımından iktisadi bir tahlili de konumuz değildir. Burada, Atkaracalar'ı sadece bir örnek olarak kullanıyoruz ve gösteriyoruz ki tutarlı bir kavramsal çerçeve çizilirse, küçük üreticiliğin yaygın olduğu tarımsal bir ortamda sadece anketlere dayanarak temel bölüşüm kategorilerinin nicel tesbiti mümkündür. Benzer çalışmaların, yine ürünler ayrımına dayanarak, fakat örneğin iller itibariyle yürütülmesinde kaynaklar bakımından aşılmaz engeller yoktur.

Atkaracalar'ı yine bir örnek olarak kullanıp, bu türden araştırmaların neleri tesbit edebileceğini, hangi ilişkilere ışık tuttuğunu gösterelim:

Temel bulgu, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan gelir dağılımının sınıf payları açısından tesbitidir. Artık-ürün ve üretici gelirini toplamlar halinde veya "sömürü oranı" biçiminde, yani nisbi olarak ortaya koymak ve bunu her ürün için ayrı ayrı yapmak mümkün olabilmektedir. Artık-ürün içindeki tüccar, tefeci, rantiyer paylarının ayrıl-

(5) Hiç pazarlanmayan bir üründe, hele üretici sadece kaplıca üretiyorsa, ücret ve tohumluk dışındaki üretim giderleri nasıl ödenir? Bu "ödemelerin" ancak ürün halinde yapılabileceği ve örneğin üründen ücret elde eden işçilerin, kaplıcayı kendi tavuklarına yem olarak vermeleri varsayılmalıdır. Hayvancılık kapsansa idi, kaplıca üretiminin (tohumluk hariç) tümü, aynı zamanda bir hayvancılık girdisi olarak üretim giderleri içinde yer alırdı.

ması gösteriyor ki, köy dışına üretiminin % 23,7'sini pazarlayan, küçük üreticiliğe ve tahıla dayanan bu Orta Anadolu bucağında, toprak kirası; faiz ve ticari kârdan daha geniş bir yer kaplamaktadır. Hangi tür toprak kirası? Veriler, toprak kirasının türlerini tesbit edemediği için bilemiyoruz. Tefeci faizi —banka faizi; tüccar kârı— (varsa) T.M.O. kârı ayrımını da yapamıyoruz. Bunlar, bu yaklaşımı izleyen ampirik çalışmaların mutlaka ulaşması gereken bilgilerdir ve tesbit edildikleri zaman köylük bölgelerdeki egemen güçlerin teşhisi ve toplumun genel sınıf yapısıyla bağlantısı üzerinde pek çok meseleyi aydınlatacaklardır.

Keza, üretici payı içerisinde, küçük üretici gelirinin ücretleri büyük ölçüde aştığını tesbit ediyoruz. Bu, bir anlamda, incelenen bölgenin "küçük üreticilik" niteliğinin doğrulanması anlamına gelir. Küçük üretici geliri içinde aynı gelirin, pazarlanmış üründen sağlanan geliri önemli derecede aşması ise esas olarak piyasaya açılma derecesi, ikinci derecede ticari kâr marjının büyüklüğü tarafından belirlenir. Bizatihi piyasaya açılma derecesi, TABLO 2'nin üç ana grubunda ve her ürün için ayrı ayrı tesbit ediliyor. Böylece, piyasaya açılmanın derecesi ve biçimi ile bölüşüm oranları arasındaki bağıntıları araştırmak mümkün oluyor.

Bu türden bulguların iktisadi bakımdan ne gibi bir değer ve önem taşıdığı meselesi tartışmayı gerektirir mi? Hiç sanmıyoruz. Ancak yine de bu meselede ikna edilme ihtiyacı içinde bulunanlar olabilir. Onlara, sadece, bu türden bulguların arkasında yatan temel bağıntıların her zaman politik iktisadın ana ve öz konularını oluşturduğunu hatırlatalım. Ve toplumumuzun bu bağıntıları ve onların görüntüsü olan fevkalâde aktüel meseleleri kavrama ihtiyacı içinde kıvrandığını ve bu meselelerde, çoğu kez beyhude yere, iktisatçılardan cevaplar beklediğini ilâve etmekle yetinelim.

10. Bazı Teorik Sorular

Buraya kadar, teorik bir tahlilin ön-şartlarını oluşturması gereken tanımlar ve kavramlarla uğraştık ve bizatihi teorik tahlilden kaçınmaya çalıştık. Ancak teorik sorunlara değinmekten tam olarak kaçınabildiğimiz söylenemez. Bazen, kavramları tanımlarken izlenen sıranın teorik anlamını açıklamak ve bunun ne derecede genel bir bağıntıyı temsil ettiğini sormak gerekiyordu: "Kısa dönemde küçük üretici gelirinin, uzun dönemde ise artık-ürünün bir bakiye olarak belirlenmesi bir hipotez olarak ortaya atılabilir mi?" sorusunu bu yüzden sorduk. Bu soruyla yakından ilgili teorik kaynaklı varsayımları kullanmak zaman zaman gerekli oldu: Ücretli emeğin yarattığı artığın küçük üreticiye değil,

tüccar-tefeci unsurlara intikal ettiğini "gerçekçi bir ilk yaklaşım olarak" kabul ettik. Keza, diferansiyel rantın, ticari kâr veya tefeci faiziyle kaynaşabilme ihtimaline, bu bölüşüm kategorisinin küçük üretici gelirleri dışında tutulmasını kolaylaştıran bir teorik varsayım olarak değinildi. Aynı temel meselenin, yani küçük üreticilik şartlarında, üretici geliri ile artık-ürünü belirleyen iktisadi süreçler meselesinin farklı görüntüleri olan bu varsayımlar, aslında birer "hipotéz" olmayı hak edecek teorik formülasyon içinde sunulmuş değillerdi. Ancak, küçük üreticiliğe ilişkin teorik tahlilin ön plânda ele alması gereken meseleler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Ve bize öyle gelmektedir ki, teknik-ekonomik ilerleme faktörlerinin küçük üretici payını kısa ve uzun dönemlerde farklı yönlerde etkilemesi, küçük üreticinin; "dönüşü olmayan bir yol" izleyerek ve yoğun bir sömürü ilişkisine girdiği için uzun dönemde belirgin kazançlar sağlayamamasına rağmen, niçin artan ölçülerde piyasaya açıldığını açıklayan bir anahtar getirebilir. Yine aynı çerçeve içinde ele alınması gereken ve kısmen teorik, kısmen ampirik boyutları olan bir diğer mesele, teknik-ekonomik "ilerleme faktörleri" nin küçük üreticilikte tanımlanması, sınıflanması, oluşumunun ve gerçekleşme biçimlerinin tahlili ile ilgilidir.

Farklı plânda, ancak belki de daha temel nitelikte bir dizi teorik mesele, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan bölüşüm ilişkilerinin ekonominin tümü ile ve özellikle kökenleri tarımda olmayan bölüşüm ilişkileri ile bağıntıları üzerinde düğümlenir. Mübadele ilişkileri bu bağıntıları sağlayan ana halka olur ve bu yüzden bu mesele ile ilgili cevapları değer teorisinde aramak gerekecektir. Yukarıda, kısaca, nisbi fiyatların, değer-fiyat ilişkilerinin ele alınan meseleler açısından taşıdığı öneme değindik. Bu temel bağıntılara başka ne gibi sorularla yaklaşabiliriz? Örneğin, tarım-dışı kesimlerde oluşan kâr ve faiz hadleri ile tarımdaki ticari kâr oranları, tefeci faiz hadleri arasında ne gibi ilişkiler vardır? Bu sorunun cevabı, tarımda tezahür eden tüccar-tefeci sermayesinin kaynaklarında ve bu sömürü alanlarına ekonominin diğer kesimlerinden sermaye transferini (dolayısıyla eşit ve genel kâr ve faiz hadlerinin oluşmasını) önleyen kurumsal engellerde mi aranmalı?

Aynı temel bağıntıyı aydınlatabilecek; ancak, bu defa, örneğin değer teorisi yaklaşımından ziyade ampirik-tarihi gözlemlerle cevaplandırılabilecek başka sorular da vardır. Bunlar, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan artık unsurlarının kullanım alanları ile ilgilidir. Örneğin, tefeci-tüccar sömürüsü, küçük mülkiyetin tasfiyesini ve bu tasfiye süreci içinde sağladığı birikimi toprak mülkiyetine (ve muhtemelen kapitalist çiftlikler bünyesinde gerçekleşecek sermaye birikimine) dönüştür-

meyi mi hedef almıştır? Yoksa, bu unsurlar. tarımda küçük mülkiyetin süregelmesini; küçük üreticiliğin gerçekleştirdiği verim artışlarının büyük kesimine uzun dönemde el koymayı, ancak bunu bizatihi birikimin kaynağını (küçük mülkiyeti) kurutmadan sürdürmeyi; artık-ürünü ise esas itibariyle tarım-dışı sermaye birikimine dönüştürmeyi mi tercih etmektedirler? Veya bu gruplar artık-ürünü yalnızca tüketmekten başka bir fonksiyon taşımayan, tam anlamıyla olumsuz bir tarihi misyona sahip bir sınıf mı oluşturmaktadırlar?

Büyük çoğunluğuyla bu soruların cevapları küçük üreticiliğin dışına taşan teorik ve ampirik çalışmalarla aranmalıdır. Ancak, küçük üreticilik başlangıç noktası alınmasa idi, yukarıdaki sorulardan bir çoğunun ortaya atılması dahi, herhalde imkânsız olurdu.

(1972)

ANADOLU KÖYÜNDE SAVAS VE YIKIM

Bekir Eliçin'in Romanının Öğrettikleri ve Düşündürdükleri

I

Yunan ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'de denize dökülmesiyle Anadolu insanını on, on iki yıldır kesintisiz pençesinde tutan bir savaş, isyan ve yıkım dönemi fiilen son buluyordu. Bu yılları bizzat yaşamış siyasiler ve askeri kişiler, yani olayların ünlü aktörleri daha sonraları anılarında dönemin hikâyesini anlattılar. Bu kuşağın edebiyatçıları, özellikle romancılar, kentli aydın kişiler olarak bu "kan, gözyaşı, kahramanlık ve ihanet" yıllarını, kendi öznel konumlarından algıladıkları biçimde yazdılar. O zamanların kalem erbabı arasında 1950 sonrasında aniden filizlenecek olan köy kökenli yazarlar henüz yoktu. Bu yüzden dönemi anlatan anılar, hikâye ve romanlar, savaş ve yıkım yıllarının Anadolu köyüne ve köylüsüne dıştan bakan; bu yılların en ağır yükünü cephelerde ve tarlalarda sırtlamış olan bu insanları, asker kaçağı, zayiat rakamlarının veya isyan olgularının ardında yatan sayısal ve nesnel veriler olarak gören bir bakış açısının içinde kalmak zorunda idiler. Sonraki kuşakların sosyal bilimcileri içinde, savaşın Anadolu köyünde meydana getirdiği toplumsal çalkantıları incelemeye çalışanlar, bunların Cumhuriyet Türkiyesi'nin oluşumunu ve bugününü anlamada taşıdığı önemi kavrayanlar elbette olmuştur; ancak, onlar da işin bu yönüne sadece dolaylı olarak ışık tutan belgeleri ve yukarıda sayılan türden kentli aydınların eserlerini hareket noktası yapmak zorunda kalmışlardır.

İşte, yarım yüzyılı aşan bir aralıktan sonra savaşan Anadolu köylüsünden diri bir ses geliyor: Bekir Eliçin'in romanı, **Onlar Savaşırken**(1). Kimdir Bekir Eliçin? Romanın arka kapağından öğrendiğimize göre Eliçin, Avanos'un Genezin köyünde 1912 yılında doğmuş. 16 yaşına kadar rençberlik, kunduracılık, değirmenci çıraklığı yaptıktan sonra Kayseri Köy Muallim Mektebi'ne girmiş. 1931-1956 yılları arasında köylerde, sonraki 10 yıl da kasaba ve kentlerde öğretmenlik yapmış.

(1) Bekir Eliçin, **Onlar Savaşırken,** (Roman) İstanbul 1978, Okar Yayınları.

1966'da emekli olarak köyü Genezin'e yerleşmiş; burada yazları çiftçilik, kışları ise edebiyat ile uğraşmakta imiş. Bu bilgilere ek olarak Bekir Eliçin'in kitabı yayınlandıktan bir veya iki yıl sonra öldüğünü; çocukluk yıllarımdan hayal meyal hatırladığım (ve sonradan yeniden tanımak fırsatı bulamadığım) baba dostu, değerli yazar Emin Türk Eliçin'in kardeşi ve Güner Eliçin'in babası olduğunu ben ayrıca biliyorum.

Onlar Savaşırken, işte, bu köylü öğretmenin çocukluğunu, ilk gençliğini ve emekliliğini geçirdiği Genezin köyünün 1912-1923 yıllarını anlatan ve bunu yaparken Türkiye'nin toplumsal tarihiyle ilgilenenlere birçok yeni şey öğreten; okuyucuyu pekçok sorun üzerinde düşünmeye yönelten bir eser. Tarihsel-olgusal gerçekliğine ve taşıdığı anı, hatta yer yer röportaj özelliklerine rağmen **Onlar Savaşırken,** yazarın nitelendirdiği gibi bir **romandır.** Belki, büyük ölçüde tek bir kişinin, muhtar Alâettin Efendi'nin üzerine kurulu olması ve biraz da bu durumdan türeyen basit yapısı ve örgüsü yüzünden edebiyat eleştirmenlerinin "Roman değildir" yargısı ile karşılaşabilir; beni pek fazla ilgilendirmeyen bu yargı haklı da olabilir ama ben, toplum ve tarih gerçeğini tekil insan malzemesi ile anlatan büyük romanlardan aldığım tadı **Onlar Savaşırken**'de buldum. Savaşan Anadolu'nun içinde Türk köylüsünün alınyazısına ilgi duyan tüm edebiyat severlerin de Bekir Eliçin'i okurken aynı tadı bulacağına inanıyorum.

II

Bekir Eliçın'in romanı herşeyden önce Genezin köylüsünün savaştaki hikâyesidir. Genezin'liler Balkan savaşından başlayıp Milli Mücadelenin bitimine kadar sürekli harp halindedirler. "Balkan Savaşına katılanlardan bir iki malul gazi dışında dönen olmadı. Pat sat kiminin şehit künyesi geliyorsa da kalanların ne oldukları belli değildi. Pendik iskelesinden atılmış bir iki mektuptan anlaşıldığına göre sağ kalanların bir bölümü vapurlara doldurulup Yemen'e yollanmışlardı." (s. 15-16) Daha sonra Harbi Umumi ve İstiklâl Harbi...

Savaşmak herşeyden önce **askere gitmektir.** Bu gidiş, kendi başına önemli ve güç bir olaydır. Askere gidiş ve askerliğin kendisi büyük ölçüde **yürümeye** dayanır; bunun için de sağlam çarık (ve çarık çorabı) gereklidir. "Birer çift yeni çarık bulmak olanaksızdı. Baharın dikilenler çoktan delinmişti... Yeni çarığı olan babalar oğullarınınki ile değişik ettiler... Bir çift eski çarık bile bulamayanlar askere yalınayak gittiler." Bu "yalınayak gidenler"den birisi, Şaban Hasan dayı şöyle anlatıyor: "Rahmetli babam sonradan diktiği çarığı bana Ziyaret Dağı'nın öte yüzünde vetiştirdi. Ham, tüylü bir inek gönü davlısı yakalamış,

ivedi çandallamıştı. Arkadaşım Merdanoğlu Ali'nin de yalınayak olduğunu görünce dayanamadı. Oturup kendi ayağındaki eski çarıkları da çıkardı... Ali'nin çıplak ayaklarına giydirirken ağladı. Arkamdan anam da bir çift çarık çorabı bulmuş, babamla yollamıştı." (s. 17) Çarığın yanısıra azık, azık torbası, çamaşır ve harçlık... Bunların hepsi, aile ekonomisinin güçlükle yaratabileceği ek kaynaklar gerektirir: "Uzun yola çıkanlar için en dayanıklı azık, tandır çöreği ile pekmezli un helvası idi... Hemen hiç kimse yeni kaput bezi bulup bir azık torbası dikemedi. Çoğunçok birer baş yastığı boşaltıp köşelerine ip geçirdiler. Bir gün sonra köyün sokaklarını, üzeri yumurtalı tandır çöreği ile kavrulmuş un kokusu doldurdu. Yağ bulanlar üçübir pişirdiler, bulamayanlar öküz helvası... Torbalara birer yedek don gömlek koyabilenler parmakla gösterilirdi. Çoğunun don gömleğini akşamdan yıkayıp ateşte kuruttular. İşin en güç yönü harçlık bulmaktı. Dul analar, yaşlı babalar sabaha değin çok eşik aşındırdılar. Oğlunun koynuna beş kayme koyabilen babalar yüzde beşi geçmezdi." (s. 17)

İstiklâl harbine gelindiğinde asker toplama artık yeni kur'aları, gazileri, kaçakları velhasıl dedelerle tüysüz delikanlıları birden kapsayacaktı: "Çoğu yıpranmış asker püsküleri içinde olan bu birlik Osmanlı ordusunun Birinci Balkan Savaşından beri çarpışan erlerinin, ...bıyığı bitmemiş yeniyetmelerle sakalı ağarmış yaşlı adamlar(ın), ... baba olmamış gençlerle dede olmuş büyükler(in bir karması idi)... Her yaştan kadın ve çocuklar, sürüden seçilmiş kuzular gibi bir kez daha meleşerek baktı arkalarından." (s. 158) Romanın, "yüzleri ayva tüyleri ile örtülmüş", "koltuk çiçeklerinden oluşmuş elmalar gibi kavruk", "dedeler sayılmazsa köyün son erkekleri", "bacılarının, dul yengelerinin arka kalesi, komşu kızlarının güvencesi" olan onyedililerin askere gidişini anlatan sayfalarından edebiyat severlerin unutulmaz, buruk bir tad alacaklarını sanıyorum.

Genezin, bu on yıl boyunca erkekleri giderek yokolan bir köydür: "Rus savaşından bu yana eksile eksile köyde erkek kalmamış, evlerin çoğu boşalmıştı. Boşalmayanların çoğunda tarla sürecek, bağ belleyecek erkek kalmadığından tarlalar hozan, bağlar körlük olmuştu... Ne dullar, ne de öksüzler için ücretli iş bulmak olanaksızdı. Bulabilenler karın tokluğuna çalışıyorlar, bulamayanlar neleri var, neleri yok satıyorlardı. Satacak birşeyi olamayanlar için iki yol kalıyordu: Dilenmek, ya da çalmak... Tüm hırsızlık olayları yiyecekle ilgili küçük şeylerdi. Sergilerden üzüm çalmak... Komşunun ambarından bir pişirim bulgur, ya da bir yuğurum un almak... Evleri gözetleyip tekneden ekmek yürütmek... Kümeslerden yumurta aşırmak gibi." Savaşın bitimin-

de askerler köye yarı-yabancı insanlar olarak dönerler. "Dönenler arasında sakalına kır düşmüş, ağarmış olanlar bile vardı... Ana babaları ölmüş, çocuk bıraktıkları delikanlı olmuştu. Çocuklarını, kardeşlerini, üstelik karılarını bile tanıyamayanlar çoğunlukta idi." (s. 123)

Savaşın kendisi, Genezin'li köylü-askerler için dehşetli, ancak yılgınlık getirmeyen bir olaydır. Yapılması ve iyi yapılması gereken bir görevdir. Bekir Eliçin'in köylüleri, bu bakımdan örneğin Yaban'daki köylülerde görülmeyen; daha doğrusu kentli-aydın gözlemcinin Anadolu köylüsüne yakıştıramadığı bir toplumsal kavrayışa, bir görev bilincine sahiptirler. Onlar Savaşırken, Çanakkale'de, Yemen çöllerinde ve Sarıkamış'ta yiğitçe savaşan ve sessizce canını veren askerleri anlatır. Savaşın dayanılmaz yönü, cephede doğal ve günlük bir şey haline gelerek alışılan ölüm olgusundan değil; geride bırakılanların güvencesiz olduklarının bilinmesinden ve bir kurum olarak Osmanlı ordusunun yüzbinlerce askeri farklı cephelerde yıllarca savaşabilen insanlar olarak ayakta tutabilecek maddi ve örgütsel güçten yoksun olmasından gelir. Osmanlı ordusunun savaş yöntemi, malzeme, silah, teçhizat, erzak yetersizliğini, Anadolu insanının sınırsız sanılan direnme gücüyle giderme "ilkesine" dayanmış gibidir. Ancak bir noktadan sonra bu yöndeki "ikame" imkânlarının sınırlarına ulaşacaktır. Yaygın ve adeta kurumlaşmış bir tepki ortaya çıkar: Askerden kaçma.

Genezin'lilerin er eğitimleri Gemril'deki Depo Alayı'nda yapılır. Buradaki "sıkıntı, savaşa katılıp ölmekten daha beterdi. Kayseri'nin o ünlü ayazında sobasız, eski bir koğuşun içinde idiler... Ranzaların üstünde yalnız birer beylikle yarı aç yatıyorlardı... Sıcak yemek yemediklerinden hepsi de mide...sancıları ile kıvranıyordu. Soğuğun ve açlığın zoru ile sık sık köylerine kaçıyorlar, geriye vardıklarında birer araba sopa yiyorlardı. Bir masaya yatırılarak atılan yüz sopa yüzünden ölenler oluyordu." Genezin'li savaşıp ölüme atılmayı bu şartlara yeğler. Hacı Hüseyin'in oğlu İsmail'in sözleriyle: "Gençlik bu. O zaman yüz sopayı göze alıp köye azık getirmeye gidiyorduk. Keşke cephede olsaydım. Anam avradım olsun ki hiç kaçmazdım." Zorba İbrahim de aynı görüştedir: "Depo Alayı'nda dokuz ay da ben kaldım. Ama çok şükür savaşa da yetiştim... Yunanı denize biz döktük... Savaşın gözünü seveyim. Gemril Depo Alavı'na Allah kimseyi düşürmesin." (s. 194-195)

Asker kaçağı Şükrü'nün anasına ve çocuklarına Sarıkamış hakkında anlattıkları daha da dehşetlidir: "Karların içinde kazdığımız siperlerde birbirimize sokulup ısınmaya çalışıyoruz. Uyku tünek yok. Dayanamayıp uyuyanlardan çoğu donup ölüyor... Çoğu kez karavana diye birer avuç darı bile dağıttıkları oluyor." Şükrü, "tatlı tatlı et kokan"

közlenip yenen eski çarıkları, nöbetçilerin sıra ile yeyip tükettikleri koyun kürkünün yarı küllü derisini anlatır ve sürdürür: "Düşman kurşunundan çok açlıktan kırıla, soğuktan dona Sarıkamış'a... vardığımızda askerden çok dilenciye benziyorduk. Üstümüz başımız lime lime dökülüyordu. İç giysilerimiz muşamba gibi olmuş sırtımıza yapışmıştı. Kirden kokudan bitler bile dışarı uğramıştı. Saçımızdan sakalımızdan kepenek gibi yerlere dökülüyordu. Gözlerimiz çukuruna oturmuş, avurtlarımız çökmüştü... Askerin arasına bir de bit humması yayılmasın mı? Eh artık buna da dayanılmazdı doğrusu... Yozgat uşağı ile ağız birledik te kaçtık ana. Hiç de iyi etmedik biliyorum. Herkes bizim gibi düşünecek olsa bu suçsuz yavruları kim koruyacak?" (s. 34-36)

Evet, asker kaçaklığı savunma içgüdüsünden doğan bir tepki, bir tür sessiz başkaldırmadır; ama, bireysel bir kaçış ve herşeyden önce silah arkadaşlarına karşı bir ihanet olduğu için utandırıcı, onur kırıcı birşeydir de. Genezin'in köylüleri, **Yaban**'daki köylülerin aksine siyasi birer varlık da oldukları için bu çelişkinin içinde kıvranırlar. Aynı şey, kaçakları barındıran aileleri için de doğrudur: "Altmışa yakın evde asker kaçağı vardı. Belki de yalnız bu aileler yarım bir mutluluk içinde idi, biraz utanç, biraz günah, biraz da korku karışımından şöyle yavan, kekremsi..." (s. 29) Asker kaçaklığı, böylece, kaçış, köyde saklanma, basılma, baskından kurtulma boyutları ile başlıbaşına bir sosyal kurum olmuştur. Osmanlı devleti, yüzyıldır geliştirdiği yöntemlerle kaçaklar üzerindeki baskıyı artırdıkça bunlar "mevsim kışsa kömlere, çiftçi damlarına, ... inlere, ... kaya kepenkli eski sığınaklara saklanıyorlar; yaz ise bağ bekçilerine, ekin ırgatlarına, ... çobanlara sığınıyorlardı. Davar sağmak, tezek toplamak, süpürge kazmak gibi uyduruklarla karıları gidip kocaları ile buluşuyordu... Kimse kaçakları haber vermiyor, tersine koruyorlardı." Baskı hafifledikçe kaçaklar evlerine dönüp işleriyle, güçleriyle uğraşıyorlardı.

III

Görüldüğü gibi, **Onlar Savaşırken**'in ana malzemesini savaşın içinde ve çevresindeki insanlar oluşturuyor. Ancak bu malzeme romanın kendisi değildir; roman, Genezin muhtarı Alâettin Efendi'nin serüvenleri anlatılarak inşa ediliyor. Ve Alâettin Efendi'nin hikâyesi, 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Anadolu köyünün toplumsal örgüsü, sömürü (ve birikim?) mekanizmaları, köyden siyasi iktidara doğru uzanan kanallar, savaş koşullarının bu bağlantı ve süreçleri etkileme biçimleri üzerinde okuyucuya çok şey öğretiyor.

Kimdir Alâettin Efendi? Kendisi, "çok eskidenberi köyün camilerine imam, hatip, vaiz yetiştiren ünlü Hocagil ailesinden"dir; medrese çıkışlı, çok sert ve bağnaz bir hocanın oğludur. 500 haneli Genezin köyü 2-3 hocayı beslemektedir; ancak, bazı hocalar çiftçiliği esas uğraş olarak korudukları halde, Hocagil ailesinin hocaları ve bu arada Alâettin'in babası çiftçilikle değil, "halkın sırtından geçinmeye alışıktırlar." Alâettin ise, romanın başında, hocalığa soyunmuş, ama becerememiş; aylaklığı ve "önüne çıkan kıza geline sarkıntılığa" başlaması yüzünden babası tarafından erkenden evlendirilmiş; boş oturmaktan sıkılan, ama "eşraf çocuğu olmaktan gelen onurluluk" yüzünden kol işlerinde de çalışmak istemeyen bir genç adamdır. Muhtarın ölümü ve bu kargaşa döneminde kimsenin sorumluluk istememesi kendisi için biçilmiş kaftan olduğu sonradan anlaşılacak olan muhtarlığı Alâettin'in ele geçirmesine fırsat verir. "El gördülük bir seçimle muhtarlık mührünü aldı... Bütün bir seferberlik ve Kurtuluş Savaşı boyunca tam on yıl onu yanından ayırmadı." (s. 13) İşte Alâettin Efendi'nin Genezin köyündeki on yıllık saltanatı böyle başlar.

Bu yönetim ve egemenlik biçimini "saltanat" sözcüğünden daha iyi ifade eden bir terim herhalde bulunamaz. Esasen Alâettin muhtarlığı bu niyetle almıştır; daha işin başında, kararsızlık içinde iken, akıl hocası ve koruyucusu Avanos'lu Zenginin Mehmet Efendi çırağını, "ulan koca budala, daha ne duruyorsun? Bu dönemden düşek ele geçer de bırakılır mı?" (s. 13) diye kışkırtır. Muhtarlığı aldıktan sonra ise, ilk vesilede Alâettin'e ayrıntılı bir "yönetim" dersi veren yine Mehmet Efendi'dir. Bu uzun ders, Genezin muhtarının on yıl boyunca izleyeceği baskı, soygun ve vurgun yöntemlerinin esaslarını içerir. Ve şu sözlerle son bulur: "Sözün kısası küçük bir devlet kuracaksın. Bu öyle bir dönemdir ki oğlum, kırk yılda bir ele geçer. Bir gitti mi bir daha da zor gelir. Su akarken testini doldur... Başarının en büyük koşulu nedir, onu da söyleyeyim mi? Üstünü, altını iyi gözetmek!.. El eli yurmuş, el de yüzü. Bunu da hiç unutma!" (s. 27-29) Gerçekten de bir yönü ile neşeli, cana yakın, yakınlarına eli açık, ağırlayıcı; öbür yönü ile ise aç gözlü, doyumsuz, acımasız, ırz düşmanı ve hatta eli kanlı Alâettin Efendi, ustasının sözlerini hiç unutmayacaktır.

Alâettin Efendi'nin saltanatı, beni herşeyden önce uyguladığı sömürü biçimi ve yöntemleri ve bunların sonuçları bakımından ilgilendiriyor. Aslında gözlenen sömürü biçimi, **cebre dayalı dolaysız el koymadır**; ancak, mahalli renkler ve çeşitlemeler içinde bu ana sömürü biçiminin de en ilkel türü olan **soygun** söz konusudur. Anadolu köy ekonomisinin ve Türkiye toplumunun dinamikleri bakımından ilgi çekici

sorun ise, bu ilkel sömürünün sonuçları bakımından bir ilkel birikime dönüşüp dönüşmediği, ya da nasıl dönüştüğüdür.

Alâettin Efendi'nin köy içindeki ana dayanağı, güvendiği ve koruduğu asker kaçaklarından oluşan bir "vurucu" güçten gelmekteydi. Mehmet Efendi'nin sözleriyle bu "kulağı kesikler", "gözünü budaktan sakınmayan, ... vur demeden öldüren seçme adamlar" olmak zorundadır. "Maske takıp devriye gezecekler; ... bütün köylüyü yıldıracaklar; ... karınca kımıldasa haberleri olacak; kaç evde kaç asker kaçağı var öğrenecekler; ... elleri ile koymuş gibi bileceklerdir. Ben sana bir yakalama müfrezesi yollattığımda tam liste elinde olacak... Hepsini bir gecenin içinde toplattın mı... ertesi gün yalvarmadan başını alamayacaksın." (s. 27-28) Ana-babaların yalvarıp yakarması yetmez; bu yakarışlar baskın müfrezesi komutanına verileceği söylenen altınlar ya da boş bulunup veya çaresiz muhtarın eşiğini aşmak zorunda kalan asker karılarının ziyareti ile desteklenmeli idi. Alâettin Efendi her baskında toplanan altınları üçe bölerek, iki hissesini Mehmet Efendi ile Ürgüp Şube Reisi Selâhattin Bey'e, birkaç gün sonra salıverilmesi gereken tutuklu kaçakların listesi ile birlikte iletir. Altın veremeyecek kadar yoksul ailelerden toplanan ufak-tefek ise ("iyi bir duvar aynası, eski işlerden bir gelinlik giysi, büyük bir bakır çini, bulgur kazanı, şıra leğeni") yanına kâr kalır.

Dönemin sonuna doğru muhtar Alâettin asker kaçağı ticaretinin boyutlarını genişletecektir. Tehlikeli iniş ve çıkışlardan sonra elde edebildiği Kuvayı Milliye Çete Reisi belgesi sayesinde desteğine verilen bir yakalama müfrezesi ile birlikte çevre köylerde geniş kaçak taramalarına girişir. Her köyde iki ev yıkıp birini ateşe verince bütün kaçaklar teslim olacaktır. Geceleri ise Alâettin, işin bu tarafından tamamen habersiz olan müfreze reisi İrfan Bey adına hediyeleri toplamaktadır. "Her köyün kaçak listesinden üçer beşer eksik kalması"nın nedenini soran İrfan Bey'i Alâettin, "boşver beyefendi: pek öyle damızlığını kurutmak da iyi olmaz" dive yanıtlar; "İrfan Bey bunu onun yufka yürekliliğine veriyordu." (s. 185-186)

Kısacası, köy içinde "kulağı kesikler" ile, köy dışında Avanos'lu Mehmet Efendi ve Şube Reisi ile desteklenen muhtarlık nüfuzu, Alâettin Efendi'nin verimli sömürü biçimlerinden birini oluşturan asker kaçağı ticaretinin kök salmasına imkân vermiştir.

Aynı bağlantılar, ikinci (ve köy dışı kaynaklara uzandığı için daha verimli) bir soygun biçimi olan eşkiyalık için de geçerlidir. Alâettin'in "kulağı kesikler"i tam anlamıyla köy zorbaları değildir; bu avare ve yoksul köy gençlerini muhtar köy içinde haber toplama, dedikodu

yayma gibi ince işlerin dışında nadiren kullanır. Öte yandan çok sık olmamak, fazla uzağa yayılmamak ve ölçüyü kaçırmamak şartlarıyla bu taifeyi çevrede eşkiyalığa yöneltir. Ganimetin daima üçte birini alan Şube Reisi sayesinde eşkiyalar hiçbir zaman yakalanmayacaklardır.

Muhtar Alâettin'in en doğal, en kolay ve sorunsuz kazanç kaynağı, şüphesiz, kasaba bürokrasisinin üst katlarıyla kurduğu yakın ilişkilerin karşılığı olarak hemşerilerinden topladığı iş takibi bedelleridir. "Maliyede, nüfusta, hele tapuda işi olanların onsuz iş yaptırması olanaksızdı... Ötedenberi eşraftan birinin eteğine yapışmadıkça devlet kapısından içeri adım atmaktan ödü kopan köylüler şimdi gözlerini tümden ona çevirmişlerdi... O da bu durumu değerlendirmeyi bildi... Bu... maden damarından... son kırıntılarına kadar yararlanmakta bir sakınca bulmadı." (s. 18-19) Hem geleneksel, hem çağdaş bir "geçim kaynağı" olan iş takipçiliği, Alâettin Efendi'nin kişisel üslubunun renklerini taşır. İstanbul'a yerleşmiş hemşerilerinin tapulama işleri için aldığı vekâletnamelerle "Hacı'nın evini büyük oğluna, Hamdi'nin tarlasını da küçük oğluna tapulatıvermişti. Beş yıl sonra köye döndüklerinde ikisi de gık diyemediler." (s. 127)

Bir başka soygun kaynağı verginin paylaşımıdır. Bunun, meşru ve yasal yolu aşar mültezimliğidir. Bekir Eliçin, yüzyıllar boyunca artık yaratmış ("sırtından kurdun kuşun geçindiği") ve sadece zorunlu-asgari tüketimi için üretmiş küçük üreticinin, Genezin köylüsünün gözü ile aşarı şöyle anlatıyor: "Avanos'lu mültezim İsmet Efendi'nin kullandığı ölçekçi anasının gözü idi. Çeçi ölçerken ölçeği iyice doldurmadan, sarsalamadan boşaltıyor, dalgınlığa getirdikçe sayıları atlıyordu. Sıra hak almaya gelince ölçeği yığıyor, sarsalıyor, dalgınlığa getirdikçe geriye doğru sayıyordu. Mültezimi darıltmağa da gelmezdi. Kızarsa savrumu vermez, savrumu verse ölçmeğe gelmez, harmanlar sürüncemede kalırdı. Çeçin başına gelen bir bu da değildi. Mültezimin peşine takılan dilenci sürüsü bir yana, muhtar hakkı, kızır hakkı, imam hakkı, bekçi hakkı, çoban hakkı, Kızılay hakkına bir de 'Orduya yardım' hakkı eklenmişti. Olsun! Çiftçilik de onun için helâl ekmekti. Onun sırtından kurt kuş da geçinirdi. Unluğu, bulgurluğu bir de tohumluğu içeri atabilirse, çiftçi için düğün bayramdı." (s. 202) Alâettin Efendi'nin köy (ve çevre) üzerindeki egemenliğinin tam olması için mültezimliği Avanos'luların elinden alması gerekirdi; ancak bir takım "aksilikler" yüzünden aşar ihalesini kazanamaz.

Buna karşılık, Milli Mücadelenin finansman kaynaklarından biri olan Tekâlif-i Milliye dolayısıyla doğan fırsatı kaçırmaz. Bu olağanüs-

tü vergi her haneden ilk aşamada bir kat çamaşır, bir çift çorap, bir çift de çarık; ikinci aşamada halkın elinde bulunan yiyecek ve giyeceklerin yüzde kırkı ile koşum ve ulaşım araçlarının yüzde yirmisini istemekte; üçüncü aşamada ise Alâettin Efendi'nin özellikle hoşuna giden belirsiz bir "orduya yardım" isteği içermekte idi. Çamaşır ve giyecek bahsinde, köylü göz yaşartıcı bir esirgemezlik yarışına girer; kimse kimseden geri kalmaz. Ancak, bundan sonrası kolay olmayacaktır. "Halkın koştuğu öküzün, kullandığı kağnının yüzde yirmisi nasıl saptanacaktı?... İşi zora dökmekten başka çare yoktu. Bu da Alâettin Efendi'nin iyi bildiği bir yöntemdi... Direşenleri yıktırıp sokak ortasında sopalatmaktan geri kalmıyordu." (s. 189) Sonunda yirmi beş çift öküz, yirmi beş kağnı, on at, tahıl çuvalları, yatak ve giyecek denkleri Ulukışla'ya sevkedilir. Ne var ki Alâettin Efendi'nin evinin bütün damları, Tekâlif-i Milliye eşyasının gönderilmesi sırasında orada "unutulmuş" mallarla tepeleme dolmuştur. Muhtara göre bunları "nasıl olsa bir başkası araklayacak, tövbeler tövbesi gidip de bir hastane çadırındaki yaralı askerin altına serilmeyecektir. Serilse de yazık olurdu." (s. 199)

IV

Esas olarak "soygun" kavramıyla nitelendirilebilecek olan bu ilkel sömürüyü Alâettin Efendi'nin köy içindeki bir avuç adamı ile sürdürebilmesi imkânsızdı. Niteliği gereği bu sömürü biçiminin güçlü ve etkili bir dış desteğe ihtiyacı vardır. Bu noktada köy mütegallibesinin bürokrasi, siyasi iktidar ve devletle ilişkileri gündeme geliyor. Veya sorunu tersine çevirerek sunarsak siyasi iktidarın sınıf içeriğinin teşhisinde ve kavranmasında, bu iktidarın Anadolu köyündeki uzantı ve dayanaklarına ilişkin olgular ve belirtiler söz konusu oluyor.

Milli Mücadeleden önceki yıllarda Alâettin Efendi'nin temel dayanağı Avanos eşrafından Mehmet Efendi vasıtasıyla, Avanos ve Ürgüpteki Şube Reisi ve kaymakam gibi mahalli bürokratlarla kurduğu işbirliğidir. Ancak, rüşvete ve soygunun paylaşılmasına dayanan bu ilişki, çökmekte olan Osmanlı devleti için dahi gayri meşru ve yasadışıdır. Böyle olduğu için de istikrarsızdır. Bürokratlar doğal olarak değişeceklerdir ve her yeni bürokratın yeni baştan "fethedilmesi" gerekir. Ve ölçünün kaçırılması halinde Alâettin Efendi'nin denetleyemediği dış güçler ("fethedilmemiş" bürokratlarca icra edilen "devlet gücü") oyunu bozabilir. Nitekim, Alâettin'in saltanatı bu türden birkaç büyük bunalım geçirir.

Dolayısıyla siyasi iktidarla ve devletle daha istikrarlı ve daha organik bağların kurulması gerekir. İlgi çekici olan, Alâettin için bu fırsatın Osmanlı devletinin çöküşü ve Milli Mücadelenin başlayışı ile birlikte doğmasıdır. İşgal altındaki İstanbul'a gezmeye gittiğinde koyu bir padişah hayranı olan ve kardeşi Muammer Efendi'ye uyarak "Sarı Paşa"yı bir nifakçı olarak gören Alâettin, Erzurum Kongresi'ni izleyen günlerde ustası Avanos'lu Mehmet Efendi'nin uyarılarıyla saf değiştirir. Bu günlerde güçlü siyasi sezgisi ve bağlantıları ile geleceğin Mustafa Kemal'den yana olduğunu kavrayan Mehmet Efendi Kırşehir'de oturmaktadır ve Alâettin'i Avanos Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin reisliğine getirtir.

Bu andan itibaren, Alâettin Efendi adım adım bağlantıları geliştirir ve Milli Mücadelenin bölgesel dayanaklarından biri haline gelir. Bu tırmanışın kritik payandalarından biri, Keskin'li Rıza Bey'dir. Rıza Bey, Keskin'in Ceritli Aşireti'nin geleneksel Bey ailesi Silsüpüroğulları'nın reisi Halit Bey'in oğludur ve Birinci Millet Meclisi'nde Kırşehir mebusudur. Bekir Eliçin'in yazdığına göre, Ali Fuat Paşa Keskin'e bizzat gitmiş ve Silsüpüroğullarını Kuvayı Milliyeden yana kazanmayı başarmıştır. Bunun sonunda yöredeki ilk silahlı Kuvayı Milliye çeteleri Rıza Bey tarafından oluşturulur. Padişah yanlısı Ankara Valisi Muhittin Paşa'yı tutuklayan ve Sivas'tan Ankara'ya gitmekte olan Mustafa Kemal ile Heyeti Temsiliye'yi Hacıbektaş'ta beşyüz atlısı ile karşılayıp Ankara yakınlarına kadar getiren de Rıza Bey'dir. Eliçin'in Rıza Bey hakkında verdiği bu bilgilerin tarihi gerçeklerle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.(2)

Romanımızda Alâettin Efendi ile Rıza Bey arasındaki yakın ilişki son Osmanlı Meclisi Mebusan seçimleri dolayısıyla kurulur. Kırşehir seçimine Avanos'tan ikinci seçmen olarak katılan Alâettin, bir rastlantı sonucu sonuncu oyun sahibidir ve Rıza Bey'i Kırşehir mebusu seçtirten bu sonuncu oy olur. Esasen Avanos'lu Mehmet Efendi ile yakınlığı olan Rıza Bey, bu tarihten sonra Alâettin'e en güç anlarda elini uzatan; onu Ankara Valisi Yahya Galip'le tanıştıran; Vali'nin Genezin'e gelmesini, muhtar tarafından ağırlanmasını sağlayarak Alâettin'i onurlandıran bir destek ve bir dost olacaktır. Bu gelişmelere paralel olarak Alâettin Efendi de ateşli bir Kuvayı Milliyeci, hatta çetesiz, fakat resmi mühürlü bir "Çete Reisi" olacaktır. Bu ilişkilerin sağladığı nüfuz ve yarı-resmi güç, Milli Mücadelenin son yıllarında Avanos ve

(2) Daha sonra Meclisteki İkinci Gruba giren ve 1926 yılında İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkum edilen Rıza Bey için ayrıca bk. Mete Tunçay, "Ankara İstiklâl Mahkemesinde Bir Heyet-i Fesadiye Davası ve Kuvayi Milliye", **Birikim**, Kasım 1977

çevresinde Alâettin'i rakipsiz kılar. Kaçak ticaretinden ve Tekâlif-i Milliye'den elde ettiği büyük vurgunlarda artık mahalli bürokratların suç ortaklığına ihtiyaç yoktur.

Alâettin Efendi'yi Milli Mücadelenin bitiminden sonra Halk Fırkası Reisi, İl Genel Meclisi ve Daimi Encümen üyesi olarak Avanos'a yerleşmiş görüyoruz. Romanın başında Zenginin Mehmet Efendi'nin bulunduğu konumdadır şimdi. Bekir Eliçin'in romanı bu noktada son bulduğu için ileriki yıllarda Mehmet veya Alâettin Efendilerden hangisinin Halk Fırkası mebusu olarak Meclise girdiğini (veya girip girmediklerini) bilemiyoruz. Ancak, Genezin'li Alâettin, Avanos'lu (sonra Kırşehir'den) Zenginin Mehmet, Keskin'li Rıza ve Ankara Valisi Yahya Galip halkaları, bu halkaların eklemlenme biçimleri ve zaman içindeki değişmeleri, yeni kurulmakta olan Türk devletinin sınıf dayanakları üzerinde ilgi çekici saptamalar yapmaya imkân verir niteliktedir.

V

Alâettin Efendi'nin iktisadi ve siyasi tırmanışı süresince kendisine hem köy içinden, hem köy dışından karşı çıkan güçler olmuştur. Hatta Alâettin'i Avanos'a ulaştıran son yükselişi, köy içindeki karşıt güçlerin sebep olduğu bir yenilgiyle eşzamanlıdır ve bu yüzden bir Pyrrhus zaferi gibidir.

Savaş yıllarında Alâettin'in zulüm ve baskısına karşı köy içinden gelen direnme zayıf ve etkisizdir. Köylü erkeksiz olduğu için güçsüz; kaçak barındırdığı ölçüde suçlu ve yılgındır. Fazla açığa çıkmadığı sürece Alâettin'in ırz düşmanlığı dahi sineye çekilir; "önceleri hiç unutulmayacakmış sanılan" çok daha ağır olaylar bile "Genezin halkının bilinçaltı dağarcığındaki öteki tortular arasında... eriyip yok ol(ur)." (s. 163) Bu dönemde Alâettin'e bilinçle karşı çıkan tek bir köy yiğidi vardır: Koçak Hasan. Askerden kaçmaksızın çeşitli cephelerde savaşan; yaralanıp hava değişimine geldiğinde Alâettin'in marifetlerini gören Koçak Hasan, köylüyü kışkırtmaya çalışır; ama boşuna... Herkes, "feleğine küsmüş, kabuğuna çekilmiştir". Hasan, kıtasına dönmeden önce kırda yolunu kestiği Alâettin'e hakaret etmekle ve kendisinden ıslah-ı nefs edeceğine dair imzalı bir kâğıt almakla yetinir. Neden sonra muhtarın kendi ailesine de bulaşmaya başladığını öğrenince öldürmek amacıyla köye döner; ama Alâettin hazırlıklı ve tetiktedir; adamlarının yardımıyla ilk kez elini doğrudan doğruya kana bulayarak Koçak Hasan'dan kurtulur.

Köyün içinden gelen ikinci direnme ve karşı güç savaş sonlarında ortaya çıkar ve çok daha ciddi sonuçlar doğurur. Bunun kaynağı, "sırtlarındaki subay giysileri, bacaklarındaki getirleri ile birer çekirge gibi" görünen; bu yüzden köylünün "çekirge bacaklar" diye andığı; "Fatih Medresesi'nde okurlarken askere alınmış, ...yedek subay olarak görev yapmış, ...savaş içinde olgunlaşmış, ... Meşrutiyet döneminin ilk köy aydınlarından" (s. 134) olan iki gençtir. Askerlikleri boyunca karşılaştıkları hemşerilerini gözeten; izne geldiklerinde köylünün sıkıntıları ile ilgilenen; bu yüzden sevilip sayılan "çekirge bacaklar", savaşın son bulmasıyla birlikte Alâettin'e karşı iki cephede mücadele açarlar; Aşar ihalesinde ve muhtarlık seçiminde Alâettin'e rakip çıkarlar. Alâettin Efendi şaşılacak bir biçimde iki mücadeleden de yenik çıkar. Okuyucu, romanın bu noktasında bazı boşluklar hissedecektir. Bu yenilginin anlatıldığı kadar kolay olmaması gerekirdi. Ve herhalde "çekirge bacaklar", yoksul köylü Koçak Hasan'ın aksine köyün zengin ve köklü ailelerinden gelmekte idiler. İstanbul'da okuyabilmeleri, aşarı Avanosluların ve Alâettin'in elinden alabilmeleri ve muhtarlık için aday olmaları başka türlü mümkün olur mu idi? Genezin'in hikâyesini 1945 sonrasına getirse idik, "çekirge bacaklar"ı Demokrat Parti'nin Genezin kurucuları arasında görmek beni hiç şaşırtmazdı.

Alâettin Efendi'nin saltanatı köy dışından gelen güçlerle de iki büyük sarsıntı geçirir. Her ikisinde de Genezin veya Avanos'taki düşmanlarının ihbarları yüzünden harekete geçen "devlet güçleri" söz konusudur. İlkinde Kayseri'den köye gönderilen atlı müfrezenin komutanı Yüzbaşı Ferit Bey, yakını olan kaçakları teslim etmediği için Alâettin Efendi'yi köy meydanında herkesin önünde falakaya çeker. İkincisinde ise, yine asker kaçaklarını koruduğu iddiasıyla ve idam talebiyle Ankara İstiklâl Mahkemesine tutuklu olarak sevkedilir; Rıza ve Yahya Galip Beylerin aracılığıyla yakayı kurtarır; hatta köyüne daha da güçlenmiş olarak döner. Ne var ki, her iki olayda da 1920'ler Türkiye'sinde Alâettin'in konumunun çelişkili ve istikrarsız niteliği açıkça ortaya çıkıyor: Bir kere, Alâettin'in uyguladığı ilkel sömürü yöntemleri devlet desteği olmadan sürekli kılınamaz; ancak, bu dönem Türkiye'sinde devletin bu yöntemleri yasal sayması da imkânsızdır. Bu imkânsızlığı Alâettin bir yandan tek tek bürokratları kazanarak; öte yandan devletin üst katlarına "sızarak" aşmaya çalışıyor. Ancak, toplumun üstyapı kurumları, Alâettin'in simgelediği ilkel sömürü biçimleriyle uyumlu değil çelişkili olduğu için: farklı bir deyişle Alâettin ekonomik varlığını ancak yasa-dışı sürdürebildiği için, durum temelden istikrarsız-

dır. Her an bir Yüzbaşı Deli Ferit'in; ya da muhtarlık seçimi, aşar ihalesi gibi daha ileri, yasal yöntemler kullanan "çekirge bacaklar"ın saldırısıyla çökebilir.

VI

Alâettin Efendi'nin bu çelişkiyi çözebilmesinin tek bir yolu vardır: İlkel sömürüyü bir ilkel birikime dönüştürebilmek; yani soygunla elde ettiği kaynakları toprak mülkiyetine, ticarete, şu ya da bu biçimdeki sermayeye dönüştürebilmek. Savaşın son bulmasıyla asker kaçaklığı ve eşkiyalığı besleyen nesnel koşullar ortadan kalktığı için bu dönüşümün yapılması aslında bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyor.

Ancak bu noktada Onlar Savaşırken'in en ilgi çekici (ve belki de şaşırtıcı) sonuçlarından biri ortaya çıkmaktadır: Alâettin Efendi bu dönüşümü gerçekleştiremez. Kahramanımız romanın sonunda, belki toplumsal, belki kişisel özellikleriyle, birikim yapmaktan aciz, sadece parazit ve tüketen, hatta zavallı bir tip olarak okuyucuya veda etmektedir.

İlkel sömürü imkânlarının kuruduğu dönemece Alâettin dört karısı, tepeleme eşyayla dolu ve on bir nüfusun barındığı evi ve altınları ile girer. İş takibi ve muhtarlık ücreti dışında gelir kaynağı kalmamıştır. "Az harcamayı bir türlü beceremezdi... On koyun, beş keçi alıp sürüye kattı. Bir inek alıp ahırına bağlattı. Bir çift de öküz aldırıp çiftçiliği sınadı." Ancak, hazır yemeğe alışmış aile fertleri, başta kendisi, ellerini toprağa bulaştırmak istemiyorlardı. "Bu işte biraz geç kalmıştı. Yaş iken eğilmemişler, aylaklaşmışlardı... Üç ay bile geçmeden söktüremeyeceğini anladı. Ele güne maskara olmadan öküzleri sattırıp yakasını kurtardı." (s. 203-204) Bakkallık ve pastırma kemiği ticaretine kalkıştı; bunlarda da dikiş tutturamadı. Sonunda evindeki savaş vurgunu eşyaları haftada bir Ürgüp pazarına yollayıp hazır yiyerek yaşamaktan başka yol bulamadı. Giderek Alâettin Efendi, rahata alışmış ve kalabalık ev halkını zor besleyecek bir duruma düşer. Evde, artık, hamura arpa unu karıştırılmakta; akrabadan bir iki çuval buğday ödünç istenmektedir.

Bekir Eliçin'in çizdiği bu tablonun inandırıcı olduğu söylenebilir mi? Tabloyu daha da karıştıran husus ekonomik çöküşün tam ortasında iken Alâettin'in siyasi bir tırmanma yaparak CHF Avanos başkanlığına, İl Genel Meclisi ve Daimi Encümen üyeliklerine geçebilmesidir. Tekil bir olay olarak (ve büyük ölçüde Mehmet Efendi'nin vefa duygu-

ları sayesinde) Alâettin'in bu tırmanmayı yapması mümkün olabilir; ancak bu, ilk bakışta, istisnai görünmektedir. Bu yüzden de romanın sonu boşlukta kalmış gibidir.

Ancak, bu yargıya ulaşmakta fazla aceleci olmamak gerektiğini sanıyorum. Bence, Alâettin Efendi'nin ekonomik çöküşü, kronolojik olarak fazla kısa tutulduğu için inandırıcı olamıyor. Buna karşılık, birikime dönüşmeyen, sadece tüketici ve asalak kalan bir ilkel sömürünün zorunlu ve mantıki sonucu bu değil midir? Bunu kabul edersek on yıl boyunca köy ekonomisinin üzerinde bir sülük gibi yaşayan Alâettin'in barışa geçildikten bir-iki değilse bile beş-on yıl sonra taşınabilir servetini satıp savması, altınlarını bozdurması ve bunları köy ve kasaba ekonomisinin üretken ve müteşebbis unsurlarına kaptırması pek de istisnai sayılmayabilir. Tabiatıyla, Alâettin'in niçin birikime yönelmediği sorusuna romanda getirilen açıklamayı doyurucu bulmayabiliriz; ancak bu açıklamayı romancıdan değil iktisatçıdan beklememiz gerekmez mi? Soruna böyle bakacak olursak, romanın sonunda Genezin köyünün sanki üzerinden bir Alâettin Efendi geçmemişcesine, başladığı noktaya, 10-12 yıl öncesine dönmüş olması Anadolu köy toplumunun duraganlığı üzerinde düşündürücü ve anlamlı bir saptama oluyor.

Ekonomik çöküşle siyasi tırmanışın eşzamanlılığı da göründüğü kadar olağan-dışı sayılmayabilir. Tek parti rejiminin kuruluş yıllarında mahalli siyasi kadrolarda, ekonomik güçle birlikte ve belki de ondan önce siyasi güvenilirlik ve "clientele" olma özelliklerinin aranması beklenirdi. Bu özellikleri fazlasıyla taşıyan Alâettin Efendi ayrıca yoksullaşmakta olsa bile "eşraf"tan birisidir. Ve diyelim sağ kalsaydı, CHF Avanos başkanlığına, Milli Mücadelenin gerçek savaşçılarından Koçak Hasan'ın değil, "Onlar Savaşırken" başka işler yapmış olan Alâettin Efendi'nin gelmesi mukadderdi.

Bekir Eliçin'in romanının dikkatli okuyuculara pek çok şey öğreteceğini; eğer okurlarsa sosyal bilimcileri de uğraş alanlarıyla ilgili birçok sorun üzerinde düşünmeye zorlayacağını sanıyorum.

1950-1965 DÖNEMİNDE TARIM DIŞINDAKİ EMEKÇİ GRUPLAR AÇISINDAN GELİR DAĞILIMINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

I

Sınıflar arası gelir dağılımının zaman içindeki seyrini tesbite yönelen araştırmalarda, incelenen sınıflara intikal eden gelirlerin milli gelir içindeki oranlarında vaki değişmeleri tesbitle yetinebilir miyiz? Soruyu, bu makalede incelenecek grupları meydana getiren tarım dışındaki emekçiler (işçi ve memurlar) açısından ifade edersek; tarım dışındaki emekçi gelirlerinin (ücret ve maaşların) milli gelir içindeki payında meydana gelen değişmelerin, gelir dağılımı açısından emekçi tabakaların nisbi ekonomik durumlarında meydana gelen değişmeleri yansıttığını kabul edebilir miyiz? Örneğin ücretlerin milli gelir içindeki oranının artmakta olması gelir dağılımının işçi sınıfı lehine değişmekte olduğunu kesinlikle gösterir mi?

Bilindiği gibi bir bölüşüm kategorisi veya bir gelir tipi olarak ücret kapitalizmle yaşıttır. Kapitalizm öncesi üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalist ilişkilere dönüşmekte olduğu bir ekonomide ücret ödemelerindeki artışın milli gelirin büyüme hızını aşması normaldir. Bu olgu, işçi sınıfının doğması ve özellikle tarımda kısmen de tarım dışında mülksüzleşen geniş tabaka ve yığınların bu genç sınıfı beslemesi ve genişletmesi ile gerçekleşir. Aynı olgunun bir başka görüntüsü de, kapitalist gelişme ile birlikte tarım dışı kesimlerin tarım kesimi aleyhine sürekli olarak genişlemesidir. Ortalama reel ücretlerin sabit kaldığı farzedilirse tarım dışı istihdam hacminin uzun dönem büyüme oranı reel milli gelirin büyüme hızını aşarsa, ücretlerin milli gelir içindeki payı artar. İşgücünün değerinin tarihi bakımdan artan bir trend göstermesi, ampirik bulguların da doğruladığı üzere, ortalama reel ücretlerin zaman içinde artmasını sağlar ve böylece ücretlerin milli gelir içindeki payının yükselmesi, tarım dışı istihdam hacmi milli gelirin büyüme hızından daha ağır bir tempo ile artmakta iken dahi mümkün olur. An-

cak burada önemli olan husus şudur: Ücret ve maaşlar toplamının ve bu toplamın milli gelire oranının uzun dönemde artması, kısmen yapısal bir değişikliğin sonucunda işçi sınıfının genişlemesinin etkisini, kısmen de bu sınıfın reel yaşama şartlarında vaki ilerlemeyi ihtiva eder. Ücretler / milli gelir oranı, faal nüfustan daha hızlı büyüyen emekçi tabakalarda vaki genişlemenin etkilediği bir oran olduğu için; yani içerisinde yapısal bir etken taşıdığı için, emekçi tabakaların nisbi ekonomik durumlarının uzun dönem seyrinin yeterli bir göstergesi sayılamaz. Bu yargı özellikle tarımdan ve küçük zanaatlerden sanayi ve hizmetlere büyük nüfus akımlarının göründüğü ve ücretli işçiliğin hızla genişlediği ekonomiler için doğrudur.

Ücretler / milli gelir oranı yerine parite oranı diye adlandırılan bir diğer bölüşüm oranı, yukarda sözünü ettiğimiz yapısal değişmelerin etkilerinden kısmen masun olduğu için uzun dönem tahlilleri için çok daha elverişli görünmektedir. Bu oranı işçi sınıfı için tanımlarsak:

$$\text{Parite oranı} = \frac{\text{Ücretler}}{\text{Millî gelir}} : \frac{\text{İşçiler}}{\text{Faal Nüfus}}$$

İşçilerin ve faal nüfusun tanımlanmasında, pay veya paydadan birine dahil olan nüfus grubunun (örneğin ev kadınlarının) diğerinde de kapsanması veya birinin dışında tutulan grupların (örneğin askerler veya işsizlerin) diğerine de alınmamış olması gerekir.

Parite oranını işçilerin dışındaki sınıf ve tabakalara da uygulamak mümkündür(1).

Herhangi bir grup için parite oranının, grupta fert başına düşen gelirle faal nüfus başına milli gelir arasındaki oranla; örneğin işçiler için,

$\frac{\text{Ücretler}}{\text{İşçiler}} : \frac{\text{Millî Gelir}}{\text{Faal Nüfus}}$ oranı ile özdeş olduğu açıktır.

Buna göre herhangi bir grup için parite oranının birden büyük veya küçük olması, grup ortalama gelirinin faal nüfus başına milli gelir ortalamasından fazla veya az olduğunu göstermektedir. Parite oranı, ücretler/milli gelir oranı gibi global bir bölüşüm göstergesi değil, grup ortala-

(1) Parite oranı ve bu kesimde sözünü ettiğimiz kavramsal ve metodoljik meseleler için : K. Boratav. **Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı**, S.B.F. Yayınları, Ankara 1965, ss.102-115. Ayrıca bk. Ord. Prof. Ö.C. Sarç, "Kalkınma Plânı ve Milli Gelirimizin Dağılımındaki Değişmeler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 25, No, 1-2, Mart 1966, ss. 165-176.

ma gelirinin diğer grup ortalamaları ile karşılaştırılmasına imkân veren bir oran olduğu için faal nüfusun yapısındaki değişmelerden kısmen arınmıştır ve birinci orana üstünlüğü buradadır(2).

Bunun dışında "sokaktaki adam"ın gelir dağılımı ve bölüşüm meselelerini anlayış tarzına en yakın kemmi gösterge de **parite** oranı olsa gerektir. Sınıflar arası gelir dağılımına akademik olmayan bir seviyede ilgi duyanlar (örneğin işverenle ücretler üzerinde pazarlık halinde bulunan işçiler) için anlamlı olan, ücretler/milli gelir oranı gibi global göstergeler değil; mensup oldukları grubun ortalama geliri ile, kendileriyle bir bölüşüm ilişkisi içinde olan diğer grupların gelir ortalamaları arasındaki fark ve bu farkın büyümekte olup olmadığıdır. Ortalama gelir farklarının oranlar şeklinde ifadesi olan **parite oranı**, bu anlayışa çok daha yakın bir istatistiki göstergedir.

Türkiye'de sınıflar arası gelir dağılımının seyri ile ilgili verileri, tarım dışındaki emekçi gruplar açısından değerlendirmeye teşebbüs ettiğimiz bu çalışmada kullanacağımız kemmi gösterge, yukarda açıklanan sebeplerden ötürü **parite oranı** olacaktır.

II

Türkiye'de resmi istatistikler milli gelirin gelir tiplerine (ücret, faiz, kâr, rant kalemlerine) ayrılmasını bugüne kadar tesbit edememiştir. Bu yüzden sınıflar arası gelir dağılımı milli gelir istatistiklerinden çıkarılamamaktadır. Buna karşılık 1960'dan sonra sınıfların milli gelirden aldıkları payların seyrine ışık tutacak bazı araştırmalar yapılmış; bazı önemli bulgular elde edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı'nda sosyal sınıfların ortalama gelirlerinin 1950 - 1960 arasındaki seyri ile ilgili bazı tahminler vardır(3). Bu teşebbüsteki metodolojik zaafları ortaya koyan Ord. Prof. Ö. C. Sarç, D.P.T.'nın bulguları üzerinde bazı düzeltmeler de yapmıştır(4). Dr. Alpaslan Işıklı 1955 - 1966 yılları için sigortalı işçilerin ücret toplamlarını ve gerçek ortalama ücret indekslerini tesbit etmiş, bu ortalamaları (toplu sözleşme düzenine geç-

(2) Ancak aynı sebepten ötürü parite oranı, ortalama milli gelir ve diğer grupların parite oranları sabitken dahi (gruplar arası nüfus hareketlerinden ötürü) değişebilir. Oran, bu yüzden yapısal değişmelerin etkisinden ancak kısmen arınmıştır ve mükemmel olmayan bir bölüşüm göstergesidir. Ayrıca kendi içinde önemli iktisadi farklılaşmalar, gelir eşitsizlikleri taşıyan gruplar için de bu oranın kullanılması pek elverişli değildir. (Bk. Boratav, op. cit. ss. 112-113, Sarç, op. Cit. ss 171-175)

(3) D.P.T., **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1963-1967, ss. 48-51.

(4) Sarç, op. cit.

menin gelir dağılımına etkilerini tesbit amacıyla) 1961 - 1966 yılları için adam başına sabit fiyatlarla G.S.M.H. indeksleriyle karşılaştırmıştır(5). Doç. Dr. Tuncer Bulutay'ın 1950 - 1962 yılları için milli gelirin maaşlar, ücretler, tarımsal gelirler ve kâra ayrılmasını tahmin ettiğini görüyoruz(6). Son olarak da Doç. Dr. Uğur Korum, 1950 - 1965 yılları için 15 - 64 yaşları arasında fiilen çalışan nüfusun tarım dışı kesimde memurlara, devlet kesimi işçilerine, özel kesim işçilerine, ücret dışı gelir sahiplerine ve nihayet tarıma ayrılışını hesapladığı gibi aynı dönem içinde bu grupların elde ettikleri gelirleri de tesbit ve tahmin etmiştir. Dr. Korum ayrıca tarım gelirlerinin, tarım dışı ücret gelirlerinin ve tarım-dışı ücret-dışı gelirlerin milli gelire oranında vaki değişmeleri de göstermiştir.(7).

Bu çalışmalarda tesbit edilen bulgular içerisinde Dr. Korum'unkiler zaman bakımından en geniş kapsamlı, gruplar bakımından da en ayrıntılı serileri vermektedir. Dr. Korum'un araştırması sayesinde 1950-1965 dönemi için; devlet kesimi işçileri ile özel kesim işçilerine ve bu iki gruptan meydana gelen tarım dışındaki işçi sınıfına ve memurlara ait parite oranlarını tesbit etmemiz mümkün oluyor. Milli gelir ve toplam faal nüfusa ilişkin olarak hesaplanabilecek bu oranların yanı sıra, aynı bulgular tarım dışındaki gruplara ait kesim - içi bölüşüm oranlarının hesaplanmasını, özellikle emekçilerle emekçi olmayanların parite oranlarındaki değişmelerin karşılaştırılmasını mümkün kılıyor.

Böylece Dr. Korum'un bulgularından hareketle 1950 - 65 yılları içinde tarım dışı kesimdeki grupların bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmelere ışık tutmaya teşebbüs edebiliriz. Bu bölüşüm ilişkilerinin kemmi göstergelerini teşkil eden bölüşüm oranları içerisinde en anlamlı kabul ettiğimiz parite oranında vaki değişmeler yorumlarımıza esas teşkil edecektir. Gruplara ait gelirlerin ve çalışan nüfusun tesbitinde Dr. Korum'un hesaplama tarzını ve bulgularının sıhhatini tartışmasız kabul ediyoruz. Şu kadarına işaretle yetinelim ki, resmi milli gelir istatistiklerinin sıhhati dahi şüpheli olan bir ülkede herhangi bir kantitatif araştırmanın sonuçlarını (bizim bu makalemiz de dahil) fazla ciddiye almak abes olur.

---

(5) **Toplu İş Sözleşmeleri ve Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri**, S.B.F. Yayınları, Ankara 1967, ss. 135-139.

(6) **Ekonometrik Bir Deneme**, S.B.F. Yayınları, Ankara 1967, ss. 186-191.

(7) "1950-1965 Döneminde Türk Ekonomisindeki Değişmelerin Oranlar Yardımı ile Analizi", **İstatistik Dergisi**, Haziran 1968, Cilt: 1, Sayı 1, ss. 1, 24.

TABLO I — MİLLİ EKONOMİ İÇİNDE BÖLÜŞÜM ORANLARI

	MİLLİ GELİR	FİATLAR	MEMURLAR			DEVLET KESİMİ İŞÇİLERİ			ÖZEL KESİM İŞÇİLERİ			EMEKÇİLER		
	$\Delta Y/Y$	$\Delta I_f / I_f$	$Ü_m/Y$	E_m/N	P_m	$Ü_d/Y$	E_d/N	P_d	$Ü_{ö}/Y$	$E_{ö}/N$	$P_{ö}$	$Ü_ü/Y$	$E_ü/N$	$P_ü$
	%	%	(%)	(%)		(%)	(%)		(%)	(%)		(%)	(%)	
1950	16,2	— 9,9	8,4	2,0	4,158	1,9	1,5	1,306	9,2	6,6	1,392	19,5	10,1	1,931
1951	15,4	6,6	7,7	2,1	3,649	1,8	1,6	1,130	8,2	6,8	1,217	17,7	10,4	1,702
1952	8,6	1,0	7,5	2,2	3,363	1,9	1,7	1,112	7,9	6,8	1,164	17,3	10,8	1,602
1953	11,2	2,0	6,6	2,3	2,857	2,0	1,9	1,068	7,5	6,9	1,094	16,2	11,1	1,459
1954	— 9,5	11,0	8,0	2,6	3,053	2,4	2,0	1,219	8,8	6,8	1,284	19,2	11,4	1,684
1955	7,6	7,2	8,6	2,7	3,233	2,5	1,9	1,311	9,6	7,2	1,333	21,0	11,8	1,780
1956	6,8	16,8	9,1	2,8	3,227	2,6	2,0	1,261	10,6	7,3	1,443	22,3	12,2	1,828
1957	6,2	18,7	8,4	3,0	2,838	2,4	2,0	1,221	10,1	7,7	1,313	21,0	12,6	1,667
1958	12,0	15,2	8,0	3,1	2,606	2,4	2,1	1,146	10,2	8,0	1,277	20,5	13,1	1,565
1959	4,1	19,5	9,6	3,2	3,048	2,5	2,1	1,188	10,5	8,3	1,258	22,6	13,6	1,662
1960	2,2	5,3	8,9	3,3	2,730	2,7	2,2	1,244	11,1	8,6	1,291	22,7	14,1	1,609
1961	0,4	2,9	10,2	3,5	2,890	2,7	2,1	1,289	12,0	8,7	1,389	24,9	14,3	1,741
1962	6,4	5,7	9,8	3,6	2,715	2,7	2,1	1,262	11,5	8,9	1,300	24,0	14,6	1,644
1963	7,8	4,2	8,9	3,8	2,367	2,8	2,3	1,227	10,8	8,8	1,231	22,5	14,8	1,520
1964	4,6	— 0,7	9,4	3,9	2,435	2,9	2,3	1,282	11,2	8,9	1,254	23,5	15,1	1,556
1965	4,3	8,9	9,9	4,1	2,416	3,7	2,7	1,381	10,9	8,6	1,272	24,5	15,3	1,601

AÇIKLAMALAR : 1. sütun *sabit* üretim âmilleri fiatları ile safi millî hasıladaki (millî gelirdeki) yıllık artış oranlarını; 2. sütun ise Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi İndekslerine göre toptan eşya fiatlarındaki yıllık artış oranlarını göstermektedir. Çeşitli emekçi grupları temsil eden harfler; memurlar için (m); devlet kesimi işçileri için (d), özel kesim işçileri için (ö); *emekçiler* diye adlandırdığımız m + d + ö toplamı için (ü) dür. Bu gruplardan her biri için üçer oran hesaplanmıştır. Ü/Y ilgili grupa ait gelirin *cari* üretim âmilleri fiatlarıyla millî gelire oranını; E/N ilgili grup içinde 15-64 yaş arasında fiilen çalışanların Türkiye çapında 15-64 yaş arasında fiilen çalışanlara oranını verir. Gerek E, gerek N'ye ücretsiz aile işçileri dahil; işsizler ve askerler hariçtir. Tahlilimize esas teşkil eden Parite Oranı, P ile ifade edilmiş olup Ü/Y : E/N'ye eşittir.

KAYNAKLAR : Millî gelir rakamları ve fiat indeksleri D. İ. E'nden; $Ü_m$, $Ü_d$, $Ü_ö$, $Ü_ü$, Dr. Korum, *op. cit.*, Tablo 2; E_m, E_d, $E_ö$, E *Ibid*, Ek TABLO : 3'ten; N, *Ibid.*, Ek TABLO : 1'den alınmıştır. Bizim kullandığımız bölüşüm oranlarından $Ü_ü$ /Y Dr. Korum tarafından da hesaplanmıştır. (*Ibid.*, TABLO : 2); ancak 1965 yılı oranı bizde, D. İ. E.'nce düzeltilmiş millî gelir rakamları alındığı için, farklıdır. Diğer oranlar tarafımızdan hesaplanmıştır.

III

Tablo I'de Dr. Korum'un verilerinden hareketle 1950 - 1965 dönemi için memurlara, devlet kesimi işçilerine, özel kesim işçilerine, ve bu üç grubun toplamı olan emekçilere ait bölüşüm oranları verilmiştir. Emekçi grupların milli ekonomi içindeki nisbi durumlarında meydana gelen değişmeleri iktisadi büyüme ve fiyat hareketleri ile karşılaştırabilmek amacı ile aynı yıllara ait sabit fiyatlarla milli gelirdeki ve fiyat indekslerindeki yıllık değişme oranları da tabloya alınmıştır.

Bir bölüşüm tahlilinin mutlaka milli geliri kapsaması, milli gelirin dağılımına ait olması gerekmez. Dolaysız bölüşüm ilişkileri içinde bulunan sosyal tabakaların karşılıklı durumlarını açıkça görebilmek ve karşılaştırmak için tahlili sadece bu grupları içeren sektörle sınırlamak örneğin, belli bir endüstrinin içindeki bölüşüm ilişkilerini ve gelir dağılımını incelemek daha anlamlı olabilir. Elimizdeki veriler tarım dışı kesimdeki gelirin kesim içi dağılımını, yani memurlar, devlet kesimi ve özel kesim işçileri (emekçiler) ile emekçi olmayanlar arasındaki dağılımını tesbite imkân veriyor. Tarım dışı kesim için hesaplanmış bölüşüm oranları TABLO II'de veriliyor. Bir bütün olarak tarım dışı kesimin ve bu kesim içindeki üç temel üretim kolunun (sanayi, ulaştırma, inşaat) gerçek gelirlerindeki yıllık artış oranlarını gösteren seriler de tabloya alınmıştır. Sanayi (madencilik dahil) ulaştırma ve inşaat dar anlamıyla işçi sınıfının istihdam edildiği temel kollardır.

Tablo I ve Tablo II'de gösterilen çeşitli bölüşüm oranları içinde yorumlarımıza esas teşkil edecek olanı parite oranıdır. Herhangi bir grubun gelir dağılımı açısından nisbi durumunda meydana gelen bir değişmenin parite oranındaki aynı yönde bir değişme tarafından yansıtıldığını kabul ediyoruz. Tarım kesiminin tümünü kapsayan tek bir parite oranı bu büyük kesimin içindeki sınıflaşmayı gizleyeceği için anlamsızdır; dolayısıyla hesaplanmamıştır. Tarım dışındaki üç emekçi grup olan memurlara, devlet kesimi ve özel kesim işçilerine; ayrıca bu üç grubun toplamı olan emekçilere ait parite oranları hem milli ekonomi içerisinde (P_m, P_d, $P_ö$, $P_ü$) hem de tarım dışı kesimde ($P_{m(td)}$, $P_{d\ (td)}$, $P_{ö\ (td)}$, $P_{ü\ (td)}$ hesaplanmış; tarım dışında emekçi olmayanlara ait oran sadece bu kesime ait olmak üzere (P_b) tesbit edilmiştir. Bir ilk yaklaşım olarak "işçi sınıfı" diye tanımlayabileceğimiz devlet kesimi işçileri ile özel kesim işçileri toplamı için parite oranları hesaplanmış; ancak okuyucuyu rakamlara boğmamak için tablolara alınmamıştır; gerektiği hallerde kullanılacaktır.

TABLO II — TARIM DIŞI KESİMDE BÖLÜŞÜM ORANLARI

Yıllar	TARIM DIŞI GELİRLER	TEMEL ENDÜSTRİLER	MEMURLAR			DEVLET KESİMİ İŞÇİLERİ			ÖZEL KESİM İŞÇİLERİ			EMEKÇİLER			EMEKÇİ OLMAYANLAR		
	Δ G/G (%)	Δ S/S (%)	$Ü_m$ /G (%)	E_m /N_{td} (%)	P_m (td)	$Ü_d$ /G (%)	E_d /N_{td} (%)	P_d (td)	$Ü_ö$ /G (%)	$E_ö$ /N_{td} (%)	$P_ö$ (td)	$Ü_a$ /G (%)	E_a /N_{td} (%)	P_a (td)	K/G (%)	B/N_{td} (%)	$P_ö$
1950	9,4	9,2	16,7	13,4	1,246	3,8	9,8	0,390	18,4	44,3	0,415	39,0	67,5	0,578	61,0	32,5	1,877
1951	10,0	7,5	16,1	13,5	1,193	3,7	10,1	0,369	17,1	43,1	0,397	37,0	66,7	0,554	63,0	33,3	1,892
1952	10,8	14,7	14,9	13,6	1,096	3,8	10,5	0,361	15,8	41,7	0,379	34,5	65,8	0,524	65,5	34,2	1,915
1953	12,9	16,0	13,2	13,5	0,978	4,0	11,2	0,358	14,8	40,2	0,368	31,8	64,9	0,490	68,2	35,1	1,943
1954	0,9	2,4	13,5	14,7	0,918	4,0	11,0	0,363	14,7	38,4	0,383	32,1	64,1	0,501	67,9	35,9	1,891
1955	6,4	6,1	14,9	14,3	1,042	4,3	10,2	0,420	17,0	38,7	0,439	36,1	63,2	0,571	63,9	36,8	1,736
1956	5,2	4,5	16,0	14,6	1,096	4,5	10,5	0,427	18,6	38,1	0,488	39,0	63,2	0,617	61,0	36,8	1,658
1957	9,4	10,8	15,4	12,0	1,283	4,4	10,0	0,443	18,4	38,5	0,478	38,2	60,5	0,631	61,8	39,5	1,564
1958	7,5	3,5	15,3	14,9	1,027	4,5	10,0	0,451	19,4	38,6	0,503	39,2	63,5	0,617	60,8	36,5	1,666
1959	8,1	8,7	17,3	14,8	1,169	4,4	9,8	0,451	18,8	39,2	0,480	40,5	63,8	0,634	59,5	36,2	1,644
1960	3,1	1,6	15,6	14,8	1,054	4,8	9,9	0,482	19,7	39,3	0,501	40,1	64,0	0,627	59,9	36,0	1,664
1961	3,2	−0,2	17,2	15,8	1,089	4,6	9,5	0,486	20,4	38,9	0,524	42,2	64,2	0,657	57,8	35,8	1,615
1962	6,7	7,2	16,8	15,8	1,063	4,6	9,3	0,489	19,8	39,4	0,503	41,2	64,5	0,639	58,8	35,5	1,656
1963	7,9	7,7	15,4	16,5	0,933	4,8	9,8	0,484	18,7	38,5	0,486	38,9	64,9	0,599	61,1	35,1	1,741
1964	7,8	7,9	15,8	16,7	0,946	4,9	9,8	0,499	18,8	38,6	0,487	39,5	65,1	0,607	60,5	34,9	1,734
1965	9,0	8,2	15,7	17,5	0,897	5,8	11,3	0,515	17,4	36,6	0,475	38,9	65,4	0,594	61,1	34,6	1,766

AÇIKLAMALAR: 1. sütun tarım dışı kesimin, 2. sütun ise sanayi,inşaat ve ulaştırma kollarının *sabit* üretim âmilleri fiatları ile gelirlerindeki (sırası ile G ve S'deki) yıllık artış oranlarını gösteriyor. Memurların, devlet kesimi işçilerinin ve özel kesim işçilerinin, bu üçünün toplamı olan emekçilerin ve tarım dışında emekçi olmayanların tarım dışı gelirden aldıkları paylar sırası ile $Ü_m$ /G, $Ü_d$ /G, $Ü_ö$ /G, $Ü_a$ /G ve K/G'dir. Aynı grupların tarım dışında 15-64 yaşlar arasında fiilen çalışan nüfusa (N_{td}) oranlarını aynı sıra ile E_m /N_{td}, E_d /N_{td}, $E_ö$ /N_{td}, E_a /N_{td}, B/N_{td} ifade ediyor. Birinci gruptaki oranların ikinci gruptaki oranlara bölünmesi parite oranlarını veriyor.

KAYNAKLAR: S ve G D.İ.E. yayınlarından; N_{td}, Dr. Korup'dan alınmıştır. Gruplara ait gelir ve çalışma nüfus rakamları için bk. TABLO: I'deki not. K = G − $Ü_a$, B = N_{td} − E_a.

TABLO III — ÇEŞİTLİ PARİTE ORANLARINDAKİ DEĞİŞMELER

	MİLLİ EKONOMİDEKİ ORANLAR				TARIM DIŞI KESİMDEKİ ORANLAR				
	P_m	P_d	$P_ö$	$P_ü$	$P_{m\,(td)}$	$P_{d\,(td)}$	$P_{ö\,(td)}$	$P_{ü\,(td)}$	P_B
1951	—	—	—	—	—	—	—	—	+
1952	—	—	—	—	—	—	—	—	+
1953	—	—	—	—	—	—	—	—	+
1954	+	+	+	+	—	+	+	+	—
1955	+	+	+	+	+	+	+	+	—
1956	—	—	+	+	+	+	+	+	—
1957	—	—	—	—	+	+	—	+	—
1958	—	—	—	—	—	+	+	—	+
1959	+	+	—	+	+	—	—	+	—
1960	—	+	+	—	—	+	+	—	+
1961	+	+	+	+	+	+	+	+	—
1962	—	—	—	—	—	+	—	—	+
1963	—	—	—	—	—	—	—	—	+
1964	+	+	+	+	+	+	+	+	—
1965	—	+	+	+	—	+	—	—	+

Bu çeşitli oranlardaki değişmelerin yönünü okuyucunun rahatça takip edebilmesi için TABLO III düzenlenmiştir. Herhangi bir parite oranında bir önceki yıla göre bir artma TABLO III'de + , azalma ise — olarak gösterilmiştir. Görüldüğü gibi bu tabloda oranlardaki değişmelerin sadece yönü gösterilip büyüklüğü gizleniyor; TABLO I ve II'deki bulguların çok basit ve eksik bir görüntüsü veriliyor, o kadar.

1950 - 1965 döneminin bölüşüm ilişkileri açısından değerlendirilmesine şimdi geçebiliriz.

IV

1) 1950 - 1965 dönemi içinde, bütün sektörleri kapsayan dört yıllık (1950-53) bir hızlı gelişme devresi, yine dört yıllık (1956-59) şiddetli bir enflasyon devresi ile üç gerileme veya durgunluk yılı (1954, 1960, 1961) mevcuttur. 1960 ve 1961 yılları tarım kesiminde meydana gelen durgunlukla birlikte 27 Mayıs'ın olağanüstü etkilerini de taşıyan yıllardır. Nihayet toplu iş sözleşmeleri düzenine geçiş devresi olan 1964 ve 1965 yılları özellikle bizim tahlilimiz bakımından önem taşıyan iki yıldır. Bu iki yıl içinde 600.000'den fazla işçinin ücretleri ve çalışma şartları ilk defa olarak yeni bir düzen getiren toplu iş sözleşmeleri tarafından tesbit edilmiştir. 1964 yılında bu rakam 436.762'dir.

(8). Bu yıla ait gelir dağılımı değişikliklerini toplu iş sozleşmeleri düzenine geçiş vakıasından soyutlayarak değerlendiremeyiz.

2) Bölüşüm ilişkileri açısından çeşitli emekçi gruplar arasında çıkar çatışması mı, yoksa kader ve çıkar birliği mi vardır? Farklı bir ifadeyle bir emekçi grup genel olarak gelir dağılımı içerisindeki durumunu diğer emekçi grupların aleyhine mi, yoksa emekçi olmayan tabaka ve sınıfların aleyhine mi düzeltebilir?

Elimizdeki bilgiler özellikle TABLO III, bizi bu konuda bir yargıya götürebilecek mahiyettedir. Memurların, devlet kesimi işçilerinin ve özel kesim işçilerinin milli ekonomi içindeki nisbi durumlarının göstergeleri olan P_m , P_d ve $P_ö$ oranları 1951-1965 dönemindeki 15 yılın 11'inde aynı yönde, 4'ünde ise birbirinden ayrılan yönlerde değişmişlerdir. Tarımdaki üretim dalgalanmaları tarım dışı kesimdeki bütün grupların bölüşüm oranlarını aynı yönde etkileyeceği için, karşılaştırmaları tarım dışına ait parite oranları ile yapmak; yani TABLO III'ün sağ yarısına bakmak gerekecektir. Bu halde dahi aynı sonuç çıkmaktadır: 15 yıllık dönemde tarım dışı kesime ait emekçi olmayanların parite oranları (P_B) memurların parite oranları ($P_{m\ (td)}$) ile ancak bir yılda, devlet kesimi işçilerininki ($P_{d\ (td)}$) ile beş, özel kesim işçilerinin ($P_{ö\ (td)}$) oranları ile ise sadece üç yılda aynı yönde değişmiştir. Buna karşılık tarım dışı kesme ait üç emekçi gurubunun parite oranları 15 yılın 8'inde aynı yönde değişmektedir.

Bu durumda, gelir dağılımını etkileyen iktisadi konjonktürün, iktisat politikası tedbirlerinin bütün emekçi gruplarını nisbi durumlarını esas itibariyle aynı yönde değiştirdiği; gelir dağılımı açısından emekçi gruplar arasında çıkar birliği; emekçi gruplarla emekçi olmayanlar arasında ise çıkar zıtlığı ilişkilerinin hâkim olduğu istatistiki olarak da belirmektedir. Ancak bu söylenen gelir dağılımındaki değişikliklerin yönü ile ilgilidir; değişikliklerin vüsatı konusunda aynı şey ileri sürülemez; grupların, iktisadi şartların gelir dağılımını bozucu etkilerine karşı direnme kabiliyetleri veya uygun şartlara intibak güçleri (maruz kaldıkları etkilerin yönü aynı olmakla birlikte) birbirinden farklıdır. Bunu biraz ileride gruplara ait trendleri incelerken göreceğiz.

3) Milli gelirin veya sektörel gelirlerin büyüme hızı ile gelir dağılımı arasında herhangi bir ilişki gözlenmekte midir? Farklı bir ifadeyle hızlı gelişme veya durgunluk yıllarında emekçi grupların nisbi durumları belli yönlerde mi değişmektedir?

Bu soruya cevap verirken elimizdeki serilerin kapsadığı bütün yıllar almaktansa, reel gelirlerin dönem ortalamasının çok üstünde bir hızla

(8) Işıklı, op. cit., s. 104

arttığı yıllara ait parite oranlarındaki değişmeleri, gelir artış oranlarının asgari veya negatif olduğu yıllarla karşılaştırmak daha anlamlı sonuçlara götürebilmektedir.

Karşılaştırmaları; milli gelirin yıllık artış oranları ile emekçilerin milli ekonomiye ait parite oranlarındaki ($P_{ü}$) yıllık değişmeler (TABLO IV - A); tarım dışı gelirin artış oranları ile emekçilerin tarım dışı kesime ait parite oranlarındaki ($P_{ü\ (td)}$) değişmeler (TABLO IV-B); ve nihayet tarım dışındaki temel üretim kollarındaki (sanayi, inşaat, ulaştırma) gelirin büyüme oranları ile işçi sınıfının tarım dışı kesime ait parite oranları $(d+\ \delta)\ (td)$ arasında (TABLO IV - C), yani üç ayrı tablo halinde yapıyoruz (9).

TABLO IV - A: MİLLİ GELİRİN BÜYÜME HIZI VE EMEKÇİLERİN PARİTE ORANINDAKİ DEĞİŞMELER

YILLAR	Δ Y/Y (%)	Δ $P_{ü}$
1951	15,4	— 0,233
1952	8,6	— 0,100
1953	11,2	— 0,143
1958	12,0	— 0,102
1954	— 9,5	+ 0,225
1960	2,2	— 0,053
1961	0,4	+ 0,132

Her üç tablo yukarda sorduğumuz soruyu esas olarak aynı yönde cevaplandırmaktadır: Üretimin yüksek bir hızla büyüdüğü yıllarda gelir dağılımı açısından emekçilerin nisbi durumu bozulma; durgunluk ve gerileme yıllarında ise düzelme eğilimi göstermektedir. Tablolar arasında bu konuda önemli bir fark olmamakla beraber sırf metodolojik açıdan bu sorunun cevaplandırılmasında hangi gelir (üretim) serilerindeki büyüme oranlarının incelenmesi gerektiğini kararlaştırmalıyız. İncelenen grupların dahil olmadığı bir sektörde meydana gelen bir dalgalanma, ceteris paribus o grubun toplam gelirden aldığı payı (dolayısıyla parite oranını) zıt yönde değiştirir. Örneğin, tarımsal üretimin milli gelirin büyüme hızından daha fazla arttığı yıllarda (ceteris paribus) tarım dışındaki emekçilerin (TABLO IV - A'da yansıtılan) milli ekonomi içindeki nisbi durumları bozulur; tarımsal üretimin milli gelirden daha düşük bir hızla arttığı yıllarda ise, yine ceteris paribus, emekçilerin

(9) Karşılaştırmalara her üç tabloda da sabit fiyatlarla büyüme oranlarının % 8,5 ve daha fazla olduğu yıllarla % 3,5 ve daha az olduğu yıllar esas alınmıştır.

TABLO IV - B : TARIM DIŞI KESİMİN BÜYÜME HIZI VE EMEKÇİLERİN PARİTE ORANINDAKİ DEĞİŞMELER

YILLAR	Δ G/G (%)	Δ $P_{ü\,(td)}$
1951	10,0	— 0,024
1952	10,8	— 0,030
1953	12,9	— 0,034
1957	9,4	+ 0,014
1965	9,0	— 0,013
1954	0,9	+ 0,011
1960	3,1	— 0,007
1961	3,2	+ 0,030

milli ekonomi içindeki nisbi durumları düzelir. TABLO IV - A'nın kapsadığı yıllar içinde 1951 yılı birinci hale; 1954, 1960 ve 1961 yılları ise ikinci hale örnektir. Ancak, matematiksel ve mantıki bir zorunluluktan ibaret olan böylesine bir ilişkinin tesbiti salt bölüşüm ilişkileri açısından pek az önemlidir; bu yüzden grupların dahil olmadığı kesimlerin (tarımın) tahlil dışı bırakılması gerekir. Tarım dışı kesimin büyüme hızı ile kesim içi parite oranlarını karşılaştıran TABLO IV - B'nin bu yüzden daha sıhhatli bir sonuca götürmesi beklenebilir.

Ancak tarım dışı kesimin bir bütün olarak ele alınmasında da yukardakini andıran bazı sakıncalar vardır. Tarım dışı kesimi meydana getiren faaliyet kollarından bazıları kesime ait gelirler toplamından önemli bir pay almakla birlikte emekçilerin küçük bir kısmını istihdam ederler. Serbest meslekler ve hizmetler; kısmen de ticaret ve mali teşebbüsler bunlardandır. Üstelik bu altkesimler, özellikle ticari ve mali gelirler, tarım dışı kesimin yıllık büyüme oranlarından genel olarak çok daha şiddetli oynamalar göstermektedir. Ticari gelirler, TABLO IV - B'de

TABLO IV - C : SANAYİ, İNŞAAT VE ULAŞTIRMA KOLLARINDAKİ BÜYÜME HIZI VE İŞÇİ SINIFININ PARİTE ORANI

YILLAR	Δ S/S (%)	Δ $P_{(d+ö)\,(td)}$
1952	14,7	— 0,017
1953	16,0	— 0,010
1957	10,8	— 0,003
1959	8,7	— 0,019
1954	2,4	+ 0,011
1958	3,5	+ 0,022
1960	1,6	+ 0,025
1961	— 0,2	+ 0,019

kapsanan yıllar içerisinde durgunluk yılları olan 1954, 1960 ve 1961'-de tarım dışı kesimden çok daha şiddetli bir gerileme; 1951'de ise kesim artış oranını çok aşan bir gelişme göstermiştir(10). Bu bakımdan yukarda tarım kesimini içeren bir karşılaştırma için ileri sürdüğümüz sakıncalar; emekçi grupların ihmal edilecek kadar az bir pay aldıkları serbest meslek gelirleri ve aşırı yıllık dalgalanmalara tabi ticari ve mali gelirler için de geçerlidir. Dar anlamıyla işçi sınıfının tümünü, kullandığımız istatistiklerden yaptığımız tanımlamaya göre ise işçi sınıfının büyük kısmını içeren üç ana üretim kolundaki büyüme hızları ile gelir dağılımındaki değişmeleri karşılaştıran TABLO IV - C'nin bulgularını bu yüzden tercih etmek yerinde olacaktır. Ne var ki, bu üç kesime ait istihdam serilerinin mevcut olmaması, karşılaştırmanın ancak tarım dışı kesime ait işçi sınıfının parite oranı ile yapılmasını mümkün kılıyor (11).

TABLO IV - C ise, diğer iki tablodan elde edilen sonuçları desteklemekte; bu sonuçları incelenen yıllar için istisnasız olarak pekiştirmektedir: Verimlilikte ve üretim hacminde sıçrama karakteri gösteren hızlı gelişme yıllarında işçi sınıfının reel geliri bu gelişmeye intibak edememekte; aşırı gelir artışları büyük ölçüde emekçi olmayan gruplara, işverenlere intikal etmektedir. Durgunluk yıllarında ise işçi sınıfı, ortalama reel ücretlerin normal seviyesinin (veya gelişme trendinin) altına düşürülmesine karşı başarılı bir direnç göstermektedir. Bu olguyu, ortalama reel ücretlerin seviyesini (ve trendini) belirleyen; devri dalgalanmaların etkisinden masun daha asli bir etkenin (örneğin işgücünün değerindeki gelişme trendi gibi asli bir değişkenin) varlığına delil olarak yorumlamak mümkündür (12).

---

(10) Ticari ve mali gelirlerin bu yıllara ait değişme oranları yüzde olarak sırası ile -10,5, -0,1, -0,2, + 17,6'dır.

(11) TABLO IV- C'deki karşılaştırmayı emekçilerin parite oranı ile yapmayışımız, memur gelirlerinin, yıllık reel büyüme oranlarında nisbi bir istikrar gözlenen bir değer alt-kesimde, devlet hizmetleri içinde, yer almasındandır. Üç temel üretim kolunda devlet hizmetlerini de katan bir karşılaştırma berhalde çok anlamlı olmayacaktı.

(12) Karşılaştırmayı 1951-1965 yıllarının tümünü kapsayacak şekilde genişletirsek, elde edilen sonuç değişmeyecektir. Üç temel faaliyet koluna ait yıllık büyüme hızının dönem ortalamasını aştığı beş yılın hepsinde (1952, 1953, 1957, 1959, 1965) işçi sınıfının parite oranı $(P_{(d+\delta)}/(td))$ düşmüş dönem ortalamasının altında kalan dokuz yılın altısında ise parite oranı yükselmiştir. Karşılaştırmayı biraz farklı bir açıdan yaparsak, üç temel faaliyet kolunun bir önceki yıla kıyasla büyüme hızının arttığı dokuz yılın yedisinde parite oranı düşmüş, büyüme hızının azaldığı altı yılın beşinde (1954,1956,1958,1960,1961) aynı oran yükselmiştir.

Ulaşılan bu sonuç ne kadar önemli olursa olsun gelir dağılımındaki değişmelerin mekanik bir şekilde tahminine cevaz vermemelidir. Bölüşüm ilişkilerindeki değişmeleri münhasıran kısa dönemli kantitatif tahlil araçları ile tahmine kalkışmak hatalı bir tutumdur. Örneğin, TABLO IV - A, IV - B ve IV - C'de yüksek gelişme hızı gösterdiği için yer alan ve değerlendirilen 1951 - 1953 yılları, bölüşüm ilişkileri bakımından çok daha önemli olan süratli bir sosyal bünye değişimini içeren yıllardır. Bu son olgunun dört başı mamur bir şekilde tahlili, salt büyüme oranlarından hareket eden bir bakış tarzından çok daha sağlam sonuçlara götürür.

4) Fiyat hareketleri ile gelir dağılımı, özellikle emekçilerin nisbi durumu arasında ne gibi bir ilişki vardır? Yurdumuzda iktisatçılar arasında yaygın dogmalardan biri enflâsyonun gelir dağılımını emekçi tabakalar aleyhine bozduğu tezidir. Elimizdeki veriler bu tezi doğrular mahiyette midir?

TABLO V, emekçilere ait parite oranlarının milli ekonomi ($P_{ü}$) ve tarım dışı kesim ($P_{ü\ (td)}$) içerisindeki yıllık değişmelerini toptan eşya fiyatları endeksinin yıllık değişme oranları ile karşılaştırıyor. Fiyat indekslerinde en yüksek artış oranları gösteren 6 yıl ile en düşük artış oranlarının kaydedildiği dört yıl alınmıştır.

Tablonun incelenmesi fiyat hareketleri ile gelir dağılımı arasında belirgin bir ilişkinin tesbitine imkân vermemektedir. 1956 - 1959 enflâsyon yılları emekçilerin nisbi durumunda milli ekonomi içerisinde hafif bir gerileme tarım dışı kesim içerisinde ise bir düzelme getiriyor.

TABLO V — FİYAT HAREKETLERİ VE EMEKÇİLERİN PARİTE ORANLARI

YILLAR	$\Delta\ I_f / I_f$	$\Delta\ P_{ü}$	$\Delta\ P_{ü\ (td)}$
1954	11,0	+ 0,225	+ 0,011
1956	16,8	+ 0,048	+ 0,046
1957	18,7	— 0,161	+ 0,014
1958	15,2	— 0,102	— 0,014
1959	19,5	+ 0,097	+ 0,017
1965	8,9	+ 0,045	— 0,013
1952	1,0	— 0,100	— 0,030
1953	2,0	— 0,143	— 0,034
1961	2,9	+ 0,132	+ 0,030
1964	— 0,7	+ 0,036	+ 0,008

Bu, enflâsyonist dönemin tarım dışında emekçi olmayan grupların aleyhine, belirli çiftçi grupların lehine işlediğini gösteren dolaylı bir delil kabul edilebilir. Fiyatların istikrar veya durgunluk gösterdiği yıllarda ise 1952 - 53 ile 1961, 1964'ün görüntüsü farklıdır.

Görülüyor ki elimizdeki veriler gelir dağılımındaki değişikliklerle fiyat hareketleri arasında yakın bir ilişki bulunmadığını ortaya koyuyor. Gelir dağılımında emekçiler lehine vaki değişmeler fiyat artışlarına katkıda bulunmakta ise, enflâsyonist bir süreç emekçilerin nisbi durumunun düzelmesine engel değildir; aksine geniş ölçüde bu düzelmenin bir sonucudur. Örneğin, memur maaşlarının 1959'da toplam olarak 1,3 milyar TL. artması, bu yılın enflâsyonist gelişimine önemli bir katkıda bulunmuş ve aynı zamanda emekçilerin nisbi durumunun düzelmesini de sağlamıştır. Gelir dağılımındaki değişmeleri fiyat hareketlerinden, enflâsyon veya deflâsyondan daha asli ve "reel" etkenlerle açıklama zorunluluğu böylece belirmektedir.

5) İncelediğimiz emekçi grupların gelir dağılımı açısından nisbi durumları gerek milli ekonomi gerekse tarım dışı kesim içerisinde 1950-1965 döneminde nasıl bir seyir göstermiştir? Çeşitli parite oranlarının 1950 - 1965 ve 1957 - 1965 dönemleri için trendlerini ayrı ayrı hesaplayarak bu soruyu cevaplandırmaya çalışacağız.

Tablo VI, çeşitli parite oranlarına ait ve 1950 - 1965, 1957 - 1965 dönemlerini kapsayan doğrusal trend denklemlerini göstermektedir. $P = a+b_t$ denkleminde t, tanımlanmış olan t = o yılına göre + veya — işaret alan yılı gösterir; a, parite oranının dönem ortalamasını, b ise trend doğrusunun eğimini verir. b için pozitif bir değer artan, negatif bir değer ise azalan bir trend anlamına gelir.

1950 - 1965 dönemini emekçi grupların nisbi durumlarında meydana gelen değişmeler açısından ikiye ayırmak mümkündür. Birinci dönem 1950 - 1956 yıllarını kapsıyor; bu yıllarda bütün emekçi grupların nisbi durumları muntazam ve paralel bir dalgalanma göstermiştir. Demokrat Parti iktidarının altın yılları olan 1951 - 1953'te bütün emekçi gruplarının nisbi durumlarında süratli bir bozulma gözlüyoruz. Bu yılların gelir dağılımı açısından şehirli burjuvazi ve büyük çiftçiler için de "altın yıllar" olduğu anlaşılıyor. Emekçiler 1954 - 55 ve kısmen de 1956 yılında nisbi durumlarını aynı hızla düzeltme imkânı bulmuştur. (13). 1956'dan sonra ise parite oranlarında bu mahiyette büyük dalga-

(13) Emekçilerin parite oranı **milli ekonomi** içerisinde 1950'deki değerini (1,931) hiç bir zaman bulmamıştır. Tarım dışı kesimde ise 1950 seviyesi 1956'da aşılmıştır.

TABLO VI — ÇEŞİTLİ PARİTE ORANLARININ TRENDLERİ

		1950 — 1965 (1957 için t = — 1, 1958 için t = + 1)	1957 — 1965 (1961 için t = 0)
MİLLİ EKONOMİ İÇİNDE	Memurlar	$P_m = 2{,}974 - 0{,}0431\ t$	$P_{m'} = 2{,}672 - 0{,}0263\ t$
	Devlet Kesimi işçileri	$P_d = 1{,}228 + 0{,}0044\ t$	$P_{d'} = 1{,}249 + 0{,}0191\ t$
	Özel Kesim işçileri	$P_ö = 1{,}282 + 0{,}0009\ t$	$P_{ö'} = 1{,}287 - 0{,}0046\ t$
	Emekçiler	$P_ü = 1{,}655 - 0{,}0053\ t$	$P_{ü'} = 1{,}618 - 0{,}009\ t$
TARIM DIŞI KESİMDE	Memurlar	$P_{m\,(td)} = 1{,}064 - 0{,}0061\ t$	$P_{m'\,(td)} = 1{,}051 - 0{,}0375\ t$
	Devlet Kesimi işçileri	$P_{d\,(td)} = 0{,}437 + 0{,}0054\ t$	$P_{d'\,(td)} = 0{,}478 + 0{,}0084\ t$
	Özel Kesim işçileri	$P_{ö\,(td)} = 0{,}457 + 0{,}0042\ t$	$P_{ö'\,(td)} = 0{,}493 - 0{,}0008\ t$
	Emekçiler	$P_{ü\,(td)} = 0{,}590 + 0{,}0033\ t$	$P_{ü'\,(td)} = 0{,}623 - 0{,}039\ t$
	Emekçi olmayanlar	$P_B = 1{,}748 - 0{,}0077\ t$	$P_{B'} = 1{,}672 + 0{,}02\ t$

lanmalar değil, yıllık oynamaların gerisinde asli etkenlerin hâkim olduğu gruplara ait eğilimler sezilebilmektedir. Böylece bölüşüm ilişkileri açısından 1950 - 53 yıllarının olağanüstü şartlarının yarattığı intibaksızlık hali bunları izleyen üç yıl içinde telâfi edilmiş ve tabir caizse DP'nin gelir dağılımı konjonktürü 1956'da devrini tamamlamıştır. Bu sebeple 1957 yılını gelir dağılımı bakımından "normal" bir başlangıç

TABLO VII — TARIM DIŞI KESİMDE ÇALIŞAN NÜFUSUN YAPISINDAKİ DEĞİŞMELER

Yıllar	Memurlar	Devlet Kesimi İşçileri	Özel Kesim İşçileri	İşçi Sınıfı	Emekçiler	Emekçi Olmayanlar
	%	%	%	%	%	%
1950-1953	13,5	10,4	42,3	52,7	66,2	33,8
1954-1957	13,9	10,4	38,5	48,9	62,8	37,2
1958-1961	15,1	9,8	39,0	48,8	63,9	36,1
1962-1965	16,6	10,1	38,3	48,4	65,0	35,0

yılı olarak almak ve 1957 - 1965 dönemi için ayrı bir trend tesbit etmek makul olmaktadır (14).

Bu ön açıklamalardan sonra incelenen dönemler içinde gelir dağılımının emekçi gruplar açısından nasıl değiştiğini araştırabiliriz. Tarım dışı kesimde çalışan nüfusun yapısındaki değişmeleri dörder yıllık ortalama oranlar halinde gösteren TABLO — VII bu kesimde yardımcı bir kaynak olarak kullanılacaktır.

a) Genel olarak emekçilerin nisbi durumu milli ekonomi içerisinde gerek 1950 - 1965, gerekse 1957 - 1965 yıllarında gerilemiş; bu eğilim dönemin ikinci yarısında hızlanmıştır. Milli ekonomi içerisinde emekçilere ait parite oranının azalan bir trend izlemesi normal bir gelişimdir. Son yıllarda milli ekonomi içinde emekçilere ait parite oranı 1,6; tarım dışı kesimde ise 0,6 civarındadır. Bunun taşıdığı anlam âşikârdır : Emekçilerin ortalama gelirleri, milli ortalamanın üstünde; tarım dışı kesimin ortalamasının ise altındadır. Tarım kesimi nisbi olarak daraldıkça, milli ekonomi içindeki bölüşüm oranları, tarım dışı kesimin bölüşüm oranlarına yaklaşacak; emekçilerin parite oranı 1'in altına düşecektir. Bu yönde bir gelişimi önleyecek tek şart, tarım dışı kesimde gelir dağılımının emekçiler lehine köklü bir şekilde değişmesi ve kesim içi parite oranının % 100'ü aşan bir sıçrama göstermesidir. Böyle bir gelişme ne ampirik olarak gözlenmekte, ne de teorik bakımdan (sınıf yapısında devrimci bir değişmenin meydana gelme hali dışında) mümkün görünmektedir. Bu durumda milli ekonomi içinde, tarımın daralmasına paralel olarak, tarım dışı emekçilerin parite oranlarında uzun dönemde azalma yapısal değişkenlere bağlı matematiksel bir zorunluluk addedilebilir. Şehirli emekçiler milli ekonomi içinde, ortalama gelir seviyesi bakımından taşıdıkları imtiyazlı durumu yitirecekler; aşağı

(14) Gerçekte, "Dr'nın gelir dağılımı konjonktürü" dediğimiz ara dönem muhtemelen 1949'un sonundan başlamaktadır. 1949'un parite oranlarının bilinmemesi 1950'deki değişikliğin tesbitine imkân vermiyor. Ne var ki 1950 yılı, hızlı gelişme sürecinin ilk ve milligelir seviyesi bakımından en yüksek artış kaydedilen yılıdır, Milli gelirin reel olarak %12,6 düştüğü, tarım dışı reel gelirlerin sabit kaldığı 1949 yılında ise emekçilerine parite oranlarının 1950'den de yüksek olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda emekçilerin nisbi durumu 1949'dan 1953'e kadar bozulmuş, 1956'da ise tarım dışı kesime ait parite oranı muhtemelen 1949'a yakın bir seviyeyi bulmuştur. 1950-1965 dönemini 1949'dan başlatabilse idik, yani gelir dağılımı konjonktürünün ilk yılına ait değişmeleri tesbit edebilse idik, ulaşacağımız sonuçlar daha anlamlı olacaktı. 1957 gibi normal bir yıldan başlayan bir ikinci trendin hesaplanması bu bakımdan da yararlıdır.

sınıfları meydana getiren en kalabalık kitle haline geleceklerdir. Zikrettiğimiz "matematiksel zorunluluk" sadece bu anlama gelmektedir. 1957'den sonra daha da belirgin hale gelen bu eğilimin gelecek yıllarda hızlanarak devam edeceği tahmin olunabilir.

Ancak yapısal bir gelişimin tabii sonucu olan bu eğilimi, emekçilerin tarım dışı kesime ait parite oranlarının trendi için de otomatik olarak geçerli göremeyiz. Bu kesime ait bölüşüm oranları, örneğin emekçilerle emekçi olmayanlara ait parite oranlarının karşılıklı seyri çok daha gerçek ve dolaysız bölüşüm ilişkilerinin ifadesi olmaktadır.

Dönemin tümü içinde (1950 - 1965) emekçilerin tarım dışı kesime ait parite oranı artan, emekçi olmayanlarınki ise azalan bir trend gösderiyor. Ancak 1957 - 1965 yılları arasında durum tersine dönmüştür; bu yıllarda emekçi olmayanların nisbi durumunda bariz bir düzelme, emekçilerin nisbi durumunda ise bir gerileme gözleniyor. Emekçilerin tarım kesimindeki gelir dağılımı açısından nisbi durumlarında meydana gelen değişmeleri belirleyen etkenleri ve gelecekteki muhtemel eğilimleri daha iyi kavrayabilmek için üç emekçi grubu ayrı ayrı incelemek gerekiyor. Bir bütün olarak emekçilerin gelir dağılımı bu üç gruba ait dağılımların bileşimidir. Ancak bu üç grubun incelenmesine girişmeden önce emekçilerin gelecekteki durumu üzerine etkili olacak bir genel yapısal etkene değinmekte fayda vardır:

1950 - 1965 döneminde tarımdan tarım dışı faaliyetlere, köyden kente insangücü akımının önemli bir kısmı tarım dışında emekçi olmayan gruplar tarafından emilmiştir. Dr. Korum'un rakamlarına göre 1950'de 529.000 kişi içeren bu grubun hacmi 1965'de 1.060.000 kişiye çıkmıştır. Grubun tarım dışı kesimde fiilen çalışanlar içinde oranı 1962 - 1965 yıllarında ortalama olarak % 35 olup, 1950 - 1953 yıllarının ortalamasını (% 32,5) aşmaktadır. Gerçi, emekçi olmayanların nisbi büyüklüğü maksimum noktasına % 39,5 ile 1957'de ulaşmış; ve bu yıldan itibaren muntazaman düşmüştür; ancak bu daralma mutlak rakamlarda önemli artışlara imkân verecek kadar ağır bir tempo ile olmuş ve dönemin son yılında dahi 1953'e ait oranın üstünde kalınmıştır.

Bu kalabalık "emekçi olmayanlar grubu" kimlerden meydana gelmektedir? İncelediğimiz gruplar içinde en karışık olanı şüphesiz ki, bu gruptur. "Emekçi olmayanlar", büyük ticaret ve sanayi burjuvazisini, küçük tüccar ve imalâtçıyı kapsadığı gibi, serbest meslek sahibi profesyonel grupları (doktor, avukat, mühendis), bağımsız çalışan çeşitli aracı ve hizmet gruplarını, kendisine ait üretim araçları üzerinde fiilen çalışan zanaat erbabını, esnafı ve hattâ seyyar satıcılar, işportacılar

gibi "lumpen proletarya"ya yakın unsurları da içermektedir. Tarımdaki küçük burjuvazinin servetini tamamen yitirmeden kente akmış unsurlarının bu heterojen grup içinde bir hayat sahası bulması mümkün olmaktadır (15).

Ancak bu son hususun anlamlı bir derecede mümkün olması; tarım dışında gerek mutlak, gerekse nisbi anlamda bu derecede geniş bir emekçi olmayanlar kitlesinin var olabilmesi 1950 - 1965 döneminde tarım dışı kesimde önemli bir sermaye temerküzü sürecinin meydana gelmemiş bulunması ile açıklanabilir. Dönemin ikinci yarısında böyle bir sürecin çok tedrici de olsa başladığına dair bazı hafif belirtiler vardır (16). Önümüzdeki yıllarda tarım dışı kesimde sermaye temerküz hızında belirgin bir artış meydana gelirse, halen çok geniş bir potansiyel işgücü yedeği saklamakta olan kalabalık "emekçi olmayanlar" grubu tabiatıyla süratli bir mülksüzleşme ve proleterleşme süreci içine girer; emekçi grupları geçmiş yıllara oranla çok daha geniş çapta besleyen bir kaynak haline gelir. Böyle bir gelişim sonunda hızla genişleyen emekçi grupların nisbi durumundaki (parite oranındaki) gerileme eğilimi kuvvetlenecektir. Bu biçimde bir yapısal değişme gerçekten meydana gelirse önümüzdeki yılların bölüşüm ilişkilerine biçim verecek en önemli etkenlerden biri olacaktır.

b) Emekçi gruplar içerisinde hem milli ekonomi içerisinde, hem de tarım dışı kesimde gelir dağılımı açısından nisbi durumları en fazla gerileyen grup memurlar olmuştur. Bu gerileme gerek 1950 - 1965 gerekse 1957 - 1965 dönemlerinde açıkça gözlenmektedir. Parite oranlarına göre, ortalama memur gelirleri 1950'de milli ortalamadan 4 misli fazla iken dönem sonunda bu rakam 2,5'in altına düşmüştür. Tarım dışı kesimde de aynı gelişme gözlenmektedir: 1950'de 1,2'yi aşan parite oranı, 1962'den sonra 0,9 civarına düşmüş; yani ortalama memur gelirleri tarım dısı kesime ait ortalamanın altına düşmüştür. Nisbi du-

(15) Bu yüzden tarım dışı kesimde emekçilerle emekçi olmayanlara ait parite oranlarının karşılıklı seyrini işçi-işveren bölüşüm ilişkilerindeki değişmelerin kemmi bir göstergesi sayma eğilimine kapılmamalıyız. İşveren durumundaki sanayi ve ticaret burjuvazisi bu milyonluk emekçi olmayanlar kitlesinin içinde küçük bir azınlıktan ibarettir. İşçi-işveren bölüşüm ilişkilerini bizim parite oranımızdan çok daha iyi yansıtabilecek bir gösterge endüstri için artık-değer oranı olabilirse de elimizdeki veriler bu sonuncu oranın seyrini tesbite imkân vermiyor. Artık-değer oranını tesbite yönelmiş bir teşebbüs için bk. Kenan Somer, "Resmi İstatistiklere Göre İmalât Sanayiinde Artı-Değer Oranı", FORUM, 1 Ekim 1968, ss. 4-6.

(16) Emekçi olmayan nüfusun oranında bütün tedriciliğine rağmen muntazam bir daralmanın başlaması ve çok sayıda kalitatif gözlem bu izlenimi doğuruyor.

rumları aynı hızla gerilemeyen işçilerle memurlar arasındaki fark incelenen 16 yıllık dönemde önemli derecede azalmıştır.

Memurlar, gelir ve istihdam seviyelerinin belirlenmesinde serbest bir işgücü piyasasının şartlarına en az tabi olan emekçi gruptur. Nisbi ekonomik durumu sürekli olarak gerileyen bir sosyal gruba katılma eğiliminin zayıflaması beklenirken, memurlar grubu tarım dışı kesimde nisbi olarak en fazla genişleyen grup olmuştur. İstatistiklerimizde devlet memuru olarak tanımlananların sayısı 1950'de 220.000 iken, 1965'te 534.000'e çıkmıştır. Tarım dışı kesimde çalışan nüfus içinde memurların oranı, diğer grupların aksine muntazaman ve hepsinden fazla artmıştır. (Bk. TABLO VII). İşgücü arzı yönünden bu artış, orta ve bazı yüksek öğretim kurumlarının devlet memuriyetinden başka hiçbir işte çalışmak için yetenek ve bilgiye sahip olmayan mezunlar vermesi ve şehirli orta sınıfların kol emeğini hakir gören ve sosyal prestij bakımından memuriyete hâlâ yüksek bir yer veren değerler sistemi ile açıklanabilir. İşgücü talebi açısından da devlet mekanizmasında bu derecede yüksek bir istihdam artışını gerektirecek gerçek ekonomik zorunlulukların mevcut olmadığı söylenebilir. Dönem süresince memur sayısındaki artışların (ortalama verimlilikte sağlanması gereken gelişme de dikkate alınırsa) kamu hizmetlerini aynı oranda ve gerçek anlamda geliştirdiğini ileri sürmek herhalde bir hayli güçtür.

Devlet hizmetlerinde rasyonel olmayan etkenlerin belirlediği bu yüksek istihdam hacmi, hükümetlerin milli gelir ve fiyat artışlarını izlemeyen bir düşük maaş politikası izleyebilmesini mümkün kılmıştır. Şüphesiz ki, belirli vasıfta işgücüne devlet mekanizması içinde âcil ihtiyaçlar belirdikçe, birkaç yıllık bir gecikme ile hükümetler özel mali statüler yaratarak tıkanıklıkları giderme yolunu tutmuşlardır. Yargıçlara, doktorlara, subaylara sağlanan tazminatlar ve 1954 - 1955'ten itibaren mühendislerin barem - içi memur statüsünden çıkarılması gibi. Ancak memurlar grubunun büyük kitlesi "vasıfsız" işgücünden meydana gelmektedir ve bunlar için esneklikten yoksun düşük bir maaş politikasından ayrılma yönünde bir ekonomik zorunluluk yoktur. Ancak bugüne kadar süregelen eğilim sonunda, memur ve işçilerin nisbi durumları arasında bir denge noktasına ergeç ulaşılacaktır; ortalama işçi gelirlerinin ortalama maaşları belli bir oranda aşması halinde devlet memuriyetine yönelimin başlıca itici gücü olan sosyal prestij etkeninin temelleri sarsılır. Böyle bir noktaya ulaşılıncaya kadar bugünkü eğilimin süregeleceğini ve geniş memurlar kitlesinin nisbi durumlarının süratle gerilemeye devam edeceğini ileri sürmek herhalde mümkündür.

c) Gerek 1950 - 1965 gerekse 1957 - 1965 yılları arasında nisbi durumlarını milli ekonomide ve tarım kesiminde düzeltmeyi başarmış yegâne emekçi grup **devlet kesimi işçileridir.** İktisadi devlet teşekküllerinde istihdam ve ücret seviyelerinin belirlenmesinde serbest bir işgücü piyasasının şartları ile bir arada gayri iktisadi, politik etkenlerin rol oynaması bu durumu açıklayabilir. Bir devlet işletmesi, istihdam ve ücret seviyesini serbest işgücü piyasasının belirleyeceği seviyelerin üzerinde tutmaktan ötürü kârlarını azamileştirme imkânından bilinçli olarak vazgeçmekte; hattâ zarar etmekte ise, bu durum daha üst seviyede bir iktisadi politika ile mümkün olmaktadır ; devlet işletmelerinin zararlarının ve finansman ihtiyaçlarının devlet bütçesine, yani genel vergi mükelleflerine yüklenmesi böyle bir yönetim tarzını mümkün kılmaktadır. Devlet teşebbüslerinin ücret, istihdam ve fiyatlarla ilgili kararlarına piyasa şartlarını hâkim kılma zorunluluğu kendisini kabul ettirirse, devlet kesimi işçilerinin nisbi durumlarını ileride koruyabilmeleri güçleşecektir.

d) Geleneksel bir kapitalist endüstrileşme sürecinde, şehirli işçi sınıfının nisbi durumunun düzelmesine engel olan başlıca etken, tarım kesiminde sürekli olarak endüstriye işgücü ihraç edebilecek bir yedek insangücü deposunun varlığıdır. Bu işgücü fazlasının, bir yandan sınırlı topraklardan taşan nüfus artışı, daha da önemlisi tarım kesimine kapitalist gelişimle birlikte giren modern teknolojinin meydana getirdiği mülksüzleştirme sonunda kentlere akımı (tarım dışındaki zanaatler ve bağımsız faaliyet kollarında bir ikinci mülksüzleşme süreci ile de desteklenerek) endüstrileşme temposunun gerektirdiği normal işgücü ihtiyacını aşan bir düzeyde kalabildikçe ortalama ücretler devamlı baskı altında kalır; işgücü bolluğu, sınai teknolojiye yoğun emeğe dayanan ilkel bir biçimi hâkim kılar; vasıflı işçi gruplarının çok sınırlı bir hacimde kalmasına sebep olur. Bu durumda işçi sınıfı, serbest piyasa şartları altında, nisbi durumunu diğer sınıflar aleyhine düzeltme imkânlarından geniş ölçüde yoksundur. Bu imkân, çok daha ileri bir gelişme düzeyinde, kapitalist üretimin dışındaki işgücü fazlaları ve insan depoları tüketildikten sonra doğar. Ancak bu zaman da sistem, yedek insangücü kitlesini, emekten tasarruf eden yeni teknolojilere sürekli geçişler yaparak; devri dalgalanmalarla ve denge halini tamistihdamın altında tutma eğilimi ile yaratma yolları arar.

Ana özelliklerini kabaca çizdiğimiz bu modelde zikredilen işçi sınıfına kullandığımız verilere en ziyade uyan grup, serbest işgücü piyasası şartlarının etkisine en çok açık olan **özel kesim işçileridir.** Parite

oranlarının trendi incelenirse hem milli ekonomi içerisinde, hem tarım dışında özel kesim işçilerinin nisbi durumunun 1950 - 1965 döneminde düzeldiği; bir nisbi gerileme eğiliminin ancak 1957'den sonraki yıllarda hâkim olmaya başladığı ortaya çıkmaktadır.

Gelir dağılımı açısından bir gerileme eğiliminin dönemin ancak ikinci yarısında belirmesi ve dönemin tümüne hâkim olmayışı, Türk ekonomisine geleneksel bir kapitalist gelişimin hâkim olmayışı ile açıklanabilir. Gerçekten, tarım dışı kesimde çalışan nüfusun yapısındaki değişmeleri incelersek (TABLO VII), bir bütün olarak işçi sınıfının (ve daha da belirgin olarak özel kesim işçilerinin) nisbi olarak daralmakta olduğunu görürüz. 1950 - 1953 yıllarında tarım dışında çalışan nüfusun ortalama olarak % 52,7'sini meydana getiren işçilerin oranı 1962 - 65 yıllarında ortalama olarak % 48,4'e, düşmüştür. Türkiye'de tarım kesiminin daralmasına paralel olarak bir şehirleşme mevcuttur; ancak bu gelişim aynı hızla bir kapitalistleşme ve geniş kitleler açısından proleterleşme ile birlikte olmamıştır. Meseleye faal nüfus açısından değil de sektörlerin gelişme hızları açısından bakarsak, gerçek anlamda işçi sınıfını istihdam eden temel faaliyet kollarındaki (sanayi, madencilik, ulaştırma, inşaat) reel gelişme hızının tarım dışı kesime ait ortalama büyüme hızının altında kaldığı görülür.

Tarım dışı kesime yönelen nüfus akımının birinci plânda işçi sınıfını beslemediği, kapitalist bir endüstrileşmenin henüz fazla belirgin olmadığı 1950 - 1965 döneminde özel kesim işçilerinin nisbi durumunda **a priori** olarak beklenebilecek gerilemenin meydana gelmemesi tabiidir. Buna karşılık dönemin ikinci yarısında gelir dağılımının aynı grup aleyhine dönmeye başlaması da yeni bir eğilimin başlangıcı olabilir.

Gelir dağılımında 1957 - 1965 yıllarında özel kesim işçileri için ortaya çıkan gerileme eğiliminin tablolarımızda görünenden daha kuvvetli bir trendin etkisini taşıdığı söylenebilir. "Daha kuvvetli" diyoruz zira 1957 - 1965 dönemine hâkim bölüşüm eğilimini kısmen bozan iki yıl vardır: 1961 ve 1964 yılları. 1961 yılı ticari ve sınai kârların 27 Mayıs sonrasının etkisi ile bir durgunluk, hattâ gerileme gösterdiği olağanüstü bir yıldır. Toplam istihdam hacmindeki durgunluğa rağmen ücret ödemelerinde % 12 oranında bir artış gerçekleşmiş; fakat aynı yıl ticari ve mali gelirlerde **cari fiyatlarla artış** % 1'in altında kalmıştır. Bu olağanüstü şartlar altında 1961 yılı işçi sınıfının nisbi durumunda belirgin bir düzelme sağlamıştır. 1964 yılı ise toplu sözleşme düzeninin ilk yaygın uygulama yılı olup 436.000 işçi bu yeni düzenin kapsamına girmiştir. Toplu sözleşmeler düzeni işçi ücretlerinin reel gelişme

eğilimini hızlandıracak mıdır; yoksa işçi ücretlerinde bir defaya mahsus bir sıçrama; daha yüksek bir plâtforma geçiş sağladıktan sonra hâkim bölüşüm eğiliminin süregelmesini önleyecek midir? 1964'ten sonraki iki yıla ait rakamlar birinci ihtimale kuvvet kazandırıyor: 1965 yılında işçi sınıfının tarım dışı kesime ait parite oranı 0,490'dan 0,484'e düşmüştür. Bu incelemenin kapsamı dışında kalan 1966 yılında ise Dr. Işıklı'nın hesaplarına göre (17) sabit fiyatlara indirgenmiş ortalama ücretler % 3,9 artarak per capita G.S.M.H.'nın sabit fiyatlarla artış oranı olan % 7'nin gerisinde kalmış, boylece işçilerin nismi durumundaki gerileme devam etmiştir.

Kanımızca Türk ekonomisi 1950'den sonraki gelişimiyle, serbest mesleklerin, küçük aracı faaliyetlerin, işçi istihdamının çok sınırlı olduğu hizmet kollarının, devlet memuriyetinin aşırı derecede genişlediği çarpık bir görünüş kazanmıştır. Marxist terminolojiye göre üretim dahi sayılmayan bütün bu faaliyet kollarının anormal şişkinliği ve Türk ekonomisinin aynı yönde gelişimi devam ederse ülkemizde gelir dağılımının, özellikle işçi sınıfının nisbi durumunun seyri üzerindeki tahminler geleneksel kapitalist endüstrileşme modeline dayandırılamayacaktır. Aksi ihtimal gerçekleşirse, yani Türkiye tarımdaki ve tarım dışında "üretken" olmayan insangücü yedeklerini sermaye toplanmasına bağlı bir mülksüzleşme süreci içinde öncelikle endüstriye yöneltirse geleneksel modelin işleyişine göre, işçi sınıfı süratle genişlerken gelir dağılımı açısından nisbi durumu gerileyecektir; ta ki gerek tarımda, gerekse tarım dışında zikredilen insan gücü yedekleri tüketilerek olgun bir kapitalizme has yeni bir bölüşüm modelinin sartları gerçekleşsin.

V

Tarım dışındaki sosyal grupların 1950 - 1965 döneminde nisbi durumlarında meydana gelen değişmelerle ilgili bulgularımızı özet halinde tekrarlayalım: Bir bütün olarak emekçi grupların milli ekonomi içindeki nisbi durumları 1950 - 1965 döneminde gerilemiştir; bu gerileme 1957 - 1965 yılları arasında hızlanmıştır. Öncelikle yapısal etkenlere bağlı olan milli ekonomi içerisindeki gerilemenin önümüzdeki yıllarda bütün emekçi gruplar için ayrı ayrı süregeleceği tahmin edilebilir. Emekçilerin tarım dışı kesimdeki nisbi durumları ise 1950 - 1965 ara-

(17) Işıklı, op.cit., s. 138

sında düzelmekte ise de bu düzelme dönemin birinci yarısından gelmektedir. 1957 - 1965 arasında emekçilerin tarım dışındaki nisbi durumunda bir bozulma eğilimi ağır basmaktadır.

Çeşitli grupları ayırırsak, memurların nisbi durumunun sürekli olarak bozulduğu, devlet kesimi işçilerinin ilerlediği, özel kesim işçilerinde bir nisbi gerilemenin ancak 1957'den sonra başladığı görülmektedir.

Ancak burada cevaplandırılması gereken bir soru karşımıza çıkmaktadır: Bölüşüm ilişkileri, gelir dağılımı ve bizim burada **parite oranı** ile ifade ettiğimiz "nisbi ekonomik durumlar", emekçi sınıflar için ne kadar önemlidir? Bütün bu bilimsel kategoriler ve istatistiki bulgular aynı zamanda incelenen grupların sosyal bilinçlerindeki gerçek bir kavrayışın ve tezahürün yansımaları mıdır; yoksa bu gruplar için sübjektif olarak hiçbir anlam taşımayan ve bu yüzden sadece iktisatçıların ve aydınların fikri spekülâsyonlarına malzeme sağlayan soyut kavramlar mıdır?

Bu soru, gelir dağılımı meseleleri üzerinde düşünmeye ve konuşmaya alışmış iktisatçılara ilk anda görünebileceği kadar abes değildir. Bir emekçi grubun gelir dağılımı açısından nisbi durumunun bozulması, **reel gelir seviyesinin**, dolayısıyla hayat standardının yükselmesi ile aynı zamanda meydana geliyorsa, böyle bir gelişmeyi sözü geçen sosyal grup nasıl değerlendirecektir? 1950 - 1965 yılları yukarıda açıklanan gelir dağılımı değişikliklerinin yanısıra, emekçi grupların ortalama reel gelir seviyelerinde ve hayat standartlarında, küçümsenmeyecek bir yükselmenin de gerçekleştiği bir dönemdir; milli gelirin büyüme hızının döneme ait ortalaması böyle bir yükselmeyi mümkün kılacak büyüklüktedir. Gelir dağılımındaki aleyhte gelişmelerin mutlak gelir seviyesini azaltmadığı böyle bir süreçte emekçi gruplar içinde bulundukları durumu sadece reel gelirlerinin mutlak büyüklüğünde vaki değişmeler açısından değerlendirmezler mi? "Hayat standardı" denen şeyin geniş yığınlarca kavranması kolay ve dolaysız olur; zira bu bilimsel bir kategori olmaktan çok günlük hayatın objektif bir gerçeğidir. Gelir dağılımı ise karmaşık sosyal ilişkilerin bir özet (ve çoğu kere istatistiki) bir yankısı olan bilimsel bir kategoridir; bu yüzden kavranması dolaysız olamaz, ayrı bir fikri çabaya ihtiyaç gösterir (18).

---

(18) Nitekim Türkiye'de siyasi edebiyatta gelir dağılımının yoksul sınıflar aleyhine dönüşmekte olması sadece "zenginin daha da zenginleştiği, fakirin ise gittikçe daha fakirleştiği" bir hal olarak anlaşılmaktadır. Böyle bir hal şüphesiz ki gelir dağılımının fakirler aleyhine değişmesi anlamına gelir. Ne var ki sosyal gruplar ve uzun bir dönem alınırsa bu, gerçekçi

Bu durumda herhangi bir emekçi grubun gelir dağılımına, dolayısıyla bölüşüm ilişkilerine karşı duyarlılık derecesini sınıf bilincinin kaba bir göstergesi saymak hatalı olmaz. İşte bu bilinç seviyesi bakımından, nisbi ekonomik durumlarındaki değişmelere karşı gösterdikleri duyarlılık derecesi bakımından, tarım dışındaki emekçileri farklılık gösteren alt gruplara bölmek mümkündür. Burada istatistiki verilerin bizi şimdiye kadar zorladığı üçlü gruplamayı, yani memurlar, devlet kesimi işçileri, özel kesim işçileri ayrımını terketmemiz zorunlu oluyor.

Herhangi bir anda, örneğin 1965 Türkiye'sinde, tarım dışındaki emekçileri sosyal kökenleri (menşeleri) bakımından üç gruba ayırmak mümkündür. Bu üç grubun gelir dağılımındaki değişikliklere karşı tavırları farklı olacaktır.

Birinci grup dünün köylüleri, bugünün işçileridir. Kısmen nüfus artışının, kısmen tarım kesimindeki sermaye ve toprak temerküzünün sonucunda meydana gelen bir mülksüzleşme sürecinin topraktan koparıp kente sürdüğü insanlardır. Şehirli işçi sınıfına katılmayı başardıkları andan itibaren bu grubun gelirlerinde bir sıçrama meydana gelmiş olacaktır. Ortalama vasıfsız işçi gelirlerinin ortalama topraksız ve az topraklı köylü gelirlerinden yüksek olması bu sıçramayı sağlar. Bu sıçramanın gerçek görüntüsü, zorunlu tüketimin (yiyecek, giyecek) kalitesinde ve çeşitliliğinde bir yükselme, sağlık ve eğitim imkânlarının genişlemesi ve yeni tüketim türlerine geçiştir. Madalyonun öteki yüzü ise içine girdikleri yeni hayat tarzıyla birlikte değerler sisteminde meydana gelen sarsıntı, günlük hayatta farklı ve daha büyük bir boyut kazanan güvensizlik duygusu ve bunun en büyük etkeni olan işsizliktir (19) Ancak ekonominin genişleme hızı bugün değilse bile yarın iş bulabilmelerini, buldukları işin devamlı olmasını sağladığı sürece, köy hayatına kıyasla hayat standartlarında gerçekleşen sıçrama, bu emekçi grubu düzenden hoşnut, siyasi bakımdan tutucu olmaya yöneltir. Dolayısıyla yaşama şartlarını başka sınıflarla değil kendi geçmişleriyle karşılaştırmaya eğilim gösterirler; esasen, yeni katıldıkları işçi sınıfının nisbi durumundaki değişmelere değil, reel gelir seviyelerindeki mutlak

---

bir tablo değildir. Aynı terimlerle ifade edersek, gelir dağılımının yoksul sınıflar aleyhine dönüştüğü bir süreç Türkiye'de (tarım dışı kesim için): "hem zengin hem de fakirin zenginleştiği, ancak zenginin daha yüksek bir hızla zenginleştiği" bir hal olarak açıklanabilir. Tarımda ise (özellikle mülksüzleşmenin sonucunda) hayat standardında **mutlak** bir gerilemeye uğramakta olan grupların varolması kuvvetle muhtemeldir.

(19) Kullandığımız istatistiklerin, fiilen çalışan nüfusu kapsadığı ve bu yüzden işsizleri tahlil dışı bırakmak gibi bir eksiklik taşıdığını burada belirtelim.

değişmelere karşı ilgili olacaklardır. Gelir dağılımı şimdilik onlara yabancı bir konudur.

İkinci grup, şehirli emekçilerin bir diğer "genç" kesiminden meydana gelir. Bunlar dünün küçük burjuvaları; esnaf, zanaatkâr, serbest meslek erbabı olup tarım dışı kesimdeki sermaye toplanmasının sonucunda meydana gelen farklı bir mülksüzleşme süreci sonunda emekçi tabakalara katılmışlardır. Bilgi, eğitim, intibak ve kişisel temaslar bakımından üstünlükleri ve üstelik fiziki emeğe karşı geleneksel olumsuz tutumları bu grubun en ziyade hizmetlerde ve devlet memuriyetinde yer almasına sebep olur. Buna rağmen bu sınıf değiştirme olgusu ekonomik durumlarında ve (yüksek öğrenimin gerektiği memurluklara geçiş halleri dışında) sosyal statülerinde bir gerileme anlamına gelir. Bu sebeple diğer sınıfların ekonomik durumlarındaki değişmelere karşı duyarlı olmaları, kendi nisbi ekonomik durumlarındaki düzelme ve bozulmaları, kısacası gelir dağılımındaki değişmeleri süratle kavrayabilmeleri beklenir. Ancak bu duyarlılık düne karşı duyulan bilinç-altı özlemle kaynaştığı sürece ilerici bir mahiyet taşımaktan uzak kalır.

Emekçilerin üçüncü grubu, işçi sınıfının (ve memurların) nisbeten eski unsurlarıdır; bunlar ikinci (veya daha eski) kuşak emekçileridir. Özellikle endüstride yer alanlar, daha vasıflı işçileri meydana getirir; ancak genel teknolojik gerilik, vasıflı işgücünün inhisarcı bir ayrıcalık taşımasına da engeldir; bu yüzden bu grubun reel ücretleri işçi sınıfına diğer iki gruptan gelen sürekli katılmalar yüzünden sürekli baskı altındadır. Bu sebeple bu grubun bu türden yeni katılmalara karşı olumsuz, dolayısıyla bir anlamda tutucu bir tavır göstermesi beklenebilir. Türkiye'de bu tutuculuk, sendika hareketinin tabii öncüsü olan bu grubun yozlaşmaya eğilimli bir sendikalizme yönelmesi şeklinde belirmiştir. Ancak ne kadar yozlaşma tohumları taşırsa taşısın incelenen dönemin son yıllarında çalışma hayatına toplu sözleşme ve grev kurumlarının girmesi, diğer sınıfların, özellikle işverenlerin ekonomik durumlarındaki değişmelere karşı bu grupta esasen mevcut olan duyarlılığı artırmıştır : Ücretlerle kârların karşılaştırılması herhangi bir toplu pazarlığın asli bir unsurudur. Bu yüzden bu grubun bölüşüm ilişkilerine ve gelir dağılımına karşı gittikçe artan bir ilgi göstermesi tabiidir.

Şimdiye kadar incelediğimiz ve sosyal kökenleri bakımından farklılık gösteren bu üç emekçi grubun, istatistiklerden elde edilen diğer üçlü gruplama (memurlar, devlet kesimi işçileri, özel kesim işçileri) içerisinde kapladıkları yeri ayırabilir miyiz? İstatistiki kategoriler, teorik bir tahlilin gerektirdiği bilimsel kategorilerle nadiren özdeşlik gösterir-

ler ve bu, bilimsel araştırmanın güçlüklerinden biridir. Ancak burada son derecede cesurane bir faraziye ile bu iki gruplamayı birbirine bağlamaya kalkışacağız. Böylece memurlara, özel kesim ve devlet kesimi işçilerine ait istatistiki verileri; şehirli küçük burjuva ve köylü kaynaklı emekçilerle, işçi sınıfının nisbeten eski unsurlarının nisbi durumlarındaki değişmelerin göstergeleri olarak yorumlamak yoluna gideceğiz. Böylece gerçekçilikten fedakârlık yaparak tahlilimize biçimsel bir mükemmellik vermiş oluyoruz.

Türkiye'de devlet memurlarının esas olarak kendi içinden beslenen, fakat sayısal artışını büyük ölçüde profesyonel serbest meslek sahiplerinden ve kısmen de küçük burjuvazinin diğer unsurlarından sağlayan bir tabaka olduğu farzedilebilir. (Devlet memurlarının aşağı gruplarına işçi ve köylü menşeli katılmalar da vardır.) Bu durumda memur tabakasının kısmen eski (ikinci veya daha eski kuşaktan) memur unsurlardan, kısmen de şehirli küçük burjuvazinin emekçilere katılan unsurlarından meydana geldiği faraziyesi yapılabilir. Dolayısıyla mülksüzleşen küçük burjuvazinin nisbi durumundaki değişmelerin bir göstergesini memurlara ait bulgularda arayabiliriz.

Devlet işletmeleri Türkiye'deki en eski, en büyük boyutlu ve en ileri teknikli sanayi tesislerini meydana getirirler. Bu olgu ve ötedenberi, (madencilik gibi bazı istisnalar dışında) iş kanununun ve sosyal güvenlik mevzuatının devlet kesiminde özel teşebbüslere kıyasla daha titizlikle uygulanmakta olması, vasıflı ve yetişkin "eski" işçilerin daha ziyade devlet kesiminde yerleşmiş olması sonucunu doğurmuş olsa gerektir. Ayrıca, işgücü piyasasının şartlarına tamamen bağlı olmaması yüzünden istihdamın devlet işletmelerinde özel teşebbüsten daha istikrarlı ve teminatlı bulunduğunu; bu yüzden devlet kesiminde işçi devir hızının, özel kesimden düşük olduğunu kabul etmek mümkündür. Bu yüzden işçi sınıfının eski unsurlarının nisbi ekonomik durumlarında vaki değişmelerin, devlet kesimi işçilerine ait bulgularda yansıdığını farzedebiliriz.

Nihayet daha genç, daha küçük boyutlu ve teknolojik bakımdan daha geri olan özel endüstri ve hizmetler kesiminin işçi sınıfının köyden beslenen genç unsurlarını istihdam etmiş olduğu farzedilebilir. Özel kesim işçilerine ait bulgularımızı, böylece köylü kökenli, nisbeten vasıfsız emekçi grubun nisbi durumundaki değişmelerin bir göstergesi addedebiliriz.

Bu yeni sınıflama açısından emekçi grupların nisbi durumları 1950-1965 arasında nasıl değişmiştir? Daha önceki istatistiki bulgularımızı (parite oranlarındaki değişmeleri) şimdi de bu yönden değerlendirelim.

Emekçilerin küçük burjuvaziden beslenen unsurları (memurlar) 1950 - 1965 döneminde nisbi durumları bakımından en büyük kayba uğrayan emekçi tabakayı teşkil etmektedir. Bizatihi sınıf değiştirmeden doğan hoşnutsuzluğa gelir dağılımındaki bozulma eklenince sözü edilen emekçi grup kentlerdeki sosyal huzursuzlukların başlıca kaynağı haline gelmektedir. 27 Mayıs hareketi ile sonuçlanan kaynaşmalar ve 27 Mayıs'tan sonraki ilerici siyasi hareketlerin en geniş desteği (gerek siyasi partiler, gerekse öğrenci hareketleri ile olsun) bu sosyal gruba yakın çevrelerden bulması; Türkiye'de küçük burjuva karakterli bir sol hareketin gelişmekte olması, bu olgunun (tarihi etkenlerin yanısıra) sosyal hayattaki sonuçları addedilebilir.

İşçi sınıfının "eski" unsurları (devlet kesiminde çalıştıkları ölçüde) nisbi durumlarını dönem boyunca düzeltmeyi başarmışlardır; siyasi iktidarlar, bünyesinde radikal bir bilinçlenmenin tohumlarını taşıyan bu grubu hem mutlak hem de nisbi bakımdan tatmin edebilecek bir iktisadi ve sosyal politika izleyebilme imkânı bulmuşlardır. Gayri iktisadi bir devlet işletmeciliği sayesinde mümkün olan bu gelişimin sosyal hayattaki sonuçları, sendikal hareketin, özellikle devlet kesimi sendikalarının tutucu karakterinde ve 27 Mayıs'tan sonraki sol akımların işçi sınıfının en köklü ve eski unsurlarını temsil eden çevrelerde bir türlü gelişememiş olmasında belirmektedir.

İşçi sınıfının köylü kökenli unsurları ise 1950-1956 arasında nisbi durumlarını bir miktar düzeltmiş; esasen istihdam seviyesi ve mutlak gelirdeki artışa karşı duyarlı oldukları için Demokrat Parti iktidarının gecekondu semtlerindeki kitlevi desteğini sağlamışlardır. 1957 - 1965 arasında nisbi durumları gerilemiş olmakla beraber gelir dağılımındaki değişmelere karşı duyarsız oluşları siyasi eğilimlerinde önemli yeniliklere sebep olmamıştır. Ancak bu grubun nisbeten eski unsurlarında yeni bir bilinçlenmenin ilk belirtileri son yıllarda gözlenmektedir. Militan sendikacılığın özel kesimin nisbeten gelişmiş iş kollarında doğmakta olması; özellikle İstanbul'da özel ve yabancı sermayeli bazı işyerlerinde son birkaç yıldır meydana gelen patlamalar bu yeni gelişime ait örnekler addedilebilir.

VI

Bu konuda kullandığımız verilerin kaynağını teşkil eden Dr. Korum'un araştırmalarındaki hesaplama tarzlarının tartışılmasına ve değerlendirilmesine kalkışmayacağımızı yukarıda belirtmiş idik. Ancak burada kısaca, kaynakların elverişsizliği sebebiyle Dr. Korum'un, özel

kesim işçilerinin gerek sayılarını, gerekse toplam gelirlerini gerçekte olduğundan daha yüksek tahmine mecbur kaldığına işaret edelim. Tarım dışı kesimde aile içinde ücretsiz çalışanların ve bilinmeyenlerin hepsi özel kesim işçilerine atfolunmuş (20) ve sigortasız özel kesim işçilerinin gerek ortalama ücretleri, gerekse yıllık çalışma süreleri sigortalı özel kesim işçileri ile aynı farzedilmiştir (21). Bu iki faraziye ile özel kesim işçilerinin gelirleri ve sayıları yüksek tahmin edilmiş oluyor. Ancak biz mutlak seviyelerden ziyade trendlerle uğraştığımız için bu hesaplama tarzından doğan bozucu etkilerin pek de önemli olmaması mümkündür.

Kullanılan kaynakların mahiyetinden gelen bir başka yanıltıcı etki ise daha da önemlidir. Resmi istatistiklerden çıkarılan gelir tipleri ve sosyal gruplar; teorik bir tahlilin anladığı safiyetteki sosyal gruplarla özdeşlik göstermez. Bizim memurlar olarak yorumladığımız maaşlı grubun içinde sosyolojik anlamda işçi sınıfına dahil çok sayıda kişi vardır. Keza, İşçi Sigortalarına dahil olan çok sayıda hekim, mühendis, avukat (hatta aynı anda serbest meslek icra etseler dahi) sırf hukuki ve biçimsel statüleri yüzünden devlet kesimi veya özel kesim işçileri arasında görünmektedir. Sosyolojik karakterleri bakımından işçi sınıfından ayrı olan ve ortalama gelirleri ortalama işçi ücretlerini önemli derecede aşan böyle bir alt grubun varlığı, istatistiki serilerimizde devlet ve özel kesim işçileri olarak görünen grubun işçi sınıfını gerçek anlamda ve tamamen temsil etmesine engel olmaktadır.

Ayrıca bu etken işçi sınıfının nisbi durumundaki değişme trendini de bozacak niteliktedir. Yüksek eğitimden geçmiş işgücüne ait arz-talep şartları, kol işçilerine ait piyasa şartlarından farklıdır ve bu yüzden istihdam ve gelir seviyelerindeki gelişim eğilimleri bu iki grup için farklı ilkelere tabi olacaktır. Trendi etkileyen bundan da önemli bir diğer olgu vardır: Sözünü ettiğimiz yüksek vasıflı, yetişkin personelin İşçi Sigortalarına alınması ve hukuken işçi statüsüne girmesi 1954 - 1955 yıllarında başlamıştır. Dolayısıyla bu yıllardan itibaren işçi gelirlerinde ve işçi sayısında tamamen zahiri bir artış meydana getirmektedirler. 1954'ten önceki yılları, sözü edilen katılmaların geniş ölçüde meydana geldiği yıllarla karşılaştırırken bu zahiri artış bertaraf edilemediği için trend bozulmaktadır.

(1969)

(20) Korum, op.cit., s.4
(21) İbid., s. 5

TÜRKİYE TARIMININ 1960'LARDAKİ YAPISI İLE İLGİLİ BAZI GÖZLEMLER

G İ R İ Ş
I

Türkiye tarımının 1960'lardaki yapısını konu alan bu araştırma üç kesimden oluşuyor (*). Birinci olarak, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarının sonuçlarına göre iki sayım arasında tarımsal yapıda meydana gelen değişmeler inceleniyor. Burada, birçok araştırıcı tarafından ele alınmış bulunan, üretimin hacminde ve yapısında, tarım kesimince kullanılan girdilerde meydana gelen değişmelerden ziyade, toprak temerküzünde, arazilerin işletme ve tasarruf biçimlerinde gözlenen değişiklikler üzerinde duruluyor. 1963 Sayımının sonuçları sadece Türkiye için verildiğinden, incelediğimiz yönleriyle yapısal değişmeyi iller düzeyinde izlemek imkânından yoksunuz. Bu kesimde yaptığımız, esas olarak, iki Tarım Sayımı arasındaki bir karşılaştırmadır.

Araştırmanın daha sonraki kesimleri, değişmeyi değil; incelenen dönemin içindeki, daha doğrusu sonlarındaki durumu tesbit etmeyi amaç almıştır. İkinci kesim, bu tesbiti, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına, kısmen de Köy Envanter Etüdlerine dayanarak arazinin işletme ve mülkiyet biçimleri ve dolayısıyla üretim ilişkileri açısından yapmaya teşebbüs ediyor. Burada, Türkiye düzeyindeki verileri aşarak illere inmek mümkün oluyor.

---

* Bu çalışma boyunca, çeşitli bakımlardan yardımlarını esirgememiş olan, DİE'n den sayın Hikmet Gürsoy'a, Hacettepe Üniversitesi'nden Dr. Serim Timur ve Dr. Aydın Köksal'a, SBF'nden Dr. Çelik Aruoba'ya teşekkür borçluyum. Araştırmanın içeriği ve metodolojisi üzerindeki eleştirileri daima uyarıcı olmuş bulunan arkadaşım Dr. Yılmaz Akyüz'e de candan teşekkür ederim. Hataların ve yorumların sorumluluğu ise sadece bana aittir.

Üçüncü kesimde ise, yine iller düzeyinde tesbit edebildiğimiz çok sayıda teknolojik ve ekonomik değişken arasında iktisat mantığı açısından anlam taşıyan ilişkileri araştırıyoruz. Bu ilişkilerin yokluğu ve varlığının, yönü ve kuvvet derecesinin tesbiti, bir yandan tarımsal yapımızın unsurlarını ve örgüsünü nispeten sistematik bir biçimde ortaya koyabilmemize, diğer yandan da teori veya iktisat politikası bakımlarından da anlam taşıyan bazı genellemelere teşebbüs etmemize imkân verecek.

II

Çalışmada kullanılan kaynaklar üzerinde genel nitelikte bilgi vermekte yarar olsa gerektir. Cari tarım istatistikleri (DİE'nün Tarımsal **Yapı ve Üretim; Tarım İstatistikleri Özeti** adlı yayınları) dışında, bu araştırmada esas olarak üç ana kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlar Köy Envanter Etüdleri, 1963 Tarım Sayımı ve 1970 Tarım Sayımıdır.

Köy Envanter Etüdleri, 1962 yılında İmar ve İskân Bakanlığı tarafından Bingöl ili ile başlatılmış; çalışmaları daha sonra Köy İşleri Bakanlığı devralmış; 1969 yılında Muğla envanterinin tamamlanmasıyla çalışmalar son bulmuştur. 1962 ve 1969 yılında sadece bu birer il incelenmiş; diğer çalışmalar 1963-1968 yılları arasına dağılmıştır. Bu dağılım, yıllar itibariyle şöyledir: 1963: 10 il; 1964: 16 il; 1965: 13 il; 1966: 8 il; 1967: 7 il; 1968: 11 il.[1] 67 ile ait envanter sonuçları, ayrı birer kitapçık halinde yayınlanmış bulunmaktadır. Bu kitapçıklardaki açıklamalara göre, her ilde 3'er kişiden kurulan 3 ekip veri toplamakla görevlendirilmiş; toplanan bilgiler, o il için görevli bir "teknik kontrolör" tarafından denetlenmiştir. Bu denetleme sırasında kontrolör, % 10'luk bir örneklemeye göre seçilen köylerde envanteri yenilemekte ve (açıklamalardaki ifadeyle) "doğruluk derecesi % 65'in altına düşen ekiplere ait etüdler başarısız sayılmakta ve bu gibi yerlerde etüdlerin yenilenmesi cihetine gidilmektedir." Ekiplerin, her il içerisinde idari anlamdaki bütün köyleri dolaştıkları belirtilmektedir. Köylerde ortalama 1-3 gün kalan ekipler, muhtemelen ilçe idare amirlerinden ve ziraat memurlarından toplanan ön bilgilerle donatılmış bulunmakta ve (esas olarak) muhtarlara bir anket uygulamaktadırlar. Teknik kontrolör ve ekip başkanlarının ziraat yüksek mühendislerinden oluştuğu belirtilmektedir.

---

1 1963'te gösterdiğimiz 10 ile ait kitapçıklarda, "1962-1963 Köy Envanter Etüdlerine Göre... İli" ibaresi bulunmaktadır. Bingöl çalışmasının tarihi açıkça 1962 olarak tasrih edildiği için, biz "1962-1963"ü, 1963 olarak kabul ettik.

Cumhuriyet tarihinde bir eşine daha rastlanmayan ve muhtemelen uzun yıllar da rastlanmayacak olan bu çalışmanın güçlü ve zayıf yönleri vardır. Köy Envanterlerinin sonucu olarak, bugün Köy İşleri Bakanlığı'nın arşivlerinde ülkemizdeki her köye ait[2] bir hayli ayrıntılı bilgi bulunmaktadır; ileride, ekonomik ve sosyal değişmeyi köy birimleri üzerindeki monografilerle araştırmak isteyenler için bu bilgiler vazgeçilmez bir kaynak oluşturacaktır. Ancak, bizim bu çalışmada izlediğimiz amaç bakımından, Köy Envanter Etüdlerindeki bilgilerin ciddi güçlükleri de vardır. Bir kere, Envanterlerin tamamlanması için geçen zaman, 2 il dışında, 6 yıldır. Elde edilen bilgilerin muhassalasının, toplamların ve oranların belli bir zaman kesitini yansıtma özelliği bu yüzden zayıflamaktadır. Kısa dönemde çok az değişiklik gösteren yapısal özellikler üzerinde durulduğu oranda bu problem hafiflemiş olacaktır. İkinci olarak, esas itibariyle ziraat mühendislerince yürütüldüğü anlaşılan Köy Envanterleri, istatistik ttekniklerine ve genel olarak sayısal analize pek elverişli olmayan bir biçimde düzenlenmiştir; kısmen bu yüzden, iktisadi tahlil bakımından önem taşıyan birçok meselenin berrak olarak ortaya çıkması mümkün olamamaktadır. Bu meseleyle yakından ilgili olarak, anket sorularında ve bilgi toplamada geçen bazı iktisadi kavramlara, ekip mensupları tarafından mutat olmayan bir içerik verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, tarım işçisi ailelerin köylü ailelere Türkiye toplamı itibariyle oranı, Köy Envanter Etüdlerine göre % 28,6'yı bulmaktadır. Bu yükseklikte, hatta buna yaklaşan bir oranı doğrulayan bir ikinci araştırma, anket veya sayım henüz yoktur; ve "tarım işçisi" terimi ile ilgili olarak bir kavram karışıklığının söz konusu olduğu açıktır. Nihayet, Köy Envanter Etüdleri, incelenen köylerle ilgili coğrafi ve meteorolojik veriler, ulaşım, okul durumu gibi başka kaynaklarda mevcut ve kanımızca böyle bir çalışma için gereksiz bilgilerle de doludur.

Her ikisi de DİE'nce yapılmış olan ve nüfusu 5000'den az olan yerleşme birimlerindeki tarımsal işletmeleri (bizim bu çalışmada "aile" olarak yorumladığımız hane halkını) kapsayan 1963 ve 1970 Tarım Sayımları ise, ana çizgileriyle benzer bir bilgi toplama tekniğine ve aynı kavramsal çerçeveye oturmak ve bu yüzden güvenle karşılaştırılabilmek gibi önemli bir avantaj taşımaktadırlar: 1963'de 7000 ve + dekar, 1970'te ise 1000 ve + dekar arazi içeren işletmeler % 100

---

2 İllere ait rakamlar toplandığında, Köy Envanter Etüdleri ile 35.636 köyün kapsandığı ortaya çıkmaktadır.

kapsanmış, diğer işletmelere ise örnekleme uygulanmıştır. İki Sayım arasındaki en önemli fark, 1963 sayımının ancak Türkiye sonuçlarının yayınlanmış olması,[3] 1970 Sayımında ise bilgilerin iller itibariyle düzenlenmekte bulunmasıdır.

1970 Tarım Sayımının sonuçları, bu satırlar kaleme alındığı sırada henüz yayınlanmamıştı.[4] DİE Başkanının izni ile Tarım Şubesi yetkilileri, henüz işlenmekte olan bazı bilgileri, "geçici" kaydı ile kullanmak şartıyla bize verdiler. Bu çalışmada bu geçici bilgilerden geniş ölçüde yararlanmış bulunuyoruz. Ancak, illere ait dosyaları incelerken 4 ile ait bilgilerin (Gaziantep, Kocaeli, Ordu, Van) eksik olduğunu tesbit ettik ve bu eksikliği telâfi edemeden çalışmayı sürdürmek zorunda kaldık. Bu yüzden 1970 Tarım Sayımının iller itibariyle tahlili, bizim çalışmamızda 67 değil, 63 ili kapsamaktadır.

Bu ana kaynakların dışında, T.C. Ziraat Bankası Müşavirler Kurulu illerin bitkisel üretim rakamlarını her yıl için (hatta ilçeler itibariyle) **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri** adı altında yayınlamaktadır. DİE'nün yayınlanmayan verilerini düzenleyip sunan bu yayından da geniş ölçüde yararlandık. Keza, DİE'nün, **Tarımsal Yapı ve Üretim** ve **Tarım İstatistikleri Özeti** adlı yayınları da vazgeçilmez kaynaklar arasındadır. Bunların dışında, yeri geldikçe atıf verilecek olan ve bir kısmı resmi kuruluşların bünyesinde yapılmış olan bazı araştırmalar da çalışmamızın tabii malzemesi arasında yer almıştır.

---

3 1963 Sayımının iller itibariyle dökümü DİE Tarım İstatistikleri Şubesinde mevcut değildir. Ancak, DPT tarafından yayınlanmış iki çalışma, 1963 sayımının 9 tarım bölgesi itibariyle sınıflanmış sonuçlarını kullanmıştır: **Gelir Dağılımı Araştırması (1963)**, SPD Araştırma Şubesi, 1966 ve Yusuf Ö. Hamurdan, **Türkiye'de Tarım Sektöründe İşletme Büyüklükleri ile Verimlilik Arasındaki Bağıntı**, SPD, 1966.

4 DİE, Sayım sonuçlarından 1000 dekara kadar işletmeleri kapsayan bazılarını, "kesinleşmemiş bilgiler" kaydı ile teksir edilmiş olarak 6 tablo halinde (ve aynı tabloları yüzdelerle ifade eden 6 ilâve tablo ile) sunmuştur. Öte yandan, 1970 Sayımı iki ayrı örnekleme üzerinden yürütülmüştür: Alan örneklemesi ve hanehalkı örneklemesi. Alan örneklemesi sonuçları, **1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları** başlığı ile yayınlanmış bulunmaktadır. (Ankara 1972 DİE, Yayın No: 656). Biz, hanehalkı örneklemesinin sonuçları ile ilgili olduğumuz için, bu çalışmada "1970 Tarım Sayımı"ndan söz ederken, bu sonuncu örneklemenin henüz yayınlanmamış geçici malzemesini kastetmekteyiz.

I — 1963 VE 1970 TARIM SAYIMLARI ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

I

1963 ve 1970 Tarım Sayımlarının sonuçları, bu dönem içerisinde toprak dağılımında ne gibi değişiklikler olduğunu göstermektedir? Önce bu soruyu cevaplandırmaya çalışıyoruz.

Tarım Sayımları, esas olarak "tarım işletmeleri"ni birim almaktadır. İşletme birimi hanehalkı ile özdeştir. Böylece, ortaya çıkan dağılımlar, toprak mülkiyetinin dağılımı değil, tarımsal işletmelerin büyüklüğe göre sıralanmış dağılımı olmaktadır. Ancak, Sayımlar, işletme-mülkiyet farkını doğuran toprak tasarruf biçimleri üzerinde de bilgi vermektedirler; biz, bu meseleye ileride döneceğiz.

1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına göre, işletmelerin çokluk dağılımları, Tablo I ve Tablo II'de gösterilmiştir. Dağılımları, mutat olduğu üzere % 20'lik dilimler halinde Tablo III'te ifade ettik. Tabloların gözle karşılaştırılması, hangi dağılımın daha büyük bir eşitsizlik gösterdiğini ortaya koyamamaktadır. Nispi dağılımların alt ve üst uçları, 1970'te paylarını artırmış görünmektedir. İki sayım arasında orta gruplardan uçlara doğru bir kaymayı temsil eden bu gelişim, Lorenz eğrisi ile ifade edildiğinde, 1963 ve 1970 dağılımlarını gösteren eğrilerin birbirini kestiği ortaya çıkacaktır. Bu durumda hangi dağılımın daha büyük temerküz gösterdiği, çeşitli istatistiki göstergeler yoluyla tesbit edilebilir. Bizim kullandığımız eşitsizlik ölçüsü, Gini temerküz oranı (G)'dır.[5] Tablo I ve II'deki dağılımların Gini oranları hesaplanmıştır:[6]

$$G_{1963} = 0{,}5914$$

$$G_{1970} = 0{,}6053.$$

Böylece Gini oranları, 1963-1970 döneminde Türkiye tarımında, işletmeler açısından toprak dağılımında eşitsizliklerin arttığını ortaya koymaktadır.

---

5 **Gini Temerküz Oranının** formülü ve gelir dağılımlarına ilişkin olarak yapılan bazı G hesapları için bk. K. Boratav, "Türkiye'de Kişisel Gelir Dağılımı ve Plânlama Teşkilâtının Araştırması", **SBF Dergisi**, Aralık 1966, ss. 59-60 ve passim ile T. Bulutay, S. Timur ve H. Ersel, **Türkiye'de Gelir Dağılımı** —1968—, **Ankara** 1971, SBF Yayını, s. 7.

6 Tablo II ve G_{1970} bütün Türkiye verilerini kapsamaktadır. İller düzeyinde yaptığımız ve aşağıda nakledilecek olan hesaplamalar ise 4 eksiği ile 63 ili içermektedir. Bu 63 ile ait eksik Türkiye dağılımı için hesaplanan $G_{1970} = 0{,}6063$ çıkmıştır.

TABLO I

1963 Tarım Sayımına Göre İşletmelerin Çokluk Dağılımı

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ (Dekar)		İŞLETME SAYISI			TOPLAM ALAN (Hektar)		
(1) Dilim	(2) Ortalama	(3) Adet	(4) Basit %	(5) Küm. %	(6) Miktar	(7) Basit %	(8) Küm. %
1–5	2,9	398.866	12,86	12,86	114.385	0,68	0,68
6–10	8,5	375.329	12,10	24,96	317.324	1,90	2,58
11–20	15,1	494.623	15,95	40,91	744.767	4,45	7,03
21–30	24,9	349.096	11,26	52,17	869.763	5,20	12,23
31–40	35,2	291.121	9,39	61,56	1.024.284	6,12	18,35
41–50	45,2	223.253	7,20	68,76	1.008.863	6,03	24,38
51–100	71,1	561.732	18,12	86,88	3.995.317	23,88	48,26
101–200	136,2	291.693	9,41	96,29	3.973.073	23,74	72,00
201–500	284,8	99.785	3,22	99,51	2.842.127	16,98	88,98
501–1000	684,7	11.029	0,36	99,87	755.158	4,51	93,49
1001–2500	1297,5	2.851	0,09	99,96	369.923	2,21	95,70
2501–5000	3198,1	981	0,03	99,99	313.742	1,88	97,58
5001 ve +	8260,1	491	0,01	100,00	405.609	2,42	100,00
TOPLAM		3.100.850	100,00		16.734.335	100,00	

Kaynak : 1963 *Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, DİE, Yayın No: 477, Ankara 1965, ss. 6-7. (Devlet Çiftlikleri dağılıma alınmamış ve yüzdeler tarafımızdan hesaplanmıştır.)

TABLO II

1970 Tarım Sayımına Göre İşletmelerin Çokluk Dağılımı

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ (Dekar)		İŞLETME SAYISI			TOPLAM ALAN (Hektar)		
(1) Dilim	(2) Ortalama	(3) Adet	(4) Basit %	(5) Küm. %	(6) Miktar	(7) Basit %	(8) Küm. %
1–5	3,1	459.014	14,89	14,89	142.219	1,02	1,02
6–10	8,1	405.120	13,14	28,03	329.037	2,36	3,38
11–20	14,0	622.034	20,18	48,21	872.227	6,25	9,63
21–30	25,6	374.743	12,15	60,36	960.325	6,88	16,51
31–40	35,7	259.332	8,41	68,77	926,355	6,64	23,15
41–50	46,0	196.000	6,36	75,13	900.946	6,45	29,60
51–100	71,4	452.565	14,68	89,81	3.232.875	23,16	52,76
101–200	138,0	220.556	7,15	96,96	3.042.858	21,80	74,56
201–500	253,7	78.492	2,55	99,51	1.991.159	14,26	88,82
501–1000	627,6	12.810	0,42	99,93	803.937	5,76	94,58
1001–2500	1498,6	1.377	0,04	99,97	206.357	1,48	96,06
2501–5000	3363,4	554	0,02	99,99	186.334	1,33	97,39
5001 ve +	9355,3	389	0,01	100,00	363.923	2,61	100,00
TOPLAM		3.082.986	100,00		13.958.552	100,00	

Kaynak : DİE Tarım İstatistikleri Şubesinden 1970 Tarım Sayımı üzerine elde edilen veriler ve bu veriler üzerinden yapılan hesaplamalar.

TABLO III

1963 ve 1970 Sayımlarına Göre % 20'lik Dilimler

İşletmeler (1)	Toplam Alan (%) (2) 1963	(3) 1970
En Alt % 20	1,8	2,0
Sonraki % 20	3,7	5,0
Sonraki % 20	11,7	9,3
Sonraki % 20	22,0	21,2
En Üst % 20	60,8	62,5
	100,0	100,0

Kaynak: Tablo I ve Tablo II'den elde edilen Lorenz eğrileri.

II

Ancak, bu noktada gerek 1963 ve gerekse 1970 Sayımlarının toprak dağılımındaki gerçek eşitsizlikleri ne oranda yansıtabildikleri meselesi ortaya çıkmaktadır. Toprak reformunun aktüel bir konu olarak tartışıldığı dönemlerde, anket yoluyla toplanan verilerden elde edilen dağılımların, gerçek eşitsizlikleri bir hayli gizleyeceği tabiidir. Önemli olan, bu gizlemenin (eksik beyanın) hangi oranda olduğu ve incelediğimiz iki Sayım arasında değişip değişmediğidir.

Bu meseleyi cevaplandırmada, Tarım Sayımlarında beyan edilen işlenen alan ile, cari tarım istatistiklerinin tesbit ettiği işlenen alan arasında yapılan bir karşılaştırma hareket noktası olabilir. Tablo V, bu karşılaştırmayı yapmaktadır. Buna göre, 1963 Tarım Sayımında 9,3 milyon hektar, 1970 Sayımında ise, hemen hemen 13,4 milyon hektar "kayıp toprak" vardır. "Kayıp topraklar"ın oranı, iki Sayım arasında % 36'dan % 49'a çıkmıştır; işlenen alan, bu yüzden, 1970 Sayımında 1963'e göre 2,8 milyon hektar civarında azalmış görünmektedir.

Cari istatistiklerin, işlenen araziyi % 10 civarında fazla tahmin etmekte olduğu ileri sürülmektedir.[7] Ancak bu iddia, 1970 Tarım Sayımının yayınlanmış olan alan örneklemesi sonuçları ile doğrulanmamıştır. Bu yayın, 1970 yılı için 29.162.725 milyon hektar işlenen arazi göstermektedir.[8] Bu rakam, cari istatistiklerden yaklaşık olarak

7 **Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, 1968-1972**, Ankara 1967, s. 317.

8 **1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları**, op. cit., s. 2.

TABLO IV

1963 VE 1970 SAYIMLARININ KAPSAMLARI

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ	TOPLAM ALAN (Hektar)			İŞLETME SAYISI		
(1) (Dekar)	(2)	(3)	(4) 1970–1963	(5)	(6)	(7) 1970–1963
	1963	1970	Farkı	1963	1970	Farkı
1–5	114.385	142.219	+ 27.834	398.866	459.014	+ 60.148
6–10	317.324	329.037	+ 11.713	375.329	405.120	+ 29.791
11–20	744.767	872.227	+ 127.460	494.623	622.034	+ 127.411
21–30	869.763	960.325	+ 90.562	349.096	374.743	+ 25.647
31–40	1.024.284	926.355	— 97.929	291.121	259.332	— 31.789
41–50	1.008.863	900.946	— 107.917	223.253	196.000	— 27.253
51–100	3.995.317	3.232.875	— 762.442	561.732	542.565	— 109.167
101–200	3.973.073	3.042.858	— 930.215	291.693	220.556	— 71.137
201–500	2.842.127	1.991.159	— 850.968	99.785	78.492	— 21.293
501–1000	755.158	803.937	+ 48.779	11.029	12.810	+ 1.781
1001–2500	369.923	206.357	— 163.566	2.851	1.377	— 1.474
2501–5000	313.742	186.334	— 127.408	981	554	— 427
5001 ve +	405.609	363.923	— 41.686	491	389	— 102
TOPLAM	16.734.335	13.958.552	— 2.775.783	3.100.850	3.082.986	— 17.864

Kaynak : Tablo I ve Tablo II.

TABLO -V

TARIM SAYIMLARI İLE CARİ TARIM İSTATİSTİKLERİNE GÖRE İŞLENEN ALAN (000 Hektar)

Yıllar	Cari İstatistikler	Tarım Sayımı	Fark	
			Hektar	(%)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1963	26.048	16.734	9.314	35,8
1970	27.327	13.959	13.368	48.9

Kaynak : 2. Sütun için, *Tarım İstatistikleri Özeti* 1970, DİE, Yayın No: 632, s. 7; 3. Sütun için, Tablo I ve Tablo II.

1,8 milyon hektar fazladır. Bu sebeple, cari istatistiklerin işlenen alan tahmininin yüksek olduğunu, şimdilik, kabul edemiyoruz.

"Kayıp topraklar"ın bir kısmı, Tarım Sayımlarının kapsamlarına girmeyen 5000'den fazla nüfus barındıran yerleşme yerlerindeki tarım arazisidir. Yerleşme yerleri, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında, bir önceki Nüfus Sayımının sonuçlarına dayanılarak tesbit edildiğine göre, 1960-1965 arasında nüfusu 5000'i aşmış olan yerleşme yerleri (ve dolayısıyla buralardaki tarım arazisi) 1970 Tarım Sayımının kapsamı dışında kalmıştır. Ancak bu unsurların, "kayıp topraklar"ın düzeyini ve 1963-1970 arasındaki artışını belirleyen ana etken olabileceğini kabul edemeyiz; ana etken, herhalde, eksik beyan olarak görülmelidir. İki Tarım Sayımı arasında geçen dönemde meydana gelen politik ve toplumsal gelişmelerin, eksik beyan eğilimini güçlendirmiş olması da tabii sayılmalıdır.

Dekar dilimlerine göre iki dağılımın karşılaştırılması (Bk. Tablo IV) mutlak rakamlar açısından, (500-1000 dekarlık dilim hariç) büyük işletmelerin tasarrufundaki arazinin 1970'te 1963'e göre azaldığını; 1-30 dekarlık dilimlerde ise, arazi toplamının ve işletme sayılarının artmış bulunduğunu gösteriyor. Tablo IV'ün ortaya koyduğu bu manzara, toprak dağılımında meydana gelen **gerçek** değişmelerle, eksik beyandaki artışın dilimler arasına yansımasından doğan **fiktif** değişmelerin bir bileşimidir. Bu iki unsuru birbirinden ayırmak son derecede güçtür. Eksik beyanın, bir işletmeyi gerçek dekar diliminin bir veya iki altındaki dilime ittiğini ve eksik beyan eğiliminin sadece belli bir sınırın üstündeki (örneğin 200 ve + dekarlık) işletmelerde ortaya çıktı-

TABLO VI

İllere Göre (63 İl) İşlenen Alan: Cari İstatistikler - 1970 Tarım Sayımı Farkı (Hektar)

İller	İşlenen Alan 1969 Cari İstatistikleri (1)	İşlenen Alan 1970 Sayımı (2)	Fark (1-2) (3)	Oran (100 x 3/1) (4)
Adana	651.564	389.599	261.965	40,2
Adıyaman	266.061	126.222	129.839	52,6
Afyon	701.216	278.444	422.772	60,3
Ağrı	248.384	288.480	— 40.096	— 16,1
Amasya	200.678	108.622	92.056	45,9
Ankara	1.927.457	722.539	1.204.918	62,5
Antalya	382.155	182.695	199.460	52,2
Artvin	26.552	35.860	— 9.308	— 35,1
Aydın	171.799	185.653	— 13.854	— 8,1
Balıkesir	357.800	299.662	61.138	17,1
Bilecik	134.244	63.037	71.207	53,0
Bingöl	20.522	31.461	— 10.909	— 53,1
Bitlis	42.380	49.537	— 7.157	— 16,9
Bolu	231.916	143.769	88.147	38,0
Burdur	229.218	95.421	133.797	58,4
Bursa	338.047	226.509	111.538	33,0
Çanakkale	286.803	201.378	85.425	29,8
Çankırı	247.606	121.694	125.912	50,9
Çorum	566.620	277.755	288.865	51,0
Denizli	316.823	200.831	115.992	36,6
Diyarbakır	440.793	471.430	— 30.637	— 7,0
Edirne	323.267	257.376	65.891	20,3
Elazığ	176.141	113.774	62.367	35,4
Erzincan	186.588	92.520	94.068	50,4
Erzurum	323.506	337.026	— 13.520	— 4,2
Eskişehir	498.458	320.948	177.510	35,6
Giresun	97.606	91.160	6.446	6,6
Gümüşhane	227.669	95.023	132.646	58,3
Hakkari	6.078	21.155	— 15.077	— 248,1
Hatay	224.253	101.127	123.126	54,9
İsparta	169.400	87.297	82.103	48,5
İçel	333.572	139.314	194.258	58,2
İstanbul	150.442	119.328	31.114	20,7
İzmir	303.484	246.841	56.643	18,7
Kars	375.141	446.078	— 70.937	— 18,9
Kastamonu	310.963	208.750	102.213	32,9
Kayseri	907.221	272.465	634.756	70,0
Kırklareli	196.409	181.083	15.326	7,8
Kırşehir	430.240	157.900	272.340	63,3

Konya	2.857.040	923.319	1.663.721	64,3
Kütahya	362.349	183.137	179.212	49,5
Malatya	345.649	147.166	198.483	57,4
Manisa	445.535	330.709	114.826	25,8
Maraş	507.314	177.312	330.002	65,0
Mardin	583.608	289.666	293.942	50,4
Muğla	150.453	130.070	20.383	13,5
Muş	270.397	220.449	49.948	18,5
Nevşehir	393.254	212.100	181.154	46,1
Niğde	630.796	319.352	311.444	49,4
Rize	15.496	37.578	— 22.082	— 142,5
Sakarya	176.921	117.657	59.264	33,5
Samsun	336.493	297.752	38.741	11,5
Siirt	184.472	155.584	28.888	15,7
Sinop	140.245	87.450	52.795	37,6
Sivas	788.360	541.939	246.421	31,3
Tekirdağ	406.118	289.829	116.289	28,6
Tokat	271.233	185.962	85.271	31,4
Trabzon	71.255	72.018	— 763	— 1,1
Tunceli	109.649	59.565	50.084	45,7
Urfa	1.031.670	470.922	560.748	54,4
Uşak	196.002	104.612	91.390	46,6
Yozgat	718.625	379.854	338.771	47,1
Zonguldak	218.139	115.959	102.180	46,8
Türkiye (67 İl)	25.066.331	13.958.552	11.107.779	44,3

Kaynak: 1. Sütun, *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969, DİE Ankara 1971, Yayın No. 636. İşlenen alana bu sütunda nadas dahil, meyvalıklar ve yem bitkileri hariçtir. İllere göre nadas edilen alan DİE Tarım İstatistikleri Şubesinden alınmıştır.
2. Sütun, DİE Tarım İstatistikleri Şubesinden 1970 Tarım Sayımı üzerine elde edilen veriler.

ğını var sayarsak,[9] Tablo IV'te 1-30 dekarlık gruplarda, 1963-1970 döneminde meydana gelen alan ve işletme artışını gerçek bir değişme kabul edebiliriz. 31-100 dekarlık gruplarda ise gerçekten bir azalma meydana gelmiş olabilir. Diğer gruplarda ise, fiktif ve gerçek değişimlerin etkilerini ayıramıyoruz, ancak, eksik beyandaki artışın, 1970

9 Tablo VI, iller itibariyle cari istatistiklerle 1970 Tarım Sayımı arasındaki işlenen alan farklarını gösteriyor. Cari istatistiklerin illeri kapsayan son yılı 1969 olduğu için, bu tabloda I. sütun bu yıla aittir. Bu sütunda meyveliklerin olmayışı, Trabzon ve Rize gibi illerde yanıltıcı bir görünüş doğuruyor. Öte yandan, Hakkâri gibi bazı illerde, cari istatistiklerce kapsanan işlenen alanın çok düşük olduğu farkediliyor. Tablo VI'nın 4. sütunu ile, Tablo XII'nin iller itibariyle ortalama işletme büyüklüğünü veren 1. sütunu arasındaki sıra korelasyonu + 0,628 olarak hesaplandı. İllerin G oranları ile Tablo VI, Sütun 4 arasındaki sıra korelasyonu ise çok düşük çıkmıştır: + 0,178. Bu, eksik beyan oranının işletme büyüklüğüne göre arttığı varsayımını destekleyen bir bulgudur.

dağılımındaki temerküzü sun'i olarak hafiflettiği rahatça söylenebilir. Bu durumda, 1963-1970 arasında tarım işletmeleri arasındaki eşitsizliğin sayımlardaki dağılımlardan çıkarılan Gini oranlarına göre gözlenen artıştan daha fazla artmış olduğunu ileri sürmek mümkün olmaktadır. Toprak dağılımında meydana gelen değişmenin, cüce ve büyük işletmelerin nispi paylarını arttıran bir süreci yansıttığı sezilmektedir. Ancak bu sürecin çok daha gerçekçi bir tablosu ve tahlili, 1963 verilerinin iller itibariyle olmaması yüzünden ortaya konamamaktadır.

Piyasaya açılmanın hızlandığı ve buna bağlı olarak üretici-tefeci, üretici-tüccar ilişkilerinin yoğunlaştığı; bir yandan da tarımda kullanılan girdilerin nicelik ve nitelikçe küçümsenemeyecek gelişmeler gösterdiği 1960'larda, toprak temerküzünün artması tabii karşılanmalıdır. Zıt yönde en önemli etki, toprak reformu endişelerinin büyük mülklerin parçalanmasına sebep olabilmesidir. Bu anlamda bir parçalanma, kısmen, işletme büyüklüklerini etkilemeyen muvazaalı temlikler biçiminde tezahür etmiş olabilir. Büyük işletmelerin satış yoluyla fiilen parçalanması meydana gelmiş olsa dahi, bunun, toprak temerküzünü hızlandıran diğer unsurların etkisini bertaraf edemediği 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarının karşılaştırılması ile anlaşılmaktadır.

III

1963 ve 1970 Tarım Sayımı sonuçlarını, bizim için anlam taşıyan bir başka bakımdan, toprak tasarrufu ve işletme biçimleri açısından karşılaştırmak pek mümkün olmamaktadır. Her iki Sayımda, toprak tasarruf biçimlerine ait veriler toplanmış ve düzenlenmiş olmasına rağmen, ana kavramlar değilse bile, verilerin sunuluş biçimi değiştiğinden karşılaştırma zemini büyük ölçüde daralmıştır.

1963 Sayımı, arazi tasarruf biçimlerini beşli bir sınıflamaya dayandırmış ve işletme sayısı ve alan rakamlarını bu sınıflamaya göre vermiştir:

1. Sahip olunan arazi.
2. Kira ile tutulan arazi.
3. Ortakçılık veya yarıcılıkla tutulan arazi.
4. Başka suretle tutulan arazi.
5. Ortakçılık, yarıcılık, kira veya diğer şekillerde başkalarına verilen arazi.

Ana tablonun sütunlarını oluşturan bu beşli sınıflamanın yanısıra, işletme dilimlerinden oluşan sıralara, "toprağının tamamını kiraya veya ortağa veren küçük ve büyük işletmeler"e ait iki sıra ve "topraksız işletmelere" ait (sadece işletme sayısını veren) bir sıra eklenmiştir.

Bu beşli sınıflama, esas olarak, arazi kavramı ve arazinin tasarruf biçimi üzerine kurulmuştur. Bu, ilgili tablonun yorumlanmasında bazı sorunlar getirmiştir: Herhangi bir çiftçi ailesinin işlediği arazinin içinde, çiftçiye ait olan arazinin yanısıra kiralanan arazi varsa; işletmenin mülk arazisi "sahip olunan arazi" sütununa; kiralanan bölümü "kira ile tutulan arazi" sütununa (veya diğer tasarruf biçimleri söz konusu ise ilgili sütuna) geçmekte; aynı çiftçi bir kısım arazisini de kiraya vermişse bu da, hem sahip olunan arazi sütununda, hem de yukarıda gösterilen sınıflamanın 5. kategorisini oluşturan sütunda yer almaktadır. Böylece, çeşitli tasarruf biçimlerini bünyesinde birleştiren bir çiftçi ailesi, arazisi ile birlikte tablonun çeşitli sütunlarına "bölünmüş" olmaktadır. Toplam araziye, böylece, ilk dört kategorinin toplamından 5. kategori çıkartılarak ulaşılmakta ise de; toplam işletmelere (ailelere) sütunlardan ulaşmak imkânsızdır; zira, ailelerin mükerrer kayıtlarının toplamı ve dağılımı belli değildir.

Bu sakıncayı gidermek amacıyla, 1970 Sayımı, ailelerin mükerrer kaydına imkân vermeyecek bir sınıflama uygulamıştır. Bu kere, aileler, hâkim işletme biçimi esas alınarak 14 kategoriye ayrılmış; anketin kapsadığı herhangi bir çiftçi ailesi, işlediği alanın tümüyle bu kategorilerden birine oturtulmuş; ailelerin sütunlar arasında mükerrer kaydı böylece önlenmiştir. "Arazinin tamamını başkalarına kira v.s. yoluyla devredenler" ise 3 kategoriden oluşan bir grup olarak ayrıca tesbit edilmiş; ancak, bu grubun arazisi, diğer 14 kategori içinde de ayrıca yer aldığı için, genel arazi toplamına ulaşılırken toplama katılmamıştır.

Bu son grubu saymazsak, sözü edilen 14 kategori, 7 ana grup içerisinde toplanarak sunulmaktadır. İşletme sayısı ve alan olarak gösterilen bu yedili sınıflamanın unsurları şunlardır:

1. Yalnız sahip olduğu araziyi işletenler.
2. İşlediği arazinin % 50 ve daha fazlasına sahip olan işletmeler.
3. İşlediği arazinin % 50'sinden azına sahip olan işletmeler.
4. Yalnız kiracılık ile arazi işletenler.
5. Yalnız ortakçılık ile arazi işletenler.
6. Yalnız diğer tasarruf şekilleriyle arazi işletenler.
7. İki veya daha fazla tasarruf şekilleriyle arazi işletenler.

1963 ve 1970 Sayımlarında kullanılan bu iki ayrı sınıflama arasındaki esas fark şudur: 1963 Sayımı, anketlerin birimi aile olmakla birlikte; sınıflamada toprak tasarruf biçimlerini esas almış ve aileyi gerekirse mükerrer kaydederek fiilen bütünlük taşıyan işletme arazisini tiplere göre bölmüş; 1970 Sayımı ise, aile ve işletme bütünlüğünü koruyarak, bu birimi ayrıntılı bir sınıflamanın kategorilerinden birine yerleştirmiştir. Pratik bakımdan bu iki yaklaşım şu farkı getirmektedir: 1963 Sayımı sonuçlarından, çeşitli tasarruf biçimleri içerisinde olan ailelerin sayısını doğru olarak çıkarmak imkânsızdır. 1970 Sayımı ise, aileleri mükerrer kayıt yapmadan sınıflamış olmakla birlikte, arazi kullanımı bakımından 1963 Sayımında verilen birçok bilgileri sunamamaktadır. Örneğin, kiracılıkla veya ortakçılıkla tutulan toplam arazinin genişliği bilinememektedir; mevcut sınıflamaya oturan arazi biçimlerinin genişliği ile yetinilmektedir. Bu nedenle, yalnız kiracılık veya ortakçılıkla işlenen işletmelerin alanları toplam olarak sunulduğu halde, ortakçılığın veya kiracılığın mülk araziyle birleşerek gözlendiği yaygın haller, 3. ve 4. kategorilerin içinde, birbirinden ayrılmadan, kaynaşmış olmaktadır.

Böylece, arazi tasarrufu üzerinde 1963-1970 Sayımları arasında genel nitelikte bir karşılaştırma yapamıyoruz. Sadece, "topraksız aileler"in sayısının 1963-1970 arasında 308.899'dan, 405.182'ye; oran olarak ta % 8,8'den % 11,6'ya yükseldiğini tesbit ediyoruz. Bu miktara sadece hayvancılıkla iştigal eden işletmeler dahil değildir. Bu tesbit, toprak temerküzünde tesbit ettiğimiz artışa paralel ve onunla uzlaşan bir bulgu olarak görülmelidir. İki Sayım arasında bir karşılaştırma zemini oluşturabilecek bir diğer ortak kategori, "toprağının tamamını kiraya-ortağa veren aileler" grubudur. Ancak, bu grupla ilgili rakamlar iki Sayım arasında, gerçek bir gelişme süreci ile açıklanamayacak derecede değişmiştir: Bu kategori, 1963'te 104.630 aileden ve tamamen kiraya-ortağa verilen 543.102 hektardan oluşurken, bu rakamlar 1970 Sayımında 1.666 aile ve 6.618 hektara düşmüştür. Bu değişikliğin, esas olarak, bir tanım ve kapsam değişikliğinden doğduğu ve bu nedenle iki Sayım arasında bu kategori bakımından bir karşılaştırma yapılamayacağı anlaşılmaktadır.

Bu durumda, toprak tasarruf ve işletme biçimlerinde 1963-1970 döneminde meydana gelen değişmeler incelenememekle birlikte, tarımdaki mülkiyet ilişkilerinin genel görünüşünü tesbitte Tarım Sayımlarının ve Köy Envanter Etüdlerinin bulguları ayrı ayrı kullanılabilir. Bunu II. Kesimde yapmaya teşebbüs ediyoruz.

II — TOPRAK TASARRUF VE İŞLETME BİÇİMLERİ

I

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1963 Sayımı arazinin çeşitli tasarruf biçimlerine göre dağılımı üzerine bilgi verirken, 1970 Sayımı, tarımcı nüfusun çeşitli işletme biçimlerine göre dağılımını tesbit etmekte; her kategori için aile sayısının yanısıra işlenen alanı da vermektedir. İki Sayımda bu konuda kullanılan kavramlar arasında özdeşlik olmamakla birlikte, mevcut verileri çeşitli kiracılık-ortakçılık biçimlerinin yaygınlık derecesi ve özellikle işletme büyüklüklerine göre dağılımı bakımından değerlendirme yapabilecek biçimde düzenlemek her iki Sayım için de mümkündür. 1970 Sayımının (bu satırlar yazıldığında elimizde bulunmayan) toprak tasarrufuna ait il düzeyindeki bulguları hazır olunca sorunların çok daha iyi aydınlığa çıkacağı kesinlikle söylenebilir.

1963 ve 1970 için ana bulguları özetleyen tablolarda bütün işletme dilimlerini vermektense, dilimleri dörtlü bir gruplamaya tabi tutmayı tercih ettik. Ortalama işletme büyüklüklerindeki, dolayısıyla kısmen izafi kategoriler olan "büyük işletme" "küçük işletme" gibi kavramlardaki bölgesel farklılaşmaların bilincinde olmamıza rağmen, kullandığımız dilimlerden 1-50 dekarlık grubun "cüce" işletmelere; 51-100 dekarlık grubun "küçük" işletmelere; 101-500 dekarlık grubun "orta" işletmelere; 500 ve + dekarlık grubun ise "büyük" işletmelere tekabül ettiğini kabul ediyoruz.

II

Toprak tasarruf biçimlerinin tahlilinde, esas olarak maliki tarafından işlenen arazi (veya mülk sahibi-işletmeciler) ile kiracılık-ortakçılık gibi bir kira ilişkisi içinde işlenen araziyi (mülk sahibi olmayan işletmecileri) ayırabilecek ve kira arazisinin (veya kiralayanların) niteliklerini biraz daha ayrıntılı bir düzeyde tesbit edebilecek durumdayız. İstatistiki verilerde maliki tarafından "işlenen" arazi (veya mülk sahibi-işletmeciler kategorisi) içinde yer alan kapitalist çiftçiliğin genişliği konusunda tarım sayımları güvenilir bilgi veremiyor. Köy Envanter Etüdlerinin bu konudaki verilerini ise biraz aşağıda ele alacağız.

Toprak kirası olgusunu, bizim verilerimizden tesbiti mümkün üç ana kategori içerisinde incelemek yararlı olacaktır. Birinci olarak, kiraya verenin küçük mülk sahibi, kiracının (ortakçının) da küçük işletmeci olduğu durum. İkincisi, kiraya verenin büyük mülk sahibi, kira-

TABLO VII

Arazinin Çeşitli Tasarruf Biçimlerine Dağılımı (1963) (Hektar)

(1) İşletme Büyüklüğü (Dekar)	(2)=(7)–(6) Mülkiyeti İşlenen Arazi	(3) Kiralanan Arazi	(4) Ortakçılıkla Tutulan Arazi	(5) Başka Suretle Tutulan Arazi	(6)=(3)+(4)+(5) Kira (v.s.) ile Tutulan Toplam Arazi	(7) Toplam Arazi
1–50	3.566.305	147.305	320.643	45.133	513.081	4.079.386
51–100	3.383.622	152.664	403.326	55.705	611.695	3.995.317
101–500	5.789.002	319.165	617.503	89.530	1.026.198	6.815.200
501 ve +	1.550.173	80.397	190.791	23.071	294.259	1.884.432
Toplam	14.289.102	699.531	1.532.263	213.439	2.445.233	16.734.335

Kaynak : 1963 *Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, op. cit ss. 6–7.

TABLO VIII

Arazinin Çeşitli Tasarruf Biçimlerine Dağılımı (1963) : Yüzdeler

(1) İşletme Büyüklüğü (Dekar)	(2) Mülkiyeti İşlenen Arazi (%)	(3) Kiralanan Arazi (%)	(4) Ortakçılıkla Tutulan Arazi (%)	(5) Başka Suretle Tutulan Arazi (%)	(6) Kira (v.s.) ile Tutulan Toplam Arazi (%)	(7) Toplam Arazi (%)
1–50	87,4	3,6	7,9	1,1	12,6	100,0
	25,0	21,1	20,9	21,1	21,0	24,4
51–100	84,7	3,8	10,1	1,4	15,3	100,0
	23,7	21,8	26,3	26,1	25,0	23,9
101–500	84,9	4,7	9,1	1,3	15,1	100,0
	40,5	45,6	40,3	42,0	42,0	40,7
501 ve +	84,6	3,8	10,3	1,3	15,4	100,0
	10,8	11,5	12,5	10,8	12,0	11,0
Toplam	85,3	4,2	9,2	1,3	14,7	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Tablo VII.
Not: Sıra toplamları, sağ-üst köşelerdeki yüzdelerden; sütun toplamları ise sol-alt köşelerdeki yüzdelerden elde edilmiştir.

cının (ortakçının) küçük işletmeci olduğu durum. Bu, ağa toprakları üzerinde çok sayıda ortakçının çiftçilik yaptığı yarı-feodal ilişkiyi temsil eder. Üçüncü olarak ise, kiraya verenin nispeten küçük mülk sahibi, kiralayanın ise nispeten büyük işletmeci olduğu durum. Bu, kapitalist toprak kirasının belli bir varyantının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kapitalist toprak kirasının Ricardo'cu bir modele daha uygun biçimi olan büyük mülklerin (ağa topraklarının), yine büyük, fakat kapitalist işletmelere kiraya verilmesi halini verilerimizde tesbit edemiyoruz.

Türkiye'de dikkatimizi araziye değil, ailelere yöneltecek olursak, kiracı-ortakçı ailelerin büyük kısmının küçük işletmeciler olduğunu tesbit ederiz. Tablo XI, Sütun 13'e göre "esas olarak işletmesine malik

olmayan çiftçiler''in % 86,8'i 100 dekardan küçük işletmelerde birikmektedir. Ancak bu sathi gözlemin ötesine gitmek ve sadece aile sayısı değil, arazi kullanımı bakımından da kiraya verilen mülk arazi ile kiralanan arazinin işletme dilimlerine dağılımını karşılaştırmak; bunları da mülk sahiplerince işletilen arazinin dağılımı ile karşılaştırmaya teşebbüs etmek gereklidir.

Bunlar yapıldığı takdirde, esas olarak küçük işletmecilik biçiminde tezahür eden toprak kiracılığının daha ziyade yarı-feodal (dolayısıyla nispeten geri) üretim ilişkilerini mi yansıtmakta olduğu; yoksa kapitalist toprak kirasının (dolayısıyla nispeten daha ileri ilişkilerin) filizlenişini temsil eden bir olgu mu olduğunu tesbit etmek mümkün olacaktır. Böylece, örneğin toprak reformu ile ilgili olarak "kiracılığı ve ortakçılığı külliyen tasfiye" önerilerinin gerçek içeriğini ve ekonomik etkilerini değerlendirmede daha sağlam bir zemine dayanmak mümkün olacaktır.

III

1963 Sayımına göre, Türkiye'de (devlet çiftlikleri hariç) işlenen alanın % 14,7'si çeşitli kira biçimlerinde tutulmuş arazidir. Bu oranın, cüce işletmelerde % 12,6'ya düştüğü; buna karşılık 50 dönümün üzerindeki dilimlerde aşağı yukarı sabit kaldığı (% 15,1 ile % 15,4 arasında oynadığı) görülmektedir. (Bk. Tablo VIII). Ancak, sadece kira v.s. biçimleri içinde tutulan araziye göre hesaplanan bu verileri, her işletme dilimi içinde **kiralanan** ve **kiraya verilen** arazinin büyüklüklerini karşılaştırarak tamamlayacak olursak ortaya biraz daha açık bir manzara çıkmaktadır. Kavramsal olarak, çeşitli biçimler içinde kiraya verilen arazi toplamının kiralanan arazi toplamına eşit olması gerektiği halde, Tablo IX'un verilerine göre, bu iki kategorinin toplamları arasında **kiralanan** araziler lehine 150.674 hektarlık bir fark vardır. Ankette kapsanan her çiftçi ailesine, kiraladığı ve kendisine ait olup da başkasına kiraya verdiği arazi büyüklükleri ayrı ayrı sorulmuştur. İşletme büyüklüğünün dışında tutulan ikinci sorulara verilen cevaplar, Tablo IX'un 3. sütununu oluşturmaktadır. Çiftçiler, ya kirayla tuttukları araziden ziyade başkalarına kiraya verdikleri araziyi eksik beyan etmek eğilimi göstermişler; ya da örnekleme ile ilgili sorunlardan ötürü kira ile tutulan araziler toplamı kiraya verilen arazileri aşmıştır.

Kira ile tutulan arazi ile kiraya verilen arazi arasındaki farkların işletme dilimleri arasındaki dağılımına bakınca, 0-20 dekarlık dilimlerde kiraya verilen arazinin kira ile tutulan araziyi aştığı; daha büyük dilimlerde ise (2.501-5.000 dekar dilimi hariç) farkın diğer yönde olduğu

TABLO IX

İşletme Büyüklüklerine Göre Kira (Ortakçılık v.s.) İle Tutulan ve Kiraya (Ortakçıya v.s.) Verilen Arazi (1963)

(1) İşletme Büyüklüğü (Dekar)	(2) Kira v.s. ile Tutulan Arazi (Hektar)	(3) Kiraya v.s. Verilen Arazi (Hektar)	(4)=(2)—(3) Fark (Hektar)	(2)—(3) (5)= —— (2) Fark (Oran)
0	0	621.853	— 621.853	
1–5	11.829	372.354	— 360.525	— 30,478
6–10	28.255	233.961	— 205.706	— 7,280
11–20	92.182	161.786	— 69.604	— 0,755
21–30	118.926	99.250	+ 19.676	+ 0,165
31–40	124.853	103.038	+ 21.815	+ 0,175
41–50	137.031	96.140	+ 40.891	+ 0,298
51–100	611.695	163.335	+ 448.360	+ 0,733
101–200	600.044	173.319	+ 426.725	+ 0,711
201–500	426.154	117.252	+ 308.902	+ 0,725
501–1000	154.571	61.578	+ 92.993	+ 0.602
1001–2500	61.821	45.812	+ 16.009	+ 0.259
2501–5000	13.348	15.589	— 2.241	— 0.168
5001 ve +	64.520	29.288	+ 35.232	+ 0.546
Toplam	2.445.229	2.294.555	+ 150.671	+ 0.062

Kaynak: *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, op. cit., ss. 6-7.

tesbit edilmektedir. Nispi olarak kira ile tutulan arazinin kiraya verilen araziden fazlalık oranı 51-100 dekarlık (orta işletmelere ait) dilimde azamileşmekte; fakat genel olarak 51-1.000 dekar arasında yüksek bir düzeyde kalmakta; daha sonra düşmekte, hatta negatif değer almakta; 5.000 ve + dekarlık dilimde ise tekrar yükselmektedir. VII. Tabloya bakacak olursak, kiracılıkla ortakçılığın karşılaştırılması halinde; ortakçılıkla tutulan toplam arazinin kiracılıkla tutulan araziden daha geniş olduğu; ancak, ortakçılığın en ziyade küçük işletmelerde (Tablo VIII, Sütun 4 ve 6'yı karşılaştırın); kiracılığın ise orta işletmelerde (Tablo VIII, Sütun 3 ve 6'yı karşılaştırın) gözlendiği tesbit edilmektedir.

1963 Sayımının bulguları böylece şu hususu ana hatlarıyla tesbit etmektedir: Kiralanan toprakların nispi genişliği orta işletmelerden başlayarak artmakta; sadece 1.000-5.000 dekar arasında (muhtemelen geniş ölçüde ortakçıya verilen "ağa" toprakları yüzünden) bu artış durmaktadır (Bk. Tablo VIII, Sütun 6 ve 7; Tablo IX, Sütun 5). Bu tesbit, daha açık bir biçimde 1970 Sayımı ile ilgili verilerce de doğrulanmaktadır. 1970 Sayımı, işletme dilimleri arasında kiralanan ve kiraya verilen arazinin karşılaştırmasını yapamamaktadır. Ancak, tarımcı aileleri toprak işletme biçimlerine göre sınıflayarak, aile sayısı ve iş-

TABLO X

Tarımcı Nüfusun Toprak İşletme Biçimlerine Göre Dağılımı (1970)

Tasarruf Tipi	Esas Olarak İşlediği Toprağın Malîki Olan Çiftçiler						Esas Olarak İşletmesine Malik Olmayan Çiftçiler								Genel Toplam	
	İşletmenin Tümüne Malik		İşletmenin % 50'sinden Fazlasına Malik		Toplam		İşletmenin % 50 'sinden Azına Malik		İşletmenin Tümünü Kiralayan		İşletmenin Tümünde Ortakçılık v.s. Yapan		Toplam			
İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile (1)	Alan (Ha.) (2)	Aile (3)	Alan (Ha.) (4)	Aile (5)	Alan (Ha.) (6)	Aile (7)	Alan (Ha.) (8)	Aile (9)	Alan (Ha.) (10)	Aile (11)	Alan (Ha.) (12)	Aile (13)	Alan (Ha.) (14)	Aile (15)	Alan (Ha.) (16)
0–50	1.988,019	3.423,662	143,062	370,800	2.131,081	3.794,462	72,800	176,731	38,109	46,600	73,076	113,317	183,985	336,648	2.315,066	4.131,110
51–100	351,999	2,522,069	61,843	433,776	413,842	2,955,845	23,074	160,675	4,443	34,117	10,895	82,237	38,412	277,029	452,254	3.232,874
101–500	224,100	3.666,714	43,673	781,298	267,773	4.448,012	19,001	360,569	4,202	76,590	7,889	148,847	31,092	586,006	298,865	5.034,018
501 ve +	9,636	1.090,910	2,652	237,978	12,288	1.328,888	1,909	161,347	349	25,975	581	42,944	2,839	230,266	15,127	1.559,154
Toplam	2.573,754	10.703,355	251,230	1.823,852	2.824,984	12.527,207	116,784	859,322	47,103	183,282	92,441	387,345	256,328	1.429,949	3.081,312	13.957,156

Kaynak: 1970 Tarım Sayımının geçici (yayınlanmamış) sonuçları üzerinden yapılan hesaplamalar. 11. ve 12. sütunlar, «diğer» veya «karma» kiralama biçimlerini de içermektedir.

TABLO XI

Tarımcı Nüfusun Toprak İşletme Biçimlerine Göre Dağılımı (1970): Yüzdeler

Tasarruf Tipi	Esas Olarak İşlediği Toprağın Malikî Olan Çiftçiler						Esas Olarak İşletmesine Malik Olmayan Çiftçiler								Genel Toplam	
	İşletmenin Tümüne Malik		İşletmenin % 50'sinden Fazlasına Malik		Toplam		İşletmenin % 50'sinden Azına Malik		İşletmenin Tümünü Kiralayan		İşletmenin Tümünde Ortakçılık vs. yapa		Toplam			
İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile (1)	Alan (2)	Aile (3)	Alan (4)	Aile (5)	Alan (6)	Aile (7)	Alan (8)	Aile (9)	Alan (10)	Aile (11)	Aile (12)	Aile (13)	Alan (14)	Aile (15)	Alan (16)
0–50	85,9	82,9	6,2	9,0	92,1	91,9	3,1	4,3	1,6	1,1	3,2	2,7	7,9	8,1	100,0	100,0
	77,2	32,0	56,9	20,3	75,4	30,3	62,3	20,5	80,9	25,4	79,1	29,3	71,8	23,5	75,1	29,6
51–100	77,8	78,0	13,7	13,4	91,5	91,4	5,1	5,0	1,0	1,1	2,4	2,5	8,5	8,6	100,0	100,0
	13,7	23,6	24,6	23,8	14,7	23,6	19,8	18,7	9,4	18,6	11,8	21,2	15,0	19,4	14,7	23,1
101–500	75,0	72,8	14,6	15,5	89,6	88,3	6,4	7,2	1,4	1,5	2,6	3,0	10,4	11,7	100,0	100,0
	8,7	34,2	17,4	42,8	9,5	35,5	16,3	42,0	8,9	41,8	8,5	38,4	12,1	41,0	9,7	36,1
501 ve +	63,7	70,0	17,5	15,2	81,2	85,2	12,6	10,3	2,3	1,7	3,9	2,8	18,8	14,8	100,0	100,0
	0,4	10,2	1,1	13,1	0,4	10,6	1,6	18,8	0,8	14,2	0,6	11,1	1,1	16,1	0,5	11,2
Toplam	83,5	76,7	8,2	13,1	91,7	89,8	3,8	6,1	1,5	1,3	3,0	2,8	8,3	10,2	100,0	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak : Tablo X.

Not : Sıra toplamları, sağ-üst köşelerdeki yüzdelerden, sütun toplamları ise sol-alt köşelerdeki yüzdelerden elde edilmiştir.

ledikleri alana göre veren Tablo X ve Tablo XI'den çıkan sonuçlar aynı niteliktedir: Esas olarak işletmesindeki toprağa malik olan ailelerin, işlenen alandan aldıkları paylar; işletme dilimi büyüdükçe, Türkiye ortalamalarına kıyasla, düşmektedir. Çeşitli kiracılık-ortakçılık kategorileri mütalâa edilen gruplar için ise, tamamen aksi bir durum gözlenmektedir. Birinci gruba giren toprakların yaklaşık olarak % 54'ü 1-100 dekarlık dilimlerde bulunduğu halde; kiracı-ortakçı v.s. çiftçilerin işlediği arazinin yine yaklaşık olarak sadece % 43'ü aynı dilimlerde yer almaktadır. (Tamamen malik olanlarda bu oran % 55,6'ya çıkıyor.) Aynı oran kiracılarda % 44'e düşerek, ortakçıların çok altına inmektedir (% 50,5).

Bu bulguların iki türlü yorumlanması mümkündür. Birinci olarak, çoğu kere sanıldığının aksine, Türkiye'de küçük işletmelerde toprak kiralama niteliği zayıf; kiraya toprak verme niteliği daha güçlüdür. İşletme büyüklüğü arttıkça, toprak kiralamanın arazideki payı da artmaktadır. Bu, Türkiye'de kapitalist toprak kirasının filizlenmekte olduğunu gösteren bir bulgu olarak yorumlanabilir. Ancak, bir başka yorum tarzı, özellikle ortakçılığın ortalama işletme büyüklüğü daha yüksek olan illerde daha yaygın olduğu ve bu olgunun Türkiye düzeyinde (Karadeniz gibi, küçük işletme-küçük mülkiyet durumunun birleştiği diğer bir bölgesel özellikle de bir arada) tesbit edilen işletme dilimleri-kiralanan toprak bağıntısını belirlediği biçiminde de olabilir. 1970 Sayımının illere ait toprak tasarruf biçimlerini veren verileri hazır olduğu zaman bu iki yorumdan hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu tesbit etmek mümkün olacaktır.

Hangi yorumu kabul edersek edelim, mülkiyetsiz işletmecilerin sayı ve oran olarak cüce ve küçük işletme dilimlerine yığılmış olduklarını dikkatten kaçırmamak gerekir: Bu kategorideki ailelerin % 86,8'ini temsil eden 222.397 aile, 1-100 dekarlık dilimlerde toplanmış bulunmaktadır. (Bk. Tablo XI, Sütun 13.) Ancak, bu sayının tamamen mülk sahibi-işletmecilerde daha yüksek bir oran verdiği (%90,9) oldukça anlamlı bir bulgudur. (Bk. Tablo XI, Sütun 1) Bunun yanısıra, az sayıda mülkiyetsiz kiracının küçümsenmeyecek büyüklükte arazi kiralayarak çiftçilik yapmakta olduğu da ortaya çıkmaktadır: Orta ve büyük işletmelerde çiftçilik yapan kiracı ve ortakçı v.s. aileler, toplam kiralanan arazinin % 57,1'ini işlemektedir ve bu durum mülk sahibi-işletmecilere kıyasla daha yüksek, bir temerküzü ifade etmektedir. (Tablo XI, Sütun 1, 2, 5, 6, 13, 14'ü karşılaştırın.)

IV

1970 Sayımının illere ait bulguları henüz elimizde olmadığına göre Köy Envanter Etüdlerinin verilerinden, işletme ve tasarruf biçimlerinin bölgesel farklılaşması üzerinde ne gibi sonuçlar çıkmaktadır?

Köy Envanter Etüdleri, tarımcı nüfusu, mülk sahibi işletmeci ve mülkiyetsiz çiftçi olmak üzere iki ana kategoriye; ikinci kategoriyi ise, toprak işçileri, topraksız ortakçılar ve topraksız kiracılar olarak üç tali gruba ayırıyor. Grupların işlediği alana ait bilgi verilmemiştir. Bu sınıflamaya göre, köylü nüfusun % 1,8'i mülkiyetsiz ortakçı, % 0,3'ü mülkiyetsiz kiracı, % 28,6'sı ise toprak işçisi olarak tesbit edilmiştir. Burada, topraksız ortakçı ve kiracılar için verilen oran, diğer kaynaklarda tesbit edilen oranın bir hayli altındadır; örneğin, 1970 Sayımında bu iki kategori, tarımcı ailelerin % 4,5'i olarak tesbit edilmiştir. Ancak, Köy Envanter Etüdlerindeki bu veriler içinde en çok şüpheli görüleni, tarım işçileri için verilen aşırı yüksek orandır. Bu nedenle, nüfusun işletme tiplerine dağılımı üzerindeki Köy Envanter Etüdleri verilerini kullanmanın mümkün olacağını sanmıyoruz.

Köy Envanter Etüdleri verileri arasında zaman zaman üzerinde durulan bir bulgu, ülkemizdeki yarı feodal ilişkilerin bir göstergesi olarak kabul edilebilecek olan, "bir şahsa, aileye veya sülâleye ait köyler"in sayısıdır. Bu üç kategoride toplam olarak 750 köy bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu, Envanterlerin kapsadığı köy sayısının % 2,1'ini oluşturmaktadır. Bu gösterge bakımından Türkiye ortalamasını aşan (dolayısıyla kırsal bölgelerdeki yarı-feodal ilişkinin güçlü olduğu kabul edilebilecek olan) iller, göstergenin büyüklük sırasına göre; G. Antep, Hatay, Mardin, Tunceli, Diyarbakır, Hakkâri, Siirt, Erzurum, Ağrı, Muş, Bingöl, Aydın, Elâzığ, ve Isparta'dır. Bu listede, Doğudan Van ve Bitlis'in yokluğu; Batıdan ise, (%3,5 ve % 2,4 gibi düşük oranlarla da olsa) Aydın ve Isparta'nın varlığı dikkati çekiyor.

Köy Envanter Etüdleri, bunların dışında, bugüne kadar ele alınmamış bir başka ilişki üzerinde, "absentee" çiftçilik üzerinde de bilgi veriyor ve "absentee" toprak sahiplerine ait arazinin Türkiye'de küçümsenemeyecek bir genişlikte olduğunu; toplam işlenen alanın % 8,7'sini oluşturduğunu tesbit ediyor. Bu topraklar, köy dışında yaşayan büyük feodal ağalara, kente göçmüş küçük mülk sahiplerine veya köyde yerleşmiş bulunmadıkları için "absentee" görülmekle birlikte, toprağı ücretli emekle işleten kapitalist çiftlik sahiplerine ait olabilir.

Ancak, "absentee" toprak sahipliğinde iller düzeyindeki farklılaşmayı veözellikleriararken, birkaç göstergeyi bir arada kullanmak gere-

kiyor. Envanterlerin sayısal tahlile pek elverişli nitelik taşımayan tesbitlerinden hareketle, göstergeleri sorular biçiminde ifade etmeyi tercih ettik:

(a) İl düzeyinde "absentee" toprakların işlenen alana oranı, Türkiye düzeyindeki orandan (% 8,7'den) fazla mıdır?

(b) İl düzeyindeki ortalama "absentee" toprak büyüklüğü, o ilin ortalama işletme büyüklüğünden fazla mıdır?

(c) "Absentee" topraklardan sahibince işletilenlerin oranı, aynı topraklardan kiracılık veya ortakçılıkla işletilenlerin oranından fazla mıdır? (Özellikle bu üçüncü sorunun cevabı, Köy Envanter Etüdlerinden sadece yaklaşık olarak elde edilebilmektedir.)

Bu üç sorudan, her üçüne de verilen cevaplar olumlu ise, "absentee" mülkiyetin kapitalist bir ilişkiyi temsil etmekte olduğu söylenebilir. Bu, sadece, Adana, Çanakkale ve G. Antep illeri için geçerli olmaktadır. Kapitalizme yönelik "absentee" mülkiyetin hâkimiyetini, biraz daha ihtiyatla da olsa, sadece (a) ve (c)'ye olumlu cevaplar veren iller için geçerli kabul edebiliriz: Antalya, Aydın, Balıkesir, Hatay, Bursa, İçel, İzmir, Muğla bu durumun tesbit edildiği illerdir. (a) ve (b)'nin cevapları olumlu, (c)'ninki olumsuz ise, "absentee" mülkiyetin köy-dışı ağalık, yani yarı-feodal ilişkilerin bir varyantı biçiminde güçlü ve yaygın olduğu kabul edilebilir: Adıyaman, Amasya, Diyarbakır, Mardin, Tunceli ve Urfa bu kritere uyan illerdir. Diğer illerde ise, "absentee" mülkiyetin ya önem verilmeyecek kadar sınırlı olduğu veya ortağa-kiraya verilen küçük mülkiyet biçiminde tezahür ettiği anlaşılmaktadır.

"Absentee" biçimde tezahür eden kapitalist ve yarı-feodal ilişkilerin, aynı ilişkilerin "absentee olmayan" biçimlerine ne derecede yakından refakat ettiği, mevcut verilerden güvenilir bir biçimde tesbit edilemiyor. Ancak, illere ait diğer bulgulardan edinilen genel izlenim, bu anlamda bir "refakat"in pek zayıf olmadığı yönündedir.

III — DEĞİŞKENLER ARASI BAĞINTILARIN TAHLİLİ

I

Bu kesimde 1970 Tarım Sayımının sağladığı zengin bilgilerin bir bölümünü, 1968-1970 yılları için elde edilebilen diğer nicel verilerle birleştirerek, iktisadi tahlil açısından anlam taşıyan bazı bağıntıların tesbitine teşebbüs ediyoruz. Kullandığımız nicel tahlil aletleri (basit-

doğrusal korelasyon-regresyon analizi) basittir. 1970 Sayımının bütün verileri elden geçirilememiş; ayrıca, araştırma tamamlandıktan sonra, bizim kullandığımızdan daha mükemmel bazı teknolojik verilerin iller itibariyle var olduğu tesbit edilmiştir.[10] Bu nedenlerle, araştırmamız ve tesbit edilen iktisadi bağıntılar, metodolojik bir yaklaşım olarak taşıyabileceği anlamın yanısıra, daha sağlam ve "rafine" araştırmalara hareket noktası olarak bir katkıda bulunabilmenin ötesinde bir iddia taşımamaktadır.

İzlenen metodu açıklayalım: Hepsi oranlardan oluşan ve katsayılar, yüzdeler veya ortalama büyüklükler halinde ifade edilen 13 değişken tesbit edilmiştir. (Tablo XII'nin 13 sütunu) Bunların ilk üçü geleneksel iktisat tahlilinde önemli yer kaplayan bazı kavramlara tekabül etmektedir: Toprak/emek oranı; emek verimliliği; toprak verimliliği. Ürün bileşimiyle ilgili olan ve ekilen alan veya hasıla içerisindeki tahıl payını gösteren 4. ve 5. değişkenlerden özellikle 5. si, bir piyasaya açılma göstergesi olarak da kabul edilebilir. 6., 7. ve 8. değişkenler bölüşüm değişkenleridir: Bunlar, toprak temerküzünü, topraksızlık ve mülksüzleşme derecelerini temsil ediyor. Son beş değişken ise, teknolojik göstergelerdir. Bu teknolojik değişkenler, aile sayısı veya işlenen alanın teknolojik göstergeye bölünmesi ile ifade edilmiştir; bu nedenle bunların değerlerinin küçülmesi, teknolojik ileriliği temsil eder. Bu değişkenlerle ilgili korelasyon katsayılarının ve esnekliklerin pozitif veya negatif olmasını buna göre yorumlamak gerekir.

Değişkenler arası nicel bağıntıların tesbitinde computer kullanma olanaklarının sınırlılığı, izlenecek yolu belirlemiştir: 63 ile ait değerler, 13 değişken arasındaki korelasyon katsayılarının, (r) ve (t) değerlerinin, bilgisayar ile tesbitinde kullanılmıştır. Bütün değişkenler arasında tesbit edilen 78 r (ve t) üçgen bir matriksle ifade edilmiştir.[11] Bu

---

10 DPT'nda, iller itibariyle suni gübre ve ilaç tüketimi ile devlet tarafından sulanan alan rakamları vardır. Biz araştırmamızda gübre tüketimine yer vermedik. İlaç sıkma makinalarına ait rakamlarımız ise, bizatihi ilaç tüketiminin bir göstergesi olarak anlam taşır ve bu yüzden DPT rakamları bizimkine tercih edilmelidir. Buna karşılık, DPT'ndaki sulanan alan rakamları, kamu yatırımları vasıtasıyla yapılan sulamayı vermektedir; bizim araştırmamızda kullanılan motopomp sayısı, toplam sulama girdisinin daha iyi bir göstergesidir; zira, DPT rakamlarının kapsamadığı özel kuyular ve tesislerce yapılan sulamayı kapsadığı gibi, kamu tesisleri marifetiyle yapılan sulamada dahi motopomplar kullanılacağına göre, her ile ait motopomp sayısı, o ilde genel olarak sulanan alanın mevcut veriler içindeki en iyi göstergesi kabul edilmelidir.

(11) $r_{yx} = r_{xy}$ ve $r_{ii} = 1$ (i=1,... 13) olduğuna göre $\frac{13^2-13}{2} = 78$ katsayısı bütün değerleri içermektedir.

TABLO XII

Seçilmiş İktisadî ve Teknolojik Değişkenlerle 63 İl İçin Değerleri

İller	M	h_a	h_t	T_t	T_h	G	m_t	m_h	tr_a	tr_t	a_a	a_t	l_h
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
Adana	113,9	34732	305	48,3	30,2	0,6067	19,2	35,5	6	73	44	501	7
Adıyaman	91,3	12141	133	80,5	25,1	0,7090	11,9	35,9	103	940	678	6187	383
Afyon	136,4	11616	85	89,1	61,1	0,4862	14,3	27,0	28	375	53	723	38
Ağrı	92,3	3593	39	98,1	78,9	0,5278	10,4	24,3	92	854	149	13799	4484
Amasya	69,9	10765	154	85,3	48,2	0,5585	14,2	27,3	20	139	96	671	103
Ankara	248,4	19116	77	95,8	76,4	0,5597	12,5	23,5	11	279	59	1465	39
Antalya	74,8	22170	296	72,0	21,7	0,6053	19,3	36,3	16	123	9	59	6
Artvin	8,4	4879	581	85,6	17,3	0,4493	7,4	8,6	3497	2950	1210	1021	51
Aydın	32,7	18935	579	48,3	11,2	0,6018	24,5	33,8	10	33	9	30	9
Balıkesir	38,8	10036	259	72,4	33,7	0,5121	11,7	21,9	35	141	27	107	8
Bilecik	72,3	10086	140	82,2	43,3	0,4415	13,4	18,6	10	371	28	205	22
Bingöl	12,7	1034	81	90,9	57,4	0,5652	8,5	24,6	1620	2055	8098	10276	810
Bitlis	29,5	4009	136	95,0	67,6	0,6617	8,8	20,0	36	107	—	—	276
Bolu	45,7	8888	194	89,0	51,9	0,4198	9,2	15,3	52	238	321	1468	25
Burdur	88,6	10255	116	87,7	53,3	0,5086	10,2	29,4	31	276	32	284	59
Bursa	45,1	14095	313	67,0	23,6	0,4920	11,9	19,7	22	99	11	50	5
Çanakkale	57,2	11053	193	73,0	37,2	0,4920	16,9	27,7	35	199	30	162	27
Çankırı	72,0	7311	102	81,8	56,1	0,5376	7,6	13,9	43	321	277	1997	43
Çorum	103,0	9191	89	94,4	71,7	0,5494	12,0	25,6	30	304	235	2421	77
Denizli	54,3	10029	185	72,5	35,4	0,5008	11,5	21,9	29	155	68	371	7
Diyarbakır	106,2	8430	79	89,9	44,2	0,7215	11,5	36,4	75	791	91	969	17
Edirne	98,2	17848	182	68,5	44,3	0,4014	6,7	17,2	9	93	19	182	6
Elazığ	67,3	7388	110	78,8	41,1	0,5755	19,0	34,0	39	265	53	355	65
Erzincan	68,8	7092	103	93,2	61,7	0,4881	10,7	23,5	43	293	234	1609	60
Erzurum	50,5	3733	74	90,0	47,6	0,5696	12,2	9,9	174	881	1778	8986	55
Eskişehir	159,8	14450	90	91,7	55,2	0,5411	18,7	31,4	12	187	13	203	79
Giresun	18,6	8125	437	89,0	20,5	0,4656	3,2	7,0	56	948	4137	6972	38
Gümüşhane	67,3	6250	93	91,7	67,1	0,5411	8,3	22,0	130	876	846	5692	1057
Hakkari	6,1	1048	172	86,5	50,7	0,7420	15,9	26,2	830	507	—	—	293
Hatay	58,9	18619	316	59,1	26,3	0,6787	20,1	36,0	24	139	16	96	58
Isparta	61,6	6407	104	84,7	46,8	0,5587	11,4	24,1	52	318	61	373	21
İçel	67,4	25626	380	59,6	21,8	0,5609	17,2	37,2	24	164	34	230	8
İstanbul	62,3	14931	240	83,1	34,5	0,6412	31,0	41,5	18	111	19	116	7
İzmir	38,5	17563	456	37,0	10,4	0,5668	18,0	36,1	17	65	9	33	5
Kars	52,5	5421	103	93,7	51,5	0,5092	5,1	10,1	74	386	1253	6581	395
Kastamonu	47,9	5917	124	92,6	50,6	0,4516	3,8	9,8	88	422	178	852	51
Kayseri	194,0	17174	89	93,6	56,3	0,6000	14,1	27,0	40	772	87	1883	30
Kırklareli	72,7	10538	145	71,8	40,2	0,4350	11,6	22,8	14	99	18	129	20
Kırşehir	190,2	16009	84	94,6	67,4	0,5020	5,7	16,4	25	467	241	4577	83
Konya	268,0	23185	87	96,6	72,9	0,5881	14,2	25,8	16	386	37	892	27
Kütahya	75,2	8218	109	89,9	58,2	0,5545	17,8	25,9	96	723	177	1332	46
Malatya	88,3	7740	88	93,4	54,7	0,5915	13,3	32,7	54	474	815	7202	48
Manisa	53,5	17242	322	55,6	20,1	0,5212	10,3	28,4	15	81	25	134	4
Maraş	106,8	13010	122	84,9	46,3	0,6000	11,0	29,4	45	479	159	1702	60
Mardin	143,8	8365	58	89,2	43,9	0,7094	18,1	36,0	76	1087	3383	48634	165
Muğla	31,7	10443	329	51,7	15,2	0,4878	17,7	34,2	31	97	13	41	6
Muş	130,5	5637	43	94,3	65,0	0,5557	7,6	34,2	23	302	250	3258	165
Nevşehir	133,9	13839	103	88,3	42,2	0,5372	8,0	12,3	21	285	37	494	15
Niğde	143,2	17310	121	90,4	33,4	0,5727	14,0	27,0	40	579	38	542	18
Rize	4,2	12710	3026	66,2	3,3	0,3639	0,1	0,5	—	—	18408	77418	71
Sakarya	40,8	12195	299	79,4	33,9	0,4306	6,3	14,2	22	92	83	340	7
Samsun	41,5	13150	317	72,2	37,4	0,4648	4,7	12,8	35	144	128	530	11
Siirt	78,8	8982	114	93,2	29,4	0,7327	17,5	32,6	78	613	1361	12298	807
Sinop	39,2	9026	128	90,2	67,4	0,3917	2,7	5,4	357	1402	181	712	53
Sivas	101,4	5236	52	96,2	71,9	0,4921	6,7	17,1	43	433	498	5054	194
Tekirdağ	128,9	15531	120	64,9	45,7	0,5003	4,8	13,6	8	101	32	410	15
Tokat	47,1	8729	185	79,0	38,3	0,4677	5,8	13,7	24	114	162	764	35
Trabzon	8,4	6226	741	78,4	18,1	0,4274	2,6	4,0	28218	23752	21163	17814	17
Tunceli	54,1	4863	90	91,3	51,7	0,5241	7,6	22,6	106	565	1842	9968	108
Urfa	338,2	25320	75	88,9	62,3	0,6366	22,6	44,6	29	974	22	744	143
Uşak	78,8	7555	96	83,0	48,0	0,4955	9,4	18,3	72	568	100	787	8
Yozgat	129,1	8234	64	91,7	61,9	0,4919	10,1	18,2	30	383	168	2165	87
Zonguldak	34,5	5395	156	94,3	52,3	0,4282	12,7	14,9	215	742	234	808	44
Türkiye (67 İl)	81,3	11675	144	83,0	48,6	0,6853	11,6	23,5	29	237	45	366	15

SEMBOLLER VE TERİFLERİ:

M= Ortalama işletme büyüklüğü: İşlenen Alan (Dekar)/Aile (İşletme) Sayısı
h_a = Aile (işletme) başına gayri safi bitkisel üretim değeri: Gayri safi bitkisel üretim (TL)/Aile (işletme) sayısı
h_t = Dekar başına gayri safi üretim değeri: Gayri safi bitkisel üretim (TL)/İşlenen alan (Dekar)
T_t = Ekilen alan içerisinde tahılın payı: (Tahıl ekilen alan/toplam ekilen alan) x 100
T_h = Gayri safi üretim değeri içerisinde tahılın payı: (G.S. Tahıl üretim değeri/G.S. Bitkisel üretim değeri toplamı) x 100
G = Gini temerküz oranı
m_1 = Topraksız işletmeler (aileler) oranı: (Topraksız aileler)/(Çiftçi aileler + topraksız aileler) x 100
m_2 = Müflisizleşme oranı: 100x Topraksız aileler + Sırf hayvancılık yapan aileler + İşlediği toprağın % 50'sinden azına malik olan aileler + İşlediği toprağın tümünü kiralayan aileler + İşlediği toprağın tümünde ortakçılık yapan aileler)/ Köylü aileler toplamı
tr_a = Traktör başına aile: Aile (İşletme) sayısı / Traktör sayısı
tr_t = Traktör başına işlenen alan: İşlenen alan (Hektar) / Traktör sayısı
s_a = Sulama göstergesi (aile başına): Aile (işletme) sayısı / Motopomp sayısı
s_t = Sulama göstergesi (hektar başına): İşlenen alan (hektar) / Motopomp sayısı
i_a = İlaçlama göstergesi (aile başına): Aile (işletme) sayısı / İlaç serpme makinaları

KAYNAKLAR:

1. *Sütun:* İşlenen Alan= Ekilen Alan+Nadas. 1969 yılının *ekilen alan* rakamları *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969, op. cit.'ten; *nadas* rakamları, DİE Tarım İstatistikleri Şubesi arşivlerinden; *işletme (aile)* sayıları 1970 Tarım Sayımı'nın yayınlanmamış (geçici) verilerinden. (İşlenen alana, meyvelikler ve yem bitkileri girmemektedir.)
2. *Sütun: G.S. Bitkisel üretim değeri*, 1968, 1969 ve 1970 ortalamaları olarak, *Türkiye Tarımsal Üretim Değeri*, 1968, 1969, ve 1970, op. cit.'ten.
4. *Sütun:* Tahıl ekilen alan (nadas hariç), *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969, op.cit.'ten (Toplam ekilen alana meyvelikler, yem bitkileri ve nadas girmemektedir. (Aynı kaynak)
5. *Sütun: G.S. Tahıl üretim değeri, Ibid*'den.
6. *Sütun: Gini temerküz oranları*, 1970 Tarım Sayımı'nın yayınlanmamış (geçici) verilerinden hesaplanmıştır.
7. ve 8. *Sütunlar*: Bütün kategoriler 1970 Tarım Sayımı'nın yayınlanmamamış (geçici) verilerinden elde edilmiş veya hesaplanmıştır.
9. *Sütun:* İller itibariyle traktör sayısı. (1970), *Tarım İstatistikleri Özeti, 1970*'ten.
11. *Sütun:* Motopomp sayısı, *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969'dan.
13. *Sütun:* İlaç serpme makinaları, (toz ve sıvı ilaçlar için kullanılan traktörler toplamı), *Ibid.*'den
(Tasrih edilmeyen sütunlardaki kategoriler diğer sütunlarda geçmektedir.)

78 katsayı içerisinde, ilk önce kritik t değerini aşanlar; sonra da iktisadi bakımdan anlamlı sayılabilecek olanlar seçilmiş; araştırılan ilişkilerin sayısı 27'ye indirilmiştir. 13 değişken arasında esas olarak 5'i bağımlı (ve ancak birbirlerini etkiledikleri oranda bağımsız) değişken olarak kabul edilmiştir. Tablo XII'deki sembollerle bunlar, G, m_2, M, h_a ve h_t 'dir. Tablo XIII'ün 1. sütununu oluşturan ve $y = a + b x$ genel ifadesini taşıyan 27 denklem, esas olarak bu değişkenlerle, bağımsız kabul edilen değişkenler arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır.

Regresyon denklemlerinin (a) ve (b) değerleri, değişkenlerle ilgili standart sapmalar, aritmetik ortalamalar[12] (X ve Y) ve r katsayıları kullanılarak ve dolaylı bir yol izlenerek hesaplanmıştır. Ancak, (a) ve (b) katsayıları, 13 değişkenin ifade edildiği birimlere tabidirler, bu yüzden, birbirleri ile (denklemler arasında) anlamlı bir karşılaştırmaya esas teşkil edemezler. Birimlerin aldatıcı görüntüsünün kaldırabilmek için, tamamen nispi bir kavram olan esneklikleri (ve esnekliklerin güven aralıklarını) hesaplamak gerekli görüldü. Tahlilimize esas teşkil eden ana değerler, böylece, Tablo XIII'ün 6. sütununda aranmalıdır.[13]

12 s, X ve Y değerlerini bizatihi önemli saymadığımız için ayrıca göstermiyoruz.

13 Nokta esnekliklerinin değil, doğrusal bir fonksiyonda anlam taşıyabilecek olan X ve Y değerlerinden hesaplanan ortalama esnekliklerin kullanıldığına dikkati çekelim: $y = a + bx$ denkleminde $dy/dx = b$ olduğuna göre ve tanım gereği $E_{yx} = (X/Y)\,(dy/dx) = X/Y.b$ olur. (X ve Y, x ve y'nin ortalama değerlerini gösteriyor.)

II

Toprak Temerküzü: İller itibariyle toprak (işletme) temerküzünün 1970'deki görünüşü (Bk. Harita 1), oldukça belirgin bir coğrafi tutarlık ortaya koymaktadır(*). En büyük temerküz oranlarının (İstanbul istisnası ile), Güney-Doğu Anadolu'dan başlayıp, Akdeniz ve Ege kıyı şeridini (Muğla hariç) izleyerek İzmir ilinin Kuzey sınırlarına kadar uzadığı anlaşılmaktadır. Bu şeridin Kuzeyinde, Orta ve Doğu Anadolu illerini kısmen kapsayan, İç Anadolu'da Ankara'ya, Doğu'da Erzurum'a kadar uzanan; ancak, Isparta ve Konya'nın Batısına geçmeyen ikinci (ve biraz daha hafif) bir "eşitsizlik şeridi" daha vardır. Buna karşılık, toprak temerküzünün en hafif olduğu bölge (yine İstanbul istisnası ile) Edirne'den Artvin'e kadar Kuzey Anadolu-Karadeniz şerididir. Kırşehir-Erzincan arasında bu şeridin Güneyi, Marmara çevresi ve Afyon-Muğla arasındaki Güney-Batı bölgesi, toprak temerküzünün nispeten hafif olduğu ikincil bölgeleri temsil ediyor.

İstatistiki ve iktisadi bakımdan temerküz oranları ile bağıntılı olabilecek 5 bağımsız değişken, çok düşük değerli esneklikler vermişlerdir: Temerküz oranı G'nin; ortalama işletme büyüklükleri, toprak verimliliği ve traktör ve sulama ile ilgili teknolojik göstergelere göre esneklikleri, + 0,01 ile 0,06 arasında oynamaktadır. Bağıntılar, çok zayıf olmasına rağmen, genellikle umulan yöndedir: Ortalama işletme büyüklüğü arttıkça **G** büyümekte; traktör kullanımı (aile veya alana göre) azaldıkça G düşmektedir. Buna karşılık sulama[14] ve toprak verimliliğinin **G** ile negatif, fakat yine çok zayıf birer bağıntı içinde oldukları görülmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, bir bölüşüm değişkeni olan toprak temerküzü bizim ele aldığımız teknolojik-iktisadi değişkenlerden geniş ölçüde bağımsızdır.[15] Bu sonucun, bölüşümü teknolojik değişkenlerce belirlenmeye çabalayan "üretim fonksiyonu" yaklaşımları ile uzlaşmayan; bölüşümün "eksojen" niteliğini vurgulayan teorik yaklaşımları destekleyen niteliğine işaret etmekle yetinelim.

(*) *Haritalar makalenin sonunda yeralıyor*

14 Tablo XII'deki teknolojik değişkenlerin (9-13. sütunlar) değerleri düştükçe teknolojik ileriliği temsil ettiklerine işaret etmiştik. Tablo XIII'te bu değişkenlerle ilgili b ve E_{yx} değerlerinin işaretlerinin yorumlanmasında bu noktaya yeniden dikkati çekelim.

15 **G** ile h_a ve **G** ile h_t (veya T_t) arasındaki r ve t değerleri kritik değerlerin altında olduğu için bunların regresyon analizine gerek görülmemiştir.

TABLO XIII

Değişkenler Arası İlişkileri Gösteren Katsayılar

(1) Denklem (y=a+bx)	(2) r	(3) a	(4) b	(5) E_{yx}	(6) E'_{yx}in % 95 Güven Aralığı
1) G=a+bM	0,272	0,507	0,00037	0,058	0,015— → 0,101
2) G=a+bh$_t$	— 0,310	0,695	— 0,00007	— 0,029	— 0,048— → — 0,010
3) G=a+b tr$_a$	— 0,314	0,543	— 0,000005	— 0,010	— 0,016— → — 0,004
4) G=a+b tr$_t$	— 0,276	0,545	— 0,000007	— 0,013	— 0,023— → — 0,003
5) G=a+b s$_t$	0,314	0,410	0,000003	0,024	0,009— → 0,039
6) m$_s$=a+b M	0,351	18,7	0,0554	0,199	0,087— → 0,311
7) m$_s$=a+b h$_a$	0,451	15,4	0,007	0,338	0,197— → 0,470
8) m$_s$=a+b h$_t$	— 0,306	25,1	— 0,0079	— 0,077	— 0,123— → — 0,026
9) m$_s$=a+b G	0,715	— 21,1	82,4872	1,905	1,513— → 2,297
10) m$_s$=a+b tr$_a$	— 0,404	24,1	— 0,0007	— 0,035	— 0,052— → — 0,018
11) m$_s$=a+b tr$_t$	— 0,395	24,5	— 0,0011	— 0,051	— 0,075— → — 0,026
12) M=a+b T$_t$	0,316	— 32,4	1,4175	1,386	0,510— → 2,262
13) M=a+b T$_h$	0,494	7,1	1,7140	0,915	0,576— → 1,254
14) M=a+b tr$_a$	— 0,245	86,8	— 0,0027	— 0,037	— 0,068— → — 0,006
15) M=a+b tr$_t$	— 0,223	88,0	— 0,0040	— 0,051	— 0,098— → — 0,004
16) M=a+b s$_a$	— 0,340	91.5	— 0,0052	— 0,093	— 0,147— → — 0,039
17) h$_a$=a+b M	0,499	7030	51,0124	0,378	0,240— → 0,516
18) h$_a$=a+b T$_h$	— 0,288	15866	— 10,2152	— 0,040	— 0,068— → — 0,012
19) h$_a$=a+b s$_a$	— 0,275	11941	— 0,4275	— 0,057	— 0,099— → — 0,015
20) h$_a$=a+b i$_a$	— 0,253	11782	— 2,7718	— 0,043	— 0,078— → — 0,008
21) h$_t$=a+b M	— 0,323	393	— 1,9853	— 0,732	— 1,184— → — 0,280
22) h$_t$=a+b T$_t$	— 0,365	1051	— 10,0636	— 3,631	— 5,581— → — 1,681
23) h$_t$=a+b T$_h$	— 0,549	750	— 11,7080	— 2,305	— 3,045— → — 1,565
24) h$_t$=a+b tr$_a$	0,854	160	0,0569	0,293	0,255— → 0,331
25) h$_t$=a+b s$_a$	0,591	144	0,552	0,365	0,260— → 0,470
26) tr$_a$=a+b s$_a$	0,803	— 519	1,1258	1,443	1,216— → 1,670
27) tr$_t$=a+b s$_t$	0,232	685	0,0954	0,360	0,042— → 0,678

Açıklamalar :

1. *Sütundaki* sembollerin ifade ettiği değişkenler için bk. Tablo XII.
2. *Sütun* (r) : 1. Sütundaki değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı. Tablo XII'deki verilerden hesaplanmıştır.
3. ve 4. *Sütun* : (a ve b) : Regresyon denkleminin parametreleri.
5. *Sütun* (E_{yx}) : y'nin x'e göre ortalama esnekliği
6. *Sütun* : E_{yx}'in % 95 Güven Aralığı

Kaynak : Tablo XII.

Gerçekten de, toprak temerküzünde iller itibariyle gözlenen farklılaşmaların coğrafi yansıması, kolaylıkla nicel bir analize oturtulamayacak tarihi-kültürel-sosyolojik unsurlar sezdirmektedir. Büyük eşitsizliklerin gözlendiği Güney-Doğu olgusunu, tasfiye edilememiş yarı-feodal bir toprak düzeni ile mi açıklayabiliriz? Bu takdirde, yarı-feodal ilişkilerin yaygın olduğu genellikle kabul edilen Tunceli, Muş, Ağrı gibi Doğu Anadolu illerinde gözlenen nispeten hafif toprak temerküzünün ayrıca açıklanması gerekiyor. Bu noktada, geleneksel Arap top-

rak düzeninin tarihi etki alanı ile ilgili bazı varsayımların Güney-Doğu olgusuna ışık tutma ihtimali akla gelmektedir. Benzer bir mesele, piyasa ilişkilerinin gelişmesi ile toprak temerküzü arasındaki bağıntı aranırken doğmaktadır. Piyasa için üretimin en gelişkin olduğu Akdeniz-Ege şeridi ile Marmara-Doğu Karadeniz kıyıları (Bk. Harita 3), toprak temerküzü açısından yeknesak bir görüntü içinde değildirler. Birinci sayılabilecek olan) T_h arasındaki (r) ve (t) değerleri kullanılamayacak bölgeler grubu çok yüksek, ikincisi ise çok düşük temerküz oranları vermektedir. Bu nedenle, G ile (piyasaya açılmanın kaba bir göstergesi kadar düşük çıkmaktadır. Meselenin (kabaca da olsa nicelleştirilebilen) genel olarak piyasada açılma göstergeleri ile açıklanamayacağı; ancak piyasa ilişkinlerinin özel bazı biçimler içinde, yani kapitalist üretim ilişkilerini genişleterek oluşmasının toprak temerküzünü arttırdığı varsayımına yönelmenin anlamlı olabileceği sezilmektedir. Ne var ki, piyasaya açılmanın bu özel biçimlerini nicel göstergelere indirgemek şu anda mümkün değildir. Bu noktalarda, nicel analizin sürekli veya geçici sınırlarına ulaşmış oluyoruz.

III

Topraksızlık ve Mülksüzleşme: 1970 Tarım Sayımı, topraksızlaşan köylülerin, yani mülksüzleşmenin göstergesi olarak kabul edilebilecek üç ana kategori içermektedir. Bunları gözden geçirmek yararlı olacaktır.

1. **Topraksız Aileler** : Bu grup, 5000'den az nüfuslu yerleşme yerlerinde toprak işlemeyen ve hayvancılık ta yapmayan aileleri içerir. Bunlara ortakçı ve kiracılar dahil değil; ancak, tarım işçilerinin (ve işsizlerin) yanısıra, esnaf-zanaatkâr, memur gibi çiftçilikle ilgisi olmayan unsurlar dahildir.[16] Hatta, tarım dışı üretim kollarında (madencilik, inşaat, karayolları, sanayi) çalışmakta olup kırsal bölgelerde oturan işçiler de bu kategorinin içine girmektedir. Bu grubun iç bileşimi üzerinde DPT'nca yayınlanan ve 1970 Tarım Sayımı ile aşağı yukarı aynı zamanda yapılmış bir ankete dayanan **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri** adlı çalışmada bazı bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışmaya göre, köylerde oturan 16 ve + yaşlardaki erkek nüfusun % 16'sının, Tarım Sayımında kullanılan anlamda "topraksız" olduğu anlaşılıyor. Bu oranın % 3,3'ü işçi, % 2,4'ü işsiz, % 6,2'si esnaf-zanaatkâr, % 2,6'sı memur ve % 1,5'i öğrencidir. "İşçi" nüfusun yarıdan biraz

16 Topraksız aileler oranında % 31 ile İstanbul'un en başta gelmesinin başlıca nedenlerinden biri, İstanbul ilinde 5000'den az nüfuslu yerleşme yerlerinde çiftçilik ve köylülükle hiç ilgisi olmayan kalabalık grupların varlığı olsa gerektir.

fazlası tarım işçisi, gerisı ıse ınşaat, maden, karayolu ve sanayi işçisidir.[17] Buna rağmen, köyde oturup da "işsiz" olan veya tarım-dışı üretim kollarında işçilik yapan nüfusun tümünü de tarım işçileriyle beraber topraksızlaşmış köylüler saymak gerçekçi bir yaklaşım olmaktadır. Buna göre, yukarıdaki oranlardan hareketle (ve "öğrenci" kategorisini çıkarırsak), "topraksız" ailelerin % 40'ı civarında bir oranını gerçek anlamıyla topraksızlaşmış köylüler kabul edebiliriz. Ne var ki, illerarası farklılaşmaya dayanan araştırmamızda, "topraksız aileler"in iç bölünüşünün illere yansımasını tesbit edemediğimizden, Tarım Sayımının illere ait "topraksız aileler" rakamları herhangi bir indirme uygulanmadan aynen alınmıştır.

2. Sadece Hayvancılıkla İştigal Eden Aileler: Tarım Sayımı, yukarıda açıklanan "topraksız aileler"e ilâveten, sadece hayvancılık yapan aileleri de ayrı olarak tesbit etmiştir. Tarımın bünyesinde hayvancılık-bitkisel üretim tipi bir ihtisaslaşmanın zayıf olduğu Türkiye şartlarında, bu kategoriye giren ailelerin büyük çoğunluğunun da **topraksızlaşmış köylüler** olduğu gerçekçi bir varsayım olsa gerektir.

3. Tümü Başkasına Ait Topraklar Üzerinde Kiracılık ve Ortakçılık Yapan Aileler ile İşlediği Toprağın % 50'sinden Azına Malik Olan Aileler: Bu grup içerisinde Ricardo'cu anlamda kapitalist-kiracılar bulunmakla birlikte, **aile sayısı** olarak (işlenen alan değil) bunların büyük çoğunluğunun küçük işletmelerden oluştuğu Tarım Sayımından ortaya çıkmaktadır.[18] Bu nedenle grubu topraksızlaşmış veya topraksızlaşmakta olan köylülerden saymak, tahlile büyük bir hata payı getirmeyecektir.

İktisadi tahlil bakımından bu üç kategorinin kırsal nüfusa oranının (M_2), bu unsurlardan tek başına herhangi birinden daha anlamlı olacağını kabul ettik.[19]

---

17 **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri**, Ankara 1970, DPT, Rapor I, s. 53 Raporun yazarları, "işçiler" kategorisinin araştırmalarında düşük temsil edildiğini tahmin ediyorlar. (**Ibid.**, s. 54.)

18 Bu grup içerisinde 200 ve + dekarlık işletme gruplarına giren ailelerin sayısı, 1970 Tarım Sayımında 12,329'dur. Bu grubun Türkiye toplamı ise, 256.328 ailedir. Bu durumda, 3. "mülksüzler" grubunun içerisinde % 5'in altında bir oran oluşturan, muhtemel kapitalist kiracı aileleri sayısını bu gruptan ayırmamak önemli bir hata payı getirmeyecektir. Ancak bu grubun işlenen alan üzerindeki payının küçümsenecek boyutları aştığına işaret etmiştik.

19 Esasen m_2 ile ilgili r ve t değerleri de, m_1'in karşılaştırılabilir değerlerinden daha yüksek bulunmuştur.

Bu anlamda **mülksüzleşme göstergesi** olarak kabul ettiğimiz m_2, aynen G gibi bir bölüşüm kategorisidir. Bu iki kavram, istatistiki kategoriler olarak birbirinden bağımsızdır; yani, G'nin hesaplanmasına esas teşkil eden dağılımlara topraksız işletmeler dahil edilmemiştir.[20] Buna rağmen m_2'ye ait esnekliklerden en büyüğü G'ye göre olanıdır: +1,9 ($r = +0,715$; $r^2 = 0,511$) Mülksüzleşmenin toprak temerküzü ile yakın bağıntısını gösteren bu tesbiti, Harita 1 ile Harita 2'nin karşılaştırılmasından doğrulamak da mümkündür: Yüksek bir toprak temerküzü gösteren Güney Doğu-Akdeniz-Ege şeridi mülksüzleşme oranında da yine önde gelmektedir. Şu farkla ki, mülksüzleşmede bu şerit Muğla ve Çanakkale'yi de içererek kesintisiz uzanırken, toprak temerküzünde önde gelen Hakkâri, Bitlis gibi bazı iller geriye düşmekte; Malatya-Elâzığ-Diyarbakır-Siirt çizgisinin Kuzeyindeki Doğu illeri nispeten hafif bir mülksüzleşme göstermekte; İç Anadolu'nun yüksek toprak temerküzü taşıyan illeri olan Ankara, Konya (ve Güney Batıda Isparta'nın) yerlerini, mülksüzleşme oranları bakımından Eskişehir, Afyon ve Burdur almaktadır. Karadeniz-Kuzey Anadolu ve Marmara'nın görünüşü ise (Çanakkale hariç) her iki bölüşüm göstergesi bakımından yakın paralellik göstermektedir.

Mülksüzleşme oranının, yarı-feodal bir yapıya ve kapitalizme yönelik piyasa ilişkilerine paralel olarak genişlediği; ancak toprak temerküzüne kıyasla bu değişken üzerinde kapitalist ilişkilerin yarı-feodal ilişkilerden daha belirleyici bir ağırlık taşıdığı söylenebilir.

Buna karşılık, m_2 ile bağıntısı aranan diğer 5 değişken için (ortalama işletme büyüklüğü, emek ve toprak verimlilikleri, traktör başına aile ve traktör başına işlenen alan) çok daha düşük esneklikler bulunmuştur: /0,04 ile 0,34/arası. Mülksüzleşme oranının işletme büyüklüğü ve emek verimliliğine göre pozitif fakat pek kuvvetli olmayan (0,199 ve 0,338) esneklikler gösterdiği; toprak verimliliğine göre zayıf bir negatif esneklik verdiği (-0,077); oldukça güçlü bir bağıntının beklenebileceği mülksüzleşme-traktör kullanımı esnekliklerinin ise daha da zayıf bulunduğu Tablo XIII'te görülmektedir.

Bir bölüşüm değişkeninin, saf teknolojik veya teknolojik niteliği ağır basan iktisadi değişkenlerce belirlenmesi yerine, diğer bölüşüm değişkenleriyle yakın bağlantı göstermesi, bölüşümün "eksojenliği" üzerindeki tezleri destekler görünmelidir.

---

20 Bu yapılsa idi, topraksızlar oranının yüksek olduğu illerde, dağılımdan sıfır pay alan nüfusun oranı da yüksek olurdu ve topraksızlık, tanım gereği G oranını artırırdı. Bu takdirde, G ile m_2 arasındaki bağıntıları gösteren katsayıların anlamlılık değeri geniş ölçüde ortadan kalkardı.

IV

Ortalama İşletme Büyüklüğü veya Toprak/Emek Oranı: Tablo XII'de M sembolü ile ifade edilen ortalama işletme büyüklüklerinin Türkiye'de ele aldığımız değişkenler arasında esas olarak ürün bileşimi ile bağıntılı olduğu belirmektedir. Ülkemizde Orta, İç-Batı Anadolu illeri ile Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun bazı yöreleri tahıl üretiminde nisbi olarak başta gelmektedir (Bk. Harita 3).[21] Çok sıkı bir paralellik olmamakla birlikte, toprak/emek oranının kural olarak tahılcı bölgelerde yüksek olduğu Harita 3'ün Harita 4 ile karşılaştırılmasından ortaya çıkıyor.

Tablo XIII'te M'ye ait esneklikler de aynı sonucu veriyor. M'nin T_t ye ve T_h'ye göre esneklikleri + 1 civarındadır (1.386 ve 0.915). Buna karşılık traktör kullanımı ve sulama azaldıkça (tr_a , tr_t ve s_a büyüdükçe) ortalama işletme büyüklüklerinin düştüğü ancak bu bağıntının zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır: M'nin sözü edilen teknolojik değişkenlere göre esneklikleri, sıra ile, -0.37, -0.051 ve -0.093 tür.

İşletme büyüklüklerini belirleyen ana etken olarak görülen ürün bileşiminin, arazinin yapısı, toprağın niteliği ve iklim şartlarına ne derecede bağımlı olduğunu Türkiye için ortaya koyan çalışmalardan haberdar değiliz. Geleneksel tarım, piyasaya açıldıkça çiftçi, geçimlik üretimde ana rolü oynayan tahıl ile kural olarak tamamen piyasa için üretilen sınai bitkiler, sebze, meyve gibi ürünler arasında seçim yapma durumuna girer. Bu seçimde, toprağın gayri safi parasal getirisi ile üretim maliyetlerini her ürün için ayrı ayrı hesaplayan rasyonel bir karar verme sürecinin yanısıra, bizatihi bir teknolojik değişme sayılabilecek olan ürün değiştirmeye karşı özellikle küçük üreticiden gelecek olan geleneksel direniş de rol oynayacaktır. Bu direnişin tamamen "irrasyonel" olduğu da söylenemez. Zira, üretim hasılatı-maliyetler hesabı sonunda tamamen piyasaya yönelik bir üründe ihtisaslaşan küçük üretici, ailesinin besin dahil tüketimini artık kendi toprağından değil, artan oranlarda piyasadan sağlayacaktır. Farklı bir ifadeyle, kendi tüketimi için gerekli "işletme sermayesine" nakdi olarak ihtiyaç duyacaktır. Banka kredilerince karşılanamayan bu ihtiyaç, küçük üreticinin tefeci-tüccar sömürüsü diye bilinen olguyla karşılaşması anlamına gelir.

---

21 Tablo XII'nin T_t ve T_h oranlarından her ikisi de tahılın nispi önemini göstermekle birlikte, T_h'yi diğerine tercih etmek uygun olacaktır. Zira, T_t, (a) ekilen alan üzerinden hesaplanıp nadası (nadas alanının hangi ürünlere ait olduğu tesbit edilemediği için) dışarıda bırakmakta ve (b) meyvelikleri içermediği için, örneğin Doğu Karadeniz illerinde tahılın önemini suni olarak abartmaktadır.

Son yıllarda, tütün, fındık, pamuk ve bahçe tarımı ile uğraşan küçük üretici kitlelerin tefeci-tüccar sömürüsü karşısındaki problemleri, kamu oyunun, hatta akademik çevrelerin dikkatini çekmeye başlamıştır.

Arkasında yatan coğrafi ve sosyo-ekonomik etkenleri henüz iyice bilemediğimiz ürünler bileşimi seçimi yapıldıktan sonra, ürünlerden herbirine göre değişen bir optimal işletme büyüklüğü var mıdır? Türkiye'de çeşitli ürünlere göre işletme büyüklüğü-toprak verimliliği bağıntısı üzerinde aşağıda duracağız. Şu kadarına işaret edelim ki, mısır dışındaki tahıl ürünlerinde hektar başına g.s. hasıla ile işletme büyüklükleri arasında pozitif bir bağıntı vardır; bu bağıntının, diğer ürünlerden genel olarak daha güçlü olduğu görülmektedir. Tahılcı bölgelerde daha büyük işletmelerin gözlenmesinin rasyonel bir dayanağı olduğu, böylece belirmiş olmaktadır.

V

Emek Verimliliği: İstatistiki verilerden elde edilen G.S. Parasal Hasıla/Aile Sayısı oranını, emek verimliliğinin bir göstergesi sayabiliriz; ancak, bunu yaparken herşeyden önce her aile içinde üretime katılanların sayısının (ve hatta ana çizgileriyle yaş ve cinsiyet bileşiminin) iller itibariyle farklılık göstermediğini varsayıyor ve parasal ve fiziki verim kavramları arasındaki farklardan doğan ve çoğunlukla ürün fiyatları ile ilgili meselelerden gelen güçlükleri ihmal ediyoruz.

G.S. Parasal Hasıla/Aile oranı, aile başına çiftçi geliri kavramına da tekabül eder mi? Hayvancılık gelirlerini ihmal edersek, bu iki kavram arasındaki fark, esas olarak, gayri safi hasılanın üretim giderlerini de içeren bir kavram olmasından doğar.[22] Türkiye milli geliri üzerinde DPT ve DİE'nün ortaklaşa yaptıkları yeni bir çalışmanın verilerine göre, bitkisel üretimde, üretim giderlerinin (bizim kullandığımız anlamda) g.s. hasıla içindeki oranı 1970'te yaklaşık olarak % 21,5 idi.[23] Ancak bu oranın ürünler, iller ve işletme büyüklükleri arasında yeknesak olduğunu varsayamadığımıza göre; elimizdeki illere göre g.s. hasıla /aile değerlerini, aile başına gelirse dönüştüremiyoruz. Ayrıca bunu

22 Burada kullandığımız "G.S. parasal hasıla" kavramı, Türkiye'deki milli gelir terminolojisinde, "üretim kıymeti" adı ile anılmaktadır. Milli gelir hesaplarında, Üretim Kıymeti – Üretim Giderleri = G.S. Hasıla; G.S. Hasıla – Aşınma = Safi Hasıla, tanımları kullanılmaktadır. (Bk. **Türkiye Milli Geliri, Kaynak ve Yöntemler**, 1962-1971, DİE, Ankara 1972, s. 17).

23 **Ibid.**, ss. 17-18'den hesaplanmıştır.

yapabilseydik bile, net hasılanın içinden çiftçi olmayan grupların paylarını ayırmadan çiftçi gelirine ulaşmış olamazdık. Kullanılan fiyatlar çiftçi eline geçen fiyatlar olduğu sürece, net hasıladan pay alan önemli gelir kategorileri, rant,(bankalara, ve tefecilere ödenen) faiz ve üretim giderlerine katılmadığı takdirde[24] tarım işçilerine ödenen ücretlerdir. Net hasıladan bu fiili gelir ödemeleri düşüldükten sonra net çiftçi gelirine ulaşmak mümkün olur.

Böylece, esas olarak emek verimliliğinin bir göstergesi olarak alınan g.s. hasıla/aile oranı ile teknolojik değişkenler arasında kuvvetli bağıntılar tesbit edilememiştir. En anlamlı bağıntı, emek verimliliği-traktör kullanımı arasında düşünülebilirdi; ancak, verilerimiz, bu bağıntıyı temsil eden (r) ve (t) katsayılarını kullanılamayacak derecede düşük vermişlerdir: $r(h_a, tr_a) = -0{,}063$; $r(h_a, tr_t) = -0{,}121$. Regresyon denklemlerinin kullanıldığı emek verimliliği ile sulama ve ilâçlama bağıntılarında ise düşük esneklikler elde edilmiştir: /0,06/ ve /0,04/. Aynı derecede zayıf bir esneklik $h_a = a + b\ T_h$ denklemi için de geçerlidir: -0,004. Buna karşılık, emek verimliliğinin, ortalama işletme büyüklüğü ile (ekstantif tarım ile) daha güçlü bir bağıntı gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bağıntıyı temsil eden esneklik, 0,378'dir.

Ürün bileşimi ve teknolojik değişkenlerle emek verimliliği arasındaki zayıf olarak tesbit edilen bağıntıların üzerinde daha fazla durmayacağız. Bu tesbitin, kullanılan verilerden mi; illere ait bulgulardan bu konuda genellemelere gitmenin güçlüğünden mi; yoksa, geleneksel tarımın beklenen doğrultuda bağıntıları vermeyecek etkenlere tabi oluşundan mı geldiğini tartışmayacağız. Emek ve toprak verimlilikleri ile toprak/emek oranı arasındaki tanımsal bağıntılar ise biraz aşağıda ele alınacaktır.

VI

Toprak Verimliliği: Kullandığımız h_t kavramı, toprağın parasal anlamda verimliliğini göstermekte; fiyatların etkisini içererek fiziki verimlilikten ayrılmaktadır.

Harita 6, toprak verimliliğinin iller arasındaki nispi sıralanışını ortaya koyuyor. Tahmin edileceği gibi, Doğu Karadeniz, Akdeniz, Ege

24 Türkiye milli gelir hesaplarında, üretim giderleri kategorisine (bitkisel üretimde) tohumluk, kimyasal gübre, akaryakıt, tamir, parça, bakım, zayiat, zirai ilaçlar ve sulama kalemleri girmekte; ücretler (ve keza faiz, rant giderleri) alınmamaktadır. Kanımızca bu, teorik olarak da doğru bir yaklaşımdır. (Ibid., s. 18)

ve kısmen Marmara, toprak verimliliğinin önde bölgeleridir.

Tanım gereği, $h_a = M\ h_t$[25] . Bu nedenle, yüksek bir toprak verimliliği, ceteris paribus, emek verimliliğinin de yüksek olmasına sebep olabilir. 5. Harita ile 6. Harita karşılaştırıldığında, Akdeniz-Ege-Marmara bölgelerinde (emek verimliliğinde nisbeten geride kalan Muğla, Balıkesir ve Kırklareli ile toprak verimliliğinde nispi olarak önlerde yer alamayan Tekirdağ dışında) h_a ile h_t arasında yakın bir paralellik görülmektedir. Buna karşılık, $h_a = M\ H_t$ özdeşliği, Tablo XIII'ün 21. denkleminin tespit ettiği gibi M ile h_t arasında negatif bir bağıntıyı gizlemekte ise, h_t'deki artışlar M'deki azalmalarla birlikte meydana geleceğinden h_a'nın bu iki değişkene karşı alacağı değerler, M ile h_t arasındaki ilişkiye göre belirlenir. Bunun da, her il ve bölge için değişen katsayıların etkisi altında farklı sonuçlar verebileceği, yine Harita 5 ve 6'nın Ankara, Konya, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Urfa ekstansif tarım yapılan bölgeler ile Doğu Karadeniz bakımından karşılaştırılmasından ortaya çıkıyor. M değerleri yüksek, buna karşılık h_t değerleri en düşük düzeylerde olan birinci grup illerde, emek verimliliği Türkiye ölçülerine göre önde gelmektedir. Buna karşılık, en düşük M değerlerine sahip olan Doğu Karadeniz illerinin çoğu, toprak verimliliği bakımından en üst düzeylerde, emek verimliliği bakımından ise en geride kalmaktadır.

Bizim bu çalışmada teşebbüs etmediğimiz çoklu korelasyon ve regreyon analizi bu meseleye ışık tutabilir. Sadece, emek verimliliği ile işletme büyüklüğü + toprak verimliliği arasındaki çoklu korelasyon katsayısı hesaplanmıştır: $R(h_a)\ (M\ h_t) = +\ 0.577$. Bu pozitif korelasyonun yorumu, toprak verimliliği ile işletme büyüklüğü arasındaki negatif bağıntının emek verimliliğiyle diğer iki değişken arasındaki tanımsal pozitif bağıntıyı ifna edecek güçte olmadığı biçiminde olacaktır. Ancak, Türkiye düzeyinde doğru olan bu genellemenin Doğu Karadeniz'de ve yukarıda sayılmış bazı ekstansif tarım bölgelerinde geçerli olmadığı, bütüncül analizin bu noktada yetersiz kaldığı söylenebilir.

Toprak verimliliği ile bağıntısı olan değişkenlere ayrı ayrı bakıldığında (bk. Tablo XIII, 21-25. denklemler), genel olarak yüksek esnekliklerle karşılaşıldığı tesbit edilmektedir. En düşük iki esneklik toprak verimliliğinin traktör kullanımı ve sulamaya karşı esnekliklerdir: /0,

---

(25) H = Hasıla, T = İşlenen alan, A = Aile sayısı (Emek) ise, $h_a = \frac{H}{A}$; $M = \frac{T}{A}$; $h_t = \frac{H}{T}$ olarak tanımlanır. $\frac{H}{A} = \frac{T}{A} \cdot \frac{H}{T}$; yani, $h_a = M\ h_t$.

293/ ve /0, 365/. Bunların ikisi de negatif[26] bağıntıları temsil etmektedir. Traktörün bizatihi toprak verimliliği üzerinde pozitif bir etki yaratmayacağı tabiidir. Ancak, sulama-toprak verimliliği arasında (pek güçlü olmasa dahi) negatif bir bağıntı çıkması düşündürücü olabilir. Bunun başlıca nedeni, toprak verimliliğinde en önde gelen bölgeler arasında yer alan Doğu Karadeniz illerinin, iklim şartlarının elverişliliği yüzünden sulamaya ihtiyaç duymaması ve hatta bir bütün olarak Türkiye'de toprağın veriminin insan yapısı teknolojik unsurlardan (örneğin sulama yatırımlarından) ziyade hâlâ (ürün bileşimini de içeren) tabiat şartları ile belirlenmekte olmasıdır.[27] Nitekim, toprak verimliliğinin T_t ve T_h'ye göre esnekliği -3,6 ve -2,3 olarak bulunmaktadır.

Buna karşılık yukarıda da kısaca değinildiği gibi, Türkiye çapındaki veriler, toprak verimliliğinin işletme büyüklüğüne göre -1'e yaklaşan negatif bir esneklik gösterdiğini ortaya koymaktadır: $E(h_t, M) = -0,732$. Birçok politika meselesi, örneğin toprak reformunun verimliliğe ve tarımsal üretim hacmine etkileri gibi aktüel konular bakımından anlam taşıyan bu ilişki üzerinde ayrıca durmakta yarar vardır.

Bizim tesbit ettiğimiz negatif esneklik, il ortalamalarından hareketle, işletme büyüklüğü-toprak verimliliği bağıntısını saf anlamı ile ortaya koymakta mıdır? Bu meseleye, bizimki gibi bütüncül bir yaklaşımın aydınlık getireceği şüphelidir. Biz, bir anlamda, her biri bir ortalama olan 63 gözlemden hareketle Türkiye düzeyinde bir genelleme yapmaya yönelecek olursak, gözlemlerden her birinin araştırılan bağıntıya değişik cevaplar getiren farklılaşmaların muhassalası olduğunu dikkatten uzak tutmamalıyız ve örneğin, tesbit edilen -1 civarında bir esneklikle işletme büyüklüğü -verim meselesini çözülmüş kabul edebilmek için yapılması gereken varsayımların neler olduğunu açıkça ortaya koymalıyız. Bu varsayımların en önemlileri, bütün Türkiye için homojen toprak-iklim şartları, ürünler arası ikamenin serbestçe ve maliyetsizce yapılabileceği ve bütün ürünler için aynı işletme büyüklüğü-verim ilişkisi, olarak sayılabilir. Bu cüretli varsayımları meşru görmediğimiz ve bu yüzden yapmadığımız sürece, tesbit ettiğimiz negatif esneklik sa-

---

27 63 il arasında toprak verimliliği bakımından, Rize, Trabzon Artvin ve Giresun sırası ile, 1., 2., 3. ve 6. geldikleri halde, aile başına motopomp oranı bakımından, yine aynı sıra ile 60., 61., 52. ve 58.; hektar başına motopomp oranında ise 54., 60., 36. ve 52. gelmektedirler.

26 Tablo XII'nin 9-13. değişkenlerinin tanımlanma biçimi yüzünden, bunların artan değerlerinin teknolojik gerilemeye tekabül ettiklerini belirtmiştik.

dece şu bağıntıları gösteriyor olabilir: (a) Türkiye'de sınai bitkilerde ve bahçecilikte ortalama işletme büyüklüğü tahıldakinden daha düşüktür; (b) sınai v.b. bitkilerde dekar başına parasal getiri, tahıldakinden daha yüksektir. Bu iki bağıntıyı da daha önce birbirinden bağımsız olarak tesbit etmiş idik. (Bk. Tablo XIII, 12., 13 ve 23. denklemler.)

Demek oluyor ki, toprak verimliliği-işletme büyüklüğü bağıntısını yukarıdaki bütüncül düzeyde tesbit etmek sakıncalı görülmelidir. İncelenen bölgesel birimin illerden ilçelere indirilmesi ve Türkiye'deki 600 civarındaki ilçeye ait verilerden bizim 63 il için yaptığımız hesapların yapılması bugün için mümkündür ve bu, araştırmayı çok daha anlamlı sonuçlara ulaştıracaktır. İşletme büyüklüğü-verimlilik bağıntısına bölgesel farklılıklardan değil, ürünlerden yaklaşmak da mümkündür ve başlıca ürünlere ait Türkiye verilerinden bu hesaplama hemen aşağıda işaret edeceğimiz gibi yapılabilmektedir. İlçeler düzeyindeki bölgesel farklılaşmayla ürünler yaklaşımını birleştiren bir yöntem ise, diğerlerinden her bakımdan üstün olacaktır.

1970 Tarım Sayımının, başlıca tarım ürünleri için işletme büyüklüklerine göre, üretim ve işlenen alan verileri henüz hazır değildir. Buna karşılık 1963 Tarım Sayımının yayınlanan sonuçları arasında, yüzdeler kullanılmakla birlikte, sözü geçen bağıntıları tesbite imkân veren tablolar vardır.[28] Nitekim iki araştırıcı bu verilerden hareketle işletme büyüklüğü-verim bağıntısı üzerinde çalışmışlardır.[29] Biz de yüzdeli tablolar üzerinden yapılan kaba hesaplarla, bazı ürünler için işletme büyüklüğü-verim doğrusal bağıntısının işaretini tesbit ettik. Buna göre, sulu pamuk tarımında, buğday, arpa ve şeker pancarı üretiminde (Türkiye düzeyinde) işletme büyüklüğü ile toprak verimliliği arasında pozitif bağıntı; sulanmayan pamuk, mısır, tütün, ayçiçeği ve fasulye üretiminde ise negatif bağıntı tesbit olunmaktadır. Toprak verimliliğinin maksimum olduğu işletme dilimleri ise şöyledir.[30]

---

28 **1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları**, ss. 22-31.

29 A. Vural Öktem, "Türkiye'de Zirai İşletme Büyüklükleri ve Produktiviteye Tesiri", **SBF Dergisi**, Haziran 1966 ve Hamurdan, **op. cit.**

30 Regresyon doğrularının eğimlerinin hesaplanmasında (ve maksimum verim dilimlerinin tesbitinde) 500 ve + dekarlık açık dilim dikkate alınmamıştır. Bunun nedeni, her ürün için 5000 ve + dekarlık işletmelerin ortalama büyüklüğünü sadece %'lerle verilmiş tablolardan çıkarmanın ve diğer dilimler için yapılan, **dilim orta noktası = ortalama işletme büyüklüğü** varsayımını yapmanın mümkün olmayışıdır.

Buğday : 5000 Dekar
Arpa : 2501-5000 Dekar
Ş. Pancarı : 2501-5000 Dekar
Sulu Pamuk : 101-200 Dekar
Tütün : 41-50 Dekar
Susuz Pamuk : 31-40 Dekar
Fasulye : 11-20 Dekar
Ayçiçeği : 6-10 Dekar
Mısır : 1-5 Dekar

VII

Teknolojik Değişkenler Arası İlişkiler: Tahlilimizde bağımsız değişkenler olarak ele alınan teknolojik göstergelerden, traktör kullanımı ile sulama arasında (özellikle tr_a ile s_a arasında) yüksek ve pozitif bir bağıntı tesbit edilmiştir. Bu, araştırmamızın bütüncülük düzeyinde sulama ile traktör arasında ikame ilişkilerinin bulunmadığını gösterir. Bu bulgu, traktör ve motopomp arasında tamamlama ilişkilerine dayanan sabit girdi katsayılarının varlığını gösterebileceği gibi, her iki teknolojik göstergenin ortak bir değişkene bağlı olduğu biçiminde de yorumlanabilir.

Bu araştırmada nicel olarak tesbit etmediğimiz çiftçi net gelirlerinin, traktör, motopomp, ilâç sıkma makinaları gibi üretim araçlarının kullanım düzeyini belirleyen bağımsız bir değişken addedilmesi en akla yakın varsayımlardan biri olarak görülebilir.

Gerçekten de, araştırmamızın ortaya çıkardığı sonuçlardan birisi, teknolojik göstergelerimizin Türkiye tarımının yapısını belirleyen bağımsız değişkenler olarak bir hayli önemsiz etkileri olduğudur. Bu sonucu, teknolojik verilerin çok sağlıklı olmayışı yüzünden ihtiyatla yorumlamak gerekir; ancak, yine de, Türkiye tarımının mevcut gelişme düzeyinde sulama, traktör, ilaçlama (ve muhtemelen gübreleme) gibi girdilerin açıklayıcı (bağımsız) değişkenler olarak ele alınmaktan ziyade, açıklanması gereken (bağımlı) değişkenler olarak araştırılmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı, kanımızca, ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, teknolojik değişkenlerden, **a priori** olarak beklenen etkiler, tekniğin geri olduğu bir tarımsal düzeyde, nihai olarak tabii ortamca belirlenen ürün bileşimi tarafından icra edilmektedir. Türkiye tarımının yapısı üzerinde de ürün bileşiminin belirleyici etkileri çok daha güçlü ve anlamlı ortaya çıkmaktadır.

VIII

Ele alınan değişkenler arasında tesbit edilen nicel bağıntıların, ekonomik gelişme sorununa ilişkin olarak düşündürdükleri nelerdir?

Soyut bir düzeyde, tarımın ekonomik gelişmeye reel anlamda katkısının iki farklı biçimde gerçekleşebileceği söylenebilir: Birincisi, tarım kesiminin milli ekonomiye sunduğu ürün fazlasına yönelmek ve bu fazlayı sürekli olarak artıran politikalar izlemek; ikincisi ise, tarımın, tarım dışı kesimlere sunabileceği mevcut emek fazlasına yönelmek; yoksa, bu anlamda bir fazlayı yaratmak ve bunu tarım-dışına "pompalayacak" mekanizmaları kurmak. Bu "reel" katkıların parasal görüntüleri olabilir; örneğin, tarımsal vergileme, ürün fazlasına el koymanın bir formülüdür. Ancak, meseleyi reel kategoriler açısından incelemek, amacımız bakımından daha anlamlıdır.

Esas olarak ürün fazlasına yönelmiş bir iktisat politikası, "fazla"ya el koymada kullanacağı aletlerin yanısıra (vergileme, iç ticaret hadlerini etkileyen fiyat politikaları ve mübadele mekanizmaları gibi); çiftçi nüfusun hayat standardı üzerine baskı yapmayı göze alamıyorsa, esas olarak toprak verimliliğini ve dolayısıyla toplam tarımsal hasılayı artıracak yatırım türleri ve teşvik tedbirlerine muhtaçtır.

Buna karşılık, esas olarak emek fazlasına yönelmiş bir politika, tarımda atıl emek depoları yaratacak veya mülksüzleşmeyi hızlandıracak sosyo-ekonomik dönüşümleri destekleyecektir. Bu dönüşümleri hızlandıracak ekonomik tedbirlerin başında, tarım kesiminde emek verimliliğini, dolayısıyla per capita tarımsal hasılayı artıracak yatırımlara, teşvik unsurlarına ve ürün türlerine öncelik vermek gelecektir. Daha az tarımsal faal nüfusla, değişmeyen bir tarımsal hasıla düzeyi, bu ikinci yolun basit ve aşırı bir varyantıdır. Bu yolun başarı şartı, per capita hasılada meydana gelen artışın tarım kesiminde kalmasına imkân vermemek olacaktır. Tarım dışına yöneltilen emek fazlasıyla birlikte, emek verimliliğindeki artıştan doğan farka tamamen veya kısmen el koyacak mekanizmalar kurmak gerekir. Böylece, bu ikinci yol, tarım kesimini terkeden emek fazlasının, (transfer maliyetleriyle birlikte) asgari kendi ücret fonunu da götürmesi halinde anlamlı olacaktır.

Bir sanayileşme stratejisi izlenecekse, birinci yol seçildiğinde, tarım dışına aktarılan ürün fazlasını, ihracat yoluyla sermaye mallarına dönüştürmek mümkündür; ancak, bu takdirde, yeni fabrikalar kurmada ve çalıştırmada gerekli insangücü akımını ayrıca ve sürekli olarak bulmak gerekir. İkinci yolda ise, sanayileşmede kullanılacak insangücü kendi ücret fonu ile birlikte hazırlanmıştır; ancak, sınai tesislerin ku-

rulmasını mümkün kılacak sermaye mallarını sağlayan bir çözümü ayrıca bulmak gerekir. Her iki halde de gerekli olacak bu ayrı çözümler ya tarım dışında gerçekleşecek emek veya ürün fazlalarında bulunacak; ya da tarım kesimine iki yoldan hiçbirini saf ve soyut biçimiyle uygulamak mümkün olmayacaktır: Birinci yolda, tarım dışına bir miktar da emek "ihraç" eden mekanizmalara; ikinci yolda ise, tarım dışına yollanan emek fazlasına refakat eden ücret fonunu aşan (ve tabir caizse "sermaye fonu" diyebileceğimiz) bir ürün fazlasının yaratılmasına da ihtiyaç duyulacak. İki "saf" modeli tamamlayan bu ilâve politika unsurları uygulanmazsa veya çok sınırlı kalırsa; her model kendi mantıki sınırları içerisinde işleyecektir.

Bu "sınırlar", birinci modele milli ekonomiyi uluslararası ihtisaslaşmaya dönük bir gelişme çizgisine doğru itecektir. Ülke, esas olarak tarımsal ürün fazlasını ihraç eden ve tarımsal girdilerle sınai tüketim malları ithal eden bir ekonomik yapıya yönelecektir. İkinci modelde ise, aynı sınırlar kronik işsizlik içeren duragan bir ekonomi ile cebri ve yarı-otarşik bir sanayileşme temposu arasında çizilmiştir. Cebri bir sanayileşme, sürecin başladığı anda emek fazlasını teçhiz edecek ilk üretim mallarını sağlayan sıçrama yapıldıktan sonra (ve yapılabilirse), tarım kesiminde "ihraç" edilen insangücünü esas olarak üretim malları üreten sanayinin kuruluşunda ve sürekli olarak genişlemesinde istihdam ederek gerçekleşir. Yan unsurlarla desteklenmediği sürece, yani saf biçimleriyle, birinci modelin uluslararası ihtisaslaşmaya dayanan temkinli; ikinci modelin ise (duragan modeli geçerli bir çözüm kabul etmezsek) cebri bir sanayileşmeye dayanan dengesiz gelişme süreçlerini temsil ettikleri söylenebilir.

Gerçek gelişme politikaları, bu iki saf modelin çeşitli dozlardaki bileşimlerinden oluşur. Ancak, çeşitli problemlerin ve alternatiflerin berrakça sunulması için iki modelin saf biçimlerinin kavranmasında yarar vardır.

Bu iki modelden her biri farklı bir tarımsal yapıya tekabül eder. Birinci yol, genellikle entansif diye nitelendirilen bir tarımsal yapıyı beraberinde getirir: Toprak/emek oranı düşme eğilimi gösterir; suni gübre, sulama, ilaçlama öncelik taşır; tarımsal üretim, bu türden girdilerin yoğun emekle toprağa uygulanmasına dayanır. İkinci yol ise, yüksek bir toprak/emek oranı yaratacaktır; traktör, biçer döğer v.b. kullanımına dayanan makinalaşmış ve genellikle ekstansif diye nitelendirilen bir tarımsal teknolojiye dayanır.

Türkiye tarımının 1960'lardaki görünüşü bu iki yapısal modelin yanyana mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Şu özellikle ki, yapı-

sal farklılaşmada, henüz, tarımsal girdilerin niteliğine dayanan teknolojik unsurlardan ziyade ürün farklılaşması daha belirleyici görünmektedir. En katıksız biçimiyle bu iki yapısal varyant, ekstantif tarıma, büyük işletmelere, yüksek emek verimliliğine dayanan ve tahıl üretiminin nispi olarak da önde geldiği Konya-Ankara-Kayseri-Kırşehir-Urfa modeli ile (Harita 3, 4, 5'i karşılaştırın); entansif tarıma, nispeten küçük işletmelere, yüksek toprak verimliliğine dayanan ve bağ, bahçe, meyve ve bazı sınai bitkiler üretiminin önem taşıdığı Ege-Doğu Karadeniz modeli olarak (Harita 3, 4, 6'yı karşılaştırın) gösterilebilir. Bu ikinci model içinde de iki tali varyant vardır: Ege bölgesinde, nispeten büyük işletmeler içinde tezahür eden ve beraberinde yüksek bir toprak temerküzü ile mülksüzleşme olgusunu getiren kapitalist üretim ilişkileri, çok kalabalık bir küçük üreticiler kitlesi ile yanyana yaşamakta; ortalama toprak/emek oranları küçük üreticilerin çokluğu yüzünden düşmektedir. Doğu Karadeniz ise her bakımdan yaygın bir küçük mülkiyet, küçük işletme ve hafif temerküz bölgesidir.

Bu yapısal modellerden Ege-Doğu Karadeniz tipinin yukarıda ana özelliklerini açıkladığımız birinci gelişme modeline daha açık olduğu söylenebilir. Ne var ki, bu tarımsal yapının Ege varyantında gelişen kapitalist ilişkiler, saf birinci gelişme modelinde iktisadi bir fonksiyonu olmayan geniş bir mülksüzleşme yaratmaktadır. Konya-Ankara v.s. modeli ise, ikinci gelişme modeline açık bir tarımsal yapıyı temsil etmektedir. Bu paralellikten hareketle, Türkiye için "seçilecek" bir yapısal modelin, tekabül ettiği gelişme stratejisinin bir aleti olarak kullanılabileceği söylenebilir mi?

Bu, bir hayli şüpheli bir ihtimaldir. Zira yapısal modellerin, ülkemizde, ürün bileşimi ile yakın bağıntısı olduğu anlaşılmaktadır ve yapı değişikliklerinin üretim hacminde büyük gerilemelere sebep olmaması isteniyorsa, yeni tarımsal yapıların en etkin olduğu yeni ürün bileşimlerine "zayiatsız" bir biçimde geçebilmek gerekir. Yakın gelecek için düşünülebilir teknolojik gelişme hızları içinde, böyle bir intibak sürecinin, "zayiatsız" gerçekleşebileceği pek düşünülemez. Zira, geleneksel teknolojinin ve tabii şartların sınırları içerisinde, uzun bir gelişme süreci, Türkiye'nin çeşitli bölgeleri içinde, çeşitli ürün bileşimlerine uyan tarımsal yapılar yaratmıştır. Teknolojik gelişmenin çok ağır olduğu bir çerçevede; coğrafya, tabiat ve bunlara bağlı ürün bileşimleri salt teknolojik belirleyicilerin yerine tarımsal yapıyı biçimlendiren ana etkenler olarak belirmişlerdir. Mevcut tarım yapısı, böylece, bu temel değişkenlere ve bunların içinde en ziyade insan yapısı olan ürün bileşimine de uyan bir "elbise" olmuştur. Ancak olağanüstü bir teknolojik gelişme temposu gerçekleşebilirse, bu tempoyla biçimlenen beden

(ürün bileşimi), önceden dikilecek elbiseye (tarım yapısına) "zayiatsız" intibak edebilecektir. Bunu da yakın gelecek için muhtemel görmemekteyiz.

Bu sorunlara ışık tutabilecek bir örnek olarak toprak reformunu ele alalım. Toprak reformuna salt "ekonomistçe", "teknokratik" bir tavırla yaklaşırsak; büyük işletmeleri parçalayarak toprak/emek oranını düşüren bir reformun, yukarıdaki birinci gelişme modelinin bir "aleti" olarak kullanılması düşünülebilir. Genel olarak önerilen varyantları ile temerküz oranlarına değil, toprağın niteliğine ve tarımın sulu olup olmayışına göre kademelendirilmiş azami işletme büyüklükleri kriteri üzerine inşa edilecek bir reformun, ana çizgileriyle[31] tahıl bölgelerinde işletmeleri parçalayarak buralarda entansif tarım şartları yaratacağı söylenebilir. Tahıl üretiminde entansif tekniklerin toprak verimini düşürebileceğine dair belirtilerin varolduğuna işaret etmiştik. Bu belirtiler doğru ise, reformun iktisadı fonksiyonunu gerçekleştirme şartı, entansif tarımın yüksek verim sağladığı ürün türlerini tahıl bölgelerine yerleştirmek olacaktır.[32] Ürünler arası ikamenin makul çözümler sayılabilecek sınırları ise, 1970'lerin Türkiye'sinde de, herhalde geniş ölçüde tabiat şartları tarafından çizilmeye devam edecek.

Bu varsayımlar altında, toprak reformunun, toprak verimliliğini azamileştirmeye yönelmiş birinci gelişme modelinin başarılı bir aleti olabilmesi için, (a) tahıl bölgelerinde küçük işletmelerin verimli olduğu ürün türlerine geçişin, kısa dönemde telâfisi imkânsız (ve toprak verimliliği kriterine göre ölçülen) kaynak israflarına sebep olmaması ve bu, mevcut bilgilerin de telkin ettiği gibi, mümkün değilse; (b) sadece entansif tarımın uygulandığı bölgelerde optimal işletme büyüklüklerine yönelecek bir uygulamayla sınırlanması gerekir.

Ancak, bilindiği gibi, toprak reformuna "teknokratik" bir tavırla yaklaşmak verimsiz ve sığ bir bakış açısıdır. Toprak reformu büyük politik ve toplumsal dönüşümlerin bir yansıması ve icra aleti de olabilir. Böylesine büyük dönüşümlerin serbest bırakacağı güçlerin ekonomiye ve genel olarak topluma getireceği dinamizmin katkıları, "ekonomistçe" veya "teknokratik" bir yaklaşımın fayda-maliyet hesaplarını alt-üst edecektir. Ne var ki, toprak reformu üzerindeki tavır alışların başlıca miyarı olması gereken bu temel gerçekle ilgili sorunları bu çalışmanın sınırları dışında tutmak zorundayız. **(1972)**

31 Ege bölgesinde, kapitalist çiftliklerle mülksüz köylü kitleleri arasında siyasi tercihe dayalı bir çözümün getireceği sorunları ihmal ediyoruz.

32 Tarımsal ürün fazlasının somut olarak hangi ürünlerden oluştuğu, şüphesiz ki önemsiz bir mesele değildir. Ancak, buradaki soyutlama düzeyinde, dış piyasalardaki fiyat ve sürüm sorunlarını ihmal ediyoruz ve "entansif" tekniklerle üretilen ürünler ihraç ederek, köylü nüfusun beslenmesi için dahi tahıl ithal etmenin, mümkün olsa bile, ne derecede istenir bir çözüm olduğunu tartışmıyoruz.

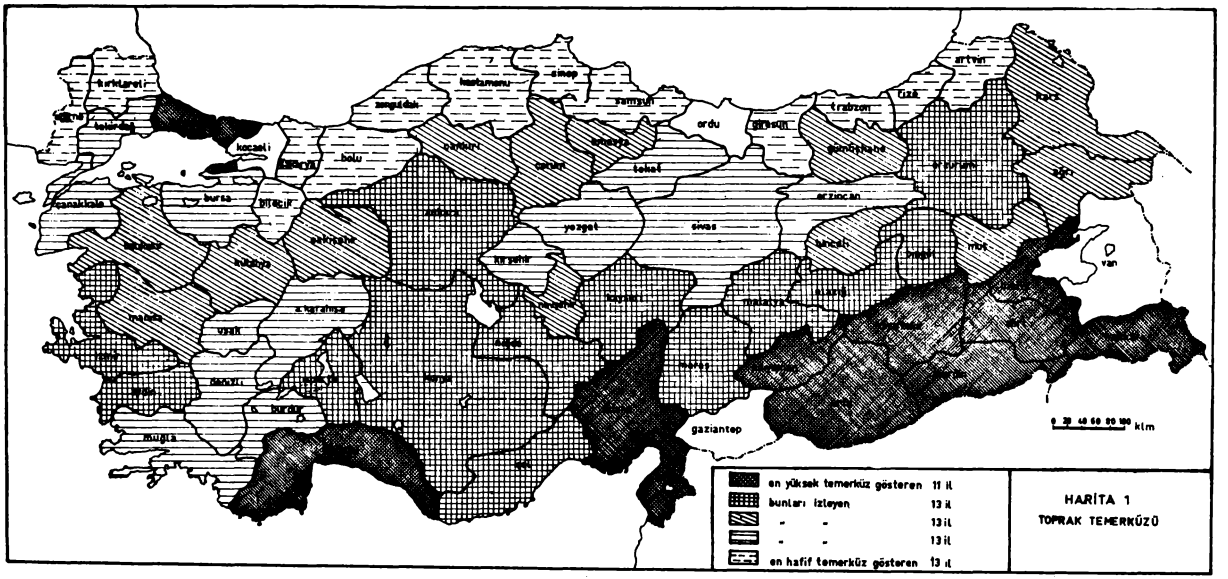
edirne
kırklareli
tekirdağ
çanakkale
balıkesir
izmir
manisa
aydın
muğla
denizli
uşak
afyon
kütahya
bilecik
bursa
kocaeli
sakarya
bolu
zonguldak
kastamonu
çankırı
sinop
samsun
tokat
amasya
çorum
yozgat
sivas
ordu
giresun
trabzon
rize
artvin
erzurum
erzincan
gümüşhane
bayburt
kars
ağrı
muş
bitlis
van
hakkari
siirt
batman
mardin
şırnak
gaziantep
adıyaman
malatya
elazığ
tunceli
bingöl
kırşehir
nevşehir
aksaray
konya
karaman
antalya
burdur
isparta
afyon
eskişehir
ankara
kırıkkale
kayseri
niğde
adana
mersin
hatay
kahramanmaraş
osmaniye
k. maraş
0 20 40 60 80 100 km
en yüksek temerküz gösteren 11 il
bunları izleyen 13 il
- - 13 il
- - 13 il
en hafif temerküz gösteren 13 il
HARİTA 1
TOPRAK TEMERKÜZÜ

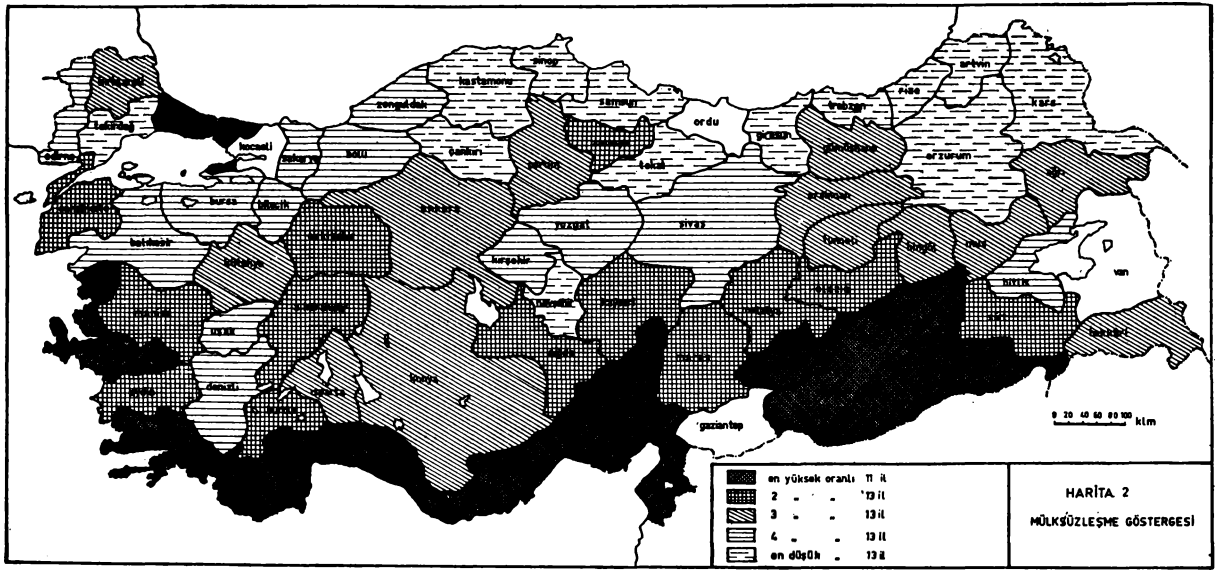

HARİTA. 2
MÜLKSÜZLEŞME GÖSTERGESİ

HARİTA 3
ÖS.BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ İÇİN-
DE TAHILIN PAYI (1960-1970)
en yüksek oranı: 11 %
2 - - 14 %
3 - - 14 %
4 - - 14 %
5 - - 14 %
0 25 50 75 100 km

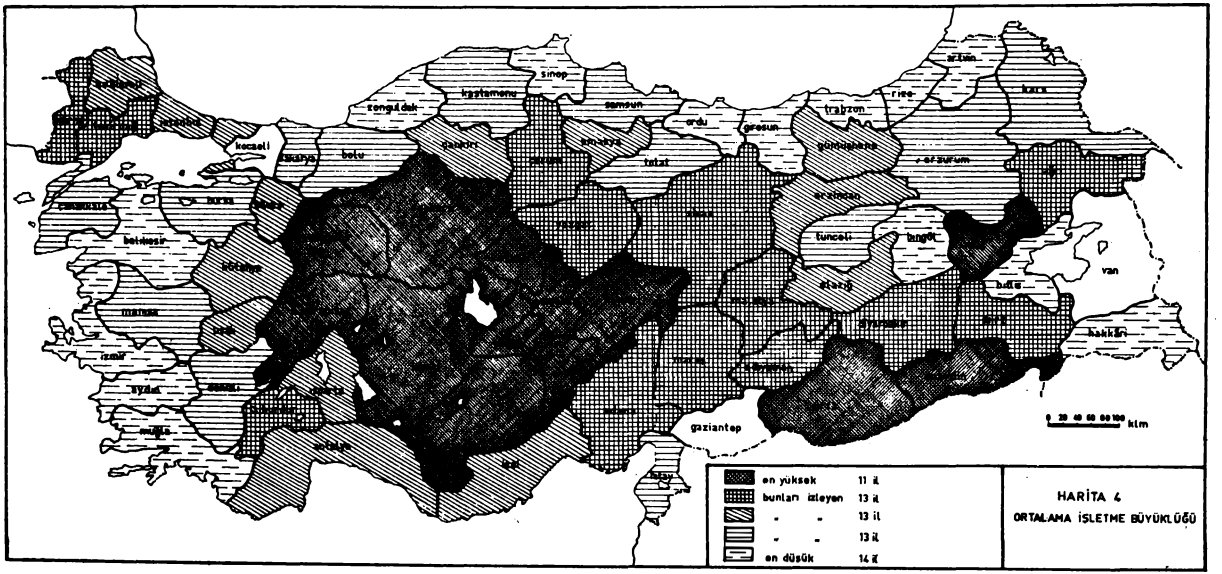
sinop
kastamonu
çankırı
samsun
ordu
giresun
trabzon
rize
artvin
kars
ağrı
muş
bitlis
van
hakkari
şırnak
siirt
batman
mardin
diyarbakır
adıyaman
gaziantep
kilis
hatay
osmaniye
kahramanmaraş
malatya
elazığ
tunceli
erzincan
bayburt
gümüşhane
erzurum
bingöl
sivas
yozgat
tokat
amasya
çorum
kırıkkale
aksaray
niğde
nevşehir
kırşehir
kayseri
nevşehir
konya
karaman
antalya
isparta
burdur
afyon
uşak
denizli
aydın
muğla
manisa
izmir
çanakkale
balıkesir
kütahya
eskişehir
bilecik
bolu
düzce
sakarya
kocaeli
yalova
bursa
edirne
tekirdağ
kırklareli
istanbul
zonguldak
0 20 40 60 80 100 km
en yüksek 11 il
bunları izleyen 13 il
" " 13 il
" " 13 il
en düşük 14 il
HARİTA 4
ORTALAMA İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ

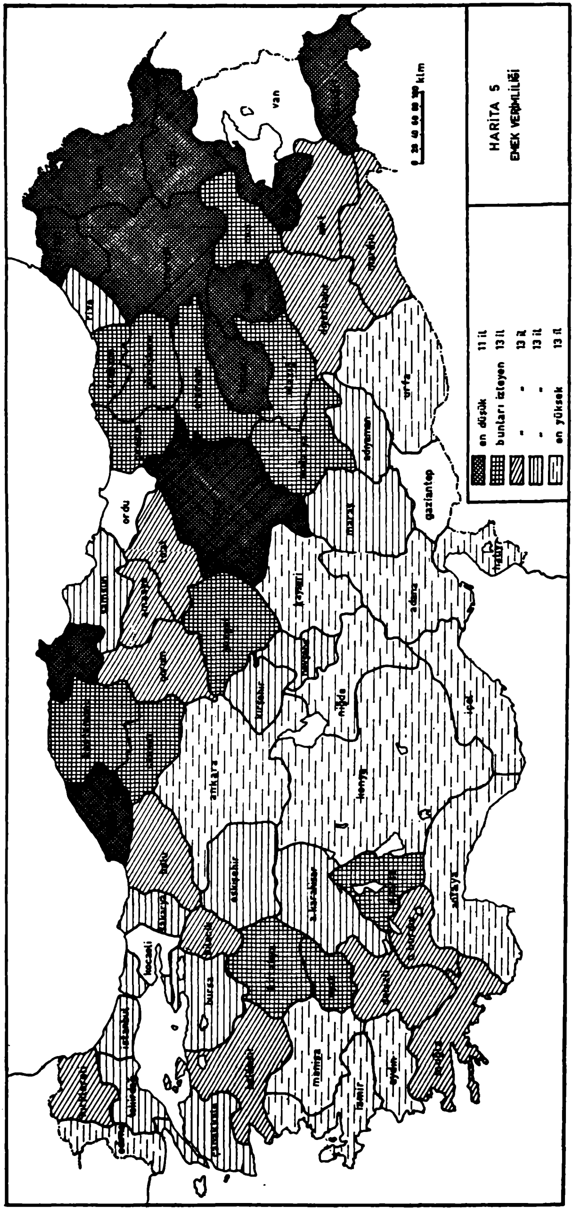
HARİTA 5
EMEK VERİMLİLİĞİ
en düşük 11 il
bunları izleyen 13 il
" " 13 il
" " 13 il
en yüksek 13 il
0 20 40 60 80 100 klm
edirne
tekirdağ
istanbul
kocaeli
sakarya
bolu
bursa
bilecik
çanakkale
eskişehir
ankara
manisa
izmir
aydın
denizli
muğla
a.karahisar
konya
antalya
içel
niğde
kırşehir
kayseri
samsun
ordu
amasya
tokat
çorum
maraş
adıyaman
adana
gaziantep
hatay
urfa
diyarbakır
mardin
siirt
van
rize

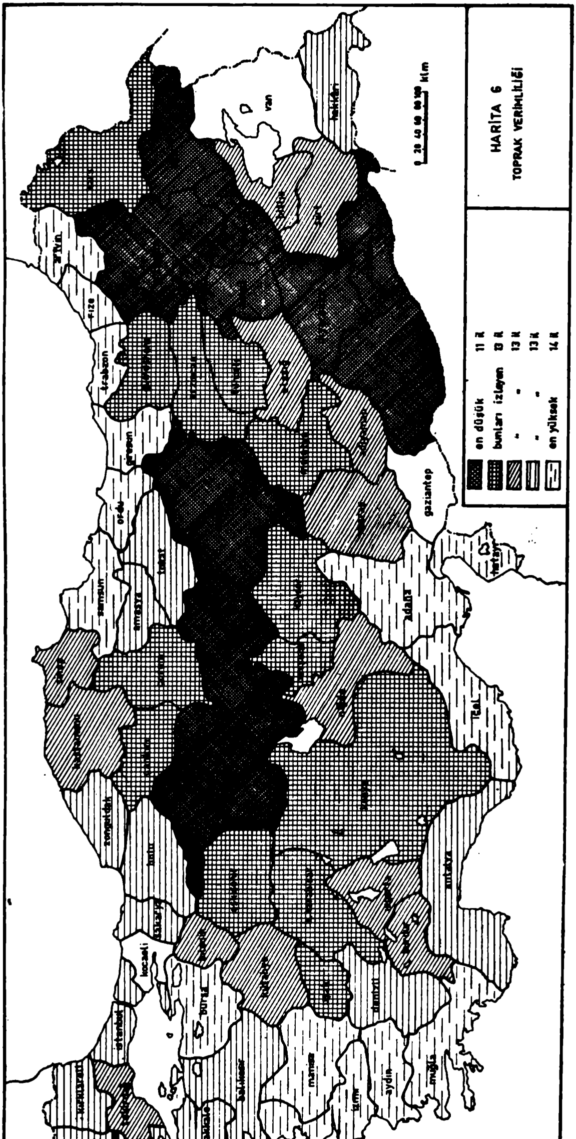
HARİTA 6
TOPRAK VERİMLİLİĞİ
en düşük
bunları izleyen
en yükssek
0 20 40 60 80 100 km
van
hakkari
gaziantep
hatay
adana
artvin
rize
trabzon
giresun
ordu
samsun
amasya
tokat
zonguldak
bolu
sakarya
kocaeli
istanbul
bursa
balıkesir
çanakkale
manisa
izmir
aydın
muğla
denizli
antalya

III. Bölüm

DÜNYA EKONOMİSİ

SUNUŞ

"Dünya ekonomisi" başlığını taşıyan üçüncü bölüm 1977-1981 yıllarında yazılmış veya yayınlanmış dört yazıdan oluşuyor.

Bölüme bir giriş sayılabilecek olan ilk yazı, aslında ne bir makaledir ne de daha önce yayınlanmıştır. "Giriş: Dünya Ekonomisi İçinde Azgelişmişlik" başlığını taşıyan bu metin, SBF öğrencileri için 1979 yılında teksir edilmiş bulunan **Kalkınma İktisadı Ders Notları***'nın, "Dışsal ve İçsel Dinamiklerin Sentezi" başlığını taşıyan bir kesiminden yapılmış alıntılardan oluşuyor. Yayınlamak amacıyla kaleme alınmamış olmasından doğan "ham" niteliğine rağmen, bu metni (kısaltma amacıyla çıkartılan paragraf ve pasajların dışında) değiştirmemeyi, olduğu gibi bu derlemeye almayı doğru buldum.*

Toplum ve Bilim *dergisinin Bahar 1977 sayısında yayınlanan "Üçüncü Dünya: Gözlemler, Sorular, Düşünceler" başlıklı yazıyı ise, içerdiği bilgi niteliğindeki malzeme aradan geçen beş yıl içinde bir hayli eskidiği için önemli ölçüde kısaltarak yayınlamayı yeğledim. Bu makaslamaların muhakemenin bütünlüğünü bir miktar bozduğunda şüphe olmamakla birlikte, yazının sonunda Üçüncü Dünya olgusu etrafında ortaya atılan soruların kırpılan kesimlerden bağımsız olarak tartışılabilecek bir genellik içerdiğini sanıyorum.*

ODTÜ Gelişme Dergisi*'nin 1976 Özel Sayısında yer alan (fakat yayın tarihi 1977 olan) "Temel Maddeler ve Uluslararası Ekonomik Düzen" başlıklı yazının iki boyutu var. Bir kere, dünya hammadde piyasalarında sistematik olarak azgelişmiş ülkeler aleyhine oluşan sonuçlar tahlil edilmeye çalışılıyor. İkinci olarak da, özellikle "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmalarında bu sorunları çözmeye yönelik iktisat politikası önerileri değerlendiriliyor. Bu ikinci boyutu ile bu yazı, bir önceki yazı ile aynı sorunsalda birleşiyor.*

Bu iki yazının kaleme alındığı dönemde, Üçüncü Dünya Ülkelerinin "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" (YUED) adı altında uluslararası forumlarda sürdürdüğü ekonomik pazarlık sürecini bugünkünden çok daha iyimser bir açıdan değerlendirmekte idim. Özellikle "kollektif özgüven" terimi ile ifadesini bulan ve kuramsal olarak çevre ülkelerini ekonomik bağımsızlığa yöneltebilecek en etkili uluslararası strateji olduğuna hâlâ inandığım, azgelişmiş ülkeler arasında ekonomik işbirliği alanında son yıllarda alınan mesafenin kısalığı YUED toplantılarının

bir kısmını 1978-1979 yıllarında bizzat gözlemek fırsatını bulmam ve Batılı ülkelerin YUED sürecini askıya alabilmede gösterdikleri başarı, o günlerin iyimserliğini aşındıran başlıca etkenler olsa gerek. Ancak, Üçüncü Dünya ve YUED olgularını, "emperyalist bir komplo" olarak hafife alan veya ekonomik bağımsızlığın gerekli ve yeterli koşullarını salt *iç düzenin değişmesine bağlayan tavırları, hâlâ da verimsiz, dogmatik ve kolaycı yaklaşımlar olarak nitelendirmek eğilimindeyim. Bu bölümdeki dördüncü yazının sonunda yer alan, "şimdilik tek etkili yol görünen... kollektif özgüven (in)... engebesiz, virajsız, rahat bir gidiş sağlayacağını da şu anda kimse iddia edemez" ifadesinin bugün için de geçerli olduğunu herhalde söyleyebiliriz.*

Ekonomik Yaklaşım *dergisinin ilkbahar 1981 sayısında yayınlanan, "Dünya Hammadde Ticaretinde Bölüşüm Kategorileri: Bazı Kavram, Yöntem ve Kuram Sorunları" başlıklı yazı, uluslararası hammadde ticaretinin azgelişmiş ülkeler aleyhine doğurduğu bazı sorunlardan hareket ettiği için bir önceki yazı ile ortak bir alan işgal eder görünmektedir. Ancak, bir bütün olarak bu yazı, bu bölümün "Giriş" yazısında değinilen çok daha genel bir sorunla ilgilidir: Uluslararası ticaret aracılığı ile karşı karşıya gelen merkez ve çevre ülkelerinin başlıca sınıfları arasında ne gibi bölüşüm ilişkileri doğmaktadır ve bu ilişkileri azgelişmiş ülke kökenli hammadde ticareti için ifade edecek bölüşüm kategorileri nasıl tanımlanabilir? Yazıda önerilen bölüşüm şemasının, bu derlemenin ikinci bölümünde yer alan "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri" makalesindeki modelle akrabalığı dikkatli okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Bölüşüm kategorilerinin formel ifadesi ve uygulama örnekleri dışında, tartışılan konudan türeyen bazı önemli kuramsal sorunların tartışılması da gerekli görülmüştür. Buradaki uluslararası bölüşüm şemasının tüm ürün ve ülke gruplarını kapsayacak bir genellik düzeyine henüz ulaşmadığı da ortadadır.*

GİRİŞ: DÜNYA EKONOMİSİ İÇİNDE AZGELİŞMİŞLİK

Azgelişmişliği, bir dünya kapitalist sisteminoluşumuna bağlı dışsal dinamiklerle açıklayan yazarların zaman zaman ölçüyü kaçırdıkları, çözümlemelerini tek boyuta indirgeyerek yeni sorunlar yarattıkları, yukarıdaki açıklamalardan (1) anlaşılmış olmalı. Son tahlilde, ulusal ekonomiler ve toplumlarla ilgili bir kavram olması gereken ve bu yüzden iç yapıları dışlayarak kavranamaması gereken azgelişmişliği, gerek tarihi kökenleri, gerek oluşum süreci ve gerekse sonuçları bakımından, sadece dünya sistemi düzeyinde kalarak incelemeye girişmek çok verimli bir yol değildir. Bu nedenle, dış ve iç dinamiklerin, üretim biçimi-dünya sistemi kavramlarıyla ifade edilen bir sentezini yapmak, azgelişmişlik sorununa bu sentezden sonra veniden dönmek gerekir.

a) Üretim Biçimi - Dünya Sistemi Bağı:

Esas olarak dolaşım, özellikle de ticaret düzeyinde tanımlanan "dünya sistemi", yukarıda da açıklandığı üzre, bir üretim biçimi ve ona bağlı olarak tanımlanan bir "sosyo-ekonomik kuruluş" değildir. Üretim biçimleri, ulusal ekonomiler düzeyinde tanımlanabilir ve dolayısıyla, dünya sistemini oluşturan alt birimlerin, yani ulusal ekonomilerin analizinin zorunlu kategorileri olarak kabul edilmelidirler.

Bütüncül bir azgelişmişlik analizi, son aşamasında, iki ayrı düzeyde yürütülmesi gereken incelemeleri bir araya getirebilmelidir. Bunlardan birincisi, dünya sisteminin ana unsurları, örneğin merkez ve çevresi ve bunları oluşturan ulusal ekonomiler düzeyinde sürdürülür ve dünya sisteminin iki kutbunun ve ulusal ekonomilerle dünya sisteminin eklemlenmesinin analizi diye nitelendirilebilir. İkinci düzeydeki analiz ise,

(1) "Ders Notları"nın önceki kesimlerinde, "azgelişmişlik kavramına" "nicel, doğrusal ve tasviri yaklaşımlar", "içsel dinamiği vurgulayan yaklaşım: dünya kapitalist sistemi içinde azgelişmişliğin oluşumu ve yeri" konuları incelenmektedir. Buraya alınan paragraflar, "dışsal ve içsel dinamiklerin sentezi" başlığı altında yer almaktadır.

ulusal ekonomilerin sadece dünya piyasasına çıktıkları noktaların incelenmesi ile yetinmez; ulusal ekonomileri oluşturan üretim biçimleri ile dünya sisteminin eklemlenmesini araştırır. Bu, dış dinamiklerin iç yapı üzerindeki yansımalarını ve iç yapıların dış dinamikle kaynaşma ve (varsa) etkileme biçimlerini inceleyen bir uğraşı olur.

Böylece, kapitalist dünya sistemi, çeşitli üretim biçimlerini içeren, fakat onlardan farklı bir düzeyde tanımlanan bir üst-sistem olarak algılanmalıdır. Dünya ekonomisi, ana kategoriler olarak, merkez, çevre ve (gerekiyorsa) yarı-çevreden oluşur. Merkez ve çevre, ulusal ekonomilerden oluşan kategorilerdir. Ancak, ülke ve ulusal ekonomi, pekçok tahlil için, örneğin bölüşüm ve sömürü tahlilleri için elverişli birimler değildir. Dünya çapında artık aktarımı (sömürü) süreçlerini kavrayabilmek için, ülke ekonomisinden daha alt düzeye inmek gerekecektir. Devlet, devletin ardında yatan sosyal güçler; dünya piyasalarına sürülen malların üretim süreçleri ve bu süreçlerin meydana geldiği üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin ana unsurlarını oluşturan toplumsal sınıf ve tabakalar; ve tüm bu kategorileri bir araya getiren ekonomik süreç, eğilim ve (varsa) kanuniyetler, bu alt düzeydeki analizin alanını oluşturur. Bu farklı düzeyleri birleştiren bir sistematik, doğru kurulursa, dünya ekonomisinin işleyiş mekanizmaları içinde karşı karşıya gelen, piyasa ilişkilerinin ardında yatan sosyal unsurları ve ilişkileri ortaya koyar. Örneğin, dünya piyasalarından ve bu piyasalarda oluşan fiyatlardan başlayan bir bölüşüm analizi, yukarıdaki yaklaşımla sürdürülürse; çeşitli ülkelerde yaşayan sınıfların, yaratılan değeri nasıl ve hangi oranlarda, hangi mekanizmalarla paylaştıklarını ortaya koymuş olur. Bu, aslında çok orijinal bir yaklaşım da sayılmamalıdır; pek çok iktisatçının çeşitli biçimlerde ve değişen başarı dereceleriyle uğraşmış olduğu konulardan sayılmalıdır. Örneğin, Ricardo'nun İngiltere'deki buğday kanunları ve dış ticaret politikaları üzerine yazdıkları, kapitalizm dışından ithal edilen ucuz buğdayın, kapitalist ekonomide düşük ücret-yüksek kâr anlamına geleceğini; dolayısıyla, açıkça ifade etmese bile, dünya çapında bir bölüşüm şemasının geçerli olduğunu ortaya koymaktadır...

Çeşitli üretim biçimlerinin, ulusal ekonomiler aracılığıyla, bir üst düzeyde eklemlendiği bir sistem olan kapitalist dünya sistemi oluşur ve alanını genişletirken, yayılma alanına, bir üretim biçimi olarak da kapitalizmi egemen kılmaz mı? Bu soruyu cevaplandırırken, Batı kapitalizminin, kendi ulusal sınırları dışına hangi dürtülerle yayıldığını ve yayılma etkenlerinin muhakkak bir kapitalist üretim biçimine ihtiyaç duyup duymadığını araştırmak gerekir.

Merkez ülkelerinde kapitalizmin kendi ulusal sınırları dışına taşarak gelişmesine yol açan dürtüler nelerdir? İlk olarak, ham madde biçiminde fiziki kaynak ihtiyacı söylenebilir. Ancak, bu gereksinmesini, kapitalist merkez, çevrede kapitalist bir üretim biçimi olmaksızın da karşılayabilir. Yağma ve soygun biçimlerini saymazsak, çevrenin piyasaya açılmış olması ve ham madde üreticisi ve ihracatçısı haline gelmiş bulunması yeterlidir. Piyasaya açılma da, tek başına kapitalist bir üretim biçimi anlamına gelmez; örneğin, küçük üreticilerden oluşan bir tarım yapısı, pek âlâ dünya piyasası için üretim yapabilir.

İkinci bir dışa açılma etkeni, talep-realizasyon sorunudur; farklı bir ifadeyle, kapitalist üretimin kendi dışında pazar aramasıdır. Ancak, bu etken de, yayılma alanlarında, yani dış pazarlarda kapitalist üretim biçimini egemen kılmadan da işleyebilir. Esas olan, çevre ülkelerinde bir iç pazarın ve piyasa için üretimin doğmuş olmasıdır. Bu da, önceki durumda olduğu gibi, kapitalist olmayan üretim ilişkileri ile gerçekleşebilir.

Üçüncü bir etken, sermaye ihracı gereksinmesidir. Dolaysız yatırımlar yapmak üzere, merkez sermayesinin dışa ihracı, yatırım yapılan alanlarda, fakat sadece o noktalarda kapitalist üretim ilişkileri içinde gerçekleşir. Batı sermayesi doğrudan yatırım yaptığı alanlarda, plantasyon tarımında, madenlerin işletilmesinde ve sanayide, ücretli işgücünü kullanma dışında üretim ilişkileri oluşturmaz; bu nedenle, yatırım yapılan üretim kollarında kapitalist ilişkiler yerleşir. Ancak, daha önce de gördüğümüz gibi, özellikle, 19. yüzyılda ve 20 yüzyıl başlarında, bu yatırımların yarattığı yapı, ülkenin toplumsal yapısı içinde bir yama gibi, "adacıklar" halinde kalır ve sistemin tümünü kapitalizme yöneltecek bir dinamik getirmez. Mali sermaye yatırımları (portföy yatırımları) ise, kural olarak geri kalmış devletlere açılan krediler biçimini almıştır ve bu devletlerin, kapitalist devletler olması gereği yoktur, ve çoğu kez de değildirler. (Osmanlı İmparatorluğu örneği)

Nihayet, dışa açılma etkenlerinin pekçoğu, geri kalmış bölgelerde, bol ve ucuz emek arayarak işler. Bol ve ucuz emeğin, merkez sermayesi bakımından (i) ucuz ham madde-düşük sanayi maliyetleri-yüksek kâr; (ii) ucuz gıda (buğday) - merkezde düşük parasal ücretler- yüksek kâr; veya (iii) çevrede bol ve ucuz emek-sermayenin düşük ücret maliyeti sağlayarak yatırım yapması-yüksek kâr, bağlantılarını gerçekleştirdiği söylenebilir. Bol ve ucuz emeği, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin, örneğin yaygın ve örgütsüz bir küçük üreticiler yığınının tamamen kapitalist bir üretim biçimine göre daha kolay sağlayacağı savı son zamanlarda geliştirilmektedir.

Bu nedenlerle, merkezden ekonomik güdülerle çevreye yayılan kapitalizmin, çevrede kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin tasfiyesine ihtiyaç duymaması, hatta bunları yeğlemesi doğal sayılabilir. Bu da, modern dünya sisteminde, çok çeşitli üretim biçimlerinin birlikte yaşamasını mümkün kılar.

b) Azgelişmişlik

Şimdiye kadar yaptığımız açıklamaların ışığı altında ve özellikle dış ve iç dinamiklerin bir bileşkesi olarak azgelişmişlik kavramına yeniden bakmanın zamanı geldi.

Bir kere, azgelişmişliği, ister istemez, "gelişmişlik"ten ayırmak zorundayız, bu kavramın yerine oturtulması için miyar olarak, bir referans noktası ve ölçüt olarak gelişmiş ülkeleri, sistemin merkezinde yer alan gelişmiş kapitalist ülkeleri kullanmak zorundayız. İster istemez, azgelişmiş ülkelerin maddi ve yapısal özelliklerini, gelişmiş merkez ülkelerine göre saptamak durumundayız.

Bu noktadan hareketle, azgelişmişliği üç ayrı boyut içinde tanımlayabiliriz. Birinci olarak, üretim güçlerinin merkez ülkelerine göre belirgin bir biçimde daha geri olduğu ülkeler "azgelişmiş" sayılmalıdırlar. Bu ölçüt, bizi, kendisine bağlı çeşitli ekonomik göstergelerin (örneğin adam başına milli gelir, teknolojik düzey, verimlilik ve diğer nesnel gelişmişlik ölçütleri gibi) de yardımıyla geleneksel kalkınma literatürünün uğraştığı bir alana getirir.

Azgelişmişliği, ikinci olarak, üretim ilişkilerinin, yine merkeze göre, daha geri olduğu toplumları kapsayacak biçimde anlayabiliriz. Bu, pre-kapitalist üretim ilişkilerinin egemen veya çok yaygın olduğu toplumların, günümüz dünyasında azgelişmiş sayılması anlamına gelir ve bu ilişkilerin iç dinamiğinin (veya bunlardaki duraganlık nedenlerinin) araştırılması azgelişmişlik üzerindeki çalışmaların bir başka boyutunu oluşturur.

Üçüncü olarak, azgelişmişliği, üretim ilişkilerine yönelmiş bir tahlilin tek başına yeterince kavrayamayabileceği bir yapısal gerilik olarak da anlayabiliriz. Bu, kapitalist ilişkilerin yaygın, hatta egemen olduğu pek çok ekonomide, gerek tarihsel oluşum içinde, gerekse yaşanan anın tahlilinde ortaya çıkan geri yapısal özelliklerin, kronik, dolayısıyla bir türlü giderilmeyen bir biçimde süregeldiği anlamına gelir. Yapısal geriliğin, ülke ekonomisinin dünya kapitalist sistemiyle eklemlenme biçiminde saptanan belirtileri olabilir, yukarıda ele aldığımız "bağımlılık" kavramına dayanan pek çok tahlil işin bu yönü

üzerinde durmaktadır. Yapısal geriliğin bir de, dışsal katkıların da önemli roller oynadığı, içe dönük yansımaları vardır, bunlar, ekonominin (yine gelişmiş kapitalist ekonomilerin geçmişine ve bugününe bakarak) unsurları arasında işlevsel bir bütünlüğün gerçekleşememesi ve işleyiş mekanizmalarında gözlenen çarpıklık ve deformasyonlar biçimlerinde gözlenir.

"Azgelişmişlik" dünyayı ve toplumumuzu kavramada işe yarar bir kavram olarak yer edecekse, bu üç boyutuyla birlikte anlaşılmalıdır. Bu türden bir yaklaşım dış ve iç dinamiklerin belli bir sentezini gerektirir; üretim biçimi ve dünya sistemi kavramlarının birlikte kavranması ile gerçekleşebilir ve her iki düzeyde yapısal analizleri, artık aktarımı ve artığın kullanımı üzerindeki çözümlemelere bağlayabilme imkânlarına sahiptir.

(1979)

ÜÇÜNCÜ DÜNYA: GÖZLEMLER, SORULAR, DÜŞÜNCELER

I. GİRİŞ

Bu yazıda, Üçüncü Dünya olgusu üzerinde bazı gözlemler yapmaya; bu gözlemlerin tahrik ettiği birtakım soruları sormaya ve kuramsal sorunları formüle etmeye çalışacağız.

Tartışacağımız konu, bir yönüyle tamamen güncel, diğer yönüyle ise kuramsal boyutlar içermekte ve çeşitli siyasi akımların ve gruplaşmaların tavır almaya zorlandığı gelişmelerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu son unsur, yani incelenecek olayın siyasi boyutları, konunun serinkanlı bir çözümleme yaklaşımı içinde ele alınmasını güçleştirmektedir, ancak biz bu yazıda bu güç yolu tutmaya teşebbüs edeceğiz.

Konuyu üç aşamada ele almaya çalışıyoruz. İlk önce, "Üçüncü Dünya" kavramı üzerinde kısa bir tartışma açıyoruz. İkinci olarak, Üçüncü Dünyanın içsel örgütlenmesi, gelişmiş kapitalist ülkelerle uluslararası forumlarda başlattığı ekonomik pazarlık süreci ve kendi içindeki ekonomik işbirliği konularında derli-toplu bilgi vermeye çalışıyoruz. Son olarak da, bu bilgilerin temsil ettiği gelişmelerin yeni ve henüz çözümlenememiş unsurlarını ayırmaya; bu unsurlar çevresinde bazı sorular formüle etmeye ve bir iki yorum önerisi getirmeye teşebbüs ediyoruz.

Ele aldığımız türden konularda, en nesnel görüntülü bilgi sunuşlarının dahi, politik uzantıları olabileceği inkâr edilemez. Hele çözümleme teşebbüsleri, herhalde kaçınılmaz bir biçimde politik tavırlara bağlanacaktır. Yine de, siyasi polemiğin ağır silahları yerine, daha ihtiyatlı ve daha duyarlı çözümleme araçları kullanan bir ikinci tartışmanın (bütün politik uzantılarına rağmen) Türkiye'de başlatılıp yürütülebileceği umudundayız.

II. "ÜÇÜNCÜ DÜNYA" KAVRAMI

Üçüncü Dünya nedir? İlk adımda bu soruyu cevaplandırmaya çalışalım.

Nesnel bir durumu yansıtmak ve çözümlemek amacıyla kullanılan bir bilimsel kategori olarak "Üçüncü Dünya" terimine ihtiyaç olmadığı söylenebilir. Gerçekten, bir nicelik değil, nitelik farklılaşmasını yansıttığı takdirde, "azgelişmişlik" kavramı veya "azgelişmiş ülkeler grubu", Üçüncü Dünya diye ayrı bir kavramı gereksiz kılabilir. Veya, daha da iyisi, kapitalizm, **esas olarak** iki kutuptan, yani **merkez** ve **çevreden** oluşan bir dünya sistemi olarak alındığında, **çevre** kategorisi, yine Üçüncü Dünya kavramı yerine geçebilir. Böylece, örneğin emperyalizm ve gelişme kuramlarının içerdiği pekçok sorunu, Üçüncü Dünya terimine başvurmadan, "azgelişmişlik" veya "çevre" kavramlarını kullanarak ele almak mümkün olacaktır.

Buna karşılık, "Üçüncü Dünya"yı yukarıda sözü geçen kavramlara göre de tanımlamak mümkün olabilir. Yani, kapitalist dünya sisteminin **çevresinin** tümünü veya yukarıda değindiğimiz anlamda **azgelişmiş** ülkeleri bir bütün halinde **Üçüncü Dünya** olarak tanımlayabiliriz. Kavramımızı esas olarak iki kutuplu bir dünya kapitalist sistemi modeli üzerine kuruyorsak, bu sistemin egemen merkezinin (bugün için bu merkezi temsil eden Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya ve Okyanusya) dışındaki bütün alanlarının Üçüncü Dünyayı oluşturduğunu kabul edebiliriz. Biraz farklı ve daha kalın bir ifadeyle, bu sistem içerisinde herhangi bir ülkenin emperyalist değilse Üçüncü Dünyadan olduğu söylenebilir.

Böylece tanımlanan Üçüncü Dünya, kendisini oluşturan ülkelerin rejimleri, dış siyaset bağlantıları ne olursa olsun, ülkeleri nesnel olarak sınıflamaya imkân verecek bir kategori haline gelir. Farklı bir deyişle, siyasi iktidarların kendi ülkelerinin yeri ile ilgili öznel tavırlarından bağımsız olarak bir ülkenin Üçüncü Dünyadan olup olmadığını söyleyebilecek durumda olabiliriz.

Bu türden bir Üçüncü Dünya kavramı, "kapitalist dünya sistemi", "merkez", "çevre", "bağımlılık" gibi kategorilerden türemektedir. Burada bu kuramsal yaklaşımın kritik sorunlarının tartışılmasına teşebbüs etmeyeceğiz. Marxist teorinin en önemli çağdaş gelişmelerden biri olarak gördüğümüz bu yeni yaklaşımın henüz tamamen çözemediği birkaç temel soruyu sıralamakla yetinelim:

Çevreden merkeze, veya merkezden çevreye bireysel geçişler mümkün müdür? Mümkünse, ana eğilimler hangi yöndedir? **Esas olarak** iki kutuplu olarak nitelendirdiğimiz bu modelde, tali merkezlere, alt-emperyalizme veya yarı-çevrelere yer var mıdır? Varsa, bunlar modele çok kutuplu bir görüntü verecek nitelikte midir? Bir dünya sistemi olarak kapitalizmle milli sınırlar (ülke ekonomileri) içerisindeki (içsel)

üretim biçimleri arasındaki çelişki ve bütünleşme nasıl ele alınmalıdır? Modelin en stratejik kavramlarından **bağımlılık** nasıl tanımlanabilir; nasıl teşhis edilebilir ve günümüz dünya ekonomisi içerisinde nasıl tezahür eder? Sosyalizmin dünya kapitalist sistemi karşısında veya içindeki rolü ve yeri nedir? Ve ilâh...

Yukarıda da belirtildiği gibi, bu ve benzer soruların tartışılmasında Üçüncü Dünya kavramına ihtiyaç duyulmayabilir ve esasen bu tartışma kendi özel kavramlar kümesini geliştirerek süregelmektedir. Üçüncü Dünyayı bu kavramlara bağlamakla biz şu amacı güdüyoruz: Farklı bir çözümleme düzeyi olan öznel düzeyde; "ekonomik bilinçlenme" süreci ve buna bağlı ülke gruplaşmaları içinde Üçüncü Dünya kavramı zorunlu olarak karşımıza çıkacaktır. Ancak, ileride göreceğimiz bu çok belirgin öznel oluşumların bir nesnel tabanı da olmak gerekir. Böylece Üçüncü Dünya kavramı iki farklı anlamda inşa edilmekte ve kısmen birleştirilmektedir.

Birinci olarak, kavrama kuramsal bir mantıkla yaklaşıyoruz. Esas olarak iki kutuptan oluşan bir dünya kapitalist sistemi modelinden hareketle, bu sistemin bağımlı, "azgelişmiş" çevresini oluşturan alanın tümüne Üçüncü Dünya diyoruz. Aynı çözümleme bizi sistemin merkezi ile çevresi (Üçüncü Dünya) arasında temel çıkar çelişkileri olduğu yargısına götürüyor (1).

İkinci olarak, kavrama güncel bir gözlemden yaklaşıyoruz. Devletlararası ekonomik ilişkilerin dünya siyasetine yansıyan bazı yakın gelişmelerine bakarak şu tesbiti yapıyoruz: Tümü nisbi olarak azgelişmiş pek çok ülke, dünya ekonomisi ile ilgili olarak ortak maddi çıkarları çevresinde birleşerek, âdeta "sendikalaşarak" yeni bir gruplaşmaya yönelmişler ve uluslararası forumlarda ortak ekonomik platformlar oluşturarak gelişmiş kapitalist ülkelerle topluca bir ekonomik pazarlık sürecine girmişlerdir. Tümü azgelişmiş ülkelerden (ve esas olarak ekonomik taleplerden) oluşan bu yeni ("sendikal") gruplaşmaya (veya bu gruplaşmanın içerdiği ülkelerin tümüne) üçüncü Dünya diyoruz. Şunu da hemen ekleyelim ki, terim tamamen bu ikinci (öznel) çerçeve içinde ortaya atılmıştır.

Bu iki Üçüncü Dünya kavramı çakışmayabilir. Nesnel olarak çevreye (Üçüncü Dünyaya) ait olan bir ülke (örneğin Türkiye), öznel olarak yukarıda sözünü ettiğimiz yeni gruplaşmaya (Üçüncü Dünyaya) katılmamış olabilir. Buradaki uyuşmazlık, tipik bir yanlış bilinç sorunudur

(1) Bu noktada tartışmamızı genişletmemek için bu çelişkilerin "ülkeler" arasında tezahür ettiğini kabul edelim. Bir çözümleme birimi olarak "ülke"den sınıflara ve devlete geçişin sorunlarına ileride döneceğiz.

ve ister-istemez "kendiliğinden bir sınıf" olarak işçi sınıfının "kendisi için bir sınıf"a dönüşme sürecinin sorunlarını hatırlatmaktadır.

Biz bu yazıda Üçüncü Dünya terimini her iki anlamda da kullanıyoruz. Nesnel anlamda Üçüncü Dünya kavramının kuramsal dayanaklarını, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tartışmıyoruz. Şüphesiz ki bu kuramsal yaklaşım henüz genel bir kabule mazhar olmamıştır(2). Öznel anlamda Üçüncü Dünya olgusu ise, tartışılmayacak kadar açık-seçik ortadadır. Terim, bu anlamda çeşitli eğilimlerde yazarlar, siyasetçiler ve akademik çevreler tarafından yaygın kabul görmektedir. Ancak, burada anlaşmazlık, sözünü ettiğimiz yeni gruplaşmanın (Üçüncü Dünya'nın) ve Batılı devletlerle uluslararası forumlarda giriştiği toplu pazarlık sürecinin ne derecede ciddi, önemli ve etkili olduğu (veya olabileceği) hususunda ortaya çıkmaktadır(3)...

BAZI SORULAR

Üçüncü Dünya olgusu çerçevesinde meydana gelen yeni gelişmelerin anlamı nedir? Sözü edilen oluşumların yorumlanmasında bugün son sözü söylemenin imkânsız olduğuna; hatta pek çok noktada sağlıklı çözümlere imkân verecek bilgi donatımından ve teorik araçlardan yoksun bulunduğumuza inanıyoruz. Öte yandan okuyucuya karmaşık bir gözlemler yığını sunmakla yetinmenin tek başına sorunlara aydınlık getiremeyeceği de ortadadır. Bu durumda, gelecekteki çözümleme girişimlerinin muhtemel doğrultularını işaret etme amacı güden bir dizi soru sorarak ve bazı sorunları formüle ederek bu çalışmamıza son vermeyi yeğliyoruz.

1. Temel çözümleme biriminin saptanması: Ülkeler ve sınıflar.

Şu ana kadarki gözlem ve tesbitlerimizde, çözümleme birimi olarak dünya kapitalist sisteminin içinde yer alan ülkelerden söz ettik. Azgelişmiş ülkeleri, gelişmiş kapitalist ülkelerle karşı karşıya getiren bir çıkar çekişmesini; pazarlık ve çatışma sürecini anlattık. Halbuki Marxist kuramın temel çözümleme birimi ülke değil, sınıftır. Ve sözünü ettiğimiz pazarlık ve çatışma sürecinin gerçek oyuncuları, örneğin uluslar-

(2) Örneğin, sadece merkezden oluşan (çevresiz) bir dünya kapitalist sistemi kabul edenler, sadece nicel bir azgelişmişlik anlayışıyla bugünün azgelişmiş ülkelerine yarının gelişmişleri olarak bakanlar; veya sorunu "dünya sistemi", "emperyalizm-azgelişmişlik", "merkez-çevre" sorunsalı içinde değil; örneğin "feodalizmden kapitalizme geçiş" sorunsalı içinde ele almayı yeğleyenler bu anlamda bir "Üçüncü Dünya" kavramını reddedeceklerdir.

(3) Orijinal makalenin, "üçüncü dünyanın içsel örgütlenmesi" "dünya çapında bir toplu pazarlık" ve "yeni bir alt-sistemin ilk unsurları mı, yeni bir ütopya mı?" ara başlıklı, III., IV. ve V. kesimleri çıkartılmıştır.

arası forumlarda karşı karşıya gelen devlet temsilcileridir ve dolayısıyla her ülkede devlete egemen olan sınıflardır. Bu durumda, dünya ekonomisinin çözümlenmesinde sınıf kategorisi vasıtasıyla içsel üretim biçimlerinde bir köprü kurma ve sözü edilen çatışma pazarlık sürecinde sistemin merkez ve çevresinde yer alan temel sınıfların rolleri, çıkarları ve tavırlarını aydınlatma görevi ile karşılaşıyoruz. En genel soyutlama düzeyinde bu, kapitalist dünya sistemi sahnesinde rol oynayan dört baş aktörü gerekli kılar: Kapitalist merkezlerin burjuvazisi ve işçi sınıfı; çevre ülkelerinin mülk sahibi sınıflar (ticari, sınai ve bürokratik burjuvazi; büyük toprak unsurları) " koalisyonu" ve halk sınıfları (işçi ve köylü sınıflar). En azından bu dört ana sınıf veya sınıflar grubunun, devletle (siyasi iktidarla) ilişkileri ve merkez-çevre çatışmasındaki rolleri aydınlanmadan çözümlemede mesafe almak mümkün görünmemektedir. Üstelik bu dörtlü şema dahi, daha ileri tahlil aşamalarında yetersiz ve ilkel kalabilecektir.

2. Üçüncü Dünyada siyasi iktidarların emperyalizme karşı Özerklik derecesi.

Üçüncü Dünyada siyasi iktidarların sınıf içeriğine bakıldığında, bu ülkelerin büyük çoğunluğunda halk sınıflarının değil, mülk sahibi sınıfların (çoğu kez otoriter rejimler içerisinde) devlete egemen olduklarını saptıyoruz. Bu egemen sınıfların, "yeni bir uluslararası ekonomik düzen" kurmak iddiasıyla Batılı büyük burjuvaziye karşı pazarlık ve çekişmeye girmiş olmasını nasıl açıklamalı? Alışık olduğumuz çözümlemeler bu sınıfları, çoğu kez "işbirlikçi, komprador burjuvazi" kavramlarıyla emperyalizmin yaratıkları ve pasif araçları göstermiyor mu idi? Bu "kuklalar" modeline uygun bazı devletler; örneğin Meksika, Venezuela, Pakistan, Filipinler'in ekonomik konularda Üçüncü Dünya taleplerinin radikal sözcüleri olarak ortaya çıkışları nasıl yorumlanmalı? Orta-Doğu'da emperyalist çıkarların iki temsilcisi olan İran (*) Suudi Arabistan, petrol fiyatları konusunda iki ayrı tezin öncüsü olarak ortaya çıktıklarında, bu tezlerden birinin bu somut ve çok hayati konuda emperyalizmin çıkarlarıyla çatıştığı hiç olmazsa mantıken ortada değil midir? Olayın açıklanmasında ya dünya çapında büyük ve fevkalâde başarılı bir komplonun tezgâhlandığını; ya da günümüzün uluslararası konjonktüründe Üçüncü Dünyadaki en tutucu siyasi iktidarların dahi emperyalizme karşı özerklik derecesinin artmış bulunduğunu kabul etmek gerekecektir. Biz bu ikinci yoruma yatkınız. Yakın zamanlara kadar küçümsenmiş olan biçimsel siyasi bağım-

(*) Yazının, Şah iktidarı döneminde kaleme alındığını hatırlatalım.

sızlığın çok önemli bir değişken olarak bu ikinci yorumu geçerli kılan etkenlerden biri olduğu düşünülebilir.

3. Sermayenin kısa ve uzun dönemli çıkarları ve devlet.

Kapitalist merkezlerdeki devletlerin, Üçüncü Dünya ile ilişkilerinde izledikleri temel ilkeler neye dayanır? Bu devletler, şüphesiz Batı'nın egemen sınıflarının devletleridir; ancak ideal olarak bu sınıfların (burjuvazinin) bütün unsurlarının uzun dönemli çıkarlarını izlemek görevindedirler; her an, her sermaye grubunun özel ve kısa dönemli çıkarlarını gözetmek değil... Esasen, özel ve kısa dönemli çıkarlar söz konusu olduğunda, çoğu kez çeşitli sermaye grupları arasında çıkar çelişkileri söz konusu olacağından, siyasi iktidar çatışan çıkarlar arasında bir uzlaşma veya tercih yapma zorunda kalacaktır. Bunu yaparken de bazı sermaye gruplarının çıkarlarını zedelemek durumunda kalabilecektir. Örneğin, petrol fiyatlarının artması, petrol şirketleri lehine, ancak otomobil endüstrisinin aleyhine bir gelişmedir ve her iki sermaye grubu da kendi özel çıkarlarını siyasi iktidara iletmenin yollarını bilirler. Ancak, Amerikan hükümeti, OPEC'e karşı tavrını oluştururken bu iki sermaye grubunun kısa dönemli ve özel çıkarlarının yanısıra, ABD ekonomisiin rakip kapitalist ekonomilerle olan nispi güç durumunu (yani bir bütün olarak ABD burjuvazisinin çıkarlarını) ve "hür dünyanın" lideri sıfatıyla, alacağı kararların bir bütün olarak emperyalist sistemin güçlenmesi veya zayıflaması üzerindeki etkilerini dikkate alacaktır. Bu derecede büyük bir olayda, ABD hükümetinin sadece petrol şirketlerinin kârları ile uğraştığını söylemek, Marxist devlet kuramını karikatürleştirmekten öteye bir anlam taşımasa gerektir.

4. Üçüncü Dünya ve çokuluslu şirketler.

Böylece, uluslararası forumlarda, Batının ve Üçüncü Dünyanın devlet temsilcileri ilke olarak ait oldukları "milli" sınıfların veya en mükemmel halde dünya sisteminin merkez veya çevresinin uzun dönemli çıkarları üzerinde pazarlık ve çekişme halindedir. Ne var ki, Üçüncü Dünya devletleri, ekonomilerinin günlük işleyişlerinde, bir bütün olarak emperyalizmle değil, onun somut ve özel unsurlarıyla, çoğu kez çokuluslu şirketlerle karşı karşıyadırlar. Herhangi bir çokuluslu şirket (örneğin petrol şirketi), Batı sisteminin özel bir sermaye grubu olarak, bu sistemin bünyesindeki diğer özel gruplarla (otomobil endüstrisi) kısa dönemli çıkar çatışması içinde olabileceği gibi; aynı ko-

nuda Üçüncü Dünya devleri ile çıkar birliği içinde de olabilir. Örneğin, azgelişmiş ülkelerin ihracatçı olduğu hammaddelerde fiyatların yükselmesine yönelik çabalar; bu fiyat artışlarından pay alabilmeye imkân veren ekonomik ve kurumsal koşullarda, hammaddelerin azgelişmiş ülkelerde üretimini ve dünya piyasalarına sürümünü denetleyen çokuluslu şirketlerin desteğini kazanabilir. Böyle durumlarda, "yeni uluslararası ekonomik düzen" pazarlığında, çokuluslu şirketlerin bazen Üçüncü Dünya saflarında yer aldığı ilginç durumlar doğmaktadır. Buna karşılık, hammaddelerin üretimi, işlenmesi ve pazarlanmasında çokuluslu şirketlerin egemenliğini yıkmaya yönelik her eylem, hem kısa, hem uzun dönemli çıkarlar açısından emperyalist merkezleri bir bütün olarak Üçüncü Dünya ile karşı karşıya getiren bir gelişmedir. Kısacası, incelediğimiz olgunun baş aktörleri (devletler, egemen sınıflar) ile ikincil oyuncuları (somut sermaye grupları, çokuluslu şirketler) arasındaki ilişkiler bir hayli karmaşıktır.

5. "Üçüncü Dünyacılık!" Ne türden bir tez?

Somut pazarlık ve çekişme konuları dışında ve hatta bilimsel çözümleme çabalarından ayrı olarak, politik ve ideolojik yönleri ile "Üçüncü Dünyacılık" diye bir akımdan söz edilebilir. İşin bu yönüne eğilmek niyetinde değiliz. Sadece, dayanaklarını tartışmadan konunun bu yönüne ilişkin bazı düşüncelerimizi sıralayalım:

— Bu akımın, kökeninde, hatta bütünlüğü ile Marxist tezlerden oluştuğunu söylemek herhalde güçtür. Ancak, zaman içinde Marxistler hem kuramsal çözümleme, hem de politika düzeyinde bunların biçimlenmesine artan katkılar yapmaktadırlar. Ayrıca, fiilen "apoloji"ye dönüşmüş biçimsel bir Marxizmle, bir lâf Marxizmi ile, günümüz dünyasına temelden eleştirici bir tavırla bakmayı beceren, ancak kuramsal bütünlüğünü henüz kuramamış bir "Üçüncü Dünyacılık"ın oluşmasına katılan bir "diğer" Marxizmden acaba hangisi dünyayı değiştirmeye daha yatkın araçlar sağlamaktadır? Bu soruyu sormanın zamanı herhalde gelmiştir.

— Gelişmiş kapitalizmle yapılan pazarlık sürecinin aslında "reformist" bir çaba olduğu ve başarıya ulaştığı takdirde "dünya çapında bir sosyal demokrasi" kurmanın ötesine gidemeyeceği söylenmektedir. Buna cevap olarak, işçi sınıfı hareketiyle kurulan paralelliği izleyerek diyebiliriz ki, "işçi sınıfının nihai hedefi bakımından ekonomik mücadele yeterli değil, ama gereklidir ve işçi sınıfı hareketinin tarihinde ekonomik-sendikal mücadelenin gereğini sadece anarşistler inkâr etmişlerdir."

— Buna karşılık bir başka görüş, özellikle özerk bir alt-sistem kurmaya yönelik çabaları, "bir kapitalizm öncesine dönüş ütopyası" olarak; âdeta gelişen kapitalizmin ezdiği küçük üreticilerin popülist tepkisine benzeterek yorumlamaktadır. Aynı benzetmeyi sürdürerek diyebiliriz ki, "kapitalizme karşı doğan popülist ve sosyalist tepkilerin sınıf tabanları birleşmedikçe, kapitalizmi aşmak mümkün olmamıştır." Ancak bu, "nasıl bir aşma?"; "nasıl bir yeni düzen?" sorularının, sürekli bir mücadelenin gereğini ortadan kaldırmaz.

6. Artığın ülkeye intikali ve paylaşılması.

Üçüncü Dünyanın "ekonomik" mücadelesinin, bu ülkelerdeki siyasi iktidarların nitelikleri gereği, halk sınıflarının değil, örneğin (bürokratik, sanayici, tüccar, hatta toprak unsurlarıyla) milli burjuvazilerin mücadelesi olduğu söylenebilir. Ancak emperyalist merkezlerin, çevreden massettikleri artığa, çevre ülkelerinin sahip çıkmaları, çevredeki bütün milli sınıfların çıkarlarının birleştiği bir mücadele sayılmalıdır. Artığın ülke ekonomisi içinde paylaşılması ve daha geniş anlamda iç düzen sorunu, ülke içi sınıf mücadelesinin konusudur ve yukarıdaki tezlerde bu mücadeleyi gündem-dışı bırakan hiç bir unsur yoktur. Ayrıca, Üçüncü Dünyanın ekonomik mücadelesi, emperyalist sistemin hayat kaynaklarını kemirdiği oranda, bütün insanlığın kurtuluşuna da katkı yapacaktır.

7. Üçüncü Dünyada halk iktidarları.

Dünya ekonomisinin temel işleyiş kuralları ve bunun sonuçları çevresinde dönen ekonomik mücadelenin, azgelişmiş ülkelerde halk iktidarlarını getirecek büyük dönüşümler ve devrimler gerçekleştiği zaman tamamen gündem-dışı kalacağını sanan "rahatçı" bir görüş de vardır. Gerçekte ise, herhangi bir azgelişmiş ülkede devrimci dönüşümün gerçekleşmesi, o **ülkenin dünya ekonomisi içindeki durumu** bakımından pek az değişiklik getirir. Dolayısıyla, hammaddeler, teknoloji transferi, dış borç yükü, sınai ürünlerin gelişmiş ülkelere ihracı, çokuluslu şirketlerin denetimi, Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliği gibi konularda, devrimci iktidarların da diğer Üçüncü Dünya ülkeleri ile birlikte davranması doğal ve kaçınılmaz olacaktır. Şüphesiz, hareketin içinde yer alan ilerici rejimlerin sayısı arttıkça, Üçüncü Dünyanın ekonomik mücadelesi çok daha tutarlı ve etkili bir nitelik kazanacaktır.

Gözlemler, yukarıdaki yargılarımızı doğrulamaktadır. Bir sosyalist dünya sistemi yoktur; bu yüzden Üçüncü Dünyada sosyalizme yönelik ülkeler dahi, örneğin Vietnam, Küba, Kuzey Kore, kendi ekonomik sorunlarını çözmede dünya kapitalist sisteminin oyun kurallarını kabul

zorunda kalmaktadırlar (4). Bu durumda, Üçüncü Dünyanın sosyalist rejimleri, diğer azgelişmiş ülkelerle birlikte bu oyun kurallarının veya sonuçlarının değiştirilmesine yönelik mücadelenin içinde yer almakta; 77'ler Grubunun veya bloksuz ülkeler grubunun ekonomik taleplerinin oluşmasında ve uluslararası forumlarda savunulmasında aktif roller oynamaktadırlar. Demek oluyor ki, tartıştığımız sorunlar, herhangi bir Üçüncü Dünya ülkesinde halk iktidarı getiren bir devrim sonunda gündemden kalkacak türden sorunlar olarak küçümsenemez. Üstelik, dünya kapitalist sistemine entegre olmuş ilerici rejimler için, bu entegrasyonun içsel yansımalarını, yozlaştırıcı etkilerini görmemezliğe gelebilir miyiz? Bu durumda, örneğin "özerk bir alt-sistem kurma" ve "kollektif özgüven" programları başarıya ulaştığında, bu başarılar Üçüncü Dünya içerisindeki ilerici rejimler ve sosyalizme yönelen ülkeler için, bunların sosyalist yolda ilerleyebilmelerini büyük ölçüde kolaylaştırabilecek gelişmeler olacaktır.

Bütün gözlemler bize, Üçüncü Dünya olgusunun, kuramsal ve pratik açıdan ciddiye alınması gereğini telkin ediyor. Çağımızın en ilgi çekici ve önemli gelişmelerinden birinin ülkemizde serinkanlılıkla tartışılmasına iddiasız bir katkı yapabildi ise, bu yazı amacına ulaşmış olacaktır.

(1977)

---

(4) Bir iki örnek verelim. Amerikan yenilgisinden sonra Vietnam, Uluslararası Para Fonu'na üye olmuş, "ihraç gelirlerinde ani düşme" gerekçesiyle Fon'un "telâfi edici finansman" kaynağından 36 milyon dolar borç almış ve Dünya Bankası heyetlerine kapılarını açmıştır. Yine Vietnam, petrol aramaları, tabii kaynakların işletilmesi, sanayileşme konularında Japon, Fransız ve İngiliz sermaye çevreleriyle ve çokuluslu şirketlerle işbirliği imkânları aramaya başlamakta ve yabancı sermaye yatırımlarını teşvik edecek bir hukuki düzenlemeye gitmektedir. (Bk.**Le Monde,** 20. V.1976, S.3, 12-13.XII.1976, S'40, 12.1.1977, S.34, 13.1.1977, **Le Monde diplomatique** Aout, 1976, S.7, **Financial Times,** 24.X1.1976, S.6, 26.X1.1976, S.7,14 XII.1976, S.6, 30X11.1976, S.5, 13.1.1977, **Foreign Report,** 26.1. 1977, S.7) Böylece, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'nın kredi ve yardım koşullarının, çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinin, teknoloji transferinin azgelişmiş ülkeler lehine yeniden düzenlenmesiyle ilgili pazarlık masalarına Vietnam, diğer Üçüncü Dünya ülkeleriyle birlikte oturmak ve bu pazarlığı ciddiye almak durumundadır. Öte yandan Kuzey Kore, batı ile ticari ilişkilerinde sürekli açıklar verdiği için yığılmış olan borçlarını ödeme imkânsızlıklarıyle karşılaşarak alacaklı ülkelerden borç yükünün yeniden düzenlenmesini isteme zorunda kalmıştır. (**International Herald Tribune,** 27.X1.1975, S.5, 8.1.1976, S.7, **Financial Times**. 26.11.1976, S.5, 14.XII.1976, S.6, 31.XII.1976,S. 17) Böylece uluslararası forumlarda, Üçüncü Dünyanın borç yükünün yeniden düzenlenmesi pazarlık konusu olurken Kuzey Kore'nin çıkarları ve tavrı diğer Üçüncü Dünya ülkelerinden farklı olamamaktadır.

TEMEL MADDELER VE YENİ ULUSLARARASI EKONOMİK DÜZEN

I

Son birkaç yıldan beri, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" adı altında uluslararası forumlarda Üçüncü Dünya (1) ile gelişmiş kapitalist ülkeler arasında sürdürülmekte olan tartışma ve pazarlık sürecinin içinde temel maddeler sorunu stratejik bir yer kaplamaktadır. O kadar ki, 1976 yılında uluslararası iktisadi ilişkilerin yeniden düzenlenmesini görüşmek üzere yapılan iki önemli toplantının, Paris'teki Kuzey-Güney Diyalogunun ve UNCTAD'ın Nairobi'deki dördüncü genel kurulunun, tıkanma nedenlerinin başında temel maddeler konusunda uzlaşma sağlanamaması gelmiştir.

Bu yazıda, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmaları içinde ve çevresinde temel maddelerle ilgili sorunların; bu sorunlar için getirilen çözüm önerilerinin ve anlaşmazlık noktalarının neler olduğunu kısaca gözden geçirmeye çalışacağız.

Metinde "temel madde" (2) diye adlandıracağımız mallar, dünya piyasalarına işlenmeden veya zorunlu ve asgari bir işlenme süreci sonunda sürülen tarımsal ham maddeleri, gıda maddelerini ve madenleri içerir. Ancak, en önemli iki temel maddeyi, buğday ve petrolü çalışmanın sınırları dışında tutuyoruz. Buğday, azgelişmiş ülkelerin net ithalatçı oldukları bir mal olduğu için; petrol ise, incelediğimiz pazarlık ve çekişme süreci dışında kaldığı ve günümüz dış iktisat ilişkilerine damgasını vurmuş ayrı bir düzenlemeye bağlı olduğu için bu yolu tercih ettik.

---

(1) Bu yazı boyunca, "Üçüncü Dünya" ve "azgelişmiş ülkeler" terimlerini tartışmadan, eşanlamlı olarak kullanıyoruz. Zaman zaman sözünü edeceğimiz "77'ler Grubu" ise, özellikle Birleşmiş Milletler bünyesindeki ekonomik çalışmalarda azgelişmiş ülkelerin meydana getirdiği ve çeşitli konferanslar ve koordinasyon komiteleri ile belli bir ön örgütlenme düzeyine erişmiş bulunan bir gruplaşmadır. Üçüncü Dünya olgusunun kavramsal sorunlarını ve örgütlenme sürecini Boratav (1977) içinde ayrıca ele almış bulunuyoruz.

(2) "Primary commodities" veya "produits de base"

Temel maddelerle ilgili sorunların "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmalarında bu kadar önemli bir yer kaplaması nasıl açıklanabilir? Bunu, temel maddeler ticaretinin azgelişmiş ülke ekonomilerinde çok önemli bir yer kaplaması (3) ve mevcut uluslararası ekonomik düzen içinde bu ticaretin zengin ülkeler lehine, yoksul ülkeler aleyhine işlemesi ve bunun farkedilmiş olması ile açıklayabiliriz.

O halde incelememize, temel madde piyasalarının hangi bakımlardan azgelişmiş ülkeler aleyhine sonuçlar verdiğini saptayarak başlamakta yarar vardır. Bu sonuçların giderilmesi veya hafifletilmesi için getirilen çeşitli önerilerin tartışılması ve değerlendirilmesi bunu izleyecektir. Temel madde piyasalarının içsel çözümlenmesine ise bu yazıda doğrudan doğruya girişmiyoruz.

II

Temel madde piyasalarının sistematik olarak azgelişmiş ülkeler aleyhine tezahür ettiği ileri sürülen, hatta dünya çapında işleyen bir sömürü mekanizmasının temel unsurlarından bir bölümünü oluşturarak geri kalmışlığın da nedenleri arasında gösterilen sonuçlarını üç grup altında toplayabiliriz. Her üç sonucun da esas olarak, temel maddelerin dünya piyasalarındaki fiyatları içerisinde tezahür ettiğini; ancak bazen, tabii afetler ve kuraklık gibi arzı düşüren olgularla birleşerek bir ihraç gelirleri sorunu olarak da ortaya çıkabildiğine işaret edelim.

Sorunlardan birincisi, sınai ürün fiyatlarına göre çok daha büyük boyutlara ulaşan fiyat dalgalanmaları, dolayısıyla istikrar sorunudur. Temel madde fiyatlarında (ve ihraç gelirlerinde) gözlenen aşırı dalgalanmalar, bu malların ihracatçısı olan azgelişmiş ülkelerde, kısa dönemde büyük ekonomik istikrarsızlıklara yol açmakta ve planlamayı zaman zaman imkânsız kılmaktadır. Belli bir eğilimle birleşmediği takdirde, tek başına fiyat istikrarsızlığının ciddi bir sorun yaratmayacağı; zira, orta dönemde fiyat yükselmelerinden doğan kazançların, fiyat düşmelerinden doğan kayıpları gidereceği düşünülebilir. Ancak, mantıkça doğru bile olsa, bu halde, azgelişmiş ülkenin durumunu "amatör" bir kumarcıya benzetmek doğru olabilir. Amatör kumarcı, açıktan saydığı kazançlarını bol keseden israf eder; bir sonraki seanstaki kayıpları ise onu müflis hale sokar. Üstelik, olumlu bir fiyat kon-

(3) Azgelişmiş ülkelerin ihraç gelirlerinin yaklaşık olarak, petrol dahil % 80'i, petrol hariç % 60'ı temel maddelerden oluşmaktadır. Bk. Corea (1975 8) ve The Economist (1975: 84-85).

jonktürünün kazançların israf etmesi azgelişmiş ülke için sadece "profesyonel kumarcı"ya, yani gelişmiş ülkelere başvurmasıyla mümkün olacaksa (silah ithalatı, zengin kapitalist ülkelerin denetimindeki mali kurumlarda fon biriktirimi), oyunun sonuçlarından son tahlilde daima amatör oyuncunun zararlı çıkacağını söylemek mümkündür.

İkinci sorun, temel madde fiyatlarının sınai ürün fiyatlarına göre uzun dönemde nisbi olarak gerilediği iddiasına dayanan eğilim, yani dış ticaret hadleri sorunudur. Azgelişmiş ülkelerin dış ticaret hadlerinin seyri ile ilgili ampirik bulgular ve bunların teorik dayanakları ne olursa olsun, şu anda ele aldığımız konu bakımından önemli olan, bu hususta Üçüncü Dünyadaki yaygın kanının dış ticaret hadlerinin kendi aleyhlerine dönmekte olduğu biçimde bulunmasıdır. Bu nedenle, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmalarında, Üçüncü Dünya, herhangi bir başlangıç anından hareketle, dış ticaret hadlerini olduğu gibi tutmak yönünde öneriler getirmekte; Batı ise bunlara karşı çıkmaktadır. Ampirik araştırmaların yöntem çıkmazları karşısında belki de bazen, yaygın sübjektif yargıları ampirik araştırmanın sonuçları yerine koymak mümkün olabilir.

Üçüncü sorun, fiyat dalgalanmaları ve eğilimleri dışında, azgelişmiş ülkelerce ihraç edilen temel madde fiyatları ile, ithal edilen sınai ürün fiyatlarının düzeyleri arasında temelden bir eşitsizlik olduğu; yani Üçüncü Dünyanın "ucuza satıp pahalıya alarak" eşitsiz değişim yolu ile ve ticaret mekanizmasıyla sömürüldüğü savına bağlıdır. "Eşitsiz değişim" kavramının çevresindeki teorik sorunlar, ampirik bulgulardan doğan güçlüklerin önünde gelmektedir. Ancak yine de, "dış kicaret hadleri" konusunda olduğu gibi, "eşitsiz değişim" konusunda da azgelişmiş ülkeler saflarında, "adil fiyat" taleplerinde ifadesini bulan yaygın bir kanının varlığından; hatta bu kanının resmi çevrelere dahi yayılmış olmasından sözedebiliriz. O kadar ki, UNCTAD gibi resmi bir uluslararası örgütün genel sekreteri dahi, "ham madde fiyatları, üretim birimlerinde çalışan emekçilere ödenen asgari-hemen hemen geçimlik-ücrete dayanan bir maliyet yapısının fonksiyonudur... (ve nihai pazarlardaki) perakende fiyatların yapısı incelenince görülecektir ki üretici, genellikle, nihai satış fiyatının çok küçük bir parçasını elde etmektedir." (Corea, 1975 : 8) sözleriyle "eşitsiz değişim" tezine angaje olmuş görünmektedir.

Her üç sorunun kavramsal olarak birbirine bağlı olduğu; fakat yine de en azından politika önerileri bakımından ayrı ayrı ele alınabileceği söylenebilir. Gerçekten de, eğilimlerin, kural olarak dalgalanmalar yo-

lu ile gerçekleştiği; belli yöndeki fiyat **eğilimlerinin** ise fiyat **düzeyleri** arasındaki temel farklılıkları değiştirdiği herhalde açıktır. Ancak konuyu, politika önerileri bakımından ele alırsak, soyut istikrar sorunu çözümünün tek başına dış ticaret hadleri ile ilgili eğilimleri etkilemeyeceği; eğilim sorununu çözmeye yönelik önerilerin ise, iki grup malın fiyat düzeyleri arasındaki ilişkileri değiştirmeyip sadece donduracağı; dolayısıyla, "eşitsiz değişim" sorununa çözüm getiremeyeceği de ortadadır. Bu açıdan, politika tedbirleri çevresinde dönen tartışmaların ele alındığı aşağıdaki kesimlerde üç sorunu ayrı ayrı ele almak uygun görülmüştür.

III

"Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmalarının temel maddelerle ilgili yönleri esas olarak, yukarıda sayılan sorunlardan birincisi, yani fiyat **istikrarı** sorunu üzerinde yığılmıştır. İstikrarsızlık sorununa getirilen çözüm yolları üçe ayrılabilir. Bunlar, temel madde anlaşmaları, ihraç gelirlerinin istikrarına yönelik öneriler ("Stabex" ve Telâfi Edici Finansman") ve UNCTAD'ın "Temel Maddeler Birleşik Programı" (TMBP)'dır. Bu çözüm önerilerini sırası ile ele alalım.

Üretici ve tüketici ülke gruplarını bir araya getirerek, herhangi bir temel madde için orta-dönemli, örneğin 5 yıllık bir anlaşma aktedilmesi, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmalarında ortaya atılan bir çözüm yolu değildir; ham madde anlaşmalarının tarihçesi 1930'lara kadar uzanır. Ancak, "eski tip" temel madde anlaşmalarında çoğu kez sömürge veya yarı-sömürge durumunda olan azgelişmiş ülkenin aktif bir taraf olduğu pek söylenemez. Bu anlaşmalar, daha çok hem üretimi, hem ihracatı tamamen denetleyen ve esas olarak azgelişmiş ülkede faaliyet gösteren şirketlerle, ilgili temel maddeyi girdi olarak kullanan veya metropoldeki iç pazara süren şirketler arasındaki çıkar çelişkilerini uzlaştırmayı; ilişkileri düzenlemeyi amaçlayan kuralları saptayan belgelerdir. Örneğin, 1934 Kauçuk Anlaşması, Malezya'da kauçuk üreten ve ihraç eden İngiliz şirketleri ile, lâstik üreticisi Batılı sermaye grupları arasındaki çıkar çelişkilerinin düzenlenmesini amaçlıyordu (Hveem, 1976 : 492-493).

1950'yi ve özellikle 1960'ı izleyen yıllardan sonra, bu anlaşmaların niteliği değişmeye başlar. İhraç değeri üzerinden vergi veya pay almaya başlayan; hatta yakın zamanlarda üretimde de gittikçe artan ölçülerde millileştirmelere yönelen üretici ülkeler, uluslararası temel madde anlaşmalarının aktif taraftarı oldular. Büyük tüketici ülkelerin kayıtsızlığı veya direnmesi yüzünden bu türden anlaşmaların mümkün

olmadığı pek çok halde de üretici ülke birlikleri kurulmuş durumdadır.

Tablo I, UNCTAD'ın TMBP'na giren 18 mal ile cıva ve tungstenle ilgili anlaşmalar, kuruluşlar, UNCTAD çalışmaları ve üretici birlikleri üzerindeki bilgileri 1976 (ihracat rakam ve oranları için ise 1970) yılı itibariyle sunmaktadır(*).

Tablonun incelenmesinden görüleceği gibi, ele alınan 20 temel madde içinde, üretici-tüketici birlikleri ve çok taraflı anlaşmalar ile düzenlenmeye çalışılanlar azınlıktadır. Bunların sayısı, sadece üretici ülkeleri içeren birliklerin oluştuğu temel maddelerden daha azdır. Üstelik, mevcut anlaşmaların da büyük kısmının, sonuçları bakımından başarılı sayılabilecekleri ileri sürülememektedir. Bunların içinden sadece Kalay Anlaşması, 1976'ya kadar ABD'nin katılmamış olmasına rağmen, piyasa istikrarsızlıklarını nisbeten denetim altına alabilmiş örnek bir üretici-tüketici işbirliği olarak gösterilmektedir. Ancak, 1975 ve 1976 içinde bu anlaşmanın yenilenmesi için (bu kez ABD'nin de katılmasıyla) yapılan görüşmelerde ciddi görüş ayrılıkları çıkmış ve 1977 başlarında yeni anlaşma hâlâ uygulanmaya başlayamamıştır (4). Böylece, temel madde anlaşmalarının bu en başarılı örneğinin dahi son yılların konjonktürü içinde önemli engellerle karşılaştığı gözlenmektedir. UNCTAD bünyesi içinde, 1976'nın ikinci yarısından sonra hızlanan ve çeşitli temel maddeleri kapsayan üretici-tüketici görüşmeleri ise, biraz aşağıda inceleyeceğimiz TMBP'na bağlanmak amacı ile sürdürülmektedir. Kısacası, tek tek temel maddelerle ilgili anlaşmalarda büyük bir gelişme bugün için söz konusu değildir.

Temel madde anlaşmalarının ana özellikleri (5) şöyle özetlenebilir: Amaç fiyat istikrarıdır. Bu, belli taban ve tavan sınırları içerisinde oynayabilecek bir referans fiyatı saptanarak ve fiyat hareketleri **tampon stoklar** ve/veya üretici ülkelerin uygulayacağı **ihraç kotaları** ile kontrol edilerek sağlanmaya çalışılır. Ancak fiyat eğilimlerinin egemen olması yüzünden, fiyatlar taban veya tavanın dışına çıkar ve bir süre orada kalırlarsa, referans fiyatı anlaşma süresi içinde gerekirse birkaç kez yeniden ayarlanır. Bu da, fiyat **eğilimlerini** değil **dalgalanmalarını** denetim altına almayı öngören temel madde anlaşmalarının hedeflerine uygundur.

---

(4) Kalay anlaşması için bk. Legoux (1976:419-432), The Economist (1977: 78) ve Financial Times (1976: d-35, n-27, 1977-A: 23)

(5) Çeşitli anlaşmalarla ilgili kaynaklar Tablo 1'de verilmiştir.

(*) Yayın tarihinden bugüne kadar makalede Tablo 1'in içeriğini oluşturan anlaşmalarda önemli değişiklikler meydana geldiği için, tablonun bu derlemeye konmamasını uygun gördüm. (K.B.)

Anlaşmaların, taban veya tavan fiyatın tampon stoklar vasıtasıyla korunması açısından simetrik olmadığı söylenebilir. Anlaşmayı uygulamakla yükümlü olan temel madde "Konseyi", taban fiyatı korurken, uluslararası piyasalardan ilgili malı satın alır; yani, üreticilerin desteklenmeye muhtaç oldukları düşük fiyat konjonktüründe Konseye döviz gereklidir. Tavan fiyat ise, uluslararası piyasaya ilgili temel madde sürülerek korunabilir; yani, tüketicilerin korunması gereken yüksek fiyat konjonktüründe Konsey ham maddeye ihtiyaç duyar. Hem tüketici, hem üreticilerin tam desteğini gören bir temel madde anlaşmasının taban fiyatı koruma (dolayısıyla üretici ülkeleri gözetme imkânları) teorik olarak daha fazladır; zira, Konseyin döviz bulma imkânları, ham madde bulma imkânlarından fazladır. Farklı bir deyişle, üretici-tüketici ülkeler topluluğunun döviz rezervleri, destek alımlarıyla tükenmeyebilir; ama temel madde rezervleri, istikrar satışlarında çok daha kolay tükenir (Legoux, 1976 : 431). Bu olgunun tabii sonucu, tampon stokların finansmanına tüketici ülkelerin kural olarak katılmaması olmuştur. Ancak bu durumda da tampon stokların taban fiyatı koruma imkânı da zedelenmiştir; zira, taban fiyatı koruyan ana kaynak (döviz), bir bütün olarak üretici-tüketici topluluğu için kıt değildir ama, sadece azgelişmiş üretici ülkeler için ve özellikle düşük fiyat konjonktüründe elbette kıt olacaktır.

Bunun yanısıra, gelişmiş kapitalist ülkelerde, çeşitli pazarlama ve sanayi kuruluşlarının veya devletin denetimi altında geniş temel madde stokları vardır ve bunlar üretici-tüketici anlaşmalarının tampon stoklarına kıyasla çok daha güçlü ve etkilidirler. Bu stoklar bir yandan kendi iç piyasalarını dünya piyasalarındaki dalgalanmalara ve darlıklara karşı korumakta; öte yandan (ABD'nin stratejik temel madde rezervlerinden yaptığı satışlar gibi) zaman zaman dünya piyasalarını etkilemek amacıyla da kullanılmaktadır (Corea, 1976: 2; The Economist 1976-g: 77-78; The Financial Times, 1976-m: 14-15).

Temel madde piyasalarındaki istikrarsızlık sorununu çözmek için yeni düzenlemelere yönelme önerilerine karşı Batılılardan gelen ilk tepki, "temel maddelerden her biri için üretici-tüketici ülkeler ayrı anlaşmalara gitsinler!" biçiminde olmuştur. Yukarıdaki açıklamalar, bu türden "tekil" anlaşmaların etkinliği ve gelişme şansı hususunda herhalde fazla iyimserlik getirememektedir.

IV

Temel madde piyasalarında istikrarı sağlama amacı güden bir diğer çözüm, ihraç gelirlerinin istikrarına yönelik fon aktarma mekanizmalarının kurulmasını öngörür. Uygulamada bu mekanizmalar, Stabex ve Telâfi Edici Finansman varyantları içinde denenmektedir.

1975 Şubatında AET ile 46 Afrika, Karaib ve Pasifik (AKP) ülkesi arasında imzalanan ve 30 Ocak 1976'da yürürlüğe giren Lome Anlaşması (EEC, 1976), "ihraç gelirlerinin istikrarını" (6) amaçlayan ve bu yönü ile uluslararası ekonomik ilişkilere tamamen yeni bir düzenleme biçimi getiren bir belge olarak görülmektedir.

Lome Anlaşması, yer fıstığı, kakao, kahve, pamuk, ham deri, ağaç ürünleri, muz, çay, demir cevheri ve bazı tropik ürünlerden AKP ülkelerinin elde ettiği ihraç gelirlerinin istikrarını sağlamayı öngörür. Herhangi bir ürüne "Stabex" mekanizmasının uygulanması için, ülkenin bir önceki yıla ait toplam ihracat geliri içinde o ürünün en az % 7,5 (bazı ülkeler için % 2,5) payı olması ve bu ürünün AET'ye değer olarak ihracatında önceki 4 yıl ortalamasına göre bir düşme olması gerekir. Böylece, 4 önceki yılın ihraç geliri ortalaması bir "referans düzeyi" oluşturur ve cari yılı ihraç geliri bu düzeyin altına düşmüşse, aradaki fark ülkeye yapılacak fon transferine esas olur. Bu fon ilke olarak 5 yıl vadeli ve faizsiz bir kredidir, ancak ihraç fiyatlarında düşüklüğün devamı halinde bağışa dönüşme imkânı vardır. AET bu amaç için kullanılmak üzere 400 milyon dolar civarında bir kaynak oluşturmaktadır.

Taşıdığı bütün yeniliğe rağmen Lome Anlaşmasının, gerçekte oldukça sınırlı ve yetersiz bir düzenleme getirdiği; ayrıca bazı saptırıcı etkiler de içerdiği söylenmektedir (Dumas, 1976: 269-276; Masini, 1976: 236-237; Emmanuel, 1976: 257-264; Hveem, 1976: 489-492).

Bir kere, "Stabex fonu"nun toplam olarak yetersizliği ve örneğin ağaç ürünleri ve demir cevherinde yıllık % 10 civarında bir talep düşmesinin fonu bir yılda eriteceği vurgulanmıştır.

İkinci olarak, ürün kapsamının da fazla sınırlı olması ve örneğin demir-dışı bütün metallerin dışarıda bırakılması eleştirilmiştir.

Üçüncü olarak, Lome Anlaşmasının ticareti ve genel olarak kaynak tahsisini bozucu etkileri üzerinde durulmaktadır. "Stabex" türü bir

(6) Frenkçe "**Stabex**" kısaltmasıyla ifade edilmektedir.

program, bütün dünya ticaretini içermediği için dış ticareti suni olarak belli bir bölgeye, örneğimizde AET'ye yöneltir; Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki ticareti bir anlamda cezalandırır; az sayıda ürün üzerinde uzmanlaşmış ve dışa en çok açık ülkeleri ödüllendirir.

Ve son olarak, "Stabex" niteliği bakımından da sınırlı bir programdır. Ticaret hadlerindeki düşmelere, örneğin sınai ürünlerdeki fiyat artışlarına karşı (endeksleme türünden) kalıcı bir tedbir getirmez. Hatta ihraç ürünlerinde bir kereye mahsus, fakat sürekli bir fiyat düşmesine karşı telâfi mekanizması çok sınırlıdır. Emmanuel'in verdiği bir örneği özetlersek, ihraç gelirlerinde % 40 oranında bir düşme olsa, fakat bu düşüklük sürekli kalsa, Lome hükümlerinin uygulanması 4 yıl boyunca gittikçe azalan transferler öngörür ve bu fon aktarımı 4. yılın bitiminde son bulur (Emmanuel, 1976 : 260).

Bu son söylenenler, "Stabex"in sadece bir istikrar politikası olduğu; fiyatların eğilimi ve düzeyi ile ilgili sorunlara bir çözüm getirmediği olgusunun tesbitidir.

V

Esas itibariyle Lome Anlaşmasının Stabex sistemine benzeyen, fakat daha çok Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) bir uygulaması olarak bilinen Telâfi Edici Finansman da ihraç gelirlerindeki düşmelere karşı yoksul ülkeleri koruma amacı taşımaktadır (Dumas, 1976: 276-277; Dussex, 1975 : 8; Kayra, 1970: 49-53).

IMF'nin ötedenberi dış ödeme güçlükleri taşıyan ülkelere kredi açtığı bilinmektedir. 1966'dan beri bu imkân, ihraç gelirleri ani bir düşmeye uğrayan ülkelere, ilgili devletin IMF'deki kotasıyla sınırlı bir kredi sağlanması biçimini alarak temel madde ihracatçısı ülkelere açıldı. Ancak Lome Anlaşmasının aksine krediler faizlidir ve 3-5 yıl vadelidir. Üstelik, IMF'nin bu özel amaca yönelik kaynakları yetersiz kalmıştır.

Birleşmiş Milletlerin 7. Genel Kuruluna Kissinger'in getirdiği "yeni" önerilerin başında, "Telâfi Edici Finansman" uygulamasının, öncelikle IMF'nin altın satışlarıyla finanse edilerek genişletilmesi; temel madde üreticisi azgelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına daha uygun bir biçimde düzenlenmesi ve çok ciddi ödeme güçlükleri ile karşılaşan ülkeler için kredilerin bağışlara dönüştürülmesi vardı.

UNCTAD sekreterliğinin Nairobi toplantısına sunduğu "Birleşik Program" taslağında da "Telâfi Edici Finansman" önerisi içerilmektedir (UNCTAD, 1976-a: 253-255). Bu belge, Birleşik Programın aslında fiyat istikrarını hedeflediğini; ancak, fiyat dışı etkenlerle (kötü mahsul gibi) oluşan ihraç geliri düşmelerini telâfi edecek bir finansman programına ayrıca ihtiyaç duyulabileceğini ifade ediyor. Bu öneri, telâfi edici transferlerin tek tek ürünlere değil, ya toplam temel madde ihracatında ya da tüm mal ihracatındaki düşmeye bağlanmasını ve bu iki düşmeden hangisi daha büyük bir açık doğurmuşsa onun telâfi edilmesini öngörüyor. Ancak UNCTAD bir adım daha ileri giderek telâfi fonlarının "ihracatın alım gücü"nü korumak amacıyla, "reel hasılatta" doğacak açıklara da yönelmesini öneriyor. Bu yönüyle öneri, "istikrar" sorununun sınırları dışına çıkarak "eğilim" sorunlarını çözmeye doğru bir adım atmış oluyor.

Batı ülkelerinin temel madde piyasaları üzerindeki tartışmalarda pazarlığı esas olarak "istikrar" sorunu içinde tutmaya çalıştıkları; ancak bu soruna da geleneksel ve "tekil" ham madde anlaşmaları dışında, piyasa mekanizmalarına ilişmeyen bir kaynak transferi sağlama formülü içinde yaklaşmak istedikleri; böylece tavizlerinin azami sınırını Stabex veya Telâfi Edici Finansman önerileri çerçevesinde tutmada kararlı oldukları anlaşılmaktadır (Dussex, 1975: 8; Seitz, 1976: 10-11; The Times, 1975: 17). Bu sınırlar içinde dahi, genel bir çerçeveye, otomatik bir uygulamaya yönelik yaklaşımlara, örneğin yukarıda özetlenen, UNCTAD'ın önerdiği türden telâfi edici mekanizmalara karşı çıkmaktadırlar.

Bu tutum, piyasa mekanizmalarına daha etkili bir müdahaleyi öngören UNCTAD'ın "Temel Maddeler Birleşik Programı"nın kabulüne imkân vermemektedir.

VI

UNCTAD Sekreterliğinin Nairobi toplantısına sunduğu TMBP, 77'ler Grubunun Nairobi'den önce toplanarak kaleme aldığı Manila Bildirisi ve Eylem Programının önerileri ile uyum halindedir (UNCTAD, 1976-b). İlk bakışta programın esası, 18 temel madde ve bunların öncelikle 10'u için orta dönemli uluslararası anlaşmaların yapılmasına dayanır görünmektedir. Bu noktada Batılıların soruna tek tek ürünler esası üzerinden giden yaklaşımları ile bir temel çatışma yoktur. Ancak UNCTAD daha ileri gitmekte ve temel maddelerle ilgili anlaşmala-

rın genel bir eşgüdümünü sağlayacak bir çerçeve de getirmektedir. Bu "genel" veya "birleşik" yaklaşımın iki kilit unsuru, temel maddelerle ilgili uluslararası mülkiyette stokların oluşturulması ve özellikle bu stokların finansmanı için bir **Ortak Fon** kurulmasıdır. Ortak Fon böylece programın birleştirici unsuru ve temel madde anlaşmalarının da hızlandırıcısı olarak görülmektedir. Batılı ülkelerin bir bölümü, başta ABD, Almanya, İngiltere ve kısmen Japonya olmak üzere bu "genel" yaklaşıma, özellikle Ortak Fona kesinlikle karşı çıkmışlardır.

Ortak Fonun asli görevi, uluslararası anlaşmalarla kurulan temel madde birliklerine kredi vererek bunların uluslararası mülkiyette stoklar oluşturmalarını sağlamak ve aralarında eşgüdüm kurulan ulusal stokların finansman ihtiyaçlarını desteklemektir. Bunun dışında, anlaşma yapılamayan temel madde piyasalarına Ortak Fonun doğrudan doğruya, ancak geçici bir süre için müdahale imkânı da öngörülmüştür (UNCTAD, 1976-a, passim).

Nairobi Konferansı, Ortak Fonun derhal kurulmasını ve Birleşik Programın başlamasını sağlayacak bir anlaşmaya ulaşamadan dağıldı. Konferans, Ortak Fonun Mart 1977'de toplanacak bir konferansta yeniden görüşülmesini ve daha önce UNCTAD bünyesinde Ortak Fonun amaç, finansman ve örgütlenmesine ilişkin konularda hazırlık toplantıları düzenlenmesini; bu çalışmalara paralel olarak da programa giren temel maddeler için 1978 sonuna kadar tamamlanacak üretici-tüketici görüşmelerine yine UNCTAD içinde başlanmasını kararlaştırdı (UNCTAD, 1976-c: 4-7).

Bu hazırlık toplantılarının ilki Kasım ayında Cenevre'de yapıldı. Bu toplantı için UNCTAD Sekreterliğinin hazırladığı rapor ve genel sekreter G. Corea'nın sunuş konuşması (UNCTAD, 1976-d; Corea, 1976) Ortak Fon önerisinin daha somut bir içerik kazanmasına imkân veriyordu.

Bu belgelerde, Ortak Fonun ana amacının temel madde stoklarının finansmanı olduğu ve Fonun bu amacın dışına taşan mali işlemlere, örneğin genel bir "telâfi edici finansman" düzenlenmesine kaynak vermeyeceği ifade edilmektedir. Fonun işlemesi için 6 milyar dolarlık bir kaynak ihtiyacı saptanmakta (ilk aşamada 3 milyar dolar) ve bu kaynağın 1/3'ünün üye ülkelerin ve OPEC gibi kuruluşların katkılarından, 2/3'ünün ise uluslararası sermaye piyasalarından ve kurumlardan borçlanılarak sağlanacağı öngörülmektedir. Nihayet, Fonun sağlam mali ilkeler üzerine inşa edileceği ve kuruluşundan sonra kendi kaynaklarını besleyecek biçimde çalışacağı ifade ediliyor.

Bu türden bir Ortak Fonun, tek tek anlaşmaların finansmanına göre daha etkili ve daha ekonomik olacağı ileri sürülmektedir. Böylece, "temel maddelerle ilgili anlaşmaların fon yokluğu yüzünden yapılamaması ve uluslararası anlaşmalar olmadığı için fon kurulamayışı" biçiminde beliren kısır döngü kırılmış olacaktır.

UNCTAD'ın Birleşik Programına ve Ortak Fona yöneltilen eleştirilerden biri, programın içerdiği temel maddeler bakımından bazı azgelişmiş ülkelerin net ithalatçı, bazı gelişmişlerin ise net ihracatçı olabileceklerini; dolayısıyla üretici-tüketici ayrımının kendiliğinden azgelişmiş-gelişmiş ayrımı ile çakışmayacağını ileri sürmektedir.

Tek tek ülkelere inildiğinde doğru olabilecek olan bu savın genel olarak yanlış olduğunu UNCTAD genel sekreteri G. Corea göstermiştir. G. Corea'nın rakamlarına göre, öncelikli 10 temel maddeye ilişkin dünya ihracatının % 84'ü **per capita** gelirleri 900 doların altındaki ülkelerden; dünya ithalatının % 79'u ise **per capita** gelirleri 1500 doları aşan ülkelerce yapılmaktadır (Corea, 1976). Bu global bulgular daha ayrıntılı bir çerçeveye dökülecek olursa; UNCTAD'ın 10 öncelikli temel maddesi için; ABD, B. Almanya, İngiltere, Fransa ve Japonya'nın dünya ihracatının % 4,6'sını, dünya ithalatının ise % 53,4'ünü gerçekleştirdikleri; aynı oranların 77'ler Grubu için, % 82,5 ve % 12,5; SSCB ve Doğu Avrupa için % 3,3 ve % 9,3; programı destekleyen Çin için ise % 0,6 ve % 2,5 olduğu saptanmaktadır. (Avramovic, 1976: 1670; Maizels, 1976: 14-15).

Öncelikli 10 temel madde bakımından Türkiye'nin durumu ise, Tablo I'de görüldüğü gibi 77'ler Grubunun durumunu andırmaktadır ve programa giren maddelerin tümü açısından ihracat değerinin ithalat değerini bir hayli aştığı ve farkı doğuran ana kalemin **pamuk** olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ortak Fon lehindeki delilleri nispeten ılımlı, fakat sistematik bir sunuş içerisinde hazırlık toplantılarına getiren UNCTAD Sekreterliğinin raporuna karşı beklenen tepkiler doğdu. 77'ler Grubu ve Çin kesinlikle; SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri ile bazı Batılı ülkeler (İskandinav ülkeleri ile Hollanda) ihtiyatlı bir üslupla Ortak Fonu desteklerken, diğer Batılılar, özellikle ABD kesinlikle karşı tavır aldılar (UNCTAD, 1976-e).

Mart konferansında Ortak Fon üzerinde genel bir anlaşmaya gidilmesi çok güç görünmekle birlikte; programı destekleyen ülkelerin ve özellikle OPEC üyeleri başta olmak üzere 77'lerin katkılarıyla Ortak

TABLO II : 10 TEMEL MADDE İÇİN TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ (1975, 1000 dolar)

	İthalat	İhracat
Kakao	3.153	—
Kahve	4.702	—
Çay	—	140
Şeker	59.183	—
Sert lifler	633	—
Jüt ve ürünleri	6.933	—
Pamuk	510	225.224
Kauçuk	15.279	—
Bakır	2.496	5.422
Kalay	9.219	—
TOPLAM	102.108	230.786

Kaynak : DİE (1976).

Fonun kurulması ihtimali güçlenmektedir. Nairobi Konferansından sonra 25 ülke Ortak Fona katkıda bulunacaklarını ifade etmişlerdir. Bunlar OPEC'çi ülkelerden Cezayir, Endonezya, İran, Irak, Kuveyt, S. Arabistan, Nijerya, Birleşik Arap Emirlikleri ve Venezuela; diğer 77'lerden Gana, Hindistan, Kenya, Malaysia, Meksika, Pakistan, Peru, Filipinler, Sri Lanka, Zambia, Romanya ve Yugoslavya (7); Batılılardan ise Finlandiya, Hollanda, Norveç ve İsveç'tir (UNCTAD, 1976-d: Annex).

VII

Temel madde fiyatlarında istikrar sorunu, tek başına uzun dönemli bir bölüşüm sorunu değildir. Fiyatlar (veya ihraç gelirleri) yukarı veya aşağı bir eğilim içinde değilse; zaman içinde bir aktarım mekanizması sorunu çözebilir: Fiyatların normalin üstünde olduğu dönemde biriken fonlar, normal altına düşüldüğünde üreticilere dağıtılabilir (Bandt, 1976: 344). Ancak burada güçlük, yüksek fiyatlarla düşük fiyatlardan yararlanan tarafların eşit güçte olmaması yüzünden simetrik biçimde

(7) Yugoslavya ötedenberi, Romanya ise 1976 yılındaki Manila toplantısından beri 77'ler Grubunun üyesidirler.

işleyecek aktarma mekanizmalarının kurumsallaşamamasından doğmaktadır.

Uzun dönemli ve gerçek bir bölüşüm sorunu, fiyat eğilimleri, yani dış ticaret hadleri üzerinde etkili olan büyük hareketlerde söz konusu olur. Nitekim son yıllarda Üçüncü Dünya tezlerinin oyçokluğuyla egemen olduğu uluslararası forumlarda, "temel maddelerin reel fiyatlarındaki durgunluk veya gerileme eğiliminin tersine döndürülmesi" ve "gelişmekte olan ülkeler için tatminkâr ticaret hadleri sağlanması"; ya da "temel maddeler alanında gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerinin düzeltilmesi" (UN, 1974: 5-6; UNCTAD, 1976-b: 10) ısrarla talep edilmektedir. Ne var ki, konunun genel ilke saptamaları aşamasından somut pazarlık aşamasına inmesi söz konusu olduğunda, Batılılar, fiyat eğilimleri veya ticaret hadleri sorununu gündem dışı tutmayı başarabilmişlerdir.

Ticaret hadlerindeki olumsuz gelişmelere karşı Üçüncü Dünyanın önerdiği temel önlem "endekslenie"dir. Bu, temel madde fiyatları ile sınai ürün fiyatları arasında belli bir otomatik ilişki kurulması anlamına gelir.

Endeksleme, örneğin TMBP gibi somut bir program biçiminde hiçbir zaman formüle edilmemiş; daha ziyade slogan düzeyinde kalmıştır. Kimi Üçüncü Dünya temsilcileri: "Endeksleme bizim kutsal kitabımızdır!" derken; Batılıların çeşitli vesilelerle ve peşinen endeksleme uygulamasını hiçbir zaman kabul etmeyeceklerini ifade etmeleri (The Economist, 1976-f: 84) bu kavram etrafında ciddi bir pazarlıktan çok bir polemik havasının egemen olduğunu gösteren olgulardır.

Endekslemeye karşı ileri sürülen başlıca iki itiraz, kavramın pratik bir uygulama mekanizmasından yoksun olması ve dünya ekonomisine enflasyonu yapısal olarak şırıngalamasıdır. Gerçekten de, herhangi bir endeksleme uygulamasında ham madde fiyatları bağımlı değişkendir ve bunların hiçbir zaman aşağıya doğru esneklik göstermeyen sınai ürün fiyatlarına bağlanması söz konusu olacaktır. Ancak yine de bunun bugünkü duruma göre enflasyonist bir sapma yaratan bir düzenleme olacağını iddia edebilmek için dış ticaret hadlerinin sınai ürünler lehine seyretmekte olduğunu kabul etmek gerekir. Yani, Batılıların endeksleme önerisine "enflasyonist" olarak karşı çıkmaları; öneriyi doğuran temel iddiayı (dış ticaret hadleri ile ilgili iddiayı) zımnen kabul etmeleri anlamına gelir.

Ancak endeksleme önerisinin uluslararası bir anlaşma ile düzenlenmesi, uluslararası ticarette aşağı yukarı piyasa dışı bir çözüm anlamına

gelir ve bu yüzden böyle bir çerçeve içinde bugün için ütopik kalmaktadır. Ne var ki, fiyatı saptama ve arzı ona intibak ettirme gücüne sahip bir kartelleşme halinde, yani soruna uluslararası anlaşmalarla değil, üretici birlikleri yolu ile cevap arama halinde, endeksleme gerçekleşme imkânına sahip olabilir. Nitekim 1976 içinde, endekslemenin fiilen gündeme gelmesi, Kuzey-Güney veya UNCTAD pazarlıklarında değil; üretici birliklerden en güçlüsü olan OPEC'in 1977 fiyatlarını saptama tartışmalarında olmuştur.

VIII

Azgelişmiş ülkelerce ihraç edilen temel maddelerle, aynı ülkelerin ithal ettiği sınai ürünler arasında etkili bir endeksleme uygulamasının başladığını kabul edelim. Bu, başlangıç anında sözü geçen mal grupları arasındaki fiyat ilişkilerinin dondurulması anlamına gelir. O anda fiyatlar arasında temelden bir bozukluk, bir "eşitsizlik" söz konusu ise, fiyat oranlarını sabit tutmayı öngören endeksleme-tipi bir uygulama bu eşitsizliği düzeltmez; aksine sürekli kılar. Bu açıdan fiyat düzeyleri arasındaki ilişki temel bir sorun olarak ortaya çıkar. İktisat kuramında bu sorun azgelişmiş ülkeler aleyhine işleyen bir "eşitsiz değişim" olgusu olarak formüle edilmiştir. Yeni Ulaslararası Ekonomik Düzen tartışmalarında ise temel maddeler için "adil ve hakça" bir fiyatın saptanması dileği biçiminde; ancak somut öneriye dönüştürülmeden vazedilmiştir.

Uluslararası ticarete konu olan bir mal için "adil fiyat" nedir? Nasıl tanımlanabilir? Maliyetleri tam olarak yansıtan bir fiyat mı? Böyle bir anlayış, fiyatlar arası eşitsizliği hiç olmazsa kısmen ülkeler arası ücret farklarının (üretici yığınların ortalama hayat düzeylerini içeren bir "ücret" tanımıyla) bir fonksiyonu kabul eden eşitsiz değişim teziyle çelişir. Üstelik pratikte teknik ilerlemenin tüm nimetlerini tüketiciye yansıtan bir sonuç verir. Üretici ve tüketicinin (bir ülke ekonomisinin aksine) ulusal sınırlarla ayrılmış farklı gruplardan oluştuğu uluslararası ticarette bu, ciddi bir bölüşüm sorunu yaratır. Ayrıca eşitsiz değişimin iki ayrı kutbunda piyasa koşulları ve tekelleşme derecesi aynı olmadığı ve ticaretin örgütlenmesi, gelişmiş merkezlerin denetimi altında bulunduğu için böylesine bir uygulama geniş ölçüde azgelişmiş ülkelerin aleyhine sonuçlar verir.

Böylece, "adil fiyatı" üretim maliyetlerine bağlayan bir tez, Basra Körfezi petrolü için "adil fiyat"ın Suudi Arabistan'daki marjinal va-

rilin maliyetine eşit olması gerektiğini, yani 0,2 dolara inmesini savunan Batı teziyle uyuşmakta ve mevcut uluslararası ekonomik düzeni destekleyen ideolojik bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Emmanuel'i naklederek alternatif ve hipotetik bir durumu resmetmeye çalışalım: "Bir an için farzedelim ki, örneğin büyük bir sosyo-politik çalkantı ve başarılı sendikal mücadeleler sonunda bu ülkelerde ücretler 30 veya 40 misli yükselerek Kuzey Amerika'daki düzeylere erişsinler ve bugün yalın ayak, başı kabak, hane berduş yaşayan amele, yelek ve kravat giyinmeye başlasın; on yıllık zorunlu eğitimden geçsin; şantiyeye Amerikan işçisi gibi özel arabasında gitme alışkanlığı edinsin; böyle bir işçinin yararlanacağı sosyal güvenlik giderlerini karşılamak için devlet Fransa veya İsveç'teki kadar yüksek dolaylı vergiler koymaya mecbur kalsın; toprak ve ev kiraları yükselsin; yoğun bir kentleşmeyi izleyerek eskiden çöl olan toprak parçalarının metre karesi Kalifornia'daki veya Paris bölgesindeki kadar değer kazansın; bütün bu dönüşümlerin sonunda petrol çıkarmanın saf maliyeti de varil başına 20 centten 10 dolara sıçrar." (Emmanuel, 1976: 262-263)

Ancak, hemen ifade edelim ki, bu pasajlarda ifadesini bulan "eşitsiz değişim" anlayışı sağduyuya kuvvetle hitap etmesine rağmen geniş ölçüde izlenimseldir, kuramsal değil... Ve bizi, "eşit değişim" i sağlayacak fiyatların tanımında, bütün "faktör" lerin her yerde aynı "getiri"yi aldığı bir tam rekabet normuna yöneltir (Ibid., s. 264) (8)

Sorunun teorik çözümü ile ilgili tartışmalara girmeden diyebiliriz ki, uluslararası ticarette ham maddelerle sınai ürün fiyat düzeyleri arasında temelden bir eşitsizliğin varlığı kabul edildiği takdirde, bu eşitsizliğin uluslararası pazarlıklarla giderilebileceğini sanmak, iyimserliğin de ötesinde aşırı bir safdillik olur. Açıktır ki, "eşitsiz değişim"in tasfiyesi, marjinal reform önerilerini aşan, uluslararası ekonomik düzenin tamamen baş aşağı çevrilmesiyle gerçekleşebilecek bir uzun dönem hedefi olabilir. Nitekim bir yazısında uluslararası ticaret ilişkilerini "eşitsiz değişim" kavramlarıyla çözümleyen UNCTAD genel sekreteri (Corea, 1975: 8), TMBP'nın gelişmiş ülke temsilcileri önünde sürümünü yapmaya çabalarken, "hakça ve adil fiyat ne anlama gelir?" sorusuna, "bu kavramları belirli ve üzerinde anlaşılmış fiyatlara çevirmek, temel mallarla ilgili üretici-tüketici görüşmelerinin görevidir," cevabını veriyor (Corea, 1976: 6) ve böylece fiyat düzeyleri ile ilgili radikal yeniden düzenlemelerin bugünkü pazarlıkların gündeminde olmadığını itiraf etmiş oluyor.

(8) Ayrıca bk. Bandt (1976:344), Fischer (1976:352-353), Hveem (1976: 488-489).

IX

Görülüyor ki, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" pazarlıklarında, temel madde piyasalarına ilişkin üç ana sorun, yani fiyatların istikrarı, eğilimi ve düzeyleri ile ilgili sorunlar, Üçüncü Dünya tezlerinde ve taleplerinde çeşitli biçimlerde formüle edilmiş bulunmakla birlikte, Batılılar pazarlığı sadece "istikrar" sorunu üzerinde kabul etmişler ve burada dahi geleneksel ham madde anlaşmaları ve dış yardım sınırlarını aşan herhangi bir ödüne, örneğin UNCTAD'ın TMBP'na yanaşmamakta direnmişlerdir. Halbuki, TMBP, temel madde piyasaları ile ilgili "eğilim" ve "düzey" sorunlarını dışarıda bırakan oldukça pragmatik bir uzlaşma formülüdür. G.Corea, Kasım 1976'da programı bir kez daha savunurken Batılıları şöyle uyarıyordu: "Temel maddeler birleşik programı kavramı... Üreticiler ve tüketiciler arasında işbirliği anlayışı üzerine kurulmuştur... Şu andaki görüşmelerde sınanan husus, bu anlayıştır... Eğer bu görüşmeler başarısızlığa uğrarsa, kaçınılmaz olarak bu anlayışın kendisi üzerinde sorular sorulacaktır ve bütün ülke grupları sorunlarını çözmede başka yol ve yordamların bulunup bulunmadığı -bu farklı yollar ne kadar güç ve belirsiz olursa olsun- sormaya başlayacaklardır." (Ibid., s.10)

Yazımıza, UNCTAD genel sekreterinin bu son uyarısını biraz açarak son vereceğiz. Temel maddeler konusunda Batı ile pazarlığın tıkanması halinde Üçüncü Dünyanın aramaya yönelebileceği bu "güç ve belirsiz diğer yollar" neler olabilir? Bu soruyu cevaplandırmaya çalışalım.

Açıkça söylemek gerekirse, gerçekte "güç ve belirsiz" olan yol, Üçüncü Dünyanın Batı ile pazarlığa oturarak, uluslararası ekonomik ilişkileri yeni bir düzene kavuşturma çabalarıdır. En azından hammaddeler için daha gerçekçi olan yol ise, bizce, Üçüncü Dünya ülkelerinin iktisadi örgütlenmelere, örneğin temel madde üreticileri birliklerine yönelerek tek yönlü ekonomik eyleme girişmeleridir. Bu yargı, Corea'nın yargısının tam tersidir; ancak, temel maddelerle ilgili üç ana sorunun pratik çözüm araçlarına bakıldığında, bizim görüşümüzün doğruluğu ortaya çıkacaktır.

İstikrar sorununun çözümünde, pazarlık konuları "tekil" veya "birleşik" temel madde anlaşmaları üzerindedir. Temel madde anlaşmalarının ise başlıca iki aracı vardır: **Tampon stoklar** veya ihraç veya üretim kotaları. Fiilen uygulanan tampon stokların hemen hemen tümü, sadece üretici ülkelerce finanse edilmekte; ihraç (veya üretim) kotaları

ise, işin niteliği gereği, ancak üretici ülkelerin işbirliği ile uygulanabilecek bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı gözlem UNCTAD'ın TMBP'ı için de yapılabilir. Bu programın finansman ihtiyacının (ilk aşamada 1 milyar dolar tahmin edilen katılma paylarının) OPEC ülkelerinin de katkısıyla Üçüncü Dünya kaynaklarından karşılanabileceği ve gerekli katılma isteğinin de varolduğu anlaşılmıştır. Ortak Fonun finansmanı sağlandıktan sonra ise, programın yürütülmesinde Batılıların desteğine ihtiyaç yoktur. Bu durumda, salt Üçüncü Dünya katkısı ve yönetimi ile uygulanabilecek etkili bir istikrar programı, sırf Batılılarla pazarlık konusu olarak getirildiği için gecikmekte ve yürürlüğe konulamamaktadır.

Benzer bir gözlemi, fiyat eğilimleri sorunu için de yapabiliriz. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, "endeksleme" önerisi pratiğe intikal edecekse bu, uluslararası anlaşmalarla değil, güçlü üretici birliklerinin fiyatı saptama-arzı denetleme politikaları uygulamaları halinde ve sadece bu halde gerçekleşebilecektir.

Nihayet, fiyat düzeyleri ile ilgili eşitsizlik sorunu, uluslararası düzenin tümünü yeni baştan kuracak bir büyük dönüşümün dışında, kısmen çözülecekse; bunun tek pratik yolu, yine güçlü üretici birliklerinin eşgüdümlü ve tek yönlü eylemleri olsa gerektir; uluslararası pazarlık ve anlaşmalar değil. Yakın dönemlerde sözünü ettiğimiz fiyat düzeyleri sorununa kısmi de olsa tek etkili çözüm arayışı OPEC eyleminde gözlenmiştir.

Bu gözlemlerin Üçüncü Dünya ülkeleri tarafından da yapıldığı ve Batı ile pazarlık ve tartışma forumlarında tıkanmalar arttıkça toplu (fakat tek yönlü) örgütlenme ve ekonomik eylem eğiliminin, zaman zaman "kollektif özgüven" kavramı içinde de ifade bularak yaygınlaştığı görülmektedir. Tablo I'de de gözlendiği gibi, son yıllarda temel maddelerle ilgili örgütlenmelerde egemen eğilim üretici-tüketici anlaşmalarının yaygınlaşması değil; üretici (veya ihraç eden) ülke birlikleri nin yaygınlaşması biçiminde belirmektedir.

Hemen ifade edelim ki, tek tek, eşgüdümsüz bir biçimde, mantarlaşarak çoğalan üretici birliklerinin başarı imkânları sınırlıdır: petrol gibi gerçekten "temel" olan bir ikinci ham madde yoktur ve OPEC'in başarısını tekil olarak tekrarlamak imkansızdır (9).

(9) Herhangi bir temel maddede başarılı bir kartelleşmeyi sağlayacak ekolojik, örgütsel, teknolojik ve ekonomik şartların ayrıntılı bir dökümü için bk. Hveem (1976: 504)

Ancak, temel madde üreticilerinin, tek tek ürünler çevresinde birleşmelerinin dışında, eşgüdüm sağlayacak, ortak bir fona sahip bir bir**leşik programa** yönelmeleri halinde; yani UNCTAD'ın TMBP'nı, sadece Üçüncü Dünyanın uygulamaya kalkması halinde manzara değişebilir. Teker teker etkisiz olan, hatta karikatürleşebilen üretici birlikleri, bir genel çerçeve içinde politikalarında, finansmanlarında ve yönetimlerinde eşgüdüm sağlayabilirlerse; istikrar dışındaki konulara da cevap aramaya, fiyat eğilimleri ve düzevleri sorunlarını da göğüslemeve yönelemezler mi? Böyle bir çerçeve içinde soru bizce ütopik sayılmamalıdır.

Bu yönde örgütlenme istek ve belirtilerinin varolduğuna işaret edelim. 1975 Ağustosunda bloksuz ülkelerin bakanlar düzeyinde yaptıkları Lima Konferansında, "Gelişmekte olan Ham Madde Üreticisi- İhracatçısı Ülkeler için Üretici Birlikleri Konseyi" ile "Ham Madde ve Temel Ürünlere ait Tampon Stokların Finansmanı için Özel Fon" kurulması kararlaştırılmıştır. 1976 güzünde 77'ler Grubunun Mexico-City'de yaptığı toplantı sonunda ise, bu kararların yürürlüğe konması yönünde hazırlıklara başlanmıştır (UNCTAD, 1976-b: Annex 1, s. 1; Le Monde, 1976-a; The Financial Times, 1976-f). Bu çalışmalar henüz uygulamaya dönüşmüş değildir; ama Mart 1977'de UNCTAD'ın örgütleyeceği Ortak Fon tek yönlü olarak ve daha geniş bir görevler kümesi yükleyerek kurma girişimine tanık olmamız kuvvetle muhtemel görülmektedir.

Görülüyor ki, G. Corea'nın "güç ve belirsiz" olarak nitelendirdiği bu "farklı yol" üzerinde bir miktar mesafe alınmıştır ve bizce uluslararası ekonomik düzeni, temel maddelere ilişkin olarak gerçekten yeni bir temele oturtmanın (uluslararası ilişkileri alt-üst eden büyük dönüşümlerin dışındaki) tek yolu da budur. Ancak, şimdilik tek etkili yol görünen ve uluslararası ekonomik ilişkilerin tümü bakımından "kollektif özgüven" terimiyle nitelendirilebilecek bu yolun engebesiz, virajsız, rahat bir gidiş sağlayacağını da herhalde şu anda kimse iddia edemez.

(1977)

KAYNAKLAR

Avramoviç, D., "Commodities in Nairobi," **Economic and Political Weekly**, vol. XI. n. 42, 1976.

de Bandt. J., "Les produits de base dans le Nouvel Ordre Economique Mondial,"

Boratav, K., "Üçüncü Dünya, Gözlemler, Sorular, Düşünceler," **Toplum ve Bilim**, n. 1, Bahar 1977, s. 5-33.

Corea, G., "Pour une revision radicale de l'économie des produits de base," **Le Monde Diplomatique**, Juin 1975.

--------, **Statement at the Opening Meeting of the Preparatory Meeting for the Negotiation of a Common Fund**, 1976.

Delaporte, G., "Le café : Prix imposés ou prix negociés?" **Revue Tiers-Monde**, Avril-juin 1976.

D.İ.E., **Dış Ticaret Yıllık İstatistik, Seri 1, Madde ve Memleketler İtibariyle İthalat ve İhracat, 1974-1975**, 1976.

Dumas, M., "Ou'est-ce que le nouvel ordre économique international " **Revue Tiers Monde**, Avril-Juin 1976.

Dussex, l., "M. Kissinger et e'insecurite economique mondiale," **Le Monde**, Octobre 1975.

The Economist, 13. XII. 1975; 20. III. 1976 (a); 27. III. 1976 (b); 1. V. 1976 (c); 15. V. 1976 (e); 13.XII.1976 (f); 25.XII.1976 (g); 8.1.1977 tarihli sayaları.

The Financial Times, 6.1.1976 (a); 18.11.1976 (b); 18.V.1976 (c); 22.VI.1976 (d); 21.IX. 1976 (e); 22.IX.1976 (f); 28.IX.1976 (g); 26.X.1976 (h); 28.X.1976 (i); 2.XI.1976 (j); 17.XI.1976 (k); 23.XI.1976 (l); 24.XII. 1976 (m); 30.XII.1976 (n); 14.1.1977 (a); 18.1.1977 (b); 25.1.1977 (c) tarihli sayıları.

Emmanuel, A., "La stabilisation : Alibi de l'exploitation internationale," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

E.E.C., **Official Journal of the European Communities**, 30 Jan. 1976.

Fischer, G., "Note liminaire," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

Geze, F., "La bataille des matières premieres minerales : Multinationales contre pays producteurs. Le cas du cuivre et de l'aluminium," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

Hveem, H., "Les matières premieres, les accords multilateraux et la structure du pouvoir économique," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

International Herald Tribune, 18.11.1976.

Kayra, C. **Dış Finansman Teknikleri**, İstanbul 1970.

Legoux, P., "L'étain et l'Accord International sur l'étain," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

Maizels, A., "Primary Commodity Markets and Their Regulation," (teksir), 1976.

Masini, J., "Pour une recherche sur l'économie des produits de base, "**Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

Le Monde, 16.IX.1976 (a); 16.XI.1976 (b) tarihli sayıları.

Rose, S., "Third World Commodity Power is a Costly Illusion," **Fortune**, Nov. 1976.

Seitz, K., "Une fois absolu dans l'économie du marché," **Le Monde Diplomatique**, Octobre 1976.

The Times 15.XII.1975.

Touscouz, J., "La cooperation internationale et les matieres premieres exportées par les pays du Tiers-Monde : Les conditions d'un échange égal," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976.

UNCTAD, "Un programme integré pour les produits de base," **Revue Tiers-Monde**, Avril-Juin 1976 (a).

U.N., "Programme of Action on the Establishment of a New International Economic Order," **Resolutions Adopted by the General Assembly during Its Sixth Special Session**, 1974.

--------, **Manila Declaration and Programme of Action**, 1976 (b).

--------, Report of UNCTAD on Its Fourth Session, **1976 (c).**

--------, **Considerations of Issues Related to the Establishment of a Common Fund**, 1976 (d).

--------, **Draft Report of the Preparatory Meeting for the Negotiation of a Common Fund**, 1976 (e).

DÜNYA HAMMADDE TİCARETİNDE BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİ: BAZI KAVRAM, YÖNTEM VE KURAM SORUNLARI (1)

1. SUNUŞ

Dünya hammadde ticaretinin bazı yapısal özellikler taşıdığı ve bu özelliklerin kural olarak azgelişmiş ülkeler aleyhine sistematik sonuçlar verdiği bilinmektedir. Bu özellik veya bozuklukların tam olarak kavranabilmesi için, uluslararası hammadde piyasa yapılarının derinliğine araştırılması ve uluslararası ticarette değer kanununun ve değer aktarımı mekanizmalarının kuramsal olarak yeni baştan incelenmesi gerekir. Hammadde piyasalarının yapısal çözümlenmesi alanında yakın zamanlarda kuramsal modelleştirmelerden çok ampirisist diyebileceğimiz saptamalar ve genellemeler gözlenmektedir. Bunların, er-geç sistematik bir yapısal çözümlemeye yol açacağı tahmin edilebilir. Uluslararası ticarette değer ve değer aktarımı sorunları üzerinde ise, son yıllardaciddi ve önemli adımlar atılmıştır. Ancak, herşeye rağmen 1970'li yıllarda, dünya hammadde ticaretinin temelden kavranmasına yönelik kavram ve kuram çalışmaları değil; bu ticaretin azgelişmiş ülkeler üzerindeki sonuçlarını ortaya koyan yayınlar ve bu sonuçları gidermeye veya hafifletmeye yönelik politika önerileri üzerindeki tartışmalar ağır basmıştır. Bunda, şüphesiz, bu dönemde önem kazanan Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen kavramı çevresinde yapılan pazarlıklarda hammadde ticareti sorunlarının (2) merkezi bir yer kaplaması ve bu-

(1) Bu makale, Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, 1977 içinde, "Categories of Income Distribution in Primary Commodities Exported by Developing Countries: Some Conceptual and Methodological Problems" başlığı altında ve İngilizce yayınlanacak olan bir diğer makalenin yer yer değiştirilerek yeniden kaleme alınması ile oluşmuştur.

(2) Bu sorunların ve çözüm önerilerinin derli toplu bir sunuluşu için bkz. Boratav (1977)

nun da politikacıları, uluslararası ekonomik kuruluşları ve belli bilim çevrelerini pratik katkılar yapmaya yöneltmesi önemli bir rol oynamıştır.

Hammaddeler üzerindeki Kuzey - Güney pazarlığının içinde, bu piyasaların yapısal bozukluklarını önce saptamaya, sonra düzeltmeye yönelik bazı fikirlerin dolaşıma girdiğini biliyoruz. Bu çerçeve içinde, "gelişme yolundaki ülkelerin hammadde ihracatından kazanç paylarını artırma"ya yönelik önerilerin (3), "nihai tüketici fiyatı içinde gelişme yolundaki ülkelerin payını" saptayan araştırmalara dayandırılması savunuluyordu (4). Farklı bir ifadeyle, azgelişmiş ülkelerden ihraç edilen hammaddelerin, ithalatçı gelişmiş ülkelerde yöneldiği nihai piyasalardaki satış fiyatları içinden ihracatçı ülkenin elde ettiği marj veya payın önce saptanması; sonra da bu marjın artırılmasına yönelik somut mekanizmaların önerilmesi isteniyordu.

Bunun, dünya hammadde piyasalarındaki bölüşüm süreçlerini kavramaya yönelik "tehlikeli" bir öneri oluşturduğunda şüphe yoktur. Konuya el atma yürekliliğini, temkinli bir tarz içinde de olsa gösteren UNCTAD Sekreteryası, en önemlileri 1976 Nairobi Konferansı'ndan önce tamamlanan uluslararası hammadde piyasalarının yapılarına ilişkin bir dizi araştırma ile (5) bu alanda ilk adımları atmış; ancak, Batılı ülkelerin tepkileri ve hammadde üzerindeki pazarlıkları başka ve daha tehlikesiz alanlara yöneltmeyi başarmaları sonunda bu çalışmalar yavaşlamış ve sonuçsuz kalmıştır: 1976-1980 yılları içinde Kuzey-Güney diyalogu ve UNCTAD bünyesindeki hammadde pazarlıkları esas olarak fiyat istikrarı sorunu ve bunu çözmek için ortaya atılmış olan Ortak Fon düzenlemesi (ve kısmen tekil madde anlaşmaları) içinde tutsak kalmıştır.

Ortak Fon üzerinde 1979-1980 yıllarında sağlanan (ve esas olarak cılız, hareket alanı daraltılmış ve etkisiz bir Fon'un kurulacağı anlamına gelen) anlaşma, fiyat istikrarı dışındaki hammadde sorunlarına ilişkin çalışmaların ve bu arada yukarıda özetlenen uluslararası bölüşüm sorunsalı çerçevesindeki inceleme ve tartışmaların canlanmasına yol açar mı? Pratiğe yönelik çalışmalarda, örneğin UNCTAD pazarlıklarında, Batılıların, kendi piyasalarında oluşan fiyatlardan azgelişmiş ihracatçı ülkelerin daha yüksek bir pay talep etmesini bir tartışma ala-

(3) **Manila Devlaration and Programme of Action of the Group of 77**, İkinci Bölüm, Birinci Kesim, Paragraf 4.

(4) UNCTAD (a), Paragraf 69.

(5) UNCTAD (b), (c), (d), (e), (f), (g), (h).

nı olarak kabul etmeyeceklerini peşinen söyleyebiliriz (6). Ancak bu, ortaya atılan sorunun önemini yadsıma anlamına gelmez. Nihai hammadde piyasalarında oluşan fiyatın, doğru ve pratik bir yöntemle uluslararası bölüşüm kategorilerine ayrıştırılması, politik iktisatçı için, çeşitli açılardan ilgi çekici bir konu olsa gerektir.

Bu çalışmada biz, uluslararası hammadde ticareti içinde oluşan bölüşüm ilişkilerini ampirik olarak saptamaya yönelik bir çerçeve çizmeye(7) çalışacağız. Önerilen bölüşüm şeması, daha sonra, UNCTAD'ın muz ve tütünle ilgili araştırmalarında ortaya konan verilerle sınanacak ve ampirik uygulanabilirliği gösterilecektir. Son olarak, bu türden bir bölüşüm çözümlemesinin karşısına çıkan ve kuramsal uzantıları olan bazı sorunlar tartışılacaktır. Tartışma boyunca, hammadde ihracatçılarının azgelişmiş: ithalatçılarının ise gelişmiş ülkeler olduğu varsayılacaktır

II. TEMEL ÇERÇEVE VE BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİNİN TANIMI

UNCTAD'ın uluslararası hammadde piyasalarının nicel çözümlenmesine yönelik çalışmalarında izlenen yöntem, özetle, herhangi bir hammadde için, ithalatçı gelişmiş ülke piyasalarındaki nihai fiyat ile ihracatçı azgelişmiş ülke tarafından elde edilen fiyat (birim ihraç değeri) arasındaki marjın saptanmasına ve ihracatçı payının oransal olarak ifade edilmesine dayanır(8). Nihai fiyat içinde ihracatçı ülke payının göreli küçüklüğü, zımnen, incelenen hammadde ticaretinde azgelişmiş ülkelerin sömürülme derecelerini temsil eder. Bu türden hesaplamaların sonuçları, herhangi bir düzeltme yapılmadan farklı hammaddeler arasında karşılaştırmalara yol açacak bir biçimde sunulmaktadır(9).

Bu türden bir yaklaşım çeşitli kavram karışıklıkları ve yöntem yanlışlıkları içermektedir. Bir kere bir bölüşüm (veya sömürü) şemasını

(6) Keza, hammadde ihraç fiyatlarının sınai ürün ithal fiyatlarına endekslemesi için önerilmiş bulunan bir bölüşüm şemasıyla yakından ilgilidir. Bkz.: Boratav (1972) ve (1980, ss. 36-56)

(7) Geliştirdiğimiz şema, ulusal ekenomik düzeyde tarımsal ürün piyasaları için önerilmiş bulunan bir bölüşüm şemasıyla yakından ilgilidir. Bkz.: Boratav (1972) ve 1980 (ss. 72-78).

(8) Özellikle bkz. : UNCTAD (b), passim, UNCTAD (h), ss. 72-78, UNCTAD (e), ss. 22-34.

(9) UNCTAD (b).

ülkeler arasında tanımlamakla yetinmek doğru değildir; ülke kavramının gerisinde ve içinde yer alan toplumsal ve ekonomik gruplar, sınıf ve tabakalar bölüşüm süreçlerinin gerçek oyuncularıdır; payları saptanması gereken bölüşüm kategorileri aslında bunlara ait olmalıdır. İkincisi, nihai fiyatın içinde yer alan ve ürünler arasında büyük farklar içeren üretim, taşıma, depolama maliyetleri dikkate alınmalıdır. Üçüncüsü, az veya çok işlenen ve dönüşüme uğrayan hammaddeler için söz konusu olan sınai katma değer unsurlarını hesaplamak ve bunları nihai ürünün piyasa fiyatından düşmek gerekir. Son olarak, sınai katma değerin belli bir eşiği aşması halinde, hammaddenin nitelik değiştirebileceği ve belki de artık hammadde olmaktan çıkabileceği olgusu gözönünde tutulmalıdır.

Bu nedenlerle, nihai fiyatlarla ihraç fiyatları arasındaki farkı saptamakla yetinen UNCTAD yaklaşımını aşağıdaki düzeltme ve eklentilerle tamamlamak zorunlu görünüyor:

a) Fiyat marjlarının hesaplanmasında başlangıç noktası olarak ihraç fiyatı değil, üreticilerin elde ettiği fiyat alınmalı; ihraç fiyatı ile üreticilerin elde ettiği fiyat arasındaki farkı doğuran unsurların bölüşüm çözümlenmesi de ayrıca yapılmalıdır.

b) Nihai fiyattan, ilgili ürünün ihracatçı ülkedeki birim üretim maliyeti düşülmeli ve bu hesaplamaya tohumluk, gübre, sulama, ilaçlama, sermaye teçhizatının amortismanı gibi sadece maddi girdiler katılmalıdır. Ücret, faiz, rant gibi kategoriler, fiilen ödenen giderler oldukları sürece, üretim maliyeti değil net hasılanın unsurları sayılırlar. Zımni faktör ödemeleri (payları) ise, bu türden bir hesaplamaya katılmaz.

c) Hammaddenin nihai fiyatından, üretim noktasından itibaren fiyata eklenmiş bulunan katma değer unsurlarını ve bunlara özgü giderleri düşmek gerekir. Bunun için nihai fiyattan; (i) hem ulusal, hem uluslararası düzeyde zorunlu yükleme-boşaltma, taşıma, depolama giderleri, ve (ii) ilgili hammadde tüketiciye (kullanıcıya) ulaşmadan ve dönüşüm süreçlerinden geçiyorsa, bu süreçlere özgü giderler ve tüm katma değer unsurları, indirilmelidir.

Bu düzeltme ve indirmeler sonunda ulaşılan "yeni" fiyat, azgelişmiş ülke üreticileri tarafından yaratılmış olan net hasılayı temsil eder. Anlamlı bir bölüşüm çözümlemesi herhangi bir ürünün net hasılası içinden farklı ekonomik-toplumsal grup, sınıf ve tabakaların (ve bunları temsil eden bölüşüm kategorilerinin) elde ettikleri payların saptanmasına yöneliktir. Azgelişmiş ülkelerce ihraç edilen hammaddelerde, yu-

karıda özetlenen biçimde saptanan net hasıladan (ya da onu temsil eden "düzeltilmiş" nihai fiyattan) pay alan ana kategoriler şunlardır:

(a) İhracatçı azgelişmiş ülkenin "üreticileri"nin payı. V sembolü ile gösterilecek olan bu bölüşüm kategorisinin pratik amaçlar bakımından yukarıda ifade edildiği ve tanımlandığı biçimiyle üretici fiyatlarından birim üretim maliyetlerinin çıkarılması ile ulaşılan fiyat marjı tarafından temsil edildiği kabul edilir. Gerçekte böylece tanımlanan "üretici" payı içinde, üretici olmayan (yani azgelişmiş ülkenin emekçileri dışındaki) sınıf, tabaka ve gruplara intikal eden unsurlar da gizlidir ve eksiksiz bir bölüşüm çözümlemesi, yukarıdaki gevşek "üretici geliri" kategorisi içindeki artık ve emekçi paylarını ayrıştırabilmelidir. Ne var ki, ulusal düzeyde ampirik olarak yapılabilirliği gösterilmiş olan(10) bu ayrıştırmayı, uluslararası verilerle yürütebilmek bugün için pratik olarak mümkün görünmüyor. Yine de, kavramsal tutarlılığı izleyeceksek, bizim kullandığımız anlamda "üretici geliri"nin gerisinde saklı olan bölüşüm kategorilerini tanımlamak gerikir. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

— Emekçi Payları

i. Küçük üretici net geliri: Özellikle tarımda küçük üreticiliğin ("küçük meta üretimi"nin) pazarladığı ürünler için.

ii. Tarım ve maden işçilerinin ücretleri.

— Artık Payları

iii. Tarım veya madencilik kârları (Ticari marjlar (11) hariç): Kapitalist üretim ilişkisi içindeki tarım ve maden işletmelerinin pazarladığı ürünler için.

iv. Fiilen ödenen toprak (veya madencilik) kiraları.

v. Tarım ve madencilik işletmelerinin tefecilere veya bankalar sistemine ödediği faizler.

(b) İhracatçı ülke içindeki ticari kârlar (R_x): İhraç fiyatı ile üretici fiyatı arasına giren bu marj, kavramsal olarak aşağıdaki unsurlara ayrılır.

i. Azgelişmiş ülkenin kamusal pazarlama kuruluşlarına (devlete, kooperatiflere) intikal eden ticari kârlar (veya zararlar). Bu, uluslararası hammadde piyasalarında fosfat ve kakaoda, Türkiye'de ise, pamuk, tütün, fındık ve çay gibi bazı ihraç ürünlerinde önem taşıyan bir kategoridir.

---

(10) Bkz., Boratav (1980, ss. 53-56)

(11) Ticari marjlar, aşağıdaki (b) kategorisi tarafından temsil edilmektedir.

ii. Özel ve yerli ticari sermayeye intikal eden ticari kâr.

iii. Yabancı (çokuluslu) şirketlere intikal eden ticari kâr. Bu, yabancı şirketlerin, azgelişmiş ülke ihraç ürünlerini doğrudan satın alacak biçimde iç piyasalara girmeleri veya üretken kesimlerde hem yatırımcı, hem pazarlamacı olarak yer almaları halinde söz konusu olur.

Ancak, uluslararası verilerin, bu üç-alt kategorinin ayrı ayrı saptanmasına imkân vermesi pek beklenmemelidir.

(c) İhracatçı ülkenin devleti tarafından ihraç ürünü üzerinden toplanan vergi ve resimler (T_x)

(a), (b) ve (c) başlıkları altında tanımlanan üç bölüşüm kategorisinin toplamı (yani, $V+R_x+T_x$); "f.o.b. ihraç fiyatı" eksi "birim üretim giderleri" eksi "ülke-içi zorunlu birim yükleme, taşıma, depolama giderleri"ne eşittir. Bu toplam, ilgili hammaddenin üretiminde oluşan net hasılanın, esas olarak üretici azgelişmiş ülke içindeki sınıf, tabaka ve gruplara intikal eden bölümünü temsil eder.

(d) İthalatçı (gelişmiş) ülke içindeki ticari kârlar (R_m): Hammaddenin daha ileri işleme ve dönüşme aşamalarına girmesi halinde söz konusu olan sınai kârlar ve gider katma değer unsurları yukarıda açıklandığı gibi ilke olarak nihai fiyattan düşülmüş olacağı için, bu kategori, dağıtım ve pazarlama şebekesinin saf ticari marjını temsil eder. Bunun içine, uluslararası ticaretten oluşan kârlar, toptan ve perakende ticaret kârları ve hammadde borsalarının söz konusu olduğu durumlarda büyük boyutlara ulaşan spekülatif kazançlar girer.

(e) İthalatçı (gelişmiş) ülkenin devleti tarafından ilgili hammaddenin üzerinden toplanan dolaylı vergi ve resimler (T_m)

Özetleyecek olursak, herhangi bir hammaddenin ithalatçı (gelişmiş) ülke içindeki nihai fiyatı (P_f), ihracatçı ülkedeki birim maddi üretim giderleri (C), artı birim yükleme - boşaltma, taşıma, depolama giderleri (F), artı ithalatçı ülkede yapılan daha ileri işleme-dönüştürme aşamalarında oluşan katma değer ve bu aşamalara özgü giderler (Y_m), ve artı azgelişmiş ülke üreticilerinin yarattığı net hasıladan (Y_x) oluşur. Yani:

$$P_f = C + F + Y_m + Y_x$$
$$Y_x = P_f - C - F - Y_m$$

Biz Y_x ile ifade edilen net hasılanın bölüşümü ile ilgiliyiz. Bu, yukarıda sayılan beş ana unsur tarafından paylaşılır:

$Y_x = V+R_x+T_x+R_m + T_m$ (3) Bu ifade, uluslararası hammadde ticaretinde söz konusu olan ana bölüşüm kategorilerini verir.

(3) sayılı bağıntıdan iki temel sömürü (bölüşüm) oranı elde edilir:

i. İhracatçı ülkenin (12) sömürülme oranı:

$S_1 = (R_m+T_m)/(V+R_x+T_x)$ (4)

ii. Hammadde üreticilerinin (13) sömürülme oranı:

$S_2 = (R_m+T_m+R_x+T_x)/(V)$ (5)

Bazı hammaddeler için varolan uluslararası ham verilerin, gerekli düzeltmelerin yapılmasına ve (3) sayılı temel bağıntının elde edilmesine imkân vereceği aşağıda gösterilecektir. Açıkladığımız doğrultuda düzeltmeler yapılmadan, herhangi bir hammaddenin nihai piyasa fiyatı içinde ihraç fiyatının payını saptamak ve hele bu payları, ürünler-arası karşılaştırmalarda kullanmak pek anlamlı görünmemektedir. Örneğin, ABD'nde 1973 yılında ortalama toptan çelik fiyatları içinden, demir cevheri birim ihraç değerinin % 7'lik bir pay elde etmesi; buna karşılık kakao tozu için aynı oranın % 40 olması(14) bölüşüm karşılaştırmaları bakımından fazla bir bilgi sağlamaz. Bu iki oran arasındaki farkın, demir cevherinin çeliğe dönüşmesinin (kakaonun kakao tozuna dönüşmesine kıyasla) büyük ölçüde ek girdiler, ileri teknoloji ve sermaye teçhizatı gerektiren karmaşık bir üretim sürecine dayanmasından doğduğu; dolayısıyla herhangi bir bölüşüm karşılaştırması için yeterli olmayacağı söylenebilir; o kadar...

(3)sayılıtemel bağıntıyı oluşturan kategoriler, düzeltilmiş biçimiyle nihai fiyatın unsurlarıdır. Bu unsurlar (ve fiyat) mutlak büyüklükler

---

(12) Yukarıda da belirtildiği gibi doğru bir bölüşüm (ve sömürü) çözümlemesi ülkeler değil, toplumsal ve ekonomik sınıf, tabaka ve gruplar arasında yapılabilir, bu nedenle S_1'in kavramsal olarak yanıltıcı bir bağıntı olduğu söylenebilir. Ancak, ülke ekonomileri, çağdaş dünya ekonomisinin tanımlanabilir unsurları arasında yer aldıkça, bir ülkede yaratılan değerin bir bölümü tek yönlü olarak ülke dışına aktarılıyorsa, bunun ülke içindeki sınıf ve tabakalarca bölüşülmesi de imkânsız olur. Dolayısıyla, ülkenin bu anlamda sömürülme derecesi, ülke-içi bölüşüm süreçlerinin bir önbelirleyicisi olarak önem kazanır. Bu konuda bkz. (1977, S. 31).

(13) 5. bağıntıdaki V_1, yukarıda açıklandığı gibi, kâr, faiz ve rantlardan oluşan yerel artık unsurları içerebilir. Dolayısıyla "gerçek" sömürü oranının, yukarıda (b) başlığı altında tanımlanan (iii), (iv) ve (v) kalemlerini, 5. bağıntının paydasında değil payında içermesi gerekir. Ancak, uluslararası veriler bu düzeltmeye imkân vermemektedir.

(14) Bkz.: UNCTAD (b), Tablo: 1 ve 7

olarak gösterilebileceği gibi $Y_x = 100$ kabul edilerek, karşılaştırmalar için daha elverişli olan oranlar biçiminde de ifade edilebilir. (3) sayılı bağıntının tüm unsurları, hammadde cinsinden tanımlanan(15) fiziki miktarlarla çarpılırsa, net hasılanın (ve unsurlarının) toplam değerini elde etmiş oluruz. Bazı hallerde veriler birim değerleri (fiyatları) değil, doğrudan doğruya toplam değerleri elde etmeye daha elverişlidir. Her iki yol aynı derecede geçerlidir; bölüşüm oranları saptandığında da aynı sonucu vermesi gerekir.

Bu kesimde ortaya konan yöntemle elde edilen sonuçların yorumunda bazı kuram ve kavram sorunları ortaya çıkar. Bunları, şimdilik sorular biçiminde sunalım:

(a) Önerilen yöntemi, ithalatçı ülkede "önemli ve karmaşık" bir dönüşüm sürecinden geçen hammaddeler için kullanabilir miyiz? Farklı bir ifadeyle, ara-mal olarak kullanılan hammaddenin bölüşüm çözümlemesini bir noktadan sonra (fakat nereden?) kesmek gerekmez mi?

(b) Yukarıdaki (4) ve (5) sayılı bağıntıların özellikle talebin esnekliklerı düşük olan; tekelci-oligopolcü fiyatlamanın ve yüksek dolaylı vergilerin uygulandığı ürünlerde "ihracatçı ülkenin" veya "hammadde üreticilerinin" sömürülme oranlarını yansıttığı ne derecede söylenebilir? Böyle durumlarda, nihai ürünün yüksek fiyatı, tüketici (gelişmiş) ülkenin diğer sektörlerinde yaratılan ve bunlardan aktarılan değerleri içermez mi?

(c) Önerilen yöntemin dayandığı bölüşüm sorunsalı, ihracatçıların azgelişmiş olduğu hammaddelere mi özgüdür? Yoksa, hammadde ticaretine ilişkin bölüşüm çözümlemesinin bir simetriğini gelişmiş ülkelerden azgelişmişlere yönelik sınai ürünler için de uygulayarak, bu ürünlerin nihai fiyatlarını da hammaddelerdekine benzer bölüşüm kategorilerine ayrıştırmak uygun mudur?

Şimdilik sadece sunmakla yetindiğimiz bu sorunların tartışmasını son kesime erteliyoruz. Daha önce, önerilen bölüşüm şemasının ampirik uygulanabilirliğini sınamaya çalışacağız.

(15) Kısacası, sigara, tütün cinsinden, şeker, pancar (veya şeker kamışı) cinsinden tanımlanabilmeli ve bunun için ortalama tütün-sigara, pancar-şeker fiziki dönüşüm katsayıları kullanılmalıdır.

III. UYGULAMA ÖRNEKLERİ

A. GİRİŞ

Bu kesimde, yukarıda kavram çerçevesi ve ilkeleri açıklanan yaklaşımı, hakkında yeterli veri bulunan iki hammadde için kullanacağız: Muz ve tütün. Muz, ithal edildikten sonra herhangi bir dönüşüm sürecinden geçmeyen; tütün ise, ithalatçı ülkede sigaraya dönüştürülerek önemli bir sınai süreç içinden geçen hammaddelere örnek sayılabilirler.

Örneklerimizde ham veri olarak, UNCTAD'ın bu iki hammadde için yaptığı araştırmaların bulguları kullanılacaktır. Bu bulgular, muz için, UNCTAD (b)'deki Tablo: 10a'da; tütün için UNCTAD (h)'deki Tablo: 22'de yer almaktadır. Bu iki Tablo aşağıya Tablo: A ve Tablo: B olarak ve aynen alınmıştır. Bu tabloların verileri, yukarıda çizilen kavram ve yöntem çerçevesi ile çakışmadığı için, bunlardaki veriler üzerinde kısmen sağduyuya, kısmen sezgiye hitap eden, dolayısıyla keyfilik unsurları taşıyan düzeltmeler ve oynamalar yapılmış; sonuçlar Tablo: I ve Tablo: II olarak sunulmuş; bunlardan hareketle (ve tütün için bazı eklentiler de yapılarak) II. Kesimdeki bölüşüm şeması hem muz, hem tütün için elde edilmiştir. Yapılan düzeltmeler bağımsız ampirik bulgulara dayanmadığı için elde edilen sonuçlar (özellikle tütün için) gerçek bölüşüm oranlarını yansıtma iddiasında olamazlar. Bunlarla, esas olarak, önerilen yaklaşım doğrultusunda hesaplamaların yapılabilirliğini kanıtlama amacı izlenmiştir. Buna rağmen, yapılan nicel düzeltmelerdeki varsayımlar, bu türden hesaplamalarda bulgu boşluklarının aşılamaz engeller oluşturmadığını da göstermektedir.

B. İTHALATÇI ÜLKEDE ÖNEMLİ BİR DÖNÜŞÜM SÜRECİNDEN GEÇMEYEN HAMMADDE : MUZ

Muz için, Tablo: A'nın yeniden düzenlenmiş ve "düzeltilmiş" bir türevi Tablo: I olarak sunulmaktadır. Muzun ortalama perakende fiyatı, Tablo: A'da ton başına $ 327 olarak verilmektedir. Bu rakam, Tablo: I'de 12. sırada yer almaktadır(16). Kesim II'deki sembolleri kullanırsak, $P_f = 327$.

Orijinal Tablo: A'daki birim üretim maliyetlerinin, zımni faktör ödemelerini içerdiği anlaşılmaktadır; muhtemelen bu yüzden üreticile-

(16) Bu alt-kesimde, bundan sonra kullanılan tüm mutlak değerler dolar olarak anlaşılmalıdır.

TABLO A: DÜNYA MUZ EKONOMİSİNDE ANA FİYAT VE MALİYET KALEMLERİ, 1971

Maliyet ve Hasılat Kalemi	Ton Başına Birim Değer (Dolar)
1. Üretim Maliyeti	34
2. Toptancıya Kadar Taşıma	3
3. Üretici Gayri Safi Marjı	1
1- 3. Toptancıya Teslimde Üretici G. Safi Hasılatı	38
4. Paketleme ve Depolama	24
5. Limana Kadar Taşıma	4
6. Yükleme	5
7. İhraç Resimleri	2
8. Diğer Vergiler	6
9. İhracatçı Gö Safi Marjı	6
1-9. F.o.b. Fiyat	85
10. Taşıma - Sigorta	38
1-10. C.i.f. Fiyat	123
11. İthal Limanında Boşaltma	16
12. İthalat Resimleri	23
13. İthalatçı G. Safi Marjı ve Komisyonlar	—0,3
1-13. İthalatçı Satış Fiyatı	161
14. Depolama Tesisleri G. Safi Marjı	62
1-14. Depolama Tesisleri Satış Fiyatı	223
15. Perakendeci G. Safi Marjı (Gider Vergileri Dahil)	104
1-15. Perakende Fiyat	327

Kaynak : UNCTAD (b), Tablo 10a.

re herhangi bir marj kalmamaktadır. Bizim yukarıda tanımladığımız biçimiyle üretim maliyetleri ise zımni faktör ödemeleri içermez ve sadece maddi üretim giderlerinden oluşur. Üreticilerin gayri safi hasılatının (Tablo: A, 1 - 3. sıralar) % 20'sinin bu anlamda birim üretim giderlerinden oluştuğu varsayılmıştır. Böylece, C = 0,2 x 38 = 8(yaklaşık değer) hesaplanmış ve Tablo: I'in 1a sırasını oluşturmuştur.

Zorunlu birim yükleme - boşaltma, taşıma, depolama giderleri, (i) ihracatçı ülkedeki giderler (Tablo: A'da 4+5+6. sıralar toplamı; Tablo: I'de Sıra 2); (ii) c.i.f. ve f.o.b. fiyatlar arasındaki fark (Tablo: A'da 10. sıra; Tablo: I'de 6. sıra) ve (iii) ithalatçı ülkedeki giderler (Tablo: A'da 11 + 1 4, Tablo: I'de 8. sıra) olmak üzere üçe ayrılır. Bu üç kalemin toplamı F = 149 olarak elde edilmektedir. Bu rakamın, "zorunlu" taşıma - depolama v.b. giderlerini abarttığı tahmin edilebilir; zira, uluslararası taşımacılığın örgütlenme biçimi ve özellikle bu faaliyete ege-

TABLO I: MUZ ÜRETİM VE PAZARLAMASINDA FİYAT VE MALİYET UNSURLARI, 1971

Fiyat, Maliyet, Gelir Kalemleri	*Ton Başına Birim Değer (Dolar)*
1. Muz Üreticileri G. Safi Hasılatı	38
a) Maddi Üretim Giderleri	(8)
b) Üretici Net Geliri	(30)
2. İhracatçı Ülkede Taşıma, Depolama, Paketleme Giderleri	33
3. İhracatçı Ülkede Vergi ve Resimler	8
a) İhracat Resimleri	(2)
b) Diğer Vergiler	(6)
4. İhracatçı G. Safi Marjı	6
5. F.o.b. Fiyat (1+2+3+4)	85
6. Taşıma - Sigorta	38
7. C.i.f. Fiyat (5+6)	123
8. İthalatçı Ülkede Boşaltma, Taşıma, Depolama	78
9. İthalat Vergileri	23
10. Gider Vergileri	32
11. İthalatçının ve Dağıtım Sisteminin Ticari Kârları	71
12. Perakende Fiyat	327

Kaynak : Tablo : A.

men olan sermaye gruplarının niteliği zorunlu giderlerin ötesinde artık unsurlarının doğmasına yol açacak özellikler taşımakta; bu unsurlar f.o.b. - c.i.f. fiyat farkı içinde yer almaktadır. Öte yandan, muzda, ithalatçı ülkelerdeki depolama tesislerine intikal eden çok büyük marjın, yine zorunlu giderleri aşan ticari kârlar oluşturduğu da söylenebilir. Ancak, Tablo: I'de ve ona bağlı hesaplamalarda bu gözlemler doğrultusunda herhangi bir düzeltme yapılmamıştır.

Muza ilişkin olarak ithalatçı ülkede herhangi bir ek üretim sürecinin olmadığı, (yani, $Y_m = 0$) kabul edilebileceğine göre, muz üreticilerince yaratılan net hasıla:

$Y_x = P_f - C - F$ (2) ilişkisine göre,

$Y_x = 327 - 8 - 149 = 170$ elde edilir.

Net hasıladaki bölüşüm paylarına gelince, yukarıdaki varsayımlar gereği (Tablo: I, Sıra 1b'ye göre) "üreticilerin payı",

$V = 38 - 8 = 30$ olarak saptanır.

İhracatçı ülkelerde ticari kârların Tablo: A'da Sıra 9 (Tablo: I'de Sıra 4) tarafından temsil edildiğini kabul ediyoruz. Bu büyüklük, ihracatçı giderlerini içerdiği için abartılmıştır; ancak, bu şişkinliğin Tab-

lo: A'daki 4, 5, 6. (Tablo: I'deki 2.) sıralardaki ticari nitelikli kâr unsurlarının dışlanmış olmasıyla denkleştirildiği varsayılabilir. Böylece:

$R_x = 6$

İhracatçı ülkenin devletine intikal eden vergi ve resimler Tablo: A'da 7+8; Tablo: I'de ise 3a+3b ile elde edilir:

$T_x = 2+6 = 8$

İthalatçı ülke devletine intikal eden ve müzdan ödenen gider vergileri perakende fiyata dahildir; ancak bu kalemin büyüklüğüne ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Gider vergilerinin perakende fiyatın % 10'una eşit olduğunu, böylece yaklaşık 32'lik bir marj oluşturduğunu (Tablo I, sıra 10) varsayıyoruz. Buna, ithalattan alınan vergilerin (Tablo A, sıra 12; Tablo I, sıra 9) eklenmesi nihai fiyatın içindeki gelişmiş ülke devletinin vergi toplamını verir:

$T_m = 32+23 = 55$

İthalatçı ülkedeki ticari kârlar Tablo A'nın 15. sırası **eksi** yukarıda tahmin edilen gider vergileri **artı** Tablo A'nın 13. sırasına eşittir. Yani:

$R_m = 71$

(3) sayılı temel bağıntıyı yeniden yazalım:

$Y_x = V+R_x+T_x+R_m+T_m$ (3). Muz için buradaki kategorilere tekabül eden değerler:

$170\ (Y_x) = 30\ (V) + 6\ (R_x) + 8(T_x) + 71(R_m) + 55\ (T_m)$

yüzdelerle ifade edilirse:

$100\ (Y_x) = 17{,}7\ (V) + 3{,}5\ (R_x) + 4{,}7\ (T_x) + 41{,}8\ (R_m) + 32{,}3\ (T_m)$

Muz ihracatçısı ülkenin sömürülme derecesi:

$S_1 = (71+55)/(30+6+8) = 2{,}86$

Muz üreticilerinin sömürülme derecesi:

$S_2 = (71+55+6+8)/(30) = 4.67$

olarak saptanır.

C. İTHALATÇI ÜLKEDE ÖNEMLİ BİR DÖNÜŞÜM SÜRECİNDEN GEÇEN HAMMADDE: TÜTÜN — SİGARA

Nihai tüketiciye esas olarak ithal edildiği gibi pazarlanan muz gibi bir üründe dolaşım süreci içinde gerçekleşen (ve ticari kâr ve gider vergileri biçimini alan) artığın ilgili ürünün üretiminden kaynaklandığı ka-

bul edilmelidir. Buna karşılık tütünün sigaraya dönüşmesi gibi bir sınai sürece tabi tutulan bir üründe, nihai ürünün satışı ile gerçekleşen artığın kaynağı, hem tütün, hem de sigara üretim süreçleri içinde aranmalı, farklı bir ifadeyle artık toplamı bu iki üretim aşaması arasında paylaştırılmalıdır. Bu zorunluluk muz için uygulanan hesaplama yöntemini yetersiz kılar. Bu, artığın kaynağının sadece tarım - madencilik ile sanayi arasındaki sektörel tahsisi ile ilgili bir sorun değildir; incelenen hammaddenin, bizim örneklerimizde olduğu gibi azgelişmiş ülkelerce ihraç, gelişmiş ülkelerce ithal edildiği varsayılınca, sorun, artığın gelişmiş veya azgelişmiş ülkelerde hangi oranlarda yaratıldığını hesaplama sorununa da dönüşür.

Nihai ürün, fiziki ve ekonomik özellikleriyle esas olarak hammadde niteliğini koruyorsa, artığın da esas olarak hammaddenin üretimi anında, yani azgelişmiş ülkede yaratıldığı kabul edilmelidir. Bu durumda, sınai aşamaya özgü giderler ve katma değer marjları nihai fiyattan düşülerek hammaddeye ilişkin bölüşüm kategorilerini saptamada ısrar etmek uygun olacaktır. Nihai ürün, hangi sınır aşıldığında hammaddeden niteliksel olarak farklı, esas olarak sınai bir ürün kabul edilmelidir? Bu soruyla ilgili ölçütler son kesimde tartışılacaktır. Tütün - sigara örneğinde nihai ürünün (sigaranın) hammadde özelliğinin egemen olduğu kabul edilmekte; bundan hareketle artık kitlesinin sigara üretimi ile tütün üretimi arasındaki tahsisinde aşağıdaki yöntem önerilmektedir:

(a) Sigara üretiminin maddi ve dolaysız giderleri hesaplanır. Bunlar;
i. yaprak veya işlenmiş tütünün ithal maliyeti (c_1)
ii. sigara kâğıdı, paket, elektrik, akaryakıt, sermaye teçhizatının amortismanı ve diğer maddi giderler (c_2)
iii. ithalatçı ülkede tütün işleme ve sigara yapımı ile ilgili ücret giderlerinden (w), oluşur.

(b) Faiz, kira, pazarlama (reklâm) harcamaları gibi firma için masraf olan, fakat aslında artığa dahil edilmesi gereken kalemler üretim maliyetlerine katılmaz. Bu artık unsurları, daha sonra ticari kârların içinde sayılacaktır.

(c) İthalatçı ülkede imalât sanayiinin ortalama kâr oranı (dolaysız maliyetler üzerine uygulanan "mark - up" (r) anlamında), (a) başlığı altında tanımlanan giderler toplamı ile çarpılır. Bu çarpım ile elde edilen büyüklük, sigara üretimine atfedilebilecek artık kitlesini (s_{cig}) verir:

$$s_{cig} = r(c_1 + c_2 + w) \quad (6)$$

TABLO II: TÜTÜN VE SİGARA ÜRETİMİNDE MALİYET VE GELİR KALEMLERİ, (1972)

	Toplam Değer (Milyon Dolar)
1. Tütün Üreticilerinin G. Safi Hasılatı	674
a) Maddi Üretim Giderleri	(135)
b) Üretici Net Geliri	(539)
2. İhracattan Alınan Vergiler	235
3. Tüccar ve İhracatçı Marjları	236
4. F.o.b. İhraç Değeri (1+2+3)	1145
5. Sigara İmalinde Maddi Üretim Giderleri (Tütün girdileri hariç)	778
a) Kâğıt, paket v.b.	(398)
b) Yakıt, elektrik	(11)
c) Amortisman	(369)
6. Sigara Üretiminde Ücret ve Maaşlar	345
7. «Diğer» Katma Değer Unsurları (Kira, faiz, tanımlanamayan)	1474
8. Hizmetler İçin Artıktan Yapılan Ödemeler (Reklam v.b.)	470
9. Ticari Marjlar	2707
10. Gider Vergileri	4846
11. Toplam Perakende Değeri (4+5+6+7+8+9)	11765

Kaynak : Tablo B.

(d) Sigara yapımına özgü maddi üretim giderleri (c_2) artı sigara yapımı ile ilgili ücret giderleri (w), artı sigara üretimine atfolunan artık (s_{cig})'tan oluşan toplam, sigaranın nihai satış fiyatına tekabül eden satış hasılatından (17) düşülür. Burada elde edilen $c_2 + w + s_{cig}$ toplamı, yukarıda (2) sayılı denklemde yer alan Y_m'ye eşittir:

$$Y_m = c_2 + w + s_{cig} \quad (7)$$

Sigara üretimindeki toplam dolaysız giderler üzerine uygulanacak ortalama kâr oranının saptanmasında, ithal edilmiş hammaddelerin egemen olmadığı tüketim mallarını üreten sanayi kollarının ortalamasını almak uygun olabilir. Bu uygulama, hammaddeye bağlı bir endüstride ortalamayı aşan kâr oranlarının, hammadde üreticilerinin dolaşım süreci içinde sömürülerek ticari kârlar biçiminde gerçekleşmesinden kaynaklandığı anlayışına dayanır.

Artığı, sigara ve tütün üreticileri arasında dağıtmanın alternatif bir yolu, "tipik" endüstri için standart bir kâr/ücret katsayısı saptamak ve

(17) Ya da bütün bu büyüklükler birim ürüne göre tanımlanan marjlar olarak hesaplanır.

sigara endüstrisinin ücret giderlerini bu katsayı ile çarpmak olabilir. Bütün endüstriler için ücret fonu kolaylıkla saptanabileceğine göre, ortalama kâr oranı yerine ortalama bir kâr/ücret katsayısı kullanmak ampirik olarak daha elverişli sayılabilir. Ancak, dolaysız giderler üzerine uygulanan bir kâr oranı, kapitalist bir ekonomide ortalama bir kâr/ücret katsayısından daha fazla kullanılan davranışsal bir parametre olduğu için yeğlenmelidir.

Çözülmesi gereken son bir sorun, sigara satışından toplanan gider vergileri ile ilgilidir. Artığın unsurlarından olan vergi hasılatı da (kârlar gibi) tütün ve sigara üretimi arasında paylaştırılmalıdır. Bu işlemde izlenecek yöntem, sayısal örnek açıklanırken aşağıda gösterilecektir.

Tablo B ve Tablo II üzerinde sayısal açıklamalara geçmeden önce, tütün-sigara örneğinin hareket noktasını oluşturan Tablo B'nin, birim ürüne düşen değerler (fiyatlar) üzerine inşa edilmiş olan muz örneğinin aksine, toplam değerlerden oluştuğunu ve örneğin toplam perakende satış hasılatına dayandığını vurgulayalım. Ancak, daha önceden de açıklandığı üzere bu iki hesaplama yöntemi arasında sonuçlar bakımından bir fark yoktur(18).

Hemen belirtelim ki, Tablo B'den hareketle yapılan hesaplamalar sadece bir örnek olarak yorumlanmalıdır; zira, buradaki veriler kendisi de büyük bir tütün üreticisi olan gelişmiş bir ülkeye (ABD'ne) aittir. Bizim hesaplamalarımızda, kullanılan verilerin hipotetik bir tütün ithalatçısı gelişmiş ülkeye ait olduğu; tabloda "tütün üreticilerine ödemeler" başlığı altındaki rakamın ihracatçı ülkedeki tütün üreticilerinin gayri safi hasılatını oluşturduğu; "yaprak ve işlenmiş tütün için toplam ödemeler"in (Tablo B, 3+ 4) üretici ülkenin f.o.b. ihraç hasılatını temsil ettiği varsayılacaktır. "Toplam perakende değeri"nin, ulusal ve uluslararası düzeydeki gerekli taşıma, depolama v.b. giderlerini (F'yi) içermediği, dolayısıyla net hasılaya ulaşmak için bu giderlere tekabül eden bir indirime gerek olmadığı ayrıca varsayılmaktadır. Kesim II'de önerilen türden bir bölüşüm hesaplaması için zorunlu (ancak varolmayan) bilgiyi elde etmek için bir dizi kısmen keyfi-kısmen sağduyulu

(18) Önemli bir dönüşüm sürecinin söz konusu olduğu ve hesaplamaların birim değerlerle yapıldığı durumlarda, hammaddenin nihai ürüne dönüşme katsayıları dikkate alınarak (örneğin, 1kg. sigara = 1,5 kg. yaprak tütün gibi) gerekli düzeltmeler yapılmalıdır. Ancak, bizim örneğimizde, tütün üreticilerine yapılan ödemelerden başlayarak tüm büyüklükler toplam değerler biçiminde verildiği için herhangi bir düzeltmeye gerek yoktur.

TABLO B: ABD SİGARA ENDÜSTRİSİ ÜZERİNDE TEMEL BİLGİLER (1972)

		Toplam Değer (Milyon Dolar)
1. **Üretim Değeri (Fabrika Çıkışı)**		**4212**
2. **İlkel ve Ara Girdiler**		
3. *İşlenmemiş Yaprak Tütün*	*49*	
4. *İşlenmiş Tütün*	*1096*	
a. Tütün Üreticilerine Ödemeler	(625)	
b. Diğer	(471)	
5. *Kâğıt, paket v.b.*	*398*	
6. *Yakıt ve Elektrik Enerjisi*	*11*	
7. *Hizmet Giderleri*	*470*	
a. Reklâm	(280)	
b. Diğer	(190)	
8. *Katma Değer*	*2188*	
a. Maaşlar	(58)	
b. Ücretler	(287)	
c. Diğer (Amortisman, mülk gelirleri dolaylı işletme vergileri)	(1843)	
9. **Ticari Marjlar**		**2707**
10. **Sigara Üzerine Federal Vergiler**		**2151**
11. **Sigara Üzerine Eyalet Vergileri**		**2659**
12. **Toplam Perakende Değeri**		**11765**

Kaynak : UNCTAD (h), Tablo 22.

Not : İtalikle basılmış rakamların toplamı (3+4+5+6+7+8), kendi üstlerindeki siyah rakama eşittir. Parantez içindeki rakamların toplamı ise, bir üstlerindeki italikle basılmış rakama eşittir.

işlem de yapılacaktır(19). Bu değişiklikler sonunda Tablo B, Tablo II ye dönüştürülmektedir.

(3) sayılı denklemin ana bölüşüm kategorilerine ulaşabilmek için yapılması gereken dört işlem daha vardır (20) :

(a) İlk olarak, yukarıda açıklanan yöntem izlenerek sigara üretimine atfolunacak artığın hesaplanması gerekir. Bunun için %15'lik bir kâr oranı (r=0,15) varsayıyoruz. (6) sayılı denklemdeki c_1'in Tablo

(19) Tütün üreticilerinin gayri safi gelirinin % 20'sinin tütün uretim giderlerini oluşturduğu varsayılıyor. Tablo B'nin 8c sırasında yer alan "diğer" başlıklı katma değer kaleminin % 20'si amortisman varsayılarak sigara üretimi maliyetine eklenmiştir. F.o.b. ihraç değeri ile üreticilerin gayri safi geliri arasındaki farkın T_x ile R_x arasında eşit olarak paylaşıldığı varsayılmıştır.

(20) İlerdeki paragraflarda kullanılan tüm mutlak değerler milyon dolar olarak anlaşılmalıdır.

TABLO III: TOPLAM PERAKENDE SATIŞ DEĞERİNİN ANA UNSURLARI

	Toplam Değer (Milyon Dolar)
1. Toplam Gider Vergileri	4.846
2. Sigara Üretiminin (Gider Vergileri hariç) Katkısı (Y_m)	1.463
3. Tütün Üretiminin (Gider Vergileri hariç) Katkısı	5.456
4. Toplam	11.765

I'deki 4. sıraya, c_2'nin 5. sıraya, w'nin ise 6. sıraya tekabül ettiği kabul edilebilir. Yani, $c_1 = 1145$, $c_2 = 778$, $w = 345$, ve:

$S_{cig} = r(c_1 + c_2 + w)$ (6) olduğuna göre,

$S_{cig} = 0{,}15\ (1145 + 778 + 345) = 340$ olarak saptanır.

(b) İkinci olarak, (3) sayılı denklemdeki Y_m'nin (21) (7) sayılı bağıntı ile açıklanan yönteme uygun olarak hesaplanması gerekir:

$Y_m = c_2 + w + s_{cig}$ (7)

$Y_m = 778 + 345 + 340 = 1463$

(c) Üçüncü olarak, gider vergilerini tütün üretimi ile sigara üretimi arasında paylaştırmak ve sigara üretimine düşen vergi payını, tütünü temsil etmesi gereken toplam değerden indirmek gerekir. Bu hesaplamayı yapmak için, toplam perakende satış değerini, Tablo III'te sunulan üç ana unsuruna ayırıyoruz.

Gider vergilerinin (1. sıranın) tütün ve sigara sektörlerindeki gayri safi hasıla (2. ve 3. sıralar) toplamına oranı 0,7'dir. Toplam gider vergileri, iki sektöre bu orana göre dağıtılmaktadır :

Sigara üretimine atfolunan gider vergileri = 0,7x1463=1025
Tütün üretimine atfolunan gider vergileri = 0,7x5456=3821

1025+3821 = 4846

(21) Y_m'nin, sigara üretimine atfolunan (tütün girdileri hariç) gayri safi hasıla anlamına geldiğini hatırlatalım. Bu anlamdaki gayri safi hasıla, ücretler ve artıktan oluşan katma değer ile (tütün girdileri hariç) maddi üretim giderleri unsurlarına ayrılmıştır.

(d) Dördüncü olarak, (3) sayılı denklemdeki Y_m'yi, sigara üretimi sektörüne atfolunan gider vergilerini de içerecek biçimde yeniden tanımlamak gerekir:

$Y_m = 1463 + 1025 = 2488$

Artık, 2. ve 3. deneklemlerde tanımlanan gelir ve bölüşüm kategorilerini (22) saptayacak duruma gelmiş bulunuyoruz:

$Y_x = P_f - C - Y_m$ (2)

C= Tablo II, Sıra 1a = 135, ve

Y_m = 2488, olduğuna göre,

Y_x = 11765—135—2488 = 9142 olarak saptanır. Tütün üreticilerine atfolunan net hasılayı oluşturan bu büyüklüğün bölüşüm paylarının saptanmasına çalıştığımızı hatırlatalım:

$Y_x = V + R_x + T_x + R_m + T_m$ (3), temel bağıntısından ve Tablo II'den türeyen verilerden hareketle:

V = Sıra 1b = 539

R_x = Sıra 3 = 236

T_x = Sıra 2 = 235

R_m = Sıra 7 + Sıra 8 + Sıra 9 — s_{cig} = 1474+470+2707—340= 4311; veya, farklı bir hesaplama ile:

$R_m = Y_x - (V + R_x + T_x) - T_m$ = 9142 — (539+ 236+ 235)—3821 = 4311

T_m = Tütün üretimine atfolunan (ve yukarıda açıklanan yöntemle hesaplanan) gider vergisi = 3821, olarak saptanınca, (3) sayılı denklemin sayısal ifadesi mutlak rakamlarla :

9142 (Y_x) = 539 (V)+ 236 (R_x) + 235 (T_x)+4311 (R_m) + 3821 (T_m); ve yüzdelerle :

100 (Y_x) = 5,9(V)+ 2,6(R_x) + 2,6 (T_x) + 47,1 (R_m)+41,8 (T_m) olarak elde edilmiş olur.

Tütün üreticisi ülkenin sömürülme oranı :

S_1 = (4311+ 3821)/ (539+ 236+ 235) = 8.04

Tütün üreticilerinin sömürülme oranı :

S_2 = (4311+ 3821+ 236+ 235) / (539) = 15,96

(22) Bir kez daha tekrarlayalım ki (1) - (3). denklemlerdeki semboller, örneğimizde **birim** değerler değil, **toplam** değerler olarak anlaşılmalıdır ve P_f taşıma vb. masraflar düşülmüş olarak tanıllandığı için F yoktur.

IV. BAZI SORUNLAR

Şimdi, ikinci kesimin sonunda ortaya attığımız sorulara dönüyoruz. Bu sorular bizi, (i) tek bir hammaddenin egemen olmadığı ve sınai niteliği ağır basan ürünlerin ele alınış biçimini; (ii) ithalatçı ülke içindeki diğer sektörlerden artık aktarımına yol açabilecek tekelci fiyatlama ve aşırı vergileme durumunu; ve (iii) azgelişmiş ülkelerin ithal ettiği sınai ürünler için de benzer ve simetrik bir bölüşüm çözümlemesine girişmenin uygunluğunu, tartışmaya yöneltiyor.

A. HAMMADDE BAĞIMLILIĞI DÜŞÜK OLAN SINAİ ÜRÜNLER

Bütün sınai ürünler, bir bölümünü azgelişmiş ülkelerden ithal edilen hammaddeleri girdi olarak kullandığına göre, yukarıda geliştirilen yöntemin bunların tümü için uygulanması uygun mudur? Kanımızca bu soruyu aşağıdaki gerekçelerce olumsuz olarak yanıtlamak gerekir:

Yukarıda geliştirilen yöntemin belli bir kuramsal dayanağı vardır. Buna göre, uluslararası hammadde ticaretinin yapısal özellikleri ve azgelişmiş ülkelerin özellikle tarım kesimlerindeki üretim ilişkileri, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında hammaddeler ticaretine bağlı olarak ticaret yoluyla sömürü ve buna bağlı bir artık aktarımı mekanizması oluşması için elverişli bir ortam yaratmaktadır. Tek bir hammaddenin nihai ürün içinde önemsiz bir yer kapladığı; ürünün çok sayıda hammaddeyi birden içererek karmaşık bir sınai dönüşüm süreci sonunda üretildiği durumlarda, katma değerin önemli bölümünün doğrudan doğruya sanayinin bünyesinde yaratıldığı, dolayısıyla hammadde ticaretine bağlı sömürünün arka plana düştüğü kabul edilmelidir. Böyle bir üretim sürecinin sonunda doğan artık kitlesinin ana bölümünü tek bir hammaddeye, hatta ithal edilen hammaddeler sepetine atfetmek yanlış olur. Elektronik, makina, kimya, hatta dokuma ve bir bölümüyle metalurji sanayileri bu söylenenlere örnek gösterilebilir.

Bu örneklerde ithal edilen hammaddeyi doğrudan doğruya girdi olarak kullanan ilk aşamadaki sınai üretimi daha ileri üretim aşamalarından ayırarak yukarıda önerilen bölüşüm şemasını sadece bu ilk aşamalar için uygulamak düşünülebilir. Ancak, bu durumlarda dahi, ithal

(23) Tütün -sigara ile ilgili Tablo: II'deki verilere göre, a=1145; b= 674; c=778 ve d= 348'dir ve c<a; d<b; d<a; fakat, b<c.

edilen hammaddenin ithalatçı ülkenin sanayi yapısı ile dikeylemesine ve tümüyle bütünleştiği dikkate alınmalıdır. Hammadde kullanan ilk aşamadaki üretim kollarının bu dikey bütünleşme içinde, hem hammadde üreticilerine, hem de kendi çıktılarını kullanan sanayilere karşı ayrıcalıklı bir durumda olmaları; hammadde üreticilerine düşük, kendi ara mallarını satın alan sanayilere yüksek fiyat uygulayabilmeleri için ikna edici hiçbir neden yoktur. Ucuza ithal edilen hammadde normal olarak sanayi kesiminin dikey halkaları arasında da ucuza el değiştirir ve artık kitlesi, çeşitli hammaddelerin ve karmaşık sınai üretim süreçlerinin de katkısıyla büyüyerek esas olarak bu ara transferlerde değil, nihai piyasalarda realize edilir. Ancak, o zaman da çok farklı kaynaklardan oluşmuş bu kitle içinde belli bir hammaddenin üreticilerinin katkısı ayrıştırılamaz. Kısacası, nihai ürünün sınai niteliği egemen ise, önerdiğimiz bölüşüm çözümlemesine hiç girişmemek; sanayinin (ve ülke ekonomisinin) içsel (ve geleneksel) bölüşüm süreçlerinin araştırılması ile yetinmek yeğlenmelidir.

Ancak, sınır çizgisi nasıl çizilmeli? Pratik amaçlar bakımından herhangi bir nihai üründe sınai veya hammaddeci niteliklerden hangisinin ağır bastığını saptamada bazı nicel ölcütler kullanılabilir. Örneğin, (a) hammaddenin f.o.b. ihraç değeri ve (b) ihracatçı ülke üreticilerinin gayri safi hasılatı; (c) ithalatçı ülke içindeki sınai süreçlerin maddi üretim giderleri, veya (d) ithalatçı ülkedeki çeşitli üretim aşamalarında yapılan ücret harcamaları ile karşılaştırılabilir. Bunların içinde (b)'nin (d) ile karşılaştırılması bize diğerlerinden daha tutarlı görünmektedir. Bu ölçütü kabul edersek, herhangi bir üründe ihracatçı ülkedeki üreticilere intikal eden gayri safi ödemeler, ithalatçı ülkedeki üretim aşamalarında yapılan ücret harcamalarını aşıyorsa($d<b$ ise)bu ürün, nihai biciminde dahi esas olarak hammadde sayılmalı ve önerdiğimiz bölüşüm şeması bunun için uygulanabilmelidir. Bu ölçütün, kullandığımız verilere göre sigarayı hammadde olarak tanımladığına da işaret edelim(23)

B. TEKELCİ FİYATLAMA VE AŞIRI VERGİLEME

Sigara örneğinde artık kitlesinin büyük bölümüne yüksek gider vergileri ve sigara sanayiinin uyguladığı yarı-tekelci fiyatlar vasıtasıyla el konduğu açıkça saptanmaktadır. Sigara sanayiinin yapısal özellikleri ve talebin düşük fiyat esnekliği bu duruma imkân veren ana etkenler olarak gösterilebilir. Böyle bir durumda, (sigara üretiminin artığa katkısıyla ilgili önerilen düzeltmeler yapıldıktan sonra dahi) artık kitlesinin tümüyle hammadde (tütün) üreticileri tarafından yaratıldığını ileri

sürmek aşırı bir iddia olur. Tekelci fiyatlama ve aşırı vergileme ithalatçı ülke içindeki diğer sektörlerden de kaynaklanan bir artık aktarımı anlamına gelir. Normal düzeltmeler yapıldıktan sonra elde edilen artık kitlesinin kaynaklarını tütün üreticileri ile ithalatçı ülkenin diğer sektörleri arasında dağıtmaya kalkışmak çok ciddi kuramsal ve ampirik güçlükler ve engellerle karşılaşacaktır. Bu durumda, "ithalatçı ülkenin veya hammadde üreticilerinin sömürülme dereceleri" kavramları da yanıltıcı olmaktadır. Bu, "sömürü oranları"nı piyasa fiyatları ile saptama çabalarının karşısına çıkan açmazları gösteren ve Marxist iktisadın kullandığı anlamda değerler ile yapılacak bir hesaplamanın kuramsal üstünlüğünü ortaya çıkaran iyi bir örnektir.

İşaret ettiğimiz tekelci bozukluklara rağmen hesaplanan "sömürü oranları"nın kullandığı fiyat marjları, gerçek sömürü derecelerini yansıtmasa dahi belli bir bölüşüm sorunu ile bağlantılıdır: Hammadde ihracatçıları, mucizevi bir biçimde ürünlerine ilişkin tüm üretim ve pazarlama kanallarına sahip ve egemen olsalardı; ayrıca, ithalatçı ülkelerdeki o hammaddelerin tüketicilerine yansıtılan vergi hasılatını da toplayabilselerdi (yani, bir anlamda ithalatçı ülkeyi sömürgeleştirmiş olsalardı) nihai fiyat içinde el koyabilecekleri teorik maksimum sınıra ulaşırlar; işte, sözü edilen "sömürü oranları"nın dayandığı fiyat marjları bu teorik maksimum sınırı verir. Veya, aynı marjlar, üretici ve ihracatçıların, tüketiciye yansıtılmadan (ve tamamen ithalatçı ülkedeki vergilerin ve ticari kârların erimesi ve aşınması ile massedilebilecek olan) kendi fiyatlarını yükseltebilecekleri teorik maksimum düzeyi ifade eder; ancak bu ikinci yorum, şüphesiz, ithalatçı ülkede, maliyet artışlarının fiyat artışlarına dönüşmemesini sağlayacak belli iktisat politikaları ve/veya ekonomik mekanizmalar varsayar. Açıktır ki, bu maksimumlar tamamen teorik büyüklüklerdir; günümüz dünya ekonomisindeki güç dengelerinin bütünüyle tersine döndüğü, adeta sanayici ülkelerin hammaddeci ülkeler tarafından sömürgeleştirildiği bir fantazyayı öngörmektedir. Pratikte, bugün için Kuzey - Güney pazarlıklarında hammadde üreticilerine bazı tartışma kozları sağlayabilir, o kadar...

C. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERCE İTHAL EDİLEN SANAYİ ÜRÜNLERİNİN "SİMETRİK" DURUMU?

Bu çalışmada geliştirilen doğrultuda yapılan nicel bölüşüm çözümlemeleri, özellikle yoksul ülkelerin sözcüleri tarafından "azgelişmiş ülkelerin ticaret yoluyla sömürülmeleri"ne kanıt olarak gösterilirse; azge-

lişmiş ülkelerin ithal ettiği sanayi ürünleri için de paralel ve simetrik araştırmaların yapılması gerektiği; bunların, sanayicilerin de Üçüncü Dünya pazarlarında sömürüldüklerini ortaya koyabileceği; dolayısıyla aynı yöntemi sadece tek yönlü kullanmanın tutarsız olduğu yönünde karşı iddialar ortaya çıkabilir. Gerçekten de, pekçok Üçüncü Dünya ülkesinde çeşitli korumacı araçlara dayalı ithal ikamesi politikaları ile yüksek oranlı dolaylı vergiler sonunda ortaya çıkan kıtlık ve koruma rantları tüketici fiyatları ile saf ithal maliyetleri arasında büyük marjların oluşmasına yol açmaktadır. Bu durum, hammadde ithal eden ülkelerdeki bölüşüm süreçleri ile bir benzerlik ve simetri izlenimi yaratabilir.

Ancak bu iki durum, görünüşteki paralelliğe rağmen gerçekten simetrik midir? Günümüz dünya ticaretinin belirgin bir özelliği, ulusal sınırlar arasındaki pazarlama ve dağıtım alanlarına gelişmiş kapitalist ülke sermaye gruplarının hemen hemen tamamen egemen olmasıdır. Bu egemenlik gelişmiş ülkelerin iç pazarlarında mutlaktır; azgelişmiş ülkelerin iç pazarlarında ise değişen boyutlarda, ancak ihmal edilmeyecek düzeylerde varlığını hissettirir. Bu durumda, hammadde veya sınai ürün ihracatçıları (ya da aynı ürünlerin ithalatçıları) arasında simetriden sözetmek tamamen yanıltıcıdır. Aksine, hammadde veya sınai ürünlerde ithalatçı veya ihracatçı olan gelişmiş kapitalist ülke sermayesi ile azgelişmiş ekonomiler arasında ticaretteki konumları açısından temelden bir simetri yokluğu çağdaş dünya ekonomisinin belirleyici özelliğidir.

Azgelişmiş ülkelerin sınai ürün ithalatı, böylece, gelişmiş ülkelerin hammadde ithalatında gözlenmeyen özellikler içerir. Birincisinde ihracatçı (gelişmiş ülke), ikincisinde ise ithalatçı (yine gelişmiş ülke) uluslararası ticareti denetler. Bu, iki grup ürün arasında birim ithal maliyetleri bakımından eşitsiz değişimin ekonomik dayanağını oluşturan temel bir olgudur. Pekçok Üçüncü Dünya ülkesinde sanayi kesiminde büyük yatırımlara sahip olan çokuluslu şirketler sözü geçen rantlara (fiyat marjlarına) doğrudan el koyarlar; açık ve (transfer fiyatları, patent-lisans ödemeleri biçimini alan) kapalı kâr transferleri ile bu rantları ülke dışına aktarabilirler. Hammaddeci Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişmiş ülke pazarlarında bu saydığımız özelliklere benzeyen, simetrik imkânlarına sahip olduklarını elbette düşünemeyiz.

Dolayısıyla, azgelişmiş ülkelerin ithal ettiği sınai ürünlerin fiyat - maliyet yapıları ve bunlardan tüketilebilecek bölüşüm kategorileri üzerindeki çalışmalar ilgi çekici ve bakir bir alan olarak görülse dahi; bu türden araştırmaların bu çalışmada hammadde ticareti için önerdiğimiz kavramsal çerçeveyle sadece biçimsel bir benzerlik taşıyabileceği;

bölüşüm süreçlerinin özüne ilişkin yorumlarda bu iki alanın tamamen farklı çözümlemelere ihtiyaç duyacağı söylenmelidir. Biz, bu çalışmada, uluslararası ticarete ilişkin genel bir bölüşüm şeması çizme amacı izlemedik.

(1981)

KAYNAKLAR

Boratav, Korkut (1972), "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri", **SBF Dergisi**, Cilt XXVII/4, ss. 771 - 814.

——————— (1976). "Temel Maddeler ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1976 Özel Sayısı, ss. 59-79.

——————— (1977), "Üçüncü Dünya: Gözlemler, Sorular, Düşünceler", **Toplum ve Bilim**, Sayı 1, ss. 5 - 33.

——————— (1980), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Ankara, SBF Yayını.

UNCTAD (a), "Action on Commodities, Including Decisions on an Integrated Programme in the Light of the Need for Change in the World Commodity Economy", (TD/184).

——————— (b), "Rapport existant entre les prix a l'exportation et les prix a la consommation de certains produits de base exportes par les pays en developpement", (TD/184/Supp. 3).

——————— (c), "Relation etıre les prix du minerai de fer et ceux de l'acier" (TD/B/C.1/142).

——————— (d), "Marketing and Distribution Systems for Hides, Skins, Leather and Leather Footwear" (TD/B/C.1/163).

——————— (e), "Marketing and Distribution Systems for Cocoa" (TD/B/C.1/164).

——————— (f), "The World Market for Manganese : Characteristics and Trends" (TD/B/IPC/MANGANESE/2).

——————— (g), "The World Market for Phosphates : Characteristics and Trends' (TD/B/IPC/PHOSPHATES/2).

——————— (h), "Marketing and Distribution of Tobacco" (TD/B/C.1/205).

IV. Bölüm

CUMHURİYET TÜRKİYESİNDE İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞLARI

SUNUŞ

"Cumhuriyet Türkiye'sinde İktisat Politikası Arayışları" başlığını taşıyan dördüncü bölümdeki yedi metni, kapsadıkları dönemler bakımından iki gruba ayırmak mümkün: Atatürk döneminin (veya daha somut bir belirleme ile 1923-1939 yıllarının) iktisat politikaları ve içinde yaşadığımız ekonomik bunalımı kapsayan 1977-1981 yıllarının istikrar politikası sorunları.

İlk gruba giren yazılardan birincisi, 1977 yılında İTİA Mezunları Derneği tarafından yayınlanan **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları** *başlıklı derlemede yer almıştır. "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi". Bu yazıda, sözü geçen yıllar, iktisat politikası modelleri bakımından üç alt döneme ayrılmakta; bu alt-dönemler ekonomik göstergeler bakımından karşılaştırılmakta ve tahlil edilmektedir. İkinci yazı ise May Yayınları arasında çıkan* **Sosyalist Kültür Ansiklopedisi'nin** *8. cildinde yer alan "Türkiye'de Devletçilik" maddesidir. Önceki ile tekrarları önlemek için biraz kısaltılmış olan bu yazı, 1930-1939 döneminin ekonomik sorunlarını, devletçiliğe geçiş nedenlerini, devletçiliğin kavramsal bir tahlili ve genel değerlendirmesine ağırlık vermektedir.*

1920-1945 Türkiye'sinin iktisat tarihi üzerinde şimdiye kadar, ikisi bu derlemede yer alan beş makalem ve 1974 ve 1982 yıllarında iki baskısı yapılan bir kitabım **(Türkiye'de Devletçilik)** *yayınlandı. Sözü geçen kitabın ilk taslağı 1963 yılında SBF Maliye Enstitüsü tarafından çoğaltılmış olup, aynı adı taşıyan bir çalışmadır. Öyle sanıyorum ki bu çalışmalar, aynı dönemi inceleyen diğer araştırıcıların da katkılarıyla, özellikle 1929 sonrasının iktisat politikası arayışlarının bugünkü iktisatçılar ve aydınlar için çok öğretici olduğunu ortaya koymuştur. Devletçilik deneyiminin ön-yargılardan uzak, dengeli bir bilançosunu çıkarmak, günümüz Türkiye'sinin iktisat politikası sorunlarının da daha iyi kavranmasına imkân verecektir. Bu bölümün ilk iki yazısında işlenen 1929 dünya bunalımı sırasında Türkiye'de aranan çözüm yolları; sonraki beş metinde tartışılan kırk küsur yıl sonraki bunalım koşullarında ortaya çıkan iktisat politikası sorunları ile birlikte okunursa, ilgi çekici karşılaştırmalar yapılabilecek ve anlamlı saptamalar ortaya çıkacaktır.*

İkinci gruptaki yazıları oluşturan beş metin, bu derlemede yer alan diğer yazılardan farklıdır; zira, bunlar gazete yazıları, demeçler, panel tartışmaları ve konferans metinleridir. "Milliyetçi Cephe'nin Ekonomik Mirası", **Özgür İnsan** *dergisinin, 1977'de seçim arefesi ortamında düzenlediği ve merhum Mümtaz Zeytinoğlu, Sevim Görgün, Ümit Gürtuna, Erhan Karaesmen, Ali Sirmen ve Mümtaz Soysal ile birlikte katıldığım bir panelin aynı derginin 1977 Haziran 'ında yayınlanmış biçiminden alınmıştır. Bu konuşmayı, bant çözümünden yazıya geçirilen*

her metin için zorunlu olan birkaç ifade düzeltmesi yaparak, diğer konuşmacıların varlığından doğan bazı bağlantıları düzenleyerek ve biraz kısaltarak, ancak içeriği ile hiç oynamadan bu derlemeye aldım.

"IMF'nin Niyetleri ve İthal İkamesi", 27 Ağustos 1979 tarihinde Milliyet'*te yayınlanan bir gazete makalesidir.* Milliyet'*e gönderdiğim yazı, bazı kırpıntı ve değişiklerle yayınlanmıştı, burada orijinal metni yayınlıyorum "Ekonomide Çıkar Yol Var mı?" başlıklı metin,* Cumhuriyet *gazetesinin 24 Ocak kararları üzerinde sorduğu sorulara verilen ve 1 Mayıs 1980 günü aynı gazetede yayınlanan yanıtlardır. Bu metnin, 24 Ocak ile 12 Eylül arasındaki dönemde yapılan bir değerlendirme olarak ilgi çekici bulunabileceğini sanıyorum. "Enflasyon, Gelir Dağılımı ve Endeksleme", 1980 Haziranında İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti tarafından Kırazlıyayla'da yapılan bir toplantıya sunulan bir tebliğdir. Son metin ise, 1981 Kasımında* Dünya *gazetesinin sorularına verilen yanıtlardır.*

Bu son beş metnin birlikte değerlendirilmesinden şu sonuçlara ulaşabileceğimizi sanıyorum:

Bir kere, somut olarak 1978'de patlak veren bunalımın yapay olarak ertelenmiş bir bunalım olduğu, sebepleri ve muhtemel sonuçları ile birlikte, 1977 yılı içerisinde ortaya konmuştur.

İkinci olarak, 24 Ocak istikrar paketinin orijinal bir model olmadığı, bu modelin bütün temel unsurları 1977 ve 1979'daki yazılarda (yani 24 Ocak'tan çok önce) ortaya konarak ve tartışılarak gösterilmiştir.

Üçüncü olarak, "24 Ocak kararlarının alternatifi yoktur!" iddiasının, özellikle son üç yazının içeriği gözden geçirilirse, bir safsata olduğu gösterilmektedir.

Son olarak, bu yazılarda 1977'den bu yana yapılmış bütün iktisadi ve siyasi öngörülerin hemen hemen tümünün (1) doğru çıktığını üzüntüyle gözlemek mümkün olmaktadır. Evet, "üzüntüyle". Zira, bunların hepsi olumsuz ve acılı gelişmelerin öngörüleri idi.

Derhal belirteyim ki, gerek başka alternatifler, gerekse doğru öngörüler üzerinde yapılan bu saptamalarda kişisel bir övünme payı kesinlikle yoktur. Son birkaç yılın gazete ve dergilerini tarayan herkes, çok sayıda ilerici iktisatçının yazı ve konuşmalarında aynı doğrultuda eleştiri, öneri ve öngörüler yapmış olduğunu görecektir. Hepimizin ortak övünme payı, sadece, toplumsal dinamikleri anlamaya en elverişli analiz araçlarına sahip olmaktan ibaret olabilir.

---

1) Bu yazılarda yapılan tek yanlış öngörünün, 1981 yılında meydana gelen ihracat sıçraması ile ilgili olduğunu söyleyebilirim. Gerçekten de Türk sanayii bu yıl, özellikle Ortadoğu pazarlarına küçümsenemeyecek bir giriş yapma esnekliğini ve dinamizmini göstermiştir. Öte yandan, Milliyet'teki yazıda on yedi ay sonraki devalüasyon oranını % 100 kesinlikle öngörmüş olmayı doğru yönde yapılmış (ve muhtemel enflasyon oranına ve IMF kökenli politika modellerinin döviz kuru yaklaşımına bağlı) bir tahminin biraz tesadüfen "tam isabet" kaydetmesi olarak değerlendirmek gerekir.

1923-1939 YILLARININ İKTİSAT POLİTİKASI AÇISINDAN DÖNEMLENDİRİLMESİ

Bu kısa çalışmada amacımız, 1923-1939 yıllarını iktisat politikası açısından ana dönemlere ayırmak ve saptanan dönemlerin temel özelliklerini, belli bir ölçüde "modelleştirerek" incelemektir. Bu özelliklerin saptanmasında, bir yandan izlenen iktisat politikaları, öte yandan nicel iktisadi veriler kullanılacaktır.

Dönemlerin çözümlenmesi ve değerlendirilmesinde kullanacağımız (ve metin sonunda 6 tablo içerisinde sunulan) nicel iktisadi göstergeleri başlangıç noktasında açıklamakta yarar vardır. Temel büyüme göstergesi, tabii ki reel GSMH'nın yıllık artış hızıdır. Kalkınma çabalarının genel bir göstergesi olarak, **Yatırım/GSMH** oranını; bu politikaların sanayileşme yönündeki sonuçları için, sınai üretimin (sabit fiyatlarla) yıllık artış hızlarını ve **Sınai Hasıla/GSMH** oranını kullanıyoruz. Ekonominin dışa bağımlılığının göstergesi olarak **İthalat/GSMH** oranı ile, mutlak (ve cari) değerlerle dış ticaret açığını kabul ediyoruz. Böylece saptanan ilk dört gösterge, ekonominin durumu ve yapısı ile ilgili olumlu göstergeler; dış bağımlılıkla ilgili son iki gösterge ise olumsuz göstergeler olarak kabul edilmiştir. Bu yargılar, ele aldığımız dönemleri karşılaştırarak bir değerlendirme yapmamıza imkân verecektir.

Nihayet izlenen politikaların toplumun bölüşüm ilişkilerine yansımalarını, gelir dağılımı ile ilgili dolaysız verilerin yokluğunda önemli saydığımız bazı (sınai ürünlere, buğdaya, pamuğa, tütüne ait) fiyat oranlarının seyrinden saptamaya çalışıyoruz. İç ticaret hadleri ile ilgili bu fiyat oranları, bölüşüm sorunlarının yanı sıra, gelişme sürecinin ve politikalarının içeriği üzerinde de aydınlatıcıolabilmektedir.1923-1939 yılları koşullarında temel ücret malı olan buğday fiyatlarının seyrinin parasal ücretlerle ilgili eğilimleri yansıttığı kabul edilebilir. Böylece **buğday/sanayi** fiyatları oranı, bir anlamda kâr marjlarının ters yönde bir göstergesi; öte yandan geniş çiftçi grupları için, iç ticaret hadlerinin de —eksik de olsa— bir göstergesi sayılabilir. Pamuk, sanayinin

temel hammaddelerinden biri olduğu için; tütün ise öncelikle dış piyasalara yönelik bir tarım ürünü olduğu için seçilmiştir.

II

1923-1939 yıllarının iktisat politikası açısından dönemlendirilmesi ilk bakışta önemsiz bir sorun gibi görünmektedir ve esasen bu konuda oldukça yaygın bir görüş birliği bulunmaktadır. Buna göre, bu yıllar bir "liberal", bir de "devletçi" olmak üzere iki döneme ayrılmakta; bu ana ayrım kabul edildikten sonra tartışma konusu olarak sadece "devletçiliğe geçiş"in tarihi kalmaktadır. Bu sınır içerisindeki bir "dönemler tartışması"nın fazla verimli olmadığı söylenebilir.

Biz bu çalışmada bu "iki dönemli" sınıflamadan ayrılıyor ve yukarıda belirtilen iki dönemin arasında kendi içsel tutarlılığı ve mantığı olan bir üçüncü dönemin düşünülmesi gerektiğini göstermek istiyoruz. 1929 yılı ortalarından başlayarak üç yıl kadar süren ve ekonomik sonuçları bakımından 1930-1932 yıllarını içerdiğini kabul edebileceğimiz bu dönemi, sadece bir "geçiş dönemi" diye nitelendirmek de bugün bize yetersiz geliyor(1).

1923-1939 yıllarının bu üç ana dönemini başlangıç ve bitim tarihleriyle ve şimdilik kısaca tanımlayalım:

1. 1923-1929 : Dışa açık, devlet eliyle özel sermayenin teşviki dönemi. İktisat politikası açısından bu dönemin 1929 yılı içerisinde son bulduğu söylenebilir. Bilindiği gibi 1929 yılı, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girdiği; Osmanlı borç taksitlerinin ödenmeye başlaması gereken; fakat ayrıca Türk lirasının dış değerini sarsan " para buhranı"nın doğduğu ve dış ticaret konusundaki ilk ciddi denetim tedbirlerinin hazırlanmaya başladığı tarihtir. Ancak bu dönüşümlerin nicel yansımalarının 1930 yılından itibaren saptanabileceği görüşüyle Cumhuriyet iktisat tarihinin bu ilk dönemini 1929 sonuna kadar uzatmak uygun görünmektedir.

2. 1930-1932 : Özel sermayeye dayanan himayecilik-ithal ikamesi dönemi. 1929 yılında Türkiye'nin dış ekonomik dengesini sarsan çalkantılar üzerine alınan ve dış ticareti. kambiyo işlemlerini denetim al-

(1) Bu bakımdan konu üzerindeki daha önceki çözümlemelerimizden de belli ölçülerde ayrılmış bulunuyoruz. Bk. K.Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 1974, ss. 47-50, 138-140 ve "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları", **Sanayi Kongresi 1976**, Makine Mühendisleri Odası.

tına almayı hedefleyen tedbirlerin (2) 1930 yılından başlayarak etkili olduğunu ve dönemin 1932 Temmuzunda kabul edilen bir dizi devletçi kanunla son bulduğunu kabul ediyoruz. Nicel analiz bakımından ise, dönemi 1932 sonuna kadar uzatmak uygun görünmektedir.

3. **1933-1939** : Devletçilik-himayecilik sentezi. Devletçiliğin başlangıç tarihini, İsmet Paşa'nın 30 Ağustos 1930 tarihli Sivas söylevi ile "mutedil devletçi"liğin resmi olarak ilânına (3) veya yine aynı yıl içinde sürdürülen Serbest Fırka-CHF arasındaki liberalizm-devletçilik polemiğine ya da kavramın CHF programına girişine (Mayıs 1931)(4) götürmek kanımızca doğru değildir. 1932 Temmuzuna gelinceye kadar "devletçilik", esas olarak içeriksiz bir söz, bir kalıp olmaktan öteye geçmemiştir. Örneğin, 1931 yılı içerisinde, CHF programına "devletçilik" kavramının girdiği büyük kongrede iktisat vekili Mustafa Şeref şunları söylüyordu: "Birkaç sene sonra elde bulunan fabrikaların hepsi hususi müessese haline geçecektir... Devletçi olmak ...bizzat ticaret...istihsal hayatına girerek kazanmak gayesini takip etmek değildir... Devletçilik... hiç bir suretle hususi teşebbüs ile devletin rekabet haline geçmesi(ni)...ifade etmemektedir."(5) Şüphesiz ki bu anlayış, hangi terimler kullanılırsa kullanılsın, bizim devletçilikten anladığımız politikayı temsil edemez. Devletçilik dönemi, devletçi uygulamaların başlangıç tarihi olan 1932 Temmuzu ile başlayan ve ilk etkileri itibariyle 1933 yılından itibaren incelenmesi gereken dönemdir.

Böylece tanımladığımız ve başlangıç-bitim tarihlerini önerdiğimiz üç ana dönemin, biraz soyutlanmış, adeta "modelleştirilmiş" niteliklerini açıklamaya ve dönemlerin birbirlerine geçiş süreçlerini çözümlemeye çalışalım.

III

1923-1929 dönemini, "liberal" diye nitelendirmek yaygındır. "Liberal" sözcüğü, "özel sermayenin desteklenmesi" anlamında kullanılıyorsa bu yaftaya itiraz etmeyebiliriz; ancak, "liberalizm", genel ola-

---

(2) Bu dönemin çok ayrıntılı bir çözümlemesi için bk. İ.Tekeli, S.İlkin. 1929 **Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadı Politika Arayışları** (Baskıda)

(3) **Türkiye'de Devletçilik**, S. 82

(4) **Ibid.**, S. 85.

(5) **Ibid.**, ss. 87-88.

rak anlaşıldığı gibi, devletin ekonomiye müdahalesinin mümkün en az düzeyde tutulmasını ifade ediyorsa bu döneme "liberal" demekte bazı ciddi yorum hatalarına yol açmış oluruz. Zira, 1923-1929 yılları devletin özel sermaye birikimi lehine çeşitli dolaysız müdahaleler yaptığı bir dönemdi. Sonraki yıllarda "devlet eliyle fert zengin etmek" diye anılan politikaların ilk ve çok açık örnekleri bu dönemdedir.

Bu politikaların gerçekleşmesinde, sermaye çevrelerinin yeni rejimin yönetici kadrolarına büyük bir hızla ve etkinlikle nüfuz etmeleri rol oynamıştır. 1923-1929 yılları, çeşitli devlet tekellerinin imtiyazlı özel şirketlere devredildiği ve böylece tekel kârlarının burjuvazi arasında paylaşıldığı; ebedi tablosuna Yakup Kadri'nin Ankara'sında rastladığımız yabancı sermayenin komisyonculuğuna yönelmiş eski Kuvayi Milliyeci kadroların başkent hayatını biçimlendirdikleri; sermayenin siyasi iktidarla bütünleşmesini simgeleyen "İş Bankası Grubu"nun oluştuğu ve (dönemin özel deyimiyle) "aferizmin" toplum hayatına damgasını vurduğu dönemdir.

Bu politikaların temel araçları, çeşitli alanlarda, ithalat, üretim ve işletme ile ilgili çok sayıda tekel ve imtiyazları özel (bazen yabancı) sermayeye devreden düzenlemeler ve özel sanayi için çok geniş bir destekleme mekanizması getiren Teşviki Sanayi Kanunudur.

Dönemin diğer belirleyici özelliği dışa ve yabancı sermayeye açık olmasıdır. Bilindiği gibi, Lozan Anlaşması, 24.8.1928 tarihine kadar himayeci bir dış ticaret politikası uygulama imkânlarını büyük ölçüde sınırlıyordu. Ancak, "dışa açık" iktisat politikaları bu nesnel sınırlama yüzünden ve siyasi iktidarın isteklerine rağmen, çaresizlikten uygulanıyor değildi. Siyasi iktidarın ilke olarak da benimsediği politika bu dönemde dışa açılma, dış borçlanmaları ve (yerli sermayeyle kaynaşması şartiyle) yabancı sermayeyi desteklemek idi. Örneğin, Lozan Andlaşmasındaki gümrük sınırlamalarını aşma imkânını veren çeşitli formülleri kullanma yoluna kesinlikle gidilmemiş; ayrıca, 1925 yılından itibaren üzerinde çalışılmaya başlayan yeni gümrük tarifesine, dışa bağlı ticaret sermayesinin (ve bu çıkarları yakından yansıtmış bulunan Âli İktisat Meclisi'nin) uzlaşma formülü olan "mutedil himayeci" bir anlayışın egemen olması sağlanmıştır.(6)

Dönem boyunca yabancı sermaye, yeni kurulan Türk Anonim Şirketlerine katılarak, yani yerli bir manto giyerek geniş ölçüde (fark da-

(6) Tekeli ve İlkin, op.cit., O.Kurmuş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sanayiin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı", **Sanayi Kongresi 1976**, Makina Mühendisleri Odası.

ha sonraki pek çok araştırıcının gözünden kaçarak) girmiştir. Yabancı sermayeyle ortaklık halinde kurulan pek çok anonim şirketin kurucu ve hissedarları arasında üst düzeyde siyasilerin yer alması ilgi çekicidir. (7)

1923-1929 dönemi, savaş ve milli mücadele yıllarından sonra gerçekleşen yeniden inşa sürecini yansıtan hızlı bir GSMH artışını içerir. Buna karşılık sanayileşme temposu, sonraki dönemlerin gerisinde seyretmekte ve örneğin sanayinin GSMH içindeki payı, 1929 yılında, 1923 oranının altında kalmaktadır. (Bk. Tablo I, II, III) Tarım kesimi ise, oldukça hızlı bir gelişme göstermektedir. 1924-1925 yıllarında 1 milyon ton civarındaki buğday üretimi 1929'da 2.7 milyon tona çıkmıştı (8). Dünya konjonktürü içinde buğday fiyatlarının sonraki yıllara kıyasla —ve diğer ürünler ve sınai mallara oranla— çok artmış olduğu bir dönemdir bu. Pamuk üretiminde de düzgün ve belirgin bir artış gözlenmektedir. (9)

1929 yılına gelindiğinde, siyasi iktidarın 1923-1929 döneminin ana çizgilerini sonraki yıllara da uzatmaya esas olarak kararlı olduğunu saptamak mümkündür. Önceki dönemin genel "esprisi" ile uyum halinde olan yeni gümrük tarifeleri, henüz bir politika değişiminin habercisi olarak görülmüyordu. Ancak bu yıl içerisinde umulmadık bazı gelişmeler iktisat politikalarında yeni bir yönelmeye yol açacaktı.

Yeni gümrük tarifesinin 1929 yılı içinde yürürlüğe gireceği ve ayrıca Osmanlı borçlarının ilk taksitlerinin de aynı yılda ödenmeye başlanacağı önceden bilinmekte idi. Farklı gerekçelerle de olsa bu iki etken yıl başından itibaren spekülatif ve aşırı ithalata yol açtı; dış ticaret açığı bir yıl içinde 50 milyon liradan 100 milyon liraya çıktı: Türk lirasının değeri hızla (10) düşmeye başladı ve hükümet çevrelerinin teşhisi ile ciddi bir "para buhranı" doğdu. Yıl sonlarına doğru, kapitalist sistemi temellerinden sarsan büyük bunalımın ilk etkileri Türkiye'ye ulaşmaya başladı.

---

(7) G.Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara, 1971.

(8) T.Bulutay, Y.S. Tezel, N.Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)**, Ankara 1974, Tablo Ek 1.

(9) **Ibid.**, Tablo Ek 12.

(10) Sterlin, Mayıs-Aralık 1929 arasında 978,75 kuruştan 1042,75 kuruşa yükseldi, bu TL'nin % 5 civarında düştüğünü gösterir. Bu düşme oranı, bugünkü ölçülerimizle önemsiz görünebilir, ancak 1920'lerin uluslararası para sistemi içerisinde, bunun oldukça ciddi bir bunalım olarak yorumlanması olgandı. (Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**)

TABLO : I

CARİ FİYATLARLA GSMH VE UNSURLARI (Milyon TL. %)

GSMH	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
(Milyon TL.)	952,6	1203,4	1525,6	1650,5	1471,2	1632,5	2073,1	1580,5	1391,6	1171,2	1141,4	1216,1	1310.0	1695,0	1806,5	1895,7	2063,1
GS																	
YATIRIM	66,4	98,6	130,0	131,6	159,7	174,3	211.0	187,2	116,9	104,8	109,2	143,3	131,6	153,8	172,1	215,1	215,8
(Milyon TL.) (%)	7,0	8,2	8,5	8,0	10,9	10,7	10,2	11,8	8,4	8,9	9,6	11,8	10,0	9,1	9,5	11,3	10.5
SINAİ HASILA	126,1	118.8	147,7	166,3	191,6	188,8	204.5	180,2	175,8	165,2	184,8	218,1	236,5	263,2	297,3	317,4	377,2
(Milyon TL.) (%)	13,2	9,9	9,7	10,1	13,0	11,6	9,9	11,4	12,6	14,1	16,2	17,9	18,0	15,5	16,5	16,7	18,3
İTHALAT	144,8	193,6	241,6	234,7	211,4	223,5	256,3	147,6	126,7	86,0	74,7	86,8	88,8	92,5	114,4	149,8	118,2
(Milyon TL. (%)	15,2	16,1	15,8	14,2	14,4	13,7	12,4	9,3	9,1	8,2	6,5	7,1	6,8	6,0	6,3	7,9	5,7
İHRACAT-İTHALAT																	
(Milyon TL.)	—60.1	—34,7	—49,2	—48,3	—53,0	—50,0	—101,1	+3,9	+0,6	+15,3	+21,5	+5,4	+7,0	+25,2	+23.6	—4,9	+9.1

KAYNAK : T. Bulutay, Y.S. Tezel, N. Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)**, Ankara 1974, Tablo 8.3.A.,9.3.9.5.
Not : Bütün yüzdeler GSMH içindeki payları ifade etmektedir.

TABLO : II

1938 FİYATLARIYLA GSMH, SINAİ HASILA, ARTIŞ VE PAYLARI (Milyon TL., %)

GSMH	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Milyon TL.	633,1	758,4	846,2	981,8	892,3	990,9	1150,1	1198,8	1276,2	1198,4	1359,4	1450,3	1414,8	1658,9	1742,0	1895,7	2054,3
Artış %	—	19,8	11,6	16,0	—9,1	11,1	16,1	4,2	6,5	—6,1	19,8	6,7	—2,4	19,2	3,3	8,8	8,4
SINAİ HASILA																	
Milyon TL.	80,0	73,9	88,9	101,8	122,6	121,3	126,6	142,8	163,8	191.6	227,0	257,9	256,7	248,6	273,0	317,4	370,2
Artış %	—	—7,6	20,3	14,5	20,4	—1,1	4,4	12,8	14,7	17,0	18,5	13,6	—0,5	—3,2	9,8	16,3	16,6
SANAYİ/GSMH																	
(%)	12,6	9,7	10,5	10,4	13,7	12,2	11,0	11,9	12,8	16,0	16,7	17,8	18,1	15,0	15,7	16,7	18,0

KAYNAK : Bulutay, Tezel ve Yıldırım, **op. cit.**, Tablo 8.2.c.

TABLO : III
1923 - 1939 YILLARININ ANA DÖNEMLER İTİBARİYLE EKONOMİK GÖSTERGELERİ (YILLIK ORTALAMALAR)

	1923-1929	1930-1932	1933-1939
GSMH Artış % si	10,9 (a)	1,5	9,1
Sınai Üretim Artış %	8,5 (a)	14,8	10,2
Sınai Hasıla/ GSMH (%)	11,4	13,6	16,9
Sınai Hasıla/ GSMH (%)	11,1	12,7	14,7
GS Yatırım/GSMH (%)	9,1	9,7	10,3
İthalat/GSMH (%)	14,5	8,9	6,6
İhracat-İthalat (Milyon TL.)	—56,6	+6,6	+12,4

Kaynak : Tablo I ve Tablo II.

Not 1. 3. sıralar 1938 fiyatları ile;
4. 7. sıralar cari fiyatlarla
(a) 1924-1929

Bu gelişmelere karşı siyasi iktidarın gösterdiği tepkiler, dış ticarete yönelik sermaye çevreleri ile o güne kadar sürmüş olan samimi ilişkilerin çözülmeye başladığını gösterecekti. Kısacası, bir dizi zincirleme tedbir ile oldukça katı bir himayeci politikaya geçilecekti. 1929 gümrük tarifeleri; Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu (Mayıs 1929); kambiyo işlemleri için hükümetin denetimi altında bir Bankalar Konsorsiyumunun (11), daha sonra Merkez Bankasının kurulması (Haziran 1930); ihracatı denetlemeyi amaçlayan 1705 sayılı kanun (Haziran 1930); ve nihayet sonraki yıllarda dış ticaretin temel denetim araçlarından biri olacak olan miktar sınırlamalarını (kontenjantman sistemini) getiren 1873 sayılı kanun, (Temmuz 1931) himaye politikasının başlıca araçları olarak sayılabilir. Böylece, bir iki yıl içerisinde dış ticaret, gümrük tarifeleri, kotalar, kambiyo denetimi ile tam anlamıyla devlet kontrolü altına girdi. Şurasını hemen belirtelim ki, aslında 1928-1929 yılları için oldukça ılımlı sayılacak olan yeni gümrük tarifesi, spesifik resimlere dayandığı için fiyat düşmeleri yüzünden 1930 sonrasında fiilen çok ağırlaşmıştı.

Böylece 1930-1932 döneminin belirleyici niteliğini himayecilik olarak görüyoruz. Öte yandan, dış ticaret alanının dışındaki özel ser-

(11) **Ibid.**

TABLO : IV

FİYAT ENDEKSLERİ (1939 = 100)

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Sınaî Maddeler	158	164	168	164	156	156	162	125	105	83	78	81	89	104	107	98	100
Buğday	175	241	327	282	268	307	284	166	91	95	84	82	105	107	107	98	100
Pamuk (Kütlü)	114	163	170	122	168	174	165	131	84	79	82	88	101	108	101	90	100
Tütün	71	148	152	139	157	122	155	155	77	75	66	97	116	115	104	94	100

KAYNAK : T. Bulutay, Y. S. Tezel, N. Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri** (1923-1948), Ankara 1974, Ek Tablo: 25. (Kaynak tabloda baz yılı olan 1948 yerine 1939 - 100 kabul edilmiştir.)

TABLO : V

FİYAT ORANLARI (1939 = 100)

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Buğday/Sanayi	111	147	195	172	172	197	175	133	87	114	108	101	118	103	100	100	100
Pamuk/Sanayi	72	99	101	74	108	112	102	105	80	95	105	109	113	104	94	92	100
Tütün/Sanayi	45	90	90	85	101	78	96	124	73	90	85	120	130	111	97	96	100
Buğday/Pamuk	154	148	192	231	160	176	172	127	108	120	102	93	104	99	105	109	100
Buğday/Tütün	246	163	215	203	171	252	183	107	118	127	127	85	91	93	103	104	100

KAYNAK : Tablo 3.

TABLO : VI

FİYAT ORANLARI (1939 = 100)

	1923-1929	1930-1932	1933-1939
Buğday/Sanayî	167	111	104
Pamuk/Sanayî	95	93	102
Tütün/Sanayî	84	96	106
Buğday/Sanayî	176	118	102
Buğday/Tütün	205	117	100

Kaynak : Tablo V.

mayeye karşı resmi tavırlarda bir değişme söz konusu değildir ve Teşviki Sanayi Kanununun yaklaşımı henüz ayaktadır. Her ne kadar, 1930'u izleyen yıllarda büyük bunalımın ağırlaşan koşulları, liderleri yeni çözüm yolları aramaya yöneltmiş ve en azından bir sözcük olarak "devletçilik" resmi siyasi edebiyata girmeyi başarmışsa da, yukarıda da açıkladığımız gibi fiilen uygulanan bir politika olarak devletçilik, 1932 Temmuzundan önce yoktur.

1930-1932 yılları bu özellikleriyle, "özel sermayeye dayanan himayecilik-ithal ikamesi" dönemi olarak nitelendirilebilir. Yüksek gümrük duvarları arkasında korunan özel sanayici, ayrıca büyük bir düşme gösteren tarım ürünleri fiyatları nedeniyle de iyice imtiyazlı bir duruma geliyordu. Ucuz buğday, düşük ücret anlamına gelmekteydi; ayrıca tarımsal kökenli hammadde kullanan sanayiciler (tekstil) kendi satış fiyatlarına oranla çok fazla ucuzlamış olan hammaddelerin yarattığı büyük imkânlarla karşılaşıyorlardı. Kısacası, 1930-1932 koşullarında ithal ikamesine yönelen sanayici, Teşvik Sanayi Kanunu hükümlerinden yararlanarak dış girdilerini gümrüksüz ithal eden; öte yandan iç piyasada himaye rantı sağlayan tekel imkânları içinde gelişen; Sanayi/tarım fiyat ilişkilerinin de lehine dönmesinden de ayrıca yararlanan fevkalâde imtiyazlı bir varlıktı.

1939 — 100 kabul edilirse, buğday/sanayi fiyat endeksleri oranı, 1929'da 175'ten 1931'de 67'ye pamuk/sanayi fiyat oranları ise aynı süre içinde 102'den 80'e düşmüştür. (Bk. 2. Tablo IV) Bu elverişli şartlar altında ve GSMH'nın durgunluk gösterdiği bu yıllar içerisinde yerli sanayi önemli bir büyüme hızı (sabit fiyatlarla ortalama % 13,6) sağlayabilmiştir. Buna karşılık dış ticaret açığı 1930'dan itibaren yok olmuş; ithalatın GSMH'ya oranında belirgin bir düşme meydana gelmiştir. (Bkz. Tablo III)

Bu dönem niçin son bulmuştur? Modelin yapısında istikrarsızlık içeren bir içsel tutarsızlık olduğu söylenemez; zira, özel teşebbüse dayanan ithal ikamesi, dış ticaret açıkları ve sermaye ithali unsurlarının da eklenmesiyle 2. Dünya Savaşı sonunda pek çok az gelişmiş ülkede ve bu arada Türkiye'de de uygulanmıştır. 1932 yılı içerisinde Türkiye'nin bu modeli terketmesinde dünya ve Türkiye konjonktürünün özel etkenlerini aramak uygun olacaktır.

Dönemin sanayileşme hızının siyasi iktidar tarafından "yetersiz" sayılması için bir neden herhalde yoktur. Büyük bunalımın ağır koşullarında % 13'ü aşan bir sınai gelişme temposu, hangi ölçütler kullanılırsa kullanılsın, yetersiz sayılamaz. Ancak, sanayileşmenin niteliği ve doğurduğu bölüşüm sorunlarının, siyasi iktidarı huzursuzluğa sürüklediği muhakkak görülebilir.

Bu dönem sanayinin kapkaççı, derme-çatma niteliği pek çok gözlemci tarafından vurgulanmıştır. Örneğin Ahmet Hamdi Başar, "hammadde diye gümrüksüz (soktuğu) demir telleri keserek çivi yapan; çiviyi de dış piyasa fiyatının on misline satan", "eski bir medresenin yıkık duvarları" arasında, "salaş altlarında" veya "mahalle arasında eski bir taş evde" kurulmuş, "basit ve şımarık" ve sözde milli sanayiden acı acı şikâyet eder (12). Kâğıt üzerinde ne kadar hızlı bir sanayileşme süreci gözlenirse gözlensin; bu denli köksüz ve cılız bir sanayi burjuvazisine ülkenin kaderini teslim etmek 1930 koşullarında herhalde büyük bir macera olurdu.

Zira, dönem sadece soyut bir sanayileşme zorunluluğu vazetmenin ötesinde fevkalâde ağır toplumsal ve ekonomik sorunlar içermekteydi. Çiftçi nüfus bir bütün olarak çöküş halindeydi. Üç yıl içinde 13,5 kuruştan 2-4 kuruş civarına düşen buğday fiyatları karşısında, eski fiyatlar üzerinden hesaplanan borçları, faizleri, arazi vergisini ödemek maddi olarak imkânsızlaşmıştı. Büyük çiftçi dahi, zorunlu üretim giderlerini, örneğin akaryakıt giderlerini karşılayamaz duruma düşmüştü. Öte yandan, 1920'lerde iş çevreleriyle kaynaşmış Halk Fırkası kadroları ve bürokrasi, kıtlık ve yokluk koşullarında tamamen baskıcı bir çıkar şebekesine dönüşmekteydi. Bu ortam içerisinde, aslında bir muvazaa muhalefeti olmasına rağmen, Serbest Fırka hareketinin neredeyse büyük bir halk patlamasına dönüşmesi, siyasi iktidar için çok ciddi bir uyarı görevini gördü. Artık anlaşılmaktaydı ki, mevcut ekonomik ve sosyal ilişkiler süregeldikçe rejimin geleceği dahi teminat al-

(12) **Atatürkle Üç Ay**, İstanbul 1945, ss. 76,97.

tında sayılamazdı. Önceki dönemlerden tamamen farklı bir sanayileşme ve gelişme hamlesinin başlatılması bir ölüm kalım sorunu olarak ortaya çıkmakta idi.

Böylece 1932 yılı Temmuzunda bir dizi yeni iktisat politikası tedbiriyle devletçilik-himayecilik sentezine ulaşıldı.

V

Himayecilik-devletçilik sentezinin onceki politikalardan farklı olarak getirdiği ekonomik imkânlar nelerdi? Bu soruya önce saf bir devletçi model varsayarak cevap vermeye; sonra da bu modelin fiilen uygulanmış ve daha yumuşak bir türünün getirdiği farklılıkların neler olduğunu belirtmeye çalışalım.

Saf bir devletçi modelden, tarım kesimi ile nihai (iç veya dış) piyasalar arasındaki ve keza dış piyasalarla iç tüketiciler arasındaki bütün (ülke-içi) alanın mutlak devlet denetimi altında olmasını anlıyoruz. Bu, tarımda ve nihai piyasalarda özel mülkiyet, buna karşılık sanayide, dış ticarette ve yurt-içi toptan ticarette devlet mülkiyetini ve en azından tam devlet denetimini öngörür.

Böylesine saf bir devletçi modelin getirebileceği imkânlar şunlardır:

1. Himaye rantının tümü ilke olarak devlete intikal eder. Devlet bu kaynağı ya (a) bir bütün olarak bir sanayileşme fonu biçiminde kullanabilir; veya (b) bir bütün olarak tüketicilere intikal ettirebilir; ya da (c) bu iki imkânı çeşitli almaşıklar içinde birleştirebilir.

2. Tarım aleyhine ve sanayi lehine dönmüş bulunan iç ticaret hadlerinden doğan kaynak üzerinde çeşitli kullanım imkânları doğar: (a) Devlet, tarım-sanayi fiyat ilişkilerini olduğu gibi sürdürür ve kaynağın tümünü, bir sanayileşme fonu oluşturmak üzere kamusal sermaye birikimine tahsis eder. (b) Bir bölüşüm politikası izleyerek tarım ürünlerini yüksek fiyatla alabilir ve bunları tarım-dışı tüketicilere ucuza intikal ettirebilir (c) Çeşitli ürünler için yukarıki almaşıkların çeşitli bileşimlerini kullanan karma bir yol izleyebilir. Örneğin, buğday fiyatını (dolayısıyla parasal ücretleri) düşük tutarken, pamuk fiyatlarını (sınai hammaddeleri) destekleyebilir ve sınai fiyatlarla da çeşitli biçimlerde oynayabilir.

Görüldüğü gibi, himayecilik-devletçilik sentezi hem bölüşüm politikaları, hem de gelişme-sanayileşme politikaları açısından bir önceki dönemin modeline göre çok daha geniş bir hareket alanı getirmekteydi.

Ancak Türkiye'de 1933-1939 dönemi devletçiliği, yukarıdaki saf devletçi modelden bazı bakımlardan ayrılır ve bu yüzden sonuçları da kısmen değişik olmuştur:

1. Türkiye'de devlet, sözünü ettiğimiz geniş alana hiç bir zaman tamamiyle egemen olmamış; gerek ticarette, gerek sanayide, etkisini genişletmesine rağmen özel kesimle yan yana yaşamıştır.

2. Bunun sonucu olarak, gerek himaye rantı, gerekse iç ticaret hadlerindeki değişmeler sonucu ortaya çıkan kaynak, bütün kesimlerde devletle özel sermaye arasında paylaşılmış, devlet kesimi için doğan her imkân belli ölçülerde özel kesime de intikal etmiştir.

3. Devletçiliğin —artan kamu yatırımlarının ve genişleyen kamu kesiminin— özel kesimle rekabet değil, tamamlayıcılık ilişkileri içinde bulunduğu bir alan da var olmuştur. Bu alan içerisinde devletçilik özel sermaye birikimini en az üç biçimde desteklemiştir. Bunlar: (a) Devlet sanayiine girdi sağlayarak veya devlet sanayiinde üretilen aramallarını kullanarak gelişme imkânı bulan özel kesim (b) Devlet yatırımlarının ihaleleri ile oluşan müteahhit (ve diğer aracı) kârları. (c) Önceki kategoriyi de içermek üzere, devletçi sanayileşme sürecinin alternatifi en azından kronik bir durgunluk ise, ekonominin devletçilik sayesinde artan iş hacminden doğan (pekçoğu aracı nitelikteki) kazanç türleri olarak nitelendirilebilir. (13)

Kendisini saf bir devletçilikten nitelik bakımından da ayıran bu özellikleri ve sonuçları yüzünden, 1933-1939 dönemi devletçiliğine "kapitalist" bir gelişme yolu demek mümkündür.

Yukarıda başlıca özelliklerini tanımladığımız üç ana dönemi, iktisadi veriler açısından genel düzeyde karşılaştırdığımızda şu sonuçlara ulaşabiliyoruz.

1. 1933-1939 dönemi, GSMH artış hızı dışındaki bütün göstergeler bakımından 1923-1939 döneminden; sınai üretim artış hızı dışındaki bütün göstergeler bakımından da 1930-1932 döneminden "üstündür."

2. Bu olumlu gelişme, dış ticaret açığının kapatılması ve ithalat/GSMH oranının belirgin bir biçimde düşmesi ile birlikte gerçekleşmiş

(13) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, devletçiliğin özel kesim için yaratacağı bu imkânların hemen hemen tümüne açık seçik işaret etmektedir. (Raporlar, Kasım I, Sınai Tesisat ve İşletme, Ankara 1933, s. 13)

tir. Belli ölçülerde dışa kapanarak; "kendi güçlerine dayanarak" büyük bunalım yıllarında olumlu bir gelişme sürecinin gerçekleşebilmiş olması, kalkınma stratejileri açısından anlamlı ve bugün için de değer taşıyan bir tesbit olsa gerektir. Kanımızca 1923-1939 yılları arasında uygulanmış çeşitli iktisat politikalarının günümüze kadar uzanan en önemli öğretisi, dış bağımlılığın azalarak gelişmenin mümkün olabileceğini gösteren 1933-1939 (hatta 1930-1932) döneminin verilerinde yatmaktadır. Kapitalist dünya sisteminin sürüklendiği büyük bunalımın bütün bağımlı ve azgelişmiş ülkeler için yarattığı "bağımsız gelişme potansiyeli"nin Türkiye'de algılandığı ve belli ölçülerde gerçekleştiği söylenebilir.

3. Bölüşüm ilişkileri bakımından, 1933-1939 döneminin ilgi çekici özelliği; **buğday/sanayi** fiyat oranları ile **pamuk/sanayi** (ve keza **tütün /sanayi**) fiyat oranlarının ters yönde seyretmiş olmasıdır. Sınai fiyatlara oranla 1930-1931 yılında çok büyük bir düşmeye uğrayan buğdayın durumu 1933-1939 döneminde düzelmemiştir. Bu, parasal ücretlerin sınai fiyatlara göre çok düşük kaldığını ve dönem boyunca sanayi kesiminde kısmen himaye rantını da içeren büyük kârlar elde edildiğini gösterir. 1930-1932 dönemi için de bu gözlem geçerlidir; ancak devletçi dönemde bu kârların önemli bir kısmı devlet sanayiine intikal etmiştir. Sanayiinin temel bir hammaddesi olan pamuk fiyatları ise, 1933-1939 döneminde sınai fiyatlara oranla düzelmiştir. Burada hem belli bir çiftçi grubunun lehine bir bölüşüm politikası; hem de dokuma sanayiine kesintisiz ve bol hammadde sağlama ihtiyacının gerekleri rol oynamış olabilir (14). Devletçiliğin ürün grupları arasında böyle farklı politikalar izleme imkânı verdiğine yukarıda değinmiştik. Ancak bu konuda sağlıklı bir yargıya ulaşabilmek için, Türkiye'deki tarım ürünleri fiyatlarının dünya fiyatları ile ilişkisi üzerinde ayrıca durmak, ve iç ticaret hadlerindeki gelişmeler üzerinde uluslararası piyasa koşullarının, bilinçli politika tedbirleriyle kontrol-dışı içsel ekonomik etkenlerin rollerini ayırmaya teşebbüs etmek gereklidir.

Son olarak, dönemler çözümlemesinden çıkarılabilecek ve oldukça genel bir geçerliliği olduğunu söyleyebileceğimiz bir tesbiti vurgulayalım: Devletçilik, himayeciliği izlemiştir. Bu, sadece 1930'lar Türkiye'sinin yukarıda açıklanan özel koşullarının sonucu olarak değil; aynı zamanda, 20. yüzyıl dünya kapitalist sisteminin genel niteliklerinin bir

(14) Celâl Bayar'ın bu konudaki bazı ilgi çekici yorumları için Bk. B. Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara 1963, ss. 40,47.

yansıması olarak da kabul edilebilir. Dünya kapitalist sisteminin merkezi ile çevresi arasındaki bağıntıların dinamiği, dış etkenleri (örneğimizde himayecilik politikalarını) içsel gelişmeler (devletçi sanayileşme) üzerinde belirleyici yapmaktadır. Bu yargımızın zıt yönde, olumsuz bir uzantısı olarak da, 1923-1929 döneminin "açık ekonomi" koşulları altında devletçi sanayileşme politikalarına geçmenin imkânsız ve anlamsız olduğunu söyleyebiliriz.

(1977)

TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİK

I. Kavram

Devletçilik, devlet işletmeciliğini zorunlu ve belirleyici bir unsur olarak içeren müdahaleci bir iktisat politikası olarak tanımlanabilir. Ancak, bu genel tanımı, tarihsel bir bakış açısıyla bir iki noktadan tamamlamak ve açıklamak gereklidir.

Bir kere, devletçiliğin söz konusu olduğu uygulamalar, genellikle, sermaye birikiminin başlayış ve gelişme dönemlerine aittir. Farklı bir ifadeyle, sermaye birikiminin kritik aşamalarını geçmiş, kendi ayakları üzerinde durabilen kapitalist bir ekonomide, devlet kesiminin özel kesimle yanyana, uyum ve denge içinde varolması ve böyle bir ekonominin işleyişinde devlet müdahalelerinin önemli ve zorunlu bir rol oynaması, "devletçilik" kavramı ile nitelendirilemez. Böyle bir ekonomiyi "karma ekonomi" kavramı ile nitelendiren ve bunu, kapitalizm ve sosyalizm dışında bir karma sistemi olarak yorumlayan yazarlar vardır. Ancak, devletin, örneğin günümüz Türkiye'si gibi, kapitalist üretim biçimiyle eklemlendiği; onun bir parçası olarak işlev gördüğü bu türden yapıları "devlet kapitalizmi" olarak nitelendirmek daha doğru olur. Devlet kapitalizminin özel bir biçimi, yani, gelişmiş ve emperyalist aşamaya ulaşmış kapitalist toplumlarda ortaya çıkan türü için ise, "tekelci - devlet kapitalizmi" kavramı yeğlenmektedir. Devletçiliği, bu açıdan devlet kapitalizminden (veya "karma ekonomi"den) ayırmak gerekir.

İkinci olarak, sermaye birikiminin başlayış ve gelişme dönemlerinde gözlenen bir iktisat politikası olarak anlaşılan devletçilik, tarihsel olarak, hemen hemen istisnasız, kapitalist sermaye birikiminin bir parçası olmuştur. Farklı bir ifadeyle, devletçilik, uygulandığı ülkelerde kapitalist gelişme sürecine hizmet etmiş; başarılı olduğu hallerde sistemi, yukarıda kullandığımız anlamda, devlet kapitalizmine dönüştürmenin aracı olmuştur.

Üçüncü olarak, devletçilik, dünya çapında kapitalizmin gelişmesinde geç kalmış ülkelerde gerçekten bir sermaye birikimi mekanizması olarak ortaya çıkmıştır. Farklı bir deyişle, geri kalmış ülkelerde 20. yüzyılda kapitalizme dönük ilk sermaye birikimini gerçekleştirmenin yolu devletçilik olmaktadır. Başarılı ve biraz farklı bir örnek olan Japonya dışında, bu anlamda devletçilik, esas olarak, çağımızın azgelişmiş ülkelerini kapsayan bir politikadır. 1930'u izleyen yıllarda Türkiye ve 1950'lerden sonra Arap ülkeleri ve Hindistan ile başlayıp Afrika ve Asya'daki pek çok Üçüncü Dünya ülkesine yayılan adeta evrensel bir modeldir.

Dördüncü olarak, devletçiliğin çağımız azgelişmiş ülkelerinde kapitalist gelişmenin tek yolu olduğunu söylemek mümkün değildir. Alternatif bir yol, uluslararası sermayeye tamamen bağımlı, onun sürüklediği ve biçimlendirdiği bir kapitalist gelişme modelidir. Çağımızda bu modeli izleyen azgelişmiş ülkeler de vardır: Güney Kore, Taiwan, Filipinler ve belli Lâtin Amerika ülkeleri gibi. Devletçilik, dışa karşı önemli himaye önlemleri de içerir ve bu nedenle yukarıdaki modellerle karşılaştırıldığında, görece ulusal bir kapitalist gelişmeyi simgeler. Ancak, çağımızda, azgelişmiş ülkelerde ulusal bir kapitalist gelişmenin de aşmayı başaramadığı sınırlar vardır. Son tahlilde, Üçüncü Dünya ülkelerindeki devletçi politikaların da uluslararası kapitalizme bağımlı yapıların doğmasını önleyemediği bir gerçektir. Buna rağmen, 20. yüzyılda azgelişmiş ülkelerde izlenen devletçi-himayeci sanayileşme modellerinin, dış piyasaya dönük, çokuluslu şirketlerin sürüklediği modellere göre daha bağımsız, daha ulusal denemeler olduğunu görmek ve bu iki kapitalist gelişme türünü birbirinden ayırmak gerekir.

Bu çerçeve içinde, 20. yüzyılın ilk devletçilik deneyimini yaşayan azgelişmiş ülkenin Türkiye olduğu ve bu nedenle,"Türkiye'dedevletçilik" konusunun, ülke sınırlarını aşan bir önem taşıdığı söylenebilir. Yukarıdaki anlamda devletçilik Türkiye'de 1930'u izleyen yıllarda başlamış; İkinci Dünya Savaşı ile birlikte savaş ekonomisi koşullarıyla içiçe girmiş; savaş sonunda ve özellikle 1950 sonrasında özel sermaye birikiminin belli bir ivme kazanmasına paralel olarak, bir ilk sermaye birikimi politikası olarak giderek tasfiyeye uğramıştır. 1950 sonrasında ve günümüzde, Türkiye için yukarıda da belirtildiği gibi, devletçilikten değil, devlet kapitalizminden sözedilmesi daha doğrudur. Bu yeni aşamada devlet, sermaye birikiminin tek veya asli unsuru olmaktan çıkmıştır. Gerek kamu kesimi, gerek kamu politikaları aracılığı ile özel sermaye birikimini farklı biçimlerde destekleyen, onu tamamlayan bir ekonomik işlev kazanmıştır.

Gerek devletçi politikaların uygulandığı yıllarda, gerekse daha sonraları, Türkiye'de devletçilik tanım ve anlayışlarının, yukarıdaki yorumda uyduğu pek söylenemez. Devletçiliği sadece devlet müdahaleciliği sayarak, belki de en belirleyici görüntüsü olan kamu işletmeciliğinden soyutlamak; ya da, günümüz Türkiye'sinin (hatta çağdaş kapitalizmin) yapısal bir özelliğinden hareketle "karma ekonomi" ile özdeş tutmak, ayrı bir devletçilik kavramının gereksizleşmesi, hatta tasfiyesi anlamına gelir. Ancak, devletçiliğin bu dar tanımlarının dışında, 1930'lara kadar uzanan ve biri radikal, ikincisi resmi üçüncüsü tutucu çevrelere ait olan ve ayrıca incelenmesi gereken üç ayrı yorumu da vardır.

Devletçiliğin radikal yorumu, 1932-1934 yılları arasında yayınlanan Kadro dergisinde, Şevket Süreyya, Vedat Nedim ve İsmail Hüsrev gibi yazarlar tarafından geliştirilmiştir. Bu yorum Türk devrimini bir sınıf hareketi olarak değil, anti-emperyalist ve ulusal bir dönüşüm olarak değerlendirir. Sınıf çelişkilerinden türemeyen ve sınıf ayrımlarının önemsiz olduğu bir ülkede meydana gelen bu devrimin oluşturacağı toplumsal sistem de burjuvazi ve proletaryanın egemenliklerini yansıtan kapitalizm ve sosyalizmin dışında ve onlardan farklı bir sistem, bir "üçüncü yol" olacaktır. Tüm ulusal kurtuluş hareketleri için geçerli olacağı savunulan bu sistemin karşısına, kalkınmanın nimetlerini tek bir sınıfın çıkarına sunmadan sanayileşmek, emperyalist sömürüye son vermek ve sınıf mücadelesine imkân vermeyen, dengeli, bağımsız bir ekonomik yapı kurmak görevleri çıkar. Bu görevleri cılız burjuvazi gerçekleştiremeyeceği ve hatta benimseyemeyeceği için devletçilik doğar. Devletçilik, böylece, bu yeni sisteme verilen ad (İ.Hüsrev Kadro, sayı 19) veya bu sistemin iktisat politikası (V.Nedim, Kadro, sayı 11) olarak görülmektedir. Türk devriminin özgün bir ürünü olan devletçilik, Şevket Süreyya'nın sözleriyle: "şahsi mülkiyetin tasfiyesine müteveccih olmayacak... sadece milli iktisadın kumanda manivelalarını... eline alacak,... sosyalizmde olduğu gibi kollektif mülkiyete değil, büyük iktisat faaliyetlerinde devlet mülkiyetine istinat edecektir." (Kadro, sayı 21) Bu sistemde, "hususi teşebbüs ancak teknik, sermaye kifayetlerini haiz olduğu takdirde ve planın... dahilinde çalışmak şartıyla kontrollü bir himayeciliğe liyakat kespedebilir." (V.Nedim, Kadro, sayı 21).

Bir küçük burjuva radikalizmi olarak nitelendirilmesi gereken Kadro'cu akımın devletçilik yorumu, zaman zaman bazı yaklaşmalar göstermesine rağmen resmi çevreler tarafından benimsenmedi. Bu çevrelerin devletçilik anlayışı, "bireyin yapamadığı ve kamu yararının ge-

rektirdiği işleri devletin yapması" ifadesiyle özetlenebilir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 programının Atatürk tarafından bizzat kaleme alınan bir maddesi devletçiliği şöyle tanımlamıştır: "Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icab ettirdiği işlerde —bilhassa iktisadi sahada— devleti fiilen alâkadar etmek." (CHF Programı, İstanbul 1931, 1. madde, ç fıkrası) İsmet İnönü de 1933 yılında Kadro'da yayınlanan "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" başlıklı yazısında aynı görüşü şu ifadelerle geliştirmiştir: "Efradın (fertlerin) yapabileceği bir şeyi devletin... yapmaması, şayanı arzudan da fazla bir şey, lazım bir şeydir. Çünkü... yapacağımız şeyler o kadar çok(tur).. ki, bunlardan efradın yapabileceği kısmına vesaitimizi dağıtmamak elbette en makul şeydir. Bir şeyin efrada veya devlete ait olması o işin talep ettiği vesaitle ölçülemez. Meselenin bütün memlekete alâkası veya hususi menfaatlere terkedilmesi ihtimalidir ki bir hususta karar vermeğe esas olacaktır." (Kadro, Sayı 22) CHF Genel Sekreteri Recep Peker de resmi görüşü şu sözlerle dile getirmiştir: "Tek vatandaşın... hususi şirketlerin yapamayacağı işleri devlet yapmalıdır. Ama bize göre, devletin yapması lazım gelen işler bundan ibaret değildir. Devlet aynı zamanda, bazen tek vatandaşın veya... hususi şirket(lerin) yapabileceği şeyleri de memleketin... umumi menfaatine taalluk noktasından bizzat devletçe yapılmasında fayda ve lüzum görürse,... bu takdirde bu işleri de yapar." (B. Kuruç, İktisat Politikalarının Resmi Belgeleri, Ankara 1963, s. 18'den naklen). Bu görüşler devlet kesiminin sınırını, "milletin umumi ve yüksek menfaatleri", "bütün memleketi alâkadar etmesi", "memleketin umumi menfaatine taalluk" gibi ifadelerle; yani, kısaca, "kamu yararı" ile çizmektedir. Bu pragmatik yaklaşımın "kamu yararı" kavramının değişen yorumlarına bağlı, bulanık ve kaygan bir sınır çizdiği doğrudur. Ancak resmi tutumun, böyle bir sınırı pratik amaçları bakımından yeterli gördüğü de anlaşılmaktadır.

Devletçiliğin sermayeye yakın siyaset ve fikir çevrelerince savunulan tutucu yorumu ise, yukarıda aktarılan resmi görüşün "kamu yararı" unsurunu çıkarmak ve devletçiliği sadece "bireyin yapamadığı işleri devletin yapması" olarak yorumlamaktadır. Bu görüşün aşırı bir ifadesi, 1933 yılında toplanan ve tutucu çevrelerin egemen olduğu Ali İktisat Meclisi'nin Sanayi Raporu'dur. Buna göre: "Devlet hiçbir sanayii yalnız kendi teşebbüs ve faaliyetine hasretmeyerek... her sahayı müteşebbis eşhas ve müessesata serbestçe açık bulundurmalı ve kendi

teşebbüsüyle... vücuda gelecek sanayi hareketlerinde... teessüs köklesip de muayyen ve emin bir kâr temin etmeğe başladığı.. zaman ilk fırsatta hususi müteşebbislere ve halka mal edilmelidir."(Kadro: Sayı 15'ten nakłen.) Görülüyor ki, devletçiliği "ileride özel sermayeye devretmek üzere tesis kurmak" diye anlayan bu görüş, devletçiliğin resmi yorumundan ayrılmaktadır. Türkiye'de devletçiliğin, kapitalist gelişmeyi desteklemesi hiçbir zaman bu çıplak ve kaba biçimi almamıştır.

II DEVLETÇİLİĞİN TARİHÇESİ:

Devletçilik terimi Türkiye'de siyasi literatüre ilk kez 30 Temmuz 1930 günü, başbakan İsmet Paşa'nın demiryolunun Sivas'a gelişi dolayısıyla verdiği nutukta, "biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz " cümlesiyle girmiştir.

Gerçekten de, 1930 yılına kadar izlenen iktisat politikalarına, daha sonra kazanacağı anlam içinde "devletçi" sıfatını yakıştırmak imkânsızdır. Bu dönemde devletin iktisadi hayata en önemli müdahalesi, çeşitli alanlarda çok sayıda iktisadi nitelikte tekel oluşturmak; ancak bunları imtiyazlı özel (ve bazen yabancı) sermayeye devretmek biçiminde belirir. İkinci bir müdahale alanı ise, bütçe imkânlarını bir miktar zorlayan demiryolları yatırım politikasıdır. Bunların dışında, 1923-1929 yılları içinde devlet müdahalesi ve devlet işletmeciliği yok sayılabilir. Dışa karşı, Lozan Andlaşması'nın getirdiği sınırlamaların da kısmen gerekli kıldığı bir "açık kapı" politikası; içte ise, 1927 yılında kabul edilen Teşviki Sanayi Kanununun esprisine uygun biçimde özel teşebbüsün alabildiğine desteklenmesi, bu dönemin belirleyici özellikleridir.

Büyük dünya bunalımının başladığı 1929 yılı içinde, bu politikaların en azından gözden geçirilmesini gerektiren bazı gelişmeler meydana gelmiştir. Bu yıl, dünya bunalımının yanı sıra, Türkiye için ayrıca önem taşıyan birkaç olayın da üstüste gelmesiyle iktisat politikaları bakımından bir dönüm noktası olmuştur.

Lozan Andlaşması'nın, Türkiye'nin, gümrük tarifeleri ve diğer dış ticaret kontrolleri ile himayeci bir politika izlemesini büyük ölçüde önleyen sınırlamaları 24 Ağustos 1928 tarihinde son buluyordu. Hükümet, ılımlı bir himayeciliği yansıtan yeni gümrük tarifelerini Ekim 1929'dan itibaren uygulamaya karar verdi. Yine Lozan Andlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı borçlarının ilk taksitlerinin de 1929 yılı içinde ödenmeye başlamasını

öngörüyordu. Bu olgular, yıl başından itibaren büyük çapta ve spekülatif bir ithalatın yapılmasına yol açtı. Dış ticaret açığı büyürken, Türk lirasının değeri hızla düşmeye başladı.

Bu gelişmelere karşı siyasi iktidarın gösterdiği tepkiler, dış ticarete yönelik sermaye çevreleri ile o güne kadar sürmüş olan samimi ilişkilerin çözülmeye başlamasına yol açacaktı. Dış ticarete ve para politikalarına ilişkin devlet denetimini artıran bir dizi önlem getirildi.

Böylece, bir iki yıl içinde, gümrük tarifeleri, miktar sınırlamaları ve kambiyo denetimi sayesinde dış ticaret tam anlamıyla devlet kontrolü altına girdi.

1930 - 1932 yıllarının belirleyici niteliği, himayeciliktir. Ancak, bu yıllarda dış ticaret alanının dışındaki özel sermayeye karşı resmi tavırlarda bir değişme söz konusu değildir ve bu yüzden, içe dönük bir politika olarak devletçilik henüz yoktur. Himaye duvarlarının arkasında özel sermayenin gelişmesi alabildiğine serbest bırakılmıştır. 1930'dan itibaren "devletçilik" sözcüğünün siyasi edebiyata girmesi, fiili politikalar bakımından bu durumu değiştirmez.

Devletçilik kavramı üzerine tartışmaların, devletçilik uygulamalarından önce başlaması 1930 yılı Ağustosunda kurulan Serbest Fırka ile CHF arasındaki siyasi polemikle yakından ilgilidir. Bir "muvazaa partisi" olarak ve Atatürk'ün onayı hatta girişimiyle kurulan Serbest Fırka'nın "liberal", CHF'nin ise "devletçi" olması da önceden ve yukarıdan kararlaştırılmıştı. Ancak bu anda, CHF'nin, iktidar olarak devletçi denebilecek uygulamaları olmadığı için, Serbest Fırka muhalefetinin "liberal" boyutları oldukça yapay kalmış; bu yöndeki eleştiriler, İsmet Paşa'nın "şimendifer politikası"nın kötülenmesi ve tekellerin imtiyazlı şirketlere peşkeş çekilmesinin yerilmesinin ötesine gidememiştir. Buna karşılık, halkın iktisadi güçlüklerini geniş ölçüde sömüren bir kampanya yürütülmüştür.

Serbest Fırka muhalefetinin işlediği temalardan ziyade, halk yığınlarının bu kampanya sırasında iktidara karşı duyduğu tepkinin boyutlarının ortaya çıkması, daha sonraki politika değişikliklerinde belirleyici bir rol oynadı. Kaynağının iktisadi güçlüklere dayandığı açıkça ortaya çıkan halk tepkisi, Serbest Fırka'nın kapatılmasıyla birlikte, Mustafa Kemal ve diğer liderleri, "halk niçin bize karşı?" sorusunu sormaya yöneltti. Bu sorunun cevabını aramak amacıyla Atatürk, 1930 yılı sonunda geniş bir politikacı ve uzmanlar kadrosunun da katıldığı ve üç ay süren bir Anadolu gezisine çıktı. Gezi boyunca yapılan

gözlemler ve bunların tahrik ettiği tartışmalar sonunda açıkça anlaşıldı ki, rejim kaygan bir zemindedir ve mevcut iktisat politikaları süregeldikçe çıkar yol görünmemektedir. Sanayileşmeye dönük bir kalkınma hamlesi bir ölüm-kalım sorunu olarak ortaya çıkmakta idi. Bunalım koşullarında himaye duvarları ardında ve siyasi kadrolarla içiçe girmiş bir biçimde başıboş bırakılan özel sermaye, ortaya çıkan büyük vurgun ve kapkaç atmosferi yüzünden halk yığınlarının büyük tepkisini doğurmakta; buna karşılık dinamik bir gelişme sürecini sağlayacak nicelik ve nitelikte sermaye birikimini gerçekleştirememekte idi.

1932 yılı içinde himayecilik ve devletçilik sentezi diye nitelendirilebilecek olan yeni model ana hatlarıyla saptandı. Ve aynı yılın Temmuz ayı içinde üstüste kabul edilen, müdahaleci, devletçi, hatta bazıları devletleştirici sekiz adet kanunla uygulamaya konuldu. Bu kanunların en önemlileri, devlet sanayiinin örgütsel çatısını oluşturacak olan Devlet Sanayi Ofisi ile Sanayi Kredi Bankası'nı kuran 2058 ve 2064 sayılı kanunlar, Türk limanları arasında, bazı istisnalar dışında, eşya ve yolcu taşımacılığında devlet tekeli kuran ve özel gemileri devletleştiren 2068 sayılı kanun; Ziraat Bankası'na buğday destekleme alımlarına girme yetkisini veren 2056 sıyılı kanun ve çay, şeker ve kahve ithalâtında devlet tekeli kuran 2054 sayılı kanundur. Devletçilik, bu kanunların yürürlüğe girmesiyle içeriksiz bir slogan olmaktan çıkıyor; oldukça cüretli bir dizi önlem ve düzenleme ile fiilen uygulanan bir politikaya dönüşüyordu.

Başbakan İsmet Paşa'nın ve İktisat Bakanı Mustafa Şeref'in etkili rol oynadıkları bu ilk devletçi atılım çeşitli tepki ve tartışmalara yol açtı. 1929'dan sonra ikinci bir dönüm noktası oluşturan bu yılı, dönemi yakından bilen Ahmet Hamdi Başar şu sözlerle değerlendiriyor:

"1932 senesi inkılâp tarihi bakımından bazı mühim cereyanlar ve hadiselerle doludur. Açık olarak iki cephe teşekkül etmiş ve çarpışmağa başlamıştır: Himayeler sayesinde canlanan yeni sanayiciler ve yeni burjuva bir tarafta; devletin kuvvetlenmesi nisbetinde kuvvetlenen memur sınıfı diğer tarafta. Bunlardan birincisi İş Bankası etrafında toplanmış; ikincisi de hükümet ve mecliste hâkim olmağa başlamıştır. İş Bankası Gazi'nin himayesinde. Gazi, işin, zenginliğin çoğalmasını istiyor. Bunun yapacağı fenalıklar üzerinde hiç durmuş değil. İkinci temayül ise daha çok İsmet Paşa tarafından himaye görüyor. 1932 senesinde İşbankçılarla hükümetçilerin gizli ve açık çarpışmalarının şiddetlendiğini görüyoruz." (Atatürk İle Üç Ay, İstanbul 1945, s.16)

İlk tepki, doğrudan doğruya Meclisin içinde açığa çıktı. Sözü geçen kanun tasarılarının görüşülmesi sırasında İzmir milletvekilleri Halil ve Kitapçı Hüsnü, Kocaeli milletvekili Sırrı gibi sermaye çevrelerine yakın kişiler, özel teşebbüsün meşru çıkarlarının saldırıya uğradığını; söz konusu kanunların CHP ilkelerini çiğneyerek, ülkeyi kollektivizmin sınırlarına itmekte olduğunu ifade ettiler.

Meclis dışında da özellikle İş Bankası grubunun ustaca bir muhalefete geçerek doğrudan doğruya Gazi'yi etki altına almayı başardığını görüyoruz. Hükümet çevrelerinin bir devlet işletmesi olarak kurmak istedikleri kâğıt endüstrisi için İş Bankası'nın da aday olması ve Banka çevresinin hükümet girişiminin önlenmesi amacıyla Gazi'ye başvurmaları sonunda Atatürk, iktisat politikalarının yönelimine doğrudan doğruya müdahale eder ve İş Bankası'ndan yana ağırlığını koyar. 1932 Eylülünde, Yalova'da Gazi'nin sofrasında yapılan fırtınalı bir toplantıdan sonra İktisat Bakanı Mustafa Şeref istifa etmek zorunda kalır ve onun yerine 1924-1932 yılları boyunca İş Bankası grubunun önde gelen siması olan Celâl Bayar getirilir. Bu operasyon, İsmet Paşa'nın bir yıl kadar iktisadi konularda devre dışı bırakılması sonucunu doğurmuştur.

Celâl Bayar'ın iktisat bakanlığına atanması, sermaye çevrelerinde büyük bir rahatlama yarattı. Yeni iktisat bakanının ilk genelgesi, bu çevrelerde doğmuş olan tedirginliği dağıtmak amacını güdüyordu. Nitekim 1933 içinde, bir yıl öncesinin radikal - devletçi kanunlarının bir kısmı değiştirilerek bu yönde önemli adımlar da atıldı. Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası 2262 sayılı kanunla lâğvedilerek, daha ılımlı bir felsefeyi yansıtan Sümerbank kuruldu. Denizyollarında devlet tekeli kuran 2068 sayılı kanun, 2239 sayılı Denizyolları İşletme Kanunu ile ortadan kaldırıldı. 2064 sayılı kanunla kaldırılmış olan özel sanayicilerin gümrük muafiyetleri 2261 sayılı kanunla geri verildi. Böylece 1933 yılı devletçiliğin gelecekteki gelişimi üzerinde özel teşebbüsün endişelerini dağıtan bir geriye dönüş yılı oldu.

Ancak, bu ilk yumuşama ve geriye dönüş aşamasından sonra, özellikle 1934-1937 yılları arasında devletçiliğin rayına oturduğunu ve kendisine belirgin niteliğini veren en önemli uygulamaların bu yıllara ait olduğu da söylenmelidir. İktisat Bakanı M. Şeref'in istifasına yol açan kâğıt endüstrisinin de sonunda Celâl Bayar'ın iktisat bakanlığı altında devletçe kurulması ilgi çekicidir. Devletçilik, 1937 yılı içinde, özellikle Celâl Bayar'ın başbakan olması ile yeni bir duraklama ve gevşeme aşamasına girmiş ve İkinci Dünya Savaşı yıllarına bu anlayış

içinde girilmiştir. Savaş yıllarının iktisat politikaları ise, devlete olağanüstü ekonomik yetkilerin verilmesini sağlayan ileri müdahaleci bir anlayışla, nesnel ekonomik koşulların yarattığı vurgun ve yağma ortamına teslim olmaya ve bu ortamdan yararlanmaya eğilimli çevrelerin tavırlarının çatışması sonunda oluşan istikrarsız bir denge görünümündedir. Savaşın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 1945'ten sonra ikinci eğilimin, sermaye ve büyük toprak çevreleriyle açık bir ittifaka giderek CHP içinde ve dışında egemen olduğu söylenebilir. Bu, yukarıda açıklanan anlamda devletçiliğin de tasfiyesi anlamına gelir.

Devletçiliğin gelişimini etkileyen siyasi liderlerin tavırlarını ve oynadıkları rolleri de kısaca gözden geçirmek, dönemin bazı özelliklerinin kavranmasına yardımcı olabilir.

1932'yi izleyen yıllarda, Atatürk'ün kişisel olarak, iktisadi ve toplumsal olaylardan çok kültür, eğitim ve özellikle dil ve tarih konularıyla uğraştığını biliyoruz. Ancak, iktisat politikasının gelişmesini etkileyen iki ara aşamada aldığı tavırlar, her iki halde de devletçiliğin bazı aşırı yönelimlerinin frenlenmesi doğrultusunda olmuştur. Bunlardan birincisi yukarıda kısaca değinilen "Yalova operasyonu"dur. İkincisi ise, 1937'de yine öncekini andıran bir çatışmadan sonra, İsmet İnönü'nün başbakanlıktan uzaklaşması ve Bayar'ın bu kez başbakanlığa atanması ile sonuçlanmıştır.

İnönü, 1933'teki Kadro yazısından sonra, genellikle devletçilik üzerindeki tartışmaların dışında kalmaya özen göstermiş görünmektedir. 1934 başlarından itibaren siyasi alandaki kişisel otoritesini yeniden pekiştirdiği ve hükümet politikasına egemen olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi, iktisadi konuların sorumlusu Celâl Bayar'dır, ama, bir noktadan sonra devletçi politika kendi iç dinamiği ile ilerler görünmektedir ve İnönü'nün bu dönemde iktisat bakanıyla ihtilâfa düştüğüne dair herhangi bir belirti yoktur. İnönü'nün genel olarak özel çıkar çevrelerinin hükümet politikasına egemen olma eğilimlerine karşı duyarlı olduğu ve bu konularda, zaman zaman sert tepkiler gösterdiği bilinmektedir. Ancak, İnönü'nün bu türden tepkileri daha ziyade yolsuzluklar gibi yasal sınırları aşan davranışlara karşı doğar. Daha geniş anlamda ve daha belirleyici olan ve sınıf egemenliğini gerçekleştirme yöntemlerini oluşturan çok yönlü etkilerden, nesnel mekanizmalardan habersiz veya bunlara karşı kayıtsız görünmektedir. Yine de, savaş sonuna kadar, Cumhuriyet tarihinin bütün radikal hamlelerinin arkasında veya başında İnönü'nün kişisel rolünü görmemiz ilgi çekicidir: 1932 yılında devletçiliğe geçiş anında olduğu gibi, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Top-

raklandırma Kanunu mücadelelerinde İnönü'nün yeri, hiç olmazsa başlangıç anlarında, çıkar çevrelerinin yanında değildi.

1932 - 1939 döneminde, iktisat politikası üzerinde en çok etkili olan kişinin Celâl Bayar olduğu söylenebilir. Bayar, 1932 Eylülünden başlayarak beş yıl süreyle iktisat bakanlığı, 1937 sonbaharından 1939 başına kadar da başbakanlık yapmıştır. Devletçilikle ilgili uygulamalar onun ağzından savunulmuş; plân metinleri onun imzasıyla hükümete sunulmuş; iktisadi kanunların gerekçeleri ve belki de yer yer metinleri onun kaleminden çıkmıştır. Bu özellikleriyle Bayar'a devletçiliğin başlıca mimarı demek belki mümkündür ama bu durum 1932'ye kadar İş Bankası grubunun önde gelen siması iken sermaye çevreleri ile kurduğu yakın bağların devletçilik döneminde tamamen koptuğu anlamına gelmez. Celâl Bayar, 1930'u izleyen yıllarda rejimin ayakta durabilmesi için tarihsel ve nesnel bir zorunluluk haline gelen devletçi politikaların denetim dışı ve ölçüsüz dozlarda gelişmemesini sağlamak misyonunu ifa etmek durumunda idi ve bunu da başarıyla gerçekleştirdiği söylenebilir. İki kritik dönemde, 1932 ve 1937'de, hem de parti hiyerarşisi içinde önemli yerler işgal etmezken, İnönü'ye karşı ön plâna geçmesi; daha sonra, savaş ertesinde Demokrat Parti'nin lideri olarak siyaset sahnesine bir kez daha, ancak bu sefer çok kritik bir rolle çıkması birbirleriyle ilgi çekici paralellikler gösteren olaylardır. 1934-1936'ların koyu devletçi Celâl Bayar'ını değerlendirirken, onun çok daha ileri noktalara gitmeye yatkın; hatta istekli bir siyasi kadronun en ılımlı unsuru olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu siyasi kadronun radikal görünüşlü unsurlarından biri Parti Genel Sekreteri Recep Peker idi. Devletçiliğin, özellikle kuram düzeyinde biçimlenmesi üzerinde en çok etkili olan siyasi liderin Peker olduğu düşünülebilir. Recep Peker, CHP Genel Sekreteri olarak, parti programının ve kuramsal platformunun hazırlanmasında çok etkili olduğu gibi, programın, bu arada devletçilik ilkesinin yorumlanmasında yetkili kabul edilen kişilerin başında geliyordu. Peker, 1931 sonunda, o zamanki renksiz CHP programını devletçiliğe yönelme kararının ilk belirtisini verecek tarzda yorumlamış; daha sonra 1935 programının hazırlanmasında ve kamuoyuna sunulmasında ön plânda rol almıştı. Peker'in devletçilik ilkesi ile ilgili yorumları daima radikal yönde olmuştur. Ancak, öte yandan, CHP genel sekreterinin, Parti dışındaki sol akımlara ve sınıf kavgası ile ilgili görünebilecek her türlü görüş ve kavrama karşı, sert ve müsamahasız, liberal hayat görüşüne karşı siyasi plânda da şiddetle karşı çıkan bir otoriter tavrı da vardır. Bu sonuncu özelliklerin

bir ölçüde İtalyan faşizminden esinlenerek yerleşmiş olduğu tahmin edilebilir. Şevket Süreyya, Peker'in bir İtalya gezisinden faşizm üzerine olumlu izlenimlerle dönmüş olduğunu ifade etmiştir. (İkinci Adam, 1, s. 388) Ancak, faşizm, İtalya'da güçlü bir işçi sınıfı hareketini tasfiye amacıyla büyük sermaye tarafından tezgâhlanan bir rejim niteliğini taşımıştır. 1930'ların Türkiye'sinde İtalyan faşizminin yerleşme şartları olmadığı için, Recep Peker gibi siyasetçiler, faşizmin, olsa olsa otoriter siyasi felsefesinden ve sınıf kavgası allerjisinden etkileniyorlar, anti-liberal tavırlarının iktisat politikasındaki yansımaları ise, sermayeye sadaketle hizmet değil, zaman zaman onun kısa dönemli çıkarlarını zedeleyebilecek bir devletçilik biçiminde ortaya çıkıyordu. Bu yüzden, Peker-Bayar alternatiflerinden hangisinin sermaye çevrelerince tercih edileceğini tahmin etmek güç olmasa gerekir. Recep Peker, 1936 yılında, Atatürk tarafından parti genel sekreterliğinden uzaklaştırılmıştır. On yıl kadar sonra, çok partili rejime geçiş döneminde Peker'i bu sefer başbakan olarak siyaset sahnesinin ön plânında görüyoruz.. Ancak, Peker, artık eski "inkılâpçı" dinamizmini yitirmiş ve sadece otoriter, anti-liberal siyası felsefesi ayakta kalmıştır. Bu, onu, CHP-DP çatışmalarının ve 1946'yı izleyen yılların anti-demokratik hükümet politikalarının yürütücüsü durumuna sürükler ve siyasi hayatı talihsiz ve başarısız bir biçimde son bulur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarının iktisat politikalarının başlıca aktörleri ise dönemin iki başbakanı olan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu'dur.

Dr. Refik Saydam, savaş ekonomisi koşullarının doğurduğu iktisadi güçlüklere ve vurgun ortamına müdahaleci bir yaklaşımla karşı koymayı yeğleyen bir politikacı idi. Enflasyonist sürece karşı katı fiyat kontrolleri, tarım ürünlerine düşük fiyatla el konulması, Milli Korunma Kanunu'nun hükümete piyasaların denetimi ve devletleştirmeler için verdiği yetkilerin geniş bir biçimde kullanılmaya çalışılması, Refik Saydam hükümetinin ana politikalarını oluşturmuştur. Bu politikaların umulan sonuçları vermediği anlaşılmaktadır. Yozlaşmaya yönelmiş bürokrasi, Saydam'ın kendisine verdiği yetkileri, nüfuz ticareti, yolsuzluk ve rüşvet çarklarını geliştirerek uygulamış ve böylece karaborsa ve gayri meşru kazançlar hızla büyümüş; yönetici kadroların önemli bir bölümü bu kazançlara ortak olmuştur. Yine de herşeye rağmen, bu politikalar sayesinde asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş, kentli nüfus, gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür bulabilmiştir. 1937 yılında, İnönü başbakanlıktan ayrıldığında, hükümet üyeleri arasında, Bayar kabinesinde yer almayı reddeden tek bakan olan

ve bu yüzden İnönü'nün yakından güvendiği söylenen Saydam'ın, varolan aksamaları, daha da sıkı ve ödünsüz denetimlere yönelerek gidermek ve kendi ifadesiyle, "A'dan Z'ye kadar herşeyi değiştirmek" niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki Saydam, düzeltme hamlesine A'dan dahi başlayamadan 1942 Temmuzunda öldü.

Refik Saydam'ın 1942 yılında ölümünden sonra başbakan olan Şükrü Saraçoğlu ise, CHP'nin eski ve tecrübeli politikacılarındandı. Saraçoğlu'nun savaş ekonomisinin yarattığı sorunlara yaklaşım biçimi, Saydam'dan ayrılır. O, sıkı denetim politikalarını derhal gevşetmeye yönelen bir uygulamayı yeğledi. Buğday ticaretini kısmen serbest bırakarak; piyasaya yönelik kontrollerde etkili bir rol oynayan İaşe Müsteşarlığının lâğvıyla ticaret sermayesinin üzerindeki baskıyı azaltarak karaborsaya dayalı gayrimeşru kazançları kaldırmak ve üretimi teşvik etmek amaçlanıyordu. Ancak, Saraçoğlu hükümetinin tuttuğu bu yol, politika değişikliğini önceden öğrenen veya tahmin eden spekülatörlerin olağanüstü kazançlar sağlamasına yol açmak; gayri meşru gelirleri meşrulaştırmak ve geniş yığınları, tedirgin edecek bir biçimde belirginleştirmek; zorunlu tüketim mallarının kentli çalışan nüfusa vesikayla sağlanan bölümlerini dahi tehlikeye sokmak dışında pek bir etki yaratmadı. Yüksek gelirleri etkili bir biçimde vergileyen bir mali sistemin yokluğunda, bütün savaş kazançlarını hedef alan olağanüstü ve yarımüsadereci bir vergiye, varlık vergisine gidildi. Ancak bu vergi, bir bütün olarak varlıklı tabakalar tarafından ödenmekle birlikte, verginin yarattığı çalkantılar içinde, burjuvazinin siyasi iktidarla yakın ilişkisi olan kesimleri, diğer —özellikle gayri müslim— kesimleri aleyhine genişlemek, önemli servet edinme fırsatlarını buldular. Ve bu vurgunları, yüksek yönetici kadroların bazı unsurlarıyla paylaştılar. Şevket Süreyya, Saraçoğlu'nun uygulamaları için şu yargıyı ileri sürmektedir: "Bu kabine, ziraat ve ticarette hemen hemen bütün kontrol ve tevzi kayıtlarını kaldırmıştı. Ziraat ve ticaret madrabazlarına, vatanın namuslu insanları gibi hitabederek onları hükümetin yardımına çağırmıştı." (**İkinci Adam**, 1, İstanbul 1966, s. 344). Bu çerçeve içinde Saraçoğlu, ikinci dünya savaşının tüm yokluk, sefalet ve vurgun anılarıyla birlikte ve içiçe hatırlanan bir politikacı olarak halk vicdanında yer etmiştir.

Devletçilik politikalarının somut içeriği nedir? Ayrıntılara girmeden, ana çizgileriyle özetlenecek olursa, bu politikalar, tarım ürünlerinde, özellikle tahılda devletin piyasalara girmesini sağlayan, sanayide, madencilikte ve ulaştırmada geniş ve üretken bir devlet kesiminin doğmasını ve örgütlenmesini gerçekleştiren; dış ticaretle başlayan piyasa

mekanizmasına müdahaleleri, farklı ve daha özel bir biçimde iç piyasaya da yayan bir dizi kanun ve kararnameyle uygulandı. (Bk. Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1974). Bu yasal önlemlerin dışında devletçiliğin gelişiminde, SSCB'nden sonra dünya üzerindeki muhtemelen ilk planlama deneyimini oluşturan plân çalışmaları da önemli bir yer kaplar.

İlk plânlama çalışmaları, 1932 Ağustosunda Türkiye'ye Prof. Orlof başkanlığında bir Sovyet heyetinin gelmesiyle başladı. Bu heyetin hazırladığı rapor, iktisat bakanlığının içinde geliştirilen bazı çalışmaların da eklenmesiyle Bakanlar Kurulu'na da sunuldu ve Nisan 1934'de Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı'nın kabulü ile sonuçlandı.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı, 15 üretim kolunun 1932 yılına kadar gelen bir geçmiş tahlilini, sorunlarını, 1938 yılına kadar kurulması öngörülen işletmelerin yatırım tahminleri ile kuruluş yerlerini içermekte; plânın son bölümleri ise, "Jeoloji Enstitüsü", "mesleki tedrisat" ve programın finansman konularını içermektedir.

Kapsanan üretim kolları pamuklu mensucat, kendir, yün iplik, demir, sömi kok (suni antrasit), bakır, kükürt, kâğıt, suni ipek, seramik, kimya, sünger, gül yağı, elektrik üretimi ve altın petroldür. Toplam yatırım tahmininin % 5'i kadar bir oranının İş Bankası, geri kalanın Sümerbank'ça yapılacağı öngörülmüştür. Yatırımların dörtte biri SSCB'nden borçlanılarak getirilecek tesisler ve diğer Sovyet kredileriyle gerçekleşecektir.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı, kâğıt üzerinde kalmayan, yaşayan bir programdı. Ancak, uygulanma bakımından, plâna alınan bazı projelerden vazgeçildiği; buna karşılık, plânda öngörülmeyen bazı sınai yatırımlara girişildiği de bir gerçektir. Milli ekonomiyi tümüyle kapsayan bir plân olmaktan ziyade, beş yıllık sınai yatırımlar programı niteliği taşıyor; ancak bu sınırlı çerçeve içinde dahi yüksek bir gerçekleşme oranına ulaşmıyordu. Buna rağmen, 1934-1938 plânının hazırlanmasından sonra otuz yıl Türkiye'de yapılan bütün plânların tamamen kâğıt üzerinde kaldığı dikkate alınırsa, ilk büyük sınai yatırımlara fiilen rehberlik eden bu plânlama çalışmasının küçümsenmesinin hatalı olduğu rahatça söylenebilir.

Birinci Beş Yıllık Plân'ın kabulünden sonra, İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânı, üç yıllık bir maden programı ve Eylül 1938'de Bakanlar Kurulu'nca kabul edilen Dört Yıllık Plân üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak, Birinci Beş Yıllık Plân'ın aksine bunlar, büyük ölçüde uygulama dışı kalmıştır. Resmi bir belge olmasına rağmen, Dört Yıllık Plân

dahi, kabulünden altı ay sonra bir Bakanlar Kurulu kararı ile ertelendi. Savaş koşullarının başlamasıyla da, varolan plân ve program çalışmaları tamamen son buldu; belgeler, ölü metinler haline dönüştü.

III. TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİĞİN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Devletçiliğin Türkiye'nin iktisadi gelişmesinde kendisinden beklenen rol ve işlevin aydınlanmasına katkı yapabilecek bir metin olarak Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı'nın "Sunuş" bölümündeki şu cümleler ilgi çekicidir:

"Garp kültürünün, yani tekniğin ve büyük sanayiin sahası, Avrupa'nın bütün garbi kısımlarını ve şimali Amerika'nın da şark sahillerini ihata ediyordu. Dünyanın tezgâhı haline girmiş olan bu sahalar, sanayileşmiş milletlere mamulât gönderiyor, bu suretle büyük sanayiin tufanı altındaki dünya pazarlarında mevcut istihsal vasıtaları inhilal ediyor ve daha dün müstakil vahdetler halindeki camialar büyük sermayenin hegemonyası altına girerek hukuken müstakil, fakat iktisaden tabi birer varlık haline düşüyordu. Garbın sanayi memleketleriyle ziraat ve ham madde memleketleri arasındaki bu tabiiyet, sanayi memleketlerini ihya edici, fakat ham madde memleketlerini de tedricen inhilal ettirici vaziyetler ihdas etti... Türkiye'nin dünya emtia mübadelesindeki mevkii Garp sanayi mamulâtına bir mahreç ve buna mukabil de o sanayie ham madde yetiştiren bir ziraat memleketi olmasında mânâsını bulmuştur. Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaalara ve ihtilâflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için ham madde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiklerdir. Bu itibarla ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, er geç, set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta da birleşeceklerdir. Bazı zirai memleketler de ufak bir taviz mukabilinde bunu kabulden imtina etmeyeceklerdir. Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii zaman kaybetmeden kurmak için en büyük muharrikimizdir."

Devletçiliğe geçişin hemen sonrasında kaleme alınan ve çok önemli bir resmi belgede yer alan bu ifadelerin, açıkça bu üstü örtülü bir biçimde dayandığı ana görüşler ve teşhis şöylece özetlenebilir:

Bir kere, yukarıdaki ifadeler, emperyalist merkezlerle onlara bağımlı "çevre"yi, yeni gelişme ile geriliği bir bütünün birbirini tamamlayan parçaları olarak görmekle gerikalmışlık olgusunun günümüzde geniş kabul gören bir çözümlemesine tamamen uyan bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

İkinci olarak, sözü geçen büyük uluslararası işbölümü içinde Türkiye'nin yeri kesinlikle teşhis edilmiştir: Türkiye, bu iki kutuplu dünya sistemi içerisinde Batı'nın, Avrupa'nın saflarında değil; bağımlı ve geri kalmış kutupta yer alır ve diğer ham maddeci ve tarımcı ülkelerle kader birliği içindedir.

Üçüncü olarak, Sanayi Planı'nı sunan satırları yazanlar, emperyalist sistemin 1929'dan sonra sürüklenmiş olduğu bunalım ve bunun sonuçları üzerinde bazı ilgi çekici saptamalar ortaya koymaktadırlar. Büyük bunalımın emperyalist merkezlerde yarattığı "siyasi ve iktisadi münazaalar" ve "ihtilâflar"ın, sistemin gerikalmış kutuplarında "silkinme hareketleri'nin doğması için elverişli bir konjonktür yarattığı inancı içinde görünmektedirler. Bu yargı, emperyalizmin güçlenmesi ve gelişmesinin gerikalmışlığı da güçlendirdiği ve müzminleştirdiği teşhisinin tabii bir uzantısıdır. Böylece büyük bunalım, dünyanın gerikalmış ülkeleri için tarihi bir fırsat, bir gelişme ve sanayileşme fırsatı doğurmaktadır.

Son olarak, yazarlar, gelecek açısından da pek iyimser değildirler. Ortaya çıkan, sadece bir imkân, hızla kullanılması gereken bir fırsattır. "Muhtaç olduğumuz sanayii zaman kaybetmeden kurmak" gerekmektedir. Zira, emperyalist ülkeler bunalımdan sıyrıldıklarında kendilerini birleştiren temel çıkarlar, yoksul ülkeleri "hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak" hedefi çevresinde kenetlenecekler; gerikalmış ülkelerin "silkinme hareketlerine", ergeç, set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşeceklerdir." İşte o zaman, bazı gerikalmış ülkeler, ve kim bilir belki de Türkiye, "ufak bir taviz mukabilinde bunu kabulden imtina etmeyeceklerdir." Zamanın darlığı, vakit kaybetmenin gelecekteki maliyetinin çok ağır olacağı bilinci aktardığımız metne hâkim görünmektedir.

Cumhuriyet döneminde, içinde yaşanılan an için bu derece doğru teşhis koyabilmiş bir ikinci resmi metin bulmak herhalde güçtür.

1929 sonrasının çalkantılı gelişmelerinin, siyasi kadroları bir dönüm noktası bilincine sürüklediği daha önce açıklanmıştır. Ancak, bu kadrolar acaba bu dönemeci, plân yazarları gibi, sanayileşme ve kalkınma yönünde cüretli adımlar atma imkânını da getiren bir büyük tarihsel fırsat olarak da gördüler mi?

Bunlar, belâgatli ve kuramsal genellemelere yatkın insanlar değillerdi. Bu yüzden, 1930'lara damgasını vuran ekonomik tartışmalarda,

Türkiye'nin kaderini dünya konjonktürüne bağlayan ve bir tarih perspektifiyle yerine oturtan bir çözümleme berraklığı aramak boşunadır. Ancak bir yandan bu tartışmaların, bir yandan da dönemin iktisat politikalarının incelenmesi bizi şu sonuca götürüyor: Siyasi kadrolar, büyük dünya bunalımı ile birlikte karşılarına çıkan alternatifleri algıladılar. Bir kısmını peşinen reddederek; bir kısmını el yordamıyla deneyerek 1932 yılı içinde ulusal bir sanayileşme alternatifi üzerinde karar kıldılar. Bu seçenek, bir yandan dışa bağımlılığı azaltarak sanayileşmeyi, bir yandan da devletçiliği içeren bir programdan oluşuyordu. Ve bu temel unsurlardan oluşan program, yukarıda sözü edilen "tarihsel fırsat"ın, bilinç altında da olsa farkedilmiş olduğunu gösteriyordu.

Bu yeni programın nasıl seçildiği, nasıl algılandığı, nasıl uygulandığı yukarıda anlatıldı. Özet olarak tekrarlayacak olursak, bu yeni program, himayecilik - devletçilik sentezinden oluşuyordu ve bu sentezde devletçilik, himayeciliği 2-3 yıllık bir ara ile izlemiştir. 1929'u izleyen 2-3 yıl boyunca uygulanan devletçi olamayan himayeci politikalar, sanayi burjuvazisinin zayıflığı ve köklü bir sanayileşmeden çok, rant toplayan, kolay kazanç ve kapkaç yolunu seçmeyi yeğlemesi yüzünden, siyasi liderlerce terkedilmiş ve devletçiliğe geçiş kararı verilmiştir...

Saf bir model olmamasına rağmen, devletçilik, Türkiye'de, kendisine alternatif olabilecek bütün politikalardan daha geniş bir hareket serbestisi getiriyordu. Ancak, bu genişleyen hareket alanı, ne ölçüde ve nasıl kullanıldı? Nesnel koşulların doğurduğu imkânların sonuna kadar kullanıldığı söylenemez. Zira, ne devletçilik saf bir model olarak kullanılabilmiş; ne de dış bağımlılıkların tasfiyesi tam olarak gerçekleştirilebilmişti. Genişleyen devlet kesimi ticaret ve hatta sanayi alanlarında önemli bir özel kesimle yanyana yaşamış ve devletçi politikaların uzantıları bütün kesimlere birden sirayet etmiştir. Öte yandan ekonominin dış kaynaklara, dış ticarete bağımlılığının azalması, dış ticaret içinde tek bir ülkenin (Almanya'nın) öneminin aşırı bir biçimde artması ile yanyana gerçekleşmiştir.

Ancak, öte yandan, bu dönemin iktisadi verilerine baktığımızda, özellikle 1933-1939 yıllarında milli ekonominin küçümsenemeyecek bir mesafe aldığı sonucunu çıkarabiliyoruz. Bu yargının temel dayanakları şöylece özetlenebilir:

Kapitalist sistem, tarihinin en uzun ekonomik bunalımını yaşarken Türkiye ekonomisi 1933-1939 yıllarında ortalama % 9'u aşan bir reel büyüme hızına ulaşıyordu. Bu, sözünü ettiğimiz "büyük tarihsel fır-

sat''ın gerçekten doğmuş ve belli bir ölçüde kullanılmış olduğunu gösteren bir veri olarak kabul edilmelidir.

Aynı sonuç sanayileşme temposu bakımından da doğrulanmaktadır. Sanayi kesiminin milli gelir içindeki payı, 1923-1928 döneminde % 11 dolaylarında iken, 1933-1939 döneminde bu oran % 15'e yaklaşmıştır. Sabit fiyatlarla sınai hasılanın yıllık ortalama artış hızları bakımından da benzer bir sonuca ulaşıyoruz: 1924-1929 döneminde bu kesimin büyüme hızı % 8,5 iken, 1933-1939 döneminde % 10,2'ye ulaşmaktadır.

Son olarak, ve belki de en önemlisi, bütün bu olumlu gelişmelerin Türkiye ekonomisinin önemli ölçüde dışa karşı kapandığı bir dönemde gerçekleşmiş olmasıdır. Dış ticaret bilânçosu, 1923-1929 arasında her yıl açık verirken, 1930 - 1939 döneminde, bir yıl hariç, sürekli fazla ile bağlanmıştır. Keza, ithalâtın milli gelir içindeki payı, 1923 - 1928 döneminde, ortalama % 15 civarında idi. 1933 - 1939 döneminde ise ortalama % 6,5 dolaylarına düşmüştür. Kısacası, milli ekonominin dış kaynaklara bağımlılığı önemli ölçüde azalırken, milli ekonominin başarı göstergeleri hep olumlu yönde seyrediyordu.

Kısaca özetlemek gerekirse, Türkiye'nin, büyük dünya bunalımını izleyen yıllarda, devletçilik ve himayecilik politikalarını uygulayarak, 20. yüzyılda azgelişmiş bir ülkede bir "ulusal kapitalist sanayileşme" yolunun olanak ve sınırlarına ışık tutan önemli bir denemeyi yaşadığı söylenebilir.

(1979)

MİLLİYETÇİ CEPHE'NİN EKONOMİK MİRASI

Özgür İnsan *dergisinin 1977 Mayısında düzenlediği bir açık oturumdan*

ÖZGÜR İNSAN

Sayın Boratav, Sayın Görgün Türk ekonomisinin bir bunalım içinde olduğunu, hattâ kısa dönemde bunalımın karşılanamayacak durumda, olduğunu, aşırı eşitsizliklerin yaratıldığını bunun son 15 yılın hattâ belki de 1950'den beri izlenen politikanın sonucu olduğunu söyledi. Bu politikanın temel yapı üzerindeki etkilerini belirtti. Ve az gelişmiş ülkelerde kaçınılmaz olan bazı oluşumların bunalımı arttıracak yönde teşvik edildiğini söyledi. Bu oluşumda Milliyetçi Cephe'nin ayrıca bir payı var demek, doğru olur mu? Veya böyle bir pay aramak doğru mu, ya da sadece bir devamlılığı söylemek yetiyor mu?

KORKUT BORATAV

İlk olarak dış ekonomik ilişkilere değinmek istiyorum. Durum şu: 1973'den bu yana özellikle son yıllarda Türkiye'nin dış aleme bağımlılığı şiddetli derecede artmıştır. Ve Türk ekonomisinin dahi normal olarak alışık olmadığı bir düzeye gelmiştir. Bana kalırsa bu bağımlılığın ana göstergesi dış ticaret açığı ve ihracatın ithalâtı karşılama oranıdır. Bu fark büyüdükçe ekonomi şu ya da bu şekilde dış kaynaklarla avakta duracaktır.Bu dış kaynakların içinde meselâ işçi dövizleri, turizm gibi esasında dış ekonomilere bağımlı olan değişkenler de vardır. Onun dışında da sermaye ithali, dış borçlanma vardır. Şimdi Türkiye'nin ithalâtı ve ihracat arasındaki farkın 1973'den bu yana dramatik bir şekilde büyüdüğünü görüyoruz. Hattâ biraz daha eskiye gidelim. 1971'de dış ticaret açığı 494 milyon dolarken 1973'de 769 milyon dolara çıkıyor. 1974'de 2 milyar 245 milyon dolara, 1975'de 3 küsur milyar dolara, 1976'da yine 3 küsur milyar dolara çıkıyor. 1977'nin ilk üç ayındaki göstergeler durumun daha da kötüleşeceği yönünde.

Önemli olan mutlak rakamlar değil. İthalatımızın yüzde ne kadarını milli kaynaklarımızdan karşılıyoruz? Yani ihracatın ithalâta oranı önemli; bu oran, dış ekonomilere bağımlılığımızı gösteriyor. Bu oran, 71, 72, 73'de yüzde 58 - 63 arasında. 74'de % 41'e düşüyor. 75 ve 76'da % 30 - % 38'e düşüyor. Bu sene de yüzde 30 - 35 arası olması söz konusu. Bu rakam fevkalâde dramatik bir orandır. Milli ekonomimizin öz kaynaklarıyla, yani ihracatla, ithalâtımızın sadece üçte biri civarında bir payını karşılayan duruma düşmemiz, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinin ağır bir bağımlılığa girmesi demektir. Bu miras, yani geldiğimiz bu nokta, dış ekonomik bağımlılığın fevkalâde kuvvetli bir artış gösterdiğini, ifade eden bir olgudur. Dış bağımlılığın ilk bakışta bize hafif gelen kalemleri var. Yani işçi dövizleri,denebilir ki, bizim malımızdır. Ama doğru değil. İşçi dövizlerinin üzerinde belirleyici olan değişkenler Türkiye'den ziyade Almanya'da uygulanan politikalardan etkilenmektedir. Turizm gelirleri için de bu söylenebilir. Fakat, en acı olan,en vahim olan dış borçlar kalemidir. Hemen şunu söyleyeyim: Eğer yine bir-iki oran verecek olursak, faiz ve borç servis yükünün ihracata oranında da son yıllarda büyük artış gözlenmekte. Faiz ve servis unsurlarının ihracata oranı 1973'te yüzde 6,74'de yüzde 8, 75'te yüzde 10, 76'da yüzde 12. Buna ana parayı da eklersek; dış borç yükünün 1973'ten 1976'ya kadar yüzde 12'den yüzde 18'e çıktığını görüyoruz. Böylece son yıllarda dış bağımlılığın arttığını, dış bağımlılığın içinde dış borçlanmaların rolünün gittikçe artmakta olduğunu, saptamış oluyoruz. Dış borçlanmaların yeni unsuru, alışık olduğumuz uluslararası kuruluşlardan ve devletten devlete borçların dışında, Avrupa para piyasalarına şu veya bu şekilde bağlanma eğilimi gösteren kısa vadeli borçlardır; bunların gittikçe artmasıdır. Bu borçların özelliği şartlarının daha ağır olması, kısa dönemli olması, kontrol unsurlarının zayıf olması. Üstelik bunlara verilen tavizler iç iktisat politikalarına da uzamakta. Dövize çevrilir mevduatı teşvik edecek unsurlar getirildikçe başka politika olanaklarından yoksun kalmaktayız. Meselâ, para arzını kontrol edememekteyiz. Her devalüasyon ihtimali, kur garantisi yüzünden, borç yükümüzü önceki durumlara göre çok daha fazla bir oranda arttırmakta, bu yüzden uygun bir politika olarak devalüasyona karar verilse bile, dövize çevrilir mevduatın artan miktarı elimizi kolumuzu bağlayan bir hal almaktadır. Bu, bir anlamda Avrupa ve Batı'daki bankalar sistemine Türkiye'yi bağlamak demektir. Yine uluslarası kuruluşlarla temas sonucunda şu veya bu şekilde pazarlıklara gidilebilir; anlaşmaya varılabilir ama, Avrupa para piyasasının Türk ekonomisi üzerinde nasıl kontrol yaratabile-

ceğini, ileride bu kontrollerin ne yöne gideceğini şu anda kestirmek çok zor.

Kısacası bugün öyle bir noktaya gelmiş bulunuyoruz ki, 1977 yılında dış ekonomik ilişkiler 1950'den bu yana ekonomimizin ulaştığı en acı noktayı, dışa bağımlılığımızın doruğunu oluşturmaktadır.

Şimdi bunun uzantıları olan bazı iç iktisadi değişkenlere ve iktisat politikasıyla ilgili unsurlara değinelim. 1950'den beri izlenen iktisadi politikanın esası, benim yorumuma göre şudur: Döviz kıtlığı ve dış ödeme güçlükleri kroniktir. Bu ister istemez Türkiye'yi dış ticaret kontrollerine dayanan bir ekonomik yapıya sürüklemiştir. Bu, döviz kuru üzerindeki kontrol, gümrükler, dış ticarette miktar kontrolleri şeklinde tezahür eder. Birinci kontrol unsuru bu.

DP - AP - MC tipi iktisat politikalarında hükümetler dış ticaret kontrollerinin dışında, bir iki şey hariç, herşeyi serbest bırakırlar. Bunun önemlilerinden biri iktisadi devlet teşekküllerinin fiyatlarıdır. Bunları frenlemeye, buna karşılık oyunun geri kalan kısmını piyasa kurallarına göre oynamaya giderler. Bu şu anlama gelir: Dış ticaret kontrolleri ve ekonomide devlet teşebbüsü üzerinde uygulanan kontrollerin yanı sıra ekonomide genişleyici bir tempo izlenir; bütün musluklar açılır. Bu Türkiye'de ister istemez olağanüstü rantların, aracı kârlarının ve normal kapitalist sanayici mantığının gereklerini fevkalâde aşan anormal kazançların oluşmasına imkân doğurur. Adeta bir rant ekonomisi yaratır.

Bu rant ekonomisinin kontrolü söz konusu değildir. Açıkgözler, devlet mekanizmasına nüfuz etmiş unsurlar, lisans alanlar ekonomik politika üzerinde etkili olanlar, teşvik belgesi alanlar, bu aşırı rantları alabildiğine paylaşırlar. Bir yandan genişleyici ve başıboş bir ekonomik politikanın, diğer yandan bu kısmi kontrollerin doğurduğu rant ekonomisinin sonucu enflasyonist, müzmin enflasyonist bir gidiştir. Bu politikaların ardında insan, şöyle bir felsefeyi sezer gibi oluyor:

Siyasi iktidar, devletin sattığı mallara zam yaparsa, halkın hükümeti sorumlu tutacağını düşünür. Sağcı siyasi iktidarların ana felsefesi bu..

Buna mukabil enflasyon adeta halkın nazarında, onlara göre, hükümetin kontrolunun dışında bir şeydir. Enflasyonu yaratan bakkaldır, manavdır, tüccardır. Dörtnala enflasyon koşullarında "zam yapmıyoruz" propagandası bu felsefeye dayanmaktadır.

Kamu iktisadi teşebbüsleri fiyatları ile bir iki temel sanayi ürünü dışında herşeyi kontrolsüz bırakırlar. Fakat şu önemlidir, her kontrol unsuru bir serbest piyasa, karaborsa yaratır. Yani bir malın fiyatını

denge altında bir fiyatla satıyorsanız, malın bir serbest piyasası doğar. Serbest piyasada veya karaborsada oluşan fiyat, aşırı ve tekelci kazançlara el koymanın mekanizmasını oluşturur.

İşte bu ekonomik yapı MC'nin yakın yıllarda da izlediği politikaların sonucudur. Şimdi, 8 - 10 yılda bir bu politikalar tıkanıyor. 1960 dolaylarında, 57 - 60 arasında tıkandı, 70 dolaylarında tıkandı. Ve benim yorumuma göre, şimdi de tıkanıyor. Bu tıkanma halinde büyük siyasi operasyonlar meydana geliyor. Zira bu politikalar ekonomi belli bir büyüme temposunu sürdürdükçe ve halk kitlelerinin bilinç düzeyi düşük varsayıldıkça, herkesin aşağı yukarı nemalandığı bir ekonomik model yaratma amacı güder. Büyümeden herkese birşeyler düşer. Gelir dağılımındaki eşitsizlikler artar ama, şehirlerde iş imkânı da artar; gecekondulara yerleşen insanlar bir yaşama alanı bulabilirler. Lumpenproletarya çoğalır ve geçim fırsatları bulabilir. İşportacı, küçük esnaf, küçük tüccar herkes birbirine bakarak bir miktar ayakta durabilir.

Fakat bu modelin tıkanması kaçınılmazdır ve tıkanma halinde büyük iktisadi operasyonların da yapılması lâzımdır. Türkiye'deki egemen sınıflar, bu büyük iktisadi operasyonları halk kitlelerinin sırtına yükleyerek yapmanın dışında bir yol tabiatıyla izleyemezler ve tutamazlar. Fakat bu operasyonların kendi öz siyasi kadrolarınca da yaptırılmaması gereklidir. İşte bu yüzden ekonomik tıkanmaların aşılamaz noktalara gelindiği anda, siyasi operasyonlar görüyoruz: 1960 hareketi 71'deki muhtıra olgusu. Ve sanıyorum ki, bu yıl da karşı karşıya kaldığımız durum gibi.

Adeta — beni mazur görün— kendi yarattıkları enkazı başkalarına temizletmek isterler. Şimdiye kadar olduğu gibi bu temizlik işlemi, emekçi yığınların sırtından yapılır. Bu operasyonun esasları şunlardan oluşur: Ücretler, maaşlar üzerinde kontrol oluşturmak, fiyat ve kârlar üzerinde kontrol kurmamak ve böylece istikrar politikasının maliyetini çalışan kitlelere, üretici kitlelere, kol ve kafa emekçisi kitlelere yıkmak; devalüasyon yoluyla, ülke ekonomisini dış ekonomik aleme daha iyi entegre eden ve bağlayan bir ayarlama mekanizmasını harekete geçirmek.

Dışa dönük ayarlama mekanizmaları daima sancılı olmuştur. Dış tıkanmaların arttığı anlarda Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Amerika ve dış sermaye çevrelerininreçeteleristandarttır. Bütün az gelişmiş ülkelere aşağı yukarı aynı reçeteleri verirler. Derler ki, bütçe açığını daraltın. Ücret ve maaş kontrolleri yapın. Piyasadaki sübvansi-

yonları, fiyatlardaki kontrolleri kaldırın. Devalüasyon yapın. Denge döviz kuruna gidin ve dış ticarette kontrolleri hafifletin. Bu bir bütün olarak ağır bir operasyondur. Fakat sermayenin öz siyasi kadrolarının bizzat yapması riskler taşır.

Şimdi öyle sanıyorum ki, biz şu noktaya geldik:

MC'nin kendisi değil, fakat MC'nin dayandığı egemen sınıflar başka siyasi bir formülle aynı tıkanmayı temizleyecektir. Deminki ifademde bu enkazı temizleyecek, halledecek, bir yeni (ve geçici olacağını umdukları) bir siyasi iktidar değişimi yapmaya razı görünmektedirler. Razı olmak zorunda kalmışlardır.

1977 yılı içinde bulunduğumuz ekonomik durum ve tıkanmaları ben böyle yorumlamayı uygun buluyorum.

* * * *

MC iktidarının şu anda ekonomiyi sürüklemiş olduğu, tıkanıklık ve açmazların ne derecede bilinçli, ne derecede yapısal unsurlardan geldiğini tartışırken ben, şunu söylemek istiyorum:

Zeytinoğlu ve Karaesmen dediler ki,"aslında dar ve teknik anlamı ile, son yılların politikası başarılı bile addedilebilir." Ben buna bir anlamda katılacağım ama, maliyetini vurgulayarak. Bütün Avrupa 1975, hattâ 76 yılı içinde petrol ve diğer etkenlerin sonucu olarak çok ciddi bir krize sürüklenmişken milli gelir artış hızları sıfıra ve negatif değerlere ulaşmışken, sırf gelişmiş Avrupa değil, Avrupa'nın güneyindeki Portekiz, İspanya, Yunanistan gibi, bize daha benzeyen ülkelerde dahi ekonomik bunalım çok ciddi boyutlara ulaşmışken, Türkiye'de milli gelirin % 7 civarında arttığını görüyoruz. Bu tabii, bir anlamda bir mucize. Türk ekonomisi bu kadar güçlü müdür? Bütün dünya ekonomisi ağır bir bunalımın içinde sürüklenir ve debelenirken Türk ekonomisinin bu başarıyı göstermesinin bir maliyeti olmak gerekir. İşte öyle sanıyorum ki MC, daha erken beklediğimiz, bunalımı ertelemek bir başarıysa onu yapmıştır. Ertelemiş, fakat öyle bir noktaya getirmiştir ki, bu noktadan sonra bunalımın etkisi daha sert ve daha acımasız olacaktır.Maliyeti şudur: İki yıl içinde dış açık kümülatif olarak 6 milyar 700 milyon, yani 7 milyara yakın bir artış gösterdi. Kullanılabilir rezervlerimiz şu anda ençok üç haftalık ithalâtı karşılayacak durumdadır. 77 yılı içinde dövize çevrilir mevduattan 1 milyar dolarının vadesi doluyor. Dış kreditörlerin 15 Ağustos'a kadar kredileri kestikleri rivavet ediliyor; ve seçim sonrası oluşumları bekledikleri görülüyor.

Bakınız bu öyle bir olay ki, seçim sonunda hangi iktidar gelirse gelsin, dış çevrelerin merhametine muhtaç olacaktır. Ve öyle bir ihtiyaçtır ki, sadece dış ekonomik politikanın belirlenmesine değil, iç ekonomiye dönük reçetelerini de "şunu yap, şunu yapma" diye sunacaklardır. Ve o reçetenin iç politikadaki maliyetinin de ağır olması, yani siyasi sonuçlarının gelmesi fevkalâde muhtemeldir. Ve toplumumuzun genel yöneliminde bir kaç yıl boyunca ödenecek çok ağır bir fatura pahasına bugüne gelebildiysek ve bu teknik anlamda bir başarıysa, ulaşılmıştır o başarıya. Onun için geldiğimiz noktanın başarı diye tanıtılmasına katılamam.

ÖZGÜR İNSAN

Ünlü bir Amerikan fıkrası vardır. Milyoner adam ölüm döşeğinde avukatını çağırır ve vasiyetnamesinde, varislerini mirasından mahrum ettiği bölümün okunmasını ister. Son nefesinde en büyük mutluluğu budur. MC'yi böyle bir yorumlama ile değerlendirebilir miyiz?

KORKUT BORATAV

Bu son soru üzerinde bir yorum yapmaya çalışayım. Hiçbir iktidar, Süleyman Demirel veya MC iktidarı, ülkeyi batırmak ve sonra da kaçıp gitmek için icraat yapmaz. Böyle bir yanlış anlayış ortaya çıkmamalı. Fakat bizim gibi az gelişmiş bir ülkede, izlenen ekonomik ve toplumsal politikalar aşağı yukarı kaçınılmaz olarak, zaman zaman tıkanmalara sebep oluyor. Bu tıkanmaları topluma getiren siyasi kadrolar, geçmiş dönemde bu politikalardan en çok yararlanan egemen sınıf ve unsurların kadrolarıdır. Bu sınıflar sonraki dönem için öz kadrolarını gerekirse kısmen yenileyerek belki farklı isimler altında hazır tutmakla sınıf iktidarlarını devamlı ve sürekli kılmaya çalışıyorlar. Şahıslar değişebilir ama sınıf iktidarının devam etmesi lâzımdır. İşte bu yüzden, tıkanma halinde o anın siyasi kadroları istemese dahi, iktidarı değiştirmek, adeta az gelişmiş bir kapitalist toplumun başıboş gelişmesinin tıkanmalarından doğan mantıki bir zorunluluk oluyor.

Ben bu türden bir iktidar değişmesinin kapı arkalarında plânlandığını, garip senaryolarla tezgâhlandığını sanmıyorum. Fakat bir toplumsal zorunluluk var. Şimdi üç alternatif vardır. Tabii alternatifler siyasi hayatın gelişmesine bağlı. Bu iktidar tesadüfi bir seçim sonucu olarak devam edebilir. Fakat devam ederse bu siyasi kuruluşların çöküşü ve tasfiyesi tam olur. Çünkü öyle bir noktaya getirmişlerdir ki, eski poli-

tikalarını devam ettiremezler; sınıf dayanakları gereği halk yararına icraatla bunalıma karşı koyamazlar, bu yüzden tam çöküşe giderler. İkincisi 1960 ve 71'de yapıldığı gibi bir askeri formül denenebilir ki, tabii bu iyi bir formüldür egemen sınıflar açısından.

Halka karşı sorumluluğu da tabanı da olmayan bir kadro gelir, halkın üzerine gereken politikaları uygularlar, grevi yasaklar, toplu sözleşme yasaklanır; yani "temizlik" işini yaptıktan sonra iktidarı devreder. Seçim sonunda şimdiki kadronun değişmesi söz konusu olursa, iki alternatif var: Ya egemen sınıflar siyasi iktidarı tutsak almaya çalışırlar, kendi lehlerine yapılacak temizlik hareketini halkın sırtına yüklemek için. Dış çevrelerde hazırlanan reçetelerin uygulanması ve ekonomik bağımlılığı daha koyulaştırmak istenecektir. Bu tabii istenen bir operasyondur. Çünkü o zaman kenarda bekleyecek olan eski kadroların, "İşte efendim, temel maddelere zamları yapan bu; benzin fiyatını artıran bu; ücretleri ve maaşları donduran bu; devalüasyon yapıp, enflasyonu daha da körükleyen bu" diyerek alternatif iktidar olmanın yolunu açık tutacaklardır.

Fakat, ben şunu söylemek istiyorum: Bu politikaları, yani egemen sınıfların ve dış çevrelerin istikrar politikalarını izlemeyi kabul ettikten sonra, yeni gelecek siyasi iktidar, ekonomik konularda uzun boylu farketmez. Şu ya da bu iktidarın elinde değişmez. Mühim olan bu güç siyasi ve ekonomik şartların altında, şu ana kadar denenmemiş olan ikinci bir alternatif aramaktır. Yani tıkanma anlarında halkın yararına uygulamaların gerçekleştirilmesi mümkün müdür, değil midir? Çetin iş budur. Halk yararına politikaların uygulanması sırasında dış ipoteklerin hafifletilmesi, en azından arttırılmaması mümkün müdür, değil midir? Bu sorunun cevabını tartışmak durumunda değiliz. Apayrı tartışınız, cevabının da kolay bir cevap olmadığını bilmek lâzımdır.

(1977)

IMF'NİN NİYETLERİ VE İTHAL İKAMESİ

İçinde yaşadığımız ekonomik bunalımın kaynakları ve çözüm yolları nelerdir? Son zamanlarda bu soruya verilen yanıtlarda belirgin bir ortak çizgi saptanmakta. Bu çizginin telkin ettiği iktisat politikalarının ekonominin geleceği bakımından fevkalâde tehlikeli bir eğilimi yansıttığı ve buna kararlılıkla karşı çıkma zamanının geldiği kanısındayız. Bu yazı, bu türden bir karşı çıkma girişimidir.

Önce, ekonomik bunalımın kaynakları üstünde yaygın kabul gören bir tanıyı kısaca özetleyelim: Bu görüşe göre, konjonktürel değil, yapısal nedenleri ağır basan bir bunalımdan geçmekteyiz. Ekonomik güçlükleri, MC - DÇM - OPEC gibi geçici etkenlerle değil, Türkiye'nin izlediği sanayileşme stratejisinde ve bu stratejinin yarattığı yapısal bozukluklarda aramak gerekir. Çağımızda sadece Türkiye'nin değil, azgelişmiş ülkelerin pek çoğunun izlediği bu sakat sanayileşme modeli, "ithal ikamesi" diye anılır. Bu, azgelişmiş bir ülkenin, bir bölüm malda ithalâtı yasaklayarak bunları yurt içinde üretmeye karar vermesiyle başlatılan bir sanayileşme türüdür. Bu süreç, ülke ekonomisini en azından sanayi ürünleri bakımından dünya piyasalarından, rekabet koşullarından koparan koyu koruma önlemleriyle gerçekleşebilir. Ancak, iç piyasanın darlığı sanayiin optimal ölçeklerle kurulmasına imkân vermez. Üstelik bu sanayi, girdiler ve yatırım malları bakımından dışa bağımlı olmaya devam eder. Hatta bu dış bağımlılık zaman içinde artar. Döviz tasarruf etmek umuduyla kurulan sahayi belli bir noktadan sonra daha fazla döviz tüketmeye başlar. İthal maliyetlerini düşük tutmak için döviz ucuzdur; ancak, aynı zamanda kıttır. Zira, döviz gelirleri hızlı büyümenin gerektirdiği döviz gereksinimlerinin gerisinde kalır. İthal ve kambiyo sınırlamaları ithalâtçı kesimlere büyük rantlar ve vurgunlar sağlar. Bu da gelir dağılımını bozar. Hızlı bir sanayileşme temposu (ihracat üvey evlât muamelesi gördüğü için), ancak artan dış açıklarla sürdürülebilir. Dış finans kaynakları tıkandığı anda, Türkiye'nin 1977.. 1979 yıllarında yaşadığı türden bunalımlar kaçınılmaz olur.

Bu yaygın ve saygın çözümleme, yanlış değil, eksiktir, yarım-doğrulardan oluşmaktadır. Asıl sorun, bu çözümlemelerden hareketle insa

edilen politika önerilerinden gelmektedir. Türk kamuoyunda "IMF Reçetesi" diye de bilinen bu çözüm önerilerine, Türkiye'de son zamanlarda belli sermaye çevreleri, hatta ne yazık ki sol kanattan bazı iktisatçılar da katılmaktadır. (1). Bu reçeteyi yapısal (stratejik) ve kısa dönemli (konjonktürel) unsurlarına ayrılarak şöylece özetleyebiliriz:

Temel yapısal öneri, ithal ikamesi modelinin tasfiyesi ve bunun yerine ihracat önceliklerinin egemen olduğu yeni bir modele geçmekten oluşur. Bu yeni model dış ticareti esas olarak sadece kambiyo politikası ile denetlemeyi öngörür. Amaç, bugüne göre pahalı bir döviz kuru anlamına gelecek olan denge döviz kurunu, gerekirse sürekli bir devalüasyonlar zinciri ile gerçekleştirmektir. (Böylece dolar iki yıldan daha kısa bir süre içinde 19 liradan 47 liraya çıkmıştır; önümüzdeki yıl 70 liraya ulaşması da doğaldır). Ekonomi, böylece, dünya piyasasının işleyiş kurallarına bağlanır, uluslararası kapitalizmle bütünleşmesi gercekleşir ve ülkeiçi kaynaklar uluslararası ihtisaslaşmaya uygun olarak dağılmaya başlar. Bu yönelişin cüce, aşırı korunan, hastalıklı ithal ikameci işletmeleri tasfiye edeceği; bunun yerine dinamik, rekabetçi işletmeleri geliştireceği umulur. Kaynaklar ithalâta bağlı üretim kollarından ihracata yönelik üretim kollarına yönelecektir; ancak, bu yönelişin ağır sanayiden tarım, madencilik ve hafif sanayie kaynak aktarımı anlamına geldiği nadiren açıklanır.

İçe dönük ekonomi politikalarında da, piyasa kurallarına ve kapitalizmin gelişimine karşı konan ve sadece rant yaratan devlet müdahaleleri kaldırılmalıdır; rantların böylece ortadan kalkacağı umulur. Hemen ekleyelim ki devlet denetiminin ortadan kalkması sadece "gayri meşru kazanç" biçiminde anlaşılmak şartıyla vurgunları tasfiye eder; bunun yerine aşırı (ve meşru sayılan) kârları getirir. Açıkça söylenmemekle birlikte, istenen de budur.

Savunulan önlemlerin kısa dönemli unsurları ise, istikrar politikası ile ilgilidir. Bunalım genellikle ağır dış tıkanmalar ve yüksek enflasyon biçiminde oluştuğu için, ilk önlemlerden biri olan devalüasyonun zincirleme maliyet ve fiyat artışları ile enflasyonu daha da kamçılamaması için ücretlerin ve taban fiyatlarının frenlenmesi, mümkünse dondurulması önerilir. Fiyat artışları sürdükçe bu önlem, işçi ve köylü sınıflarının yaşam düzeylerinin düşmesi; gelir dağılımının sermaye sınıfları lehine dönmesi demektir. İşte, IMF reçetesinin ana unsurları bunlardır.

---

(1) Buna bir örnek, Kutlay Ebiri'nin Milliyet'in 18 Ağustos 1979 tarihli sayısında "Niyet Mektupları ve Türkiye'nin Niyetleri" başlığı ile yayınlanan yazısıdır.

Yaratılmak istenen belli bir imajın tersine, IMF, teknokratların egemen olduğu, tarafsız ve renksiz, politik sonuçlarını pek düşünmeden "doğru yolu" gösteren bir uluslararası örgüt değil; uluslararası kapitalizmin çağımızdaki en önemli üst organlarından biridir. Böyle bir üst-organın işlevi, tek tek ülke çıkarlarının dışında, bir bütün olarak emperyalizmin çıkarlarını savunmaktır. IMF reçetelerinin ardında yatan temel amacı, bu açıdan irdelemek gerekir.

Temel amacın, uluslararası metropoller tarafından kendilerine lâyık görülen rolün sınırlarını aşan, "aşırı" sanayileşme heveslerine kapılan azgelişmiş ülkeleri hizaya getirmek olduğu söylenebilir. Çağımızda bu aşırı sanayileşme sadece ithal ikamesi yoluyla olduğu için, bu model IMF'nin baş hedefidir. Böylece tüm öneri ve reçetelerin ithal ikameci sanayileşme stratejilerinin tasfiyesini amaçladığı söylenebilir. Öte yandan IMF'nin istikrar politikaları, yukarıda da belirtildiği gibi, ülke içi bölüşüm etkileri bakımından da tarafsız değildir: Bunlarda daima ücretlerin sınırlanması öngörülür; kârların değil. Halbuki, herkesin bildiği gibi, herhangi bir malın fiyatı ücret dahil, maliyetlerle kârların toplamından oluşur. Ve fiyat artışları, tanım gereği kârların daralması ile de önlenebilir. Kârlara değil ücretlere yüklenerek istikrar arayan bir iktisat politikasının ardında; çok somut bir sınıf çizgisinin egemen olduğu açıktır.

Başta IMF olmak üzere pekçok kişinin elbirliğiyle bir "günah keçisi" durumuna getirdiği "ithal ikameci sanayi", hangi üretim kollarından oluşur? Çoğu kez cevap hazırdır: Otomobil, buzdolabı, çamaşır makinası, TV, kısacası, dayanıklı (ve çoğu kez varlıklı sınıflara yönelik) tüketim malları üreten kesim... Ancak ithal ikameci sanayi bunlardan ibaret değildir. Hatta tarihsel açıdan bakınca, Türkiye sanayinin büyük ölçüde ithal ikamesiyle oluştuğu söylenebilir.

Gerçekten de 1930'u, yani büyük dünya bunalımını izleyen yıllarda Türkiye, uluslararası ihtisaslaşmada kendisine lâyık görülen rolü reddederek ve koruma duvarlarının gerisine çekilerek, o güne kadar ithal ettiği pekçok malı ülke içinde üretmeye başladı. İthal ikamesinden başka bir şey olmayan bu politika sayesindedir ki, Türkiye'de dokuma, kâğıt, şeker, çimento sanayileri kuruldu. Günümüze gelelim. Eleştiricilerin "cüce ithal ikameci işletmeler" diye aşağıladıkları sanayi sadece dayanıklı tüketim malları üreten kuruluşlardan değil, daha da önemlisi Karabük, İskenderun ve Ereğli'deki demir-çelik fabrikalarından Seydişehir'deki alüminyum kompleksinden, İzmit ve Aliağa'daki petro-kimya tesislerinden de oluşur. Dünya ölçeklerinin ne kadar altında olursa olsun, bu ve benzeri sanayi kuruluşları, ülke sanayiinin en ileri kollarını ve belkemiğini oluşturur. IMF reçeteleri çamaşır ve buzdolabından ziyade bu üretim kollarını hedef alır.

Japonya ve SSCB'den Brezilya ve Arjantin'e kadar 20. yüzyıl içinde azgelişmiş ülkelerdeki bütün sanayileşme hamleleri, başarı derecelerindeki farklılıklara rağmen, koruma politikalarına dayalı ithal ikamesiyle gerçekleşmiştir. Son birkaç yıldır karşıt örnekler ve ihracat mucizeleri olarak gösterilmeye çalışılan G. Kore, Taiwan, Singapur; Hong Kong gibi "model"lerin ise, sosyal hakların yokluğu, sefalet ücretleri, faşist baskı rejimleri ve çokuluslu şirketlerin aşırı sömürüsü üstüne kurulu patolojik bir sanayileşmeyi simgelediği söylenebilir. Bu ülkelerin, bu özellikleriyle (hele solcu iktisatçılar tarafından) Türkiye'ye örnek gösterilebileceğini düşünemiyoruz.

Ancak bu gözlemler bizim, tüm sakatlıkları ve bugünkü yapısıyla ithal ikamesini savunduğumuz anlamına gelmez. Gerçekten de bugünkü bunalımın temelinde büyük ölçüde ithal ikamesi stratejisinin bozuklukları yatmaktadır. Ancak çözüm yolu, ithal ikamesini tasfiye değil, daha ileri bir aşamaya getirmektir. Nasıl?

* Birinci olarak, aslında ithal ikamesi amacıyla kurulmuş olmakla birlikte iç piyasanın sınırlarına ulaşmış sanayi kollarını ihracata yöneltecek bir önlemler kümesi inşa etmek: Bu, salt ihracat amacıyla sanayi kurmaktan farklı bir yoldur.

* İkinci olarak, varlıklı sınıfların tüketim tutkularını karşılamaya yönelmiş ithal ikamesinden, temel girdilerde ve yatırım mallarında ithal ikamesine yönelmek ve ekonominin dışa bağımlılığını böylece hafifletmek: Kısacası, daha az otomobil, daha çok çelik, daha çok traktör!

* Ve son olarak, koruma önlemleri ve yarım devlet müdahalelerinin yarattığı vurgunları, dış ticarette, dağıtımda ve kilit üretim kesimlerinde gerekirse devletleştirmeleri de içeren tam devlet müdahaleleri ile topluma maletmek.

Bu önerilerin, hele son ikisinin, kapitalist bir ekonominin sınırlarını zorladığı ve egemen sınıflarca benimsenmeyeceği söylenebilir. Ancak 20. yüzyılda azgelişmiş ülkelerde sol düşünce geleneksel olarak kapitalizmin sınırlarının zorlanmasına, aşılmasına yönelik öneriler getirmeyi görev bilmiş, kapitalizmin geliştirilmesi, olgunlaştırılması, dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesiyle ilgili öneri ve modelleri egemen sınıfların sözcülerine bırakmıştır. Biz, bu geleneksel çizgiyi izlemeyi yeğliyoruz.

(1979)

EKONOMİDE ÇIKAR YOL VAR MI?

(Cumhuriyet *gazetesinin sorularına yanıtlar.)*

Soru: 15 Nisan Paris toplantısı, Türkiye'ye 1,16 milyar dolar kredi taahhüt edilmesiyle bağlandı. Bu sonucu nasıl yorumluyorsunuz?

— OECD'nin 15 Nisan'da yapılan taahhüt toplantısı, bu örgüt üyesi Batı devletlerinin Türkiye'ye açacakları kredilerle ilgilidir. Aslında "devletten devlete" olan bu kredilerin doğrudan ikili ilişkilerle düzenlenmesi; araya OECD gibi bir örgütün girmemesi gerekirdi. Devletler arası ilişkilerde eşitlik ilkesinin gereği budur. Ne var ki, son yıllarda, Türkiye'nin içe ve dışa dönük iktisat politikalarının en önemli unsurları, uluslararası kapitalizmin üst örgütleri olan IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi kuruluşlarca çizilmeye başlanmıştır. Artık, örneğin, Merkez Bankası'nın kamu kesimine açacağı kredilerin hacmi, hükümet ve banka tarafından değil, IMF'nin saptadığı limitler tarafından belirlenmektedir. Türk lirasının dış değerini düşüren hükümet kararlarının arkasında IMF'nin bulunduğunu herkes bilmektedir. 1980 yılında hangi yatırımların yapılacağı, hangilerinden vazgeçileceği Türkiye Cumhuriyeti yasama organınca kabul edilmiş Beş Yıllık Plan ve 1980 programı tarafından değil, Dünya Bankası'nın önceliklerine göre ve bu kuruluşa verilen gizli mektuplarla saptanmaktadır. Ve haberler doğruysa; Para Fonu yetkilileri, işçi sendikalarıyla, ücret kısıtlamaları üzerinde pazarlıklara oturmakta; fiilen Beş Yıllık Planın yerine geçecek olan üç yıllık bir standby anlaşmasını hükümetle görüşmeye başlamaktadırlar.

Bu uluslararası kuruluşların Türkiye masaları şefleri ve memurları da OECD'nin "taahhüt toplantısı"na katılıp, örgüt üyesi devletleri, Türkiye'nin kendi reçetelerini ne derecede sadakatla uyguladığı hususunda aydınlatmaktadırlar. İktisat politikaları üzerinde yürütülen bu açık-seçik operasyonların yanısıra ve perde arkasında kalan siyasi pazarlıkların içeriğini bilmemiz mümkün değildir; ancak, bunların da yürütüldüğünü kimsegörmemezliğe gelemez.Böyle bir tablonun önünde, OECD'den gelecek paranın iktisadi bakımdan tartışılması arka plana düşer; olaya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları olarak ve yüzlerimiz kızararak bakmak durumundayız.

Buradaki sorun, her türlü borçlanma ilişkisinde varolan kredi koşullarının yani vadenin, faizin, hatta kredi kullanım alanının saptanması ve denetimi gibi gösterilemez. Burada, kredi koşullarının değil, temel iktisat politikalarının saptanması ve denetimi söz konusudur. Bu iki denetim biçimini birbirinden ayırmak zorundayız.

Soru: Ancak, herşeye rağmen Paris toplantısı, Demirel hükümetinin 25 Ocak tarihli önlemler paketinin uluslararası düzeyde onaylandığını ve desteklendiğini göstermiyor mu?

— Gösteriyor, çünkü zaten onlar için alınan kararlardır bunlar. Ben, Demirel-Özal önlemler paketinin arkasında ciddi bir iktisadi çözümleme yattığına inanmıyorum. Bu paket, sadece tek bir amaca yöneliktir: Dış kaynak sağlamak... Bu ekip, 25 Ocağa, "bize en çok dış kredi sağlayacak iktisat politikası kararları nedir?" sorusunu sorarak gelmiştir. Bu yüzden kararları savunanlar, bunların ekonomik meziyetlerini değil, dışardan para getirme yeteneğini savunma yolunu tutmuşlardır. "Başka çare yoktur!" sloganı, açıkça, "bu kararlardan başkası bize dış kaynak getiremez!" anlamında kullanılmıştır.

Soru: Türkiye *ekonomisi büyük bir dış* finansman *gereksinmesi içinde olduğuna göre, ve gerekli dış kaynak, ancak 25 Ocak kararları türünden politikalar sayesinde bulunacaksa o zaman, "başka çare yoktur!" demek haklı olmuyor mu?*

— Bu görüş, tartışmayı iktisadi bir tartışma olmaktan çıkarır. İktisat politikası önlemlerinin yarar ve zararlarının, iktisadi olarak tartışılması, bu kararların, ihracat, ithalât, işçi dövizleri, gelir dağılımı, sektörlerin büyüme hızları, fiyatlar gibi çeşitli değişkenler üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi anlamına gelir. Bu kararların ülke ekonomisi üzerindeki bu türden etkilerini bir yana bırakarak, "dış kaynak sağlama yeteneği"ne göre değerlendirilmesi iktisat-dışı bir değerlendirmedir. Bence, "IMF reçetesi dış kaynak getirir!" savı ile Enver Sedat'ın, "İsrail'le barış, yardım getirdi!" savunması; ya da her an karşımıza çıkabilecek olan, "İran'a karşı beni destekle; yardımı artırayım!" önerisi arasında bu bakımdan bir fark yoktur.

Soru: O halde, 25 Ocak kararlarının iktisadi bir çözümleme ve değerlendirilmesini nasıl yapabilirsiniz?

— İktisadi bunalımla ve bu bunalımın ağır sonuçlarıyla mücadele edecek çeşitli yollar elbette vardır. Ancak, bence, hükümetin izlediği yol, bunlardan biri değildir. Hatta, bunların amaçları da bu değildir. Bugünkü iktidarın iktisadi sorunlara yaklaşımı, "günü kurtarıp, güze

(seçime) ulaşmak!" diye özetlenebilir. 1975'te dünya, petrol zammının da katkısıyla genel bir durgunluğa sürüklenmişken Demirel, DÇM'ler ve aşırı borçlanma ile bunalımı iki yıl erteleyip 1977 seçimlerine gelmek istiyordu. Şimdi ise, yılları değil, ayları kazanmaya çalışıyor. Kredileri, büyük bir aceleyle, hemen kullanıyor; kesinleşmemişleri, "köprü krediler"le kırdırıp ithalâtı artırmaya çalışıyor. Vadesi gelen borç taksitlerini, alacaklıların sonbahara kadar süreceği anlaşılan hoşgörülerinden yararlanarak ödemiyor. Bütün amacı, iktidardan ayrıldığında veya seçimlere gittiğinde yapılabilecek ithalâtın azamisini yapmış olmak. Sonrası? Sonrası tufan...

İçe dönük olarak uygulanmaya çalışılan politikalar ise, bunalımı, "daraltıcı" (deflasyonist) önlemlerle daha da derinleşerek ve geniş halk yığınlarının üzerine daha da fazla yüklenerek, yani gelir dağılımını emekçi sınıf ve tabakaların aleyhine biraz daha bozarak gidermeyi hedefliyor. Üstelik, bu daraltıcı politikalar, ekonominin sektörleri arasında da tarafsız değil. Ekonominin en dinamik, en yarına dönük ve ileri kolları, özellikle ara-malı ve yatırım malı üreten devlet kesimi en ağır darbeleri yiyor.

Soru: Bu açıklamalarınıza göre, uygulanan iktisat politikalarını, deflasyonist olması, gelir dağılımını çalışan kesim aleyhine bozması ve kaynak tahsisinde ileri sanayi kolları aleyhinde sonuçlar yaratması bakımından eleştiriyorsunuz. Ancak, bu acı ilâç, ekonomik bunalımın üstesinden gelecek ise kabul edilemez mi?

Bu türden bir yargıya katılamam; zira, sizin "ilâç" dediğiniz şey, bunalımın ta kendisidir. Deflasyon, yani toplam talebi kısarak milli gelir düzeyini düşürmek; ileriye dönük, modern sektörlerin felce uğraması; ve işçi, köylü sınıfları ile diğer emekçi tabakaların hayat düzeylerini fizik ve moral bekalarını tehdit edecek derecede düşürmek... Bunlar bunalım değilse, bunalım nedir? Eğer, örneğin, "bu yöntemlerle enflasyon önlenir mi?" diye sorarsanız; hükümet bu operasyonu sonuna kadar götürülebilirse, fiyatlar 1980 yılında çılgınca arttıktan sonra, 1981'de 1979'daki artış hızına belki dönebilir. Ama ne pahasına? Benzeri politikaları, daha katı bir biçimde uygulayabilen Şili'deki faşist rejim, 1975'te sabit fiyatlarla milli geliri % 12, reel ücretleri % 50 düşürerek; faal nüfusun beşte birini işsiz bırakarak; çocuk ölümlerinin artmasına, ilkokulu bitiren öğrenci sayısının azalmasına sebep olarak; çalışan sınıflarda beslenme bozukluklarına ve moral çöküntülerine yol açarak 1974'te % 350'yi aşan enflasyonu üç yıl sonra % 70'e indirebil-

miştir. Bu türden sonuçları "başarı" kabul etmek mümkün değildir. Türkiye'de 1979-80'de yaşadığımız ekonomik durgunluktan sonra ve üretken kapasitenin büyük bir kısmı boş dururken, talep kısıcı, durgunlaştırıcı politikaları, IMF'nin dar kafalı veya niyetleri bozuk teknokratları savunabilir; ama, Türkiye'yi gerçekten bunalımdan kurtarmak isteyenlerin tutacağı yol bu değildir.

Soru: Ancak, devalüasyonu da içeren 25 Ocak kararlarının ihracat, dolayısıyla dış açık üzerinde olumlu etkileri beklenemez mi?

İhraç edebilmek için önce üretmek gerekir. Üretimi arka plâna atan deflasyonist politikaların, üretken kesimleri iç piyasadan dış piyasaya pürüzsüzce kaydırıvereceğini ummak aşırı safdillik olur. Bunun yerine, felce uğrayan üretim kollarının ne iç, ne de dış pazarlara satacak mal bulamaz hale gelmesi daha doğaldır. Türkiye'nin kurtuluşunu bir "ihracat patlaması"na bağlayanlar, çok basit bir gerçeği görmezlikten geliyorlar: 1980 yılında Batı ekonomilerinde tahmini milli gelir artışlarının sıfırda kalacağı; dolayısıyla, dış talebin donmuş olduğu bir konjonktürde yaşıyoruz. Böyle bir durum, Türkiye gibi ülkelerin ihraç ürünlerine talebin çöktüğü; bunlara karşı yeni ve katı koruma önlemlerinin alındığı bir konjonktür anlamına gelir. Dünya ekonomisi durgunluk halindeyken, ekonomik kurtuluşu ihracat artışlarına bağlamak, buzlu bir pistte rekor denemesine girişen atleti hatırlatıyor bana. Esasen Ocak devalüasyonundan sonraki ihracat rakamları bu bakımdan hayal kırıcıdır. Devalüasyon beklentileri yüzünden gecikmiş ihracatın Şubat ve Mart aylarında dış ticaret istatistiklerinde geçici de olsa, bir sıçramaya sebep olması beklenirken, bu aylarda ihracatta ancak % 5 dolaylarında bir artış kaydedilmiştir. Daha da endişe verici bir olgu, ihraç gelirlerinin fiili ihracatın çok altında kalmasıdır. 25 Ocak kararlarının, ihraç gelirlerinde bir artışı hedeflediğini söylemek de bir hayli güçtür. Türkiye'nin bir numaralı sorununu döviz kıtlığı olarak sunanların, bugüne kadar kambiyo denetimini, ihracatta fiyatların ön tescilini gevşeten, ihracatçılara yurt dışında döviz bırakma imkânları getiren kararları nasıl savunacaklarını merakla bekledik ve bekliyoruz.

Soru: Demokratik bir rejim, gelir dağılımını bozarak yürütülen deflasyonist politikalara karşı bazı güvenceler taşımıyor mu? Örneğin, ücretlerin sınırlanmasına karşı varolan yasal ve siyasal engelleri aşmak pek kolay olmasa gerek.

— Gerçekten, önümüzdeki günlerde siyasi iktidarın, iş ve dış sermaye çevrelerinin başlıca sorununun ücretler olacağı anlaşılmaktadır. İşçi ve köylüler, bağımsız siyasi güçler olarak örgütlenmemiş olsa bile,

seçmen kitleler olarak siyasi iktidarlar tarafından dikkate alınmak zorundadırlar. Ancak, bugünkü iktidarın bu soruna yaklaşımında gözlenen pervasızlık, ister istemez çeşitli kuşkuları ve soru işaretlerini akla getiriyor. İşçi haklarının askıya alınmasıyla sonuçlanacak birkaç senaryo düşünebiliriz: unutmayalım ki, 12 Mart'ta da bunlardan birisi denenmiştir.

Soru: Son zamanlarda sık sık sözü edilen Lâtin Amerika modelini mi kastediyorsunuz?

— Evet, ama bu model, Lâtin Amerika ile sınırlı bir model değildir. İsterseniz, Lâtin Amerika'dan bu kez "olumlu" bir örnek vererek; daha doğrusu, burjuvazinin akıllı bir temsilcisini örnek göstererek meramımı açıklayayım. Biliyorsunuz, 15 yılı aşkın bir süredir sağcı bir diktа rejimi içinde yaşayan Brezilya'da iktidardaki askerler, rejimi, solcu partilerin de yer alacağı bir parlamenter demokrasiye dönüştürmeye karar verdiler. Türkiye gibi % 75 enflasyon, büyük dış açıklar ve ağır bir dış borç yüküyle boğuşan Brezilya'nın bir de çok ünlü bir plânlama bakanı var: Delfim Netto... Netto, bir ay kadar önce, ekonomik bunalımdan çıkış yolları üzerinde verdiği bir demeçte şunları söylüyor: "Brezilya, enflasyona karşı mücadeleyi, iki üç yıl büyümeyi durduran bir deflasyon politikasıyla yürütmeyi göze alamayacak kadar yoksul bir ülkedir. Ayrıca, siyasi özgürlükleri genişletmeyi hedef almış olmamız, ağır toplumsal maliyetler içeren iktisat politikaları izlememize imkân vermez. Enflasyon konusunda dünyada kimsenin kimseye verecek dersi yoktur. Aksine, bizim gibi bir Üçüncü Dünya ülkesi, ağır toplumsal huzursuzluklar yaratmadan enflasyonla mücadele edilebileceğini kanıtlarsa, bundan herkes kıvanç duymalıdır." Bu sözleriyle Netto, gelir dağılımını bozan daraltıcı politikalarla siyasi özgürlükler arasındaki çelişkiyi açık ve seçik kavramış bir politikacı olduğunu gösteriyor. Bizim Netto'larımızın ise, bu kavrayışı gösterecek yetenekte olduklarını sanmıyorum. Bu yüzden, "günü kurtarıp salimen güze varmak; sonra seçim!" gibi hayallerle ülkeyi ağır siyasi ve toplumsal sonuçlarını görmedikleri iktisat politikası reçetelerine teslim ediyor ve sürüklenip gidiyorlar. Belki de bu teşhis yanlıştır. Netto'nun kavrayışına sahip; ancak niyetleri değişik olabilir. O zaman, Türkiye, dış ve iç sermaye çevreleri ve siyasi kadrolar tarafından, elbirliğiyle ve bilinçle, belli, fakat aydınlık olmayan bir geleceğe adım adım yöneltilmek istenmektedir. Her iki halde de bu gidişin karşısına çıkmak zorundayız.

Soru: Ancak, bu karşı çıkışın alternatifler önererek yapılması gerekmez mi?

— Elbette. Bir kere, gerçek alternatifin, uzun dönemde bağımlı ve geri kalmış bir kapitalist sistemin dışında; bu sistemi aşarak mümkün olacağını unutmamak gerekir. Ve bunu savunmak durumundayız. Ancak, bununla yetinemeyiz. Kısa dönemli, bugüne ait iktisat politikası alternatiflerini de getirmek zorundayız. Hemen ifade edeyim ki, her eleştiri aynı zamanda bir alternatif içerir. Biz, "dış ticarette kontrollerin gevşemesi, ithalatın bileşiminde varlıklı sınıfların tüketimi lehine, temel sektörler ve büyüme aleyhine sonuçlar getirir!" eleştirisini getirirken, "dış ticaret ve kambiyo rejiminde devlet denetimi etkin bir biçimde artırılmalıdır!" alternatifini de önermiş oluyoruz. Kısacası, içinde yaşadığımız bunalım koşullarında, dış ticarette, üretimde, temel malların dağıtımında devlet denetiminin artmasını savunuyoruz. Bunları, ceberrut bir devletten yana olduğumuz için değil, çalışan sınıflardan yana olduğumuz için istiyoruz. Ve buna bağlı olarak, tüm devlet müdahalelerinde iki ana ölçütün egemen olmasını savunuyoruz. Birinci olarak, gelir dağılımının emekçi sınıf ve tabakalar aleyhine daha da fazla bozulmasını önlemek ve 1978 - 79'daki dramatik bozulmayı telâfi etmek... İkinci olarak, ekonominin uzun dönemli büyüme perspektifini gözeten, yani üretim kolları arasında bu açıdan öncelikler gözeten bir genişleme stratejisi... Kısacası, çalışan sınıflar ve ileri sanayi kolları aleyhine işleyen ve piyasaya teslimiyetle yürütülen bir daralma stratejisi yerine; çalışan sınıflar ve ileri sanayi kolları lehine devlet müdahaleleri ile yürütülen öncelikli bir genişleme çizgisi savunuyoruz. Bu temel alternatifi oluşturabilecek politika araçlarını ayrıntılı olarak tartışmaya her zaman hazırız.

(1980)

ENFLASYON, GELİR DAĞILIMI VE ENDEKSLEME

Ekonomik bunalım, enflasyon ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiler üzerinde son yıllarda sistematik bir yanlış bilinç yaratılmış bulunuyor. Bu yanlış bilinç, kamuoyunun geniş kesimlerinde yaygın olduğu gibi, siyaset ve bilim çevrelerinde de yansımalarını göstermektedir. Bunun başlıca tezahür biçimlerini ve içerdikleri yanıltıları kısaca aktaralım.

Birinci yanıltı, ekonomik bunalımı enflasyonla özdeş kabul eden bir yeni anlayışta ortaya çıkıyor. Halbuki iktisat biliminin bize öğrettiği ilk kavramlardan biri olan "bunalım" kavramı, herkesin bilmesi gerektiği gibi, üretim ve istihdam düzeyindeki gerilemeveya durgunluk olarak anlaşılır. Enflasyon, bu doğru anlamdaki bunalımla birlikte olabilir; veya ondan ayrı olabilir; ancak, kesinlikle bunalımın kendisi değildir. Dolayısıyla, enflasyonla mücadele uğruna işsizliği artırmak; üretimi ve reel gelirleri düşürmek, bunalımı gidermek değil, yaratmak veya derinleştirmek anlamına gelir.

İkinci yanıltı ise, enflasyonun, gelir dağılımının bozulmasını kaçınılmaz kıldığı; hatta enflasyonun adeta bu bozulmanın ana sebebi olduğu; ancak, enflasyonu altetmek için de gelir dağılımının özellikle ücretler ve diğer emek gelirleri aleyhine daha da bozulması gerektiği iddiası biçiminde ortaya çıkar. Burada da belli bir kötülüğü yaratan bir süreç, o kötülüğü artırarak tedavi edilmek istenmektedir. Kısacası, her iki örnekte de tedavi, hastalığın kendisinden daha kötüdür.

Gerçekte ise, enflasyonun kendisi değil, sonuçları kötüdür. Gelir ve istihdamdaki gerilemeler, enflasyonla birlikte olsalar bile, bizatihi enflasyonun sonucu değildirler. Enflasyonun mücadele edilmesi gereken iki kötü sonucu, gelir dağılımı ve kaynak tahsisini bozmasıdır. Bu iki sonuç ortadan kaldırılabilirse, enflasyon ile yaşamak da mümkün olabilir.

Enflasyonun gelir dağılımını ve kaynak tahsisini bozucu etkilerini belli ölçülerde giderebilecek bir model önerilebilir. Bu, aşamalı, selektif ve farklılaştırılmış bir endeksleme modelidir. Aslında, üç yıl üstüste % 50 - % 100 civarında seyreden bir enflasyon içinde yaşayan bir ekonomide bu yöntemin uygulanması bir yana, tartışılmaması bile düşündürücüdür.

Endeksleme önerilerine karşı bazı peşin tepkiler vardır. Bunlar: (a) Endekslemenin toplu sözleşme düzeni ile çelişmesi; dolayısıyla ancak demokratik işçi haklarının kaldırıldığı ortamlarda uygulanabileceği, (b) Endekslemenin, gelir dağılımının en bozuk olduğu noktada uygulanmaya başlaması halinde ve belli oynamalarla emek gelirleri aleyhine bir durumu sürdürmek amacıyla kullanılabilmesi; (c) Endekslemenin enflasyonu kurumsallaştırması ve bünyevi bir hale getirmesi, diye özetlenebilir.

Hemen belirtelim ki (a) ve (b) eleştirileri, Latin Amerika'daki bazı uygulamalardan kaynaklanır ve belli dönemler için doğrudur. Toplu sözleşme düzeni ile ücret endekslemesini uzlaştırabilmenin mümkün olduğunu aşağıda göstereceğiz; ancak bunu yaparken, toplu sözleşmesiz bir endeksleme modelinin de varolduğunu ve bu türden bir düzenlemeye kesinlikle karşı olduğumuzu belirtelim. İktisat politikası aletleri tarafsız değildir; kullanmak isteyenin niyetlerine göre biçim alırlar ve sonuçlar yaratırlar. Endekslemenin de bu genellemeyi doğrulayan bir araç olduğu söylenmelidir. Keza, gelir dağılımını en bozuk noktasında dondurmaya; hatta, daha da kötüsü, ekonomi büyümeye başladıktan sonra, ücretleri sadece fiyatlara bağlayarak reel ücretleri dondurup, milli gelirde ücret payını düşürmeye yönelik bir endeksleme modeli de mümkündür; buna da tamamen karşı olduğumuzu belirtmeye gerek yoktur. Bu nedenle, örneğin 1981 yılı içinde yapılacak mekanik bir ücret-fiyat endekslemesi, savunulamaz. Ancak 1978, 1979 veya 1980 yılı başlarında açıklayacağımız doğrultuda bir endeksleme modeline geçilseydi, gelir dağılımında bu yıllar içinde emek gelirleri aleyhine meydana gelen bozulmaların önlenmesi mümkün olurdu. Kısacası biz, bu anda, endekslemeyi gecikmiş; bir iki yıl önce uygulansaydı umduğumuz sonuçları verebilecek bir araç olarak savunuyoruz.

(c) Eleştirisi ise, ekonomik analizle çözülmesi gereken bir sorun içermektedir. Endekslemenin bir yandan beklentilere istikrar kazandırarak ve tasarruf eğilimini artırarak anti-enflasyonist; öte yandan geçmiş fiyat artışlarını maliyetlere sürekli ekleyerek enflasyonist etkiler yaratacağı; net etkilerin ise -buradaki analiz düzeyinde- önceden kestirilemeyeceği söylenebilir.

Endeksleme, belli bir sıra izlenerek uygulamaya konulmalı; ilk önce enflasyona otomatik intibak yeteneği en zayıf olan grupların reel gelirlerini (ve mümkünse bölüşüm paylarını) güvenceye alacak endeksler işletilmeli; en sonra da, ekonominin işleyişi bakımından önem taşıyan diğer kategorilerin endekslenmesine geçilmelidir. Buna göre, izlenmesi gereken sıra ve endekslenebilecek kategoriler şunlardır:

(i)— Asgari ücretler, toplu sözleşmeye tabi olmayan ücretler, emekli ve memur aylıkları.

(ii)— Toplu sözleşmelere tabi ücretler: Sendikal hakları ve toplu sözleşme özgürlüğünü endeksleme ile bağdaştırmada farklı yöntemler mümkündür. Örneğin, toplu sözleşme, reel ücretlerdeki artışı ve ücret-dışı hususları hükme bağlar. Fiyat artışları, bu şekilde anlaşmaya bağlanmış hususların dışında ve tümüyle ücretlere yansıtılır. Veya, ücret üzerinde (tabii ki muhtemel fiyat artışlarını dikkate alarak) nominal pazarlık yapılır. Sözleşme, uygulamaya başladıktan sonra, geçinme endeksleri izlenir. Bunlar, sözleşmede öngörülen nominal yüzde ücret artışının altında kaldığı sürece sözleşme uygulanır. Fiyat endeksleri, sözleşmenin öngördüğü ücret artış yüzdesini aştığı andan itibaren, nominal ücretler fiyatlara intibak ettirilir. Bu türden yöntemler, işçilerin reel gelirlerini güvenceye aldığı gibi, göreli durumlarının korunması, hatta iyileştirilmesi için imkânlar içermektedir.

(iii)— Taban fiyatlar: Tarım ürünlerinin büyük kısmında, devlet ve kooperatifler dışında pazarlama olanağı bulunduğu için, taban fiyatların endekslenmesi, birim ürün başına reel çiftçi gelirini güvenceye alır; piyasa koşullarının elverdiği hallerde, fiyatları aşan gelir artışları imkan dahilindedir.

(iv)— Vergi kategorileri: Gelir vergisi dilimleri, en az geçim indirimi mutlaka endekslenmeli; buna ek olarak, çeşitli dolaysız vergilerin matrahlarında ve diğer vergi kategorilerinde, özellikle vergi borçlarında endekslemeye gidilmeli.

(v)— Diğer finans kategorileri: Devlet tahvilleri, ana para ve faiz olarak endekslenebilir. Vadeli mevduata da fiyat endekslerini yansıtan faiz oranları uygulanabilir. Latin Amerika deneyi, özel sektörün ve özellikle sanayi kesiminin kredi faizlerinde ve kendi ihraç ettiği tahvillerde ex-post ve otomatik bir endekslemeden kaçındığını; buna karşılık, tahmin edilen enflasyon hızına göre belirlenen bir ex-ante endekslemeyi yeğlediğini göstermiştir.

(vi)— Döviz kuru: Döviz kurunu otomatik bir endekslemeye tabi tutmak doğru değildir. Dövizin fiyatı, Türkiye yapısında ülkelerde, genel fiyat düzeyini etkileyen bir değişken olarak algılanmalı; fiyat hareketleri tarafından belirlenen bir kategori olmaktan mümkün mertebe çıkarılmalıdır. Ancak, normal ekonomik koşullarda kabul edilebilecek olan bu anlayış, yüksek ve sürekli enflasyon dönemlerinde izlenemez; döviz kurunun iç fiyatlarla ilişkisi, belli ölçülerde de olsa kurulmalı; tercihan, işçi dövizleri için endekslenmiş bir kur; diğer işlemler için ise fiyatları biraz geriden izleyen bir "crawling peg" uygulaması en uygun yol olmaktadır.

Endekslemenin çok çeşitli ve çetin sorunları vardır. Bunların başında yukarıda da belirtildiği gibi, gelir dağılımını bozmak isteyen iktidarların endekslerle oynayarak bizim önerdiğimizin tamamen karşıtı sonuçlar elde edebilmesi gelir. Bu nedenle biz, endekslemeyi şimdi uygulanması gereken bir model olarak değil, gelir dağılımını bozmadan enflasyonla mücadeleyi, gerekirse enflasyonla yaşamayı hedefleyen bir iktidarın, örneğin iki yıl önce seçebileceği bir alternatif olarak ortaya atıyoruz. Keza, 24 Ocak kararlarının "tek alternatif" olmadığını, daha doğrusu iktisat politikalarının amacı değişince, çok farklı araçların da ortaya çıkacağını gösteren bir örnek olarak tartışıyoruz.

Bu çerçeve içinde anlaşılırsa, endeksleme enflasyon hızı % 20 gibi belli bir eşiği aştıktan sonra aşamalı olarak ve yukarıdaki sırayla uygulamaya konmalı ve enflasyon hızı düşerken yine aynı sırayla kaldırılmalıdır. Bu türden bir uygulamada kullanılacak fiyat endekslerinin önemi ortadadır. Bunların, şimdiki dağınıklıktan kurtarılması, genişletilmesi ve geliştirilmesi ve siyasi oynamalardan etkilenmeyecek kurumsal güvenceye ve saygınlığa kavuşturulması gerekir. Endeksleme türünden bir yeniliğin mevzuat bakımından gereksinmeleri de önceden araştırılmalı ve gerekli düzenlemeler yapılmalı.

Son olarak, endekslemenin ilk bakışta göründüğü kadar tarafsız bir mekanizma olmadığı söylenmelidir. Gelir dağılımı bakımından, basit endeksleme, sadece reel gelir düzeyini sabit kılabilir; hatta ayarlamaların sıklığına göre zaman gecikmelerinden doğacak reel gelir kayıpları önlenemez. Gelir paylarını güvenceye almak için, endekslemenin çok daha karmaşık unsurlarla tamamlanması gerekir. Kaynak tahsisi bakımından finans işlemlerinde kullanılan endeksler de tamamen tarafsız olamaz. Özellikle, ex-post ve ex-ante endeksler yanyana kullanılıyorsa; bir de tanım gereği endekslenemeyecek olan paranın kendisi herşeye rağmen pekçok işlemde kullanılacağına göre ve bu yüzden en az iki ölçü birimi ("sabit alım gücü birimi" ve "nominal para birimi") yanyana varolacağı için çeşitli davranışsal bozukluklar doğabilir. Ancak, bu sorunların tartışılması için zaman henüz erkendir.

(1980)

DÜNYA GAZETESİNİN SORULARINA YANIT

Soru 1- Sanayileşme ve üretimin hangi yönde özendirileceği konusunda bugüne dek tutarlı ve sürekli bir politika izlenmişmidir, bugün ortaya çıkan ekonomik ortamın geçmişte izlenen ekonomi politikasıyla biçimlenen yönleri nelerdir?

Soru 2- Türkiye'nin planlı dönemde izlediği sanayileşme politikasının sonucunda bugüne ulaşılan nokta açısından ithal ikamesi ile ihracata yönelik sanayi tercihinin etkileri neler olmuştur?

Bana öyle geldi ki sorularınız, iktisat politikasındaki tartışmaların taraflarını ve belki de ana seçeneklerini "ithal ikameciler" ile "ihracata yönelmeciler" olarak teşhis eden bir anlayışa dayanıyor. Halbuki, bence, Türkiye'de son birkaç yılın tartışması özünde ithal ikamesi ile ihracata yönelme stratejileri arasında değildir. "İthal ikameci" olarak nitelendirilen (ve benim de dahil olduğum) iktisatçılar hiçbir zaman bu politikaların hastalıklı ve çelişkili yönlerini; örneğin sonunda ithal faturasını yükseltmesi kaçınılmaz olan dayanıklı tüketim mallarına yönelmesini savunmadılar. Bu politikaların ithalatçı ve tekelci özel sanayi lehine aşırı rant yaratan uygulamalarının en ağır eleştirilerini biz getirdik ve bu rantların topluma mal edilmesini sağlayacak mekanizmaları önerdik ve savunduk. Ancak biz, ithal ikamesinin bu sağlıksız yönleri bahane edilerek Türkiye sanayiinin en ileri, en dinamik ve çoğu kamu kesiminde yer alan modern kollarının gerilemesini ve giderek tasfiyesini öngören bir yaklaşıma karşı çıktık. Aynı şekilde, biz, hiçbir zaman ihracatın, hele sanayi ürünlerinde ihracatın geliştirilmesine cephe almadık. Ancak, Türkiye'nin tarihi deneyimini, geçmiş birikimlerini ve dünya konjonktürünü dikkate almayan bir ihracat fetişizminin, ulusal ekonomiye dıştan empoze edilen bir "karşılaştırmalı üstünlükler" modeli doğrultusuna sürükleyebileceğini ve bunun ekonominin 50 yıldır kaydettiği tüm olumlu edinimleri tehlikeye sokacağını vurguladık. Kısacası, ithalâta ve ihracata dönük tüm politikaları aynı ölçütleri kullanarak, yani bu politikaların gelir dağılımı, üretimin (özellikle

sanayinin) yapısı ve büyüme hızı üzerindeki etkilerini inceleyerek değerlendirmeye çalıştık. Bu kategorileri ve göstergeleri olumlu yönde etkileyen politika alternatiflerini araştırmak ve savunmak, herhalde "ithal ikamecilik" olarak nitelendirilemez.

Geçmiş dönemlerde izlenen korumacı-ithal ikameci politikalar ile ekonominin bugünkü sorunları arasındaki ilişkinin de çok doğru bir biçimde kurulduğunu sanmıyorum. Bu konuda yaygın kabul gören tezi şöyle özetleyebiliriz; İthal ikamesi, yani döviz tasarrufu amacıyla yapılan sınai yatırımlar, sonuçta, girdiler yoluyla ithalâta aşırı bağımlı bir sanayinin oluşmasına yol açmıştır. Üstelik bu sanayi iç pazara yöneldiği için ya küçük ölçekli kurulmuştur; ya da modern teknolojiye sahip olsa bile birkaç yıl sonra atıl kapasiteyle çalışmak zorunda kalmıştır. Her iki halde de (ve KİT'lerin bozuk yönetiminin de eklenmesiyle yüksek maliyetli, ihraç ve rekabet imkânlarından yoksun; kısacası döviz tüketen, ama döviz yaratamayan ve ekonominin dış dengesizliklerinin başlıca yaratıcısı olan bir sanayi... Bu açıklama bence doğru bir tablo çizmekte; ancak yanlış bir nedensellik bağı ima etmektedir. Sanayinin eleştirilen yapısal özelliklerinin oluşmasında, ülke içinde izlenen ithal ikameci yatırım politikalarından ziyade dış etkenler belirleyici olmuştur. Bu savı şu gözleme dayandırıyorum: Türk ekonomisi, Cumhuriyet döneminin önemli bir kesitini dış denge içinde yaşamıştır; 1930 - 1946 yılları, dış ticaretin sürekli olarak fazla verdiği bir zaman dilimidir. Farklı bir ifadeyle Türkiye savaş-sonu konjonktüre öz güçleri ile ayakta durabilen, dış dengeye sahip bir ekonomik yapı içinde girmiştir. Bu dengeli yapıyı bugünkü dışa bağımlı sanayi ve üretim yapısına dönüştüren olgu, iddia edildiği gibi korumacı stratejiler değildir. 1947 yılından itibaren ekonomiye şırıngalanan "dış yardım", öncül olarak, bağımsız değişken olarak dış açıkların yaratılması anlamına gelmiş; ekonomi sürekli olarak artan oranlarda (ve adeta giderek esrara alıştırılan bir hasta gibi) sadece ihraç kapasitesinin üstünde bir ithalât hacmiyle yaşayabilir hale gelmiş; sınai yatırımlar "döviz gereksinmeleri nasıl olsa bulunur!" rahatlığını yansıtan biçimlerde yapılmış ve böylece ancak aşırı dış kaynakla ayakta durabilen; ithalat bağımlılığı çok yüksek bir ekonomik yapı yaratılmıştır. Bu ifadelerle dış dengesizlik olgusunun sonuç değil sebep olduğunu vurgulamak istiyorum. Dış açık, yanlış, korumacı, ithal ikameci politikaların yarattığı çarpık yapının sonucu değil, bu yapıyı yaratan ana sebeptir.

Geçmiş politikaların değerlendirilmesiyle ilgili bir tesbit daha yapmak istiyorum. İthal ikameci olduğu iddia edilen dönemler boyunca ekonominin bir bütün olarak ithalâta bağımlılığının da arttığını gözle-

mek mümkündür. Daha açık bir ifadeyle, ithalâtın ihracatla (yani ulusal kaynaklarla) karşılanma oranı son 35 yılda sürekli olarak düşmüş; milli gelirde ithalatın payı ise, bazı dalgalanmalara rağmen, son 25 yılda belirgin biçimde artmıştır. Bu göstergeler, sözü edilen yıllarda, makro ekonomik anlamda bir ithal ikamesi sürecinin gerçekleştiği iddiasını dahi kanımca dayanaksız kılmaktadır. İthal ikamesinin aslında gerçekleşmemiş olmasını bugünkü bunalımın bir nedeni olarak göstermek, karşıt tezlerden daha gerçekçi olsa gerektir. Bu ifadeler, sanayinin pekçok kesiminde ithal ikamesine yönelik yatırımların yapıldığı, ithal ikamesi politikalarının pekçok ekonomik kararı etkilediği olgularını yadsımaz. Sadece, niyetlerle sonuçlar arasındaki uyumsuzluğu gösterir.

Soru 3- 24 Ocak kararlarının ardından ortaya çıkan dış ticaret ilişkilerini, ithal ikamesi-ihraca yönelik sanayi tercihi açısından değerlendirirmisiniz?

Soru 4- Mevcut sanayi yapısı veri alınırsa, Türkiye'nin önümüzdeki yıllarda izleyeceği üretim ve ihracat politikasında, tercihlerinde hangi sanayi dallarına neden ağırlık vermesi gerekir?

Bir ülkenin ekonomik yapısı ile ihracatının yapısı arasında bir uyum olmalıdır. Türkiye, yaygın ve çeşitli bir üretim profiline sahip, orta düzeyde gelişmiş ve göreli olarak yüksek ücretli ve hacimli bir ekonomidir. Ekonomik bunalımı daha büyük sarsıntılara uğramadan aşmak istiyorsak, dışa yönelik iktisat politikalarının bu nesnel durumdan hareket etmesi, ekonomik yapının handikaplarını aşarak ve imkânlarını kullanarak, ancak bu yapıyı çökertmeden inşa edilmesi gerekir. Daha somut ifade edeyim: Türk imalat sanayiinin yaklaşık olarak % 45'i ara-malı ve yatırım malı üreten kollardan oluştuğu halde, sınai ürünler ihracatında bu kesimlerin payı (1980'de) % 25'in altında kalmış, ihracat, sanayimizin en emek-yoğun kesimleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Türkiye'nin ihraç ettiği sınai ürünlerin bileşimi, kendisine hem tarih deneyimi, hem yapı olarak benzeyen gelişmekte olan ülkeleri değil, düşük ücretli (ve kendileriyle rekabet edebilmemiz için ülke içinde olağanüstü sosyal çöküntüler gereken) Uzak Doğu ülkelerini andırmaktadır. Bu türden uyumsuzlukları gözardı ederek, "ne pahasına ve nasıl olursa olsun ihracat!" demek, kısa dönemli politikaların uzun dönemli sonuçlarını görmemek olur, ayrıca, bir iki yıl içinde kendi hedefleri açısından bile başarısızlığa uğrayabilir.

Soru 5- 24 Ocak kararları sonucu ortaya çıkan ekonomik gelişmele ithal ikamesi-ihraca yönelik sanayi tercihinden hangisine uyum sağlayanların aleyhine durum yaratmıştır, neden?

Yukarıda da belirttiğim gibi, ekonominin yapısal bozukluklarının başında aşırı ithal bağımlılığı gelmektedir. Bu nedenle iki cephede birden; hem ithalât, hem ihracat cephesinde savaş veren politikalara ihtiyaç vardır. Bu, bir yandan hem ithal bağımlılığı, hem de ileri bağlantıları yüksek olan kesimleri hedef alan selektif bir ithal ikamesi politikasını; diğer yandan sınai üretim yapısının özelliklerinden hareket eden, bu yapının ülkeye sağladığı imkânları kullanan aynı derecede selektif bir ihraç teşviki politikasını gerektirir; bu sonuncu politika standart ara mallara, belli yatırım mallarına ve geleneksel olmayan pazarlara öncelik verdiği ölçüde başarı şansına sahip olacaktır. Bir ayağı ithal ikamesinde, diğer ayağı ihracatın teşvikinde olan bu selektif politikalar, dış ticarette etkili devlet müdahalelerine ve kamu yatırımlarında plânlı bir hızlanmaya ihtiyaç duyacaktır. Böyle bir yönelişin başından beri eleştirdiğimiz 24 Ocak kararlarının ana yaklaşımı ile taban tabana zıt olduğu herhalde açıktır.

(1981)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 5

I. BÖLÜM: İKTİSAT TEORİSİ VE SOSYALİZM

Sunuş 8
1. Bilim ve İktisat Bilimi Üzerine Notlar (1972). 10
2. Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine (1977) 14
3. Piyasa, Özyönetim ve Sosyalizm (1981) 20

II. BÖLÜM: ÜRETİM–BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE TARIMSAL YAPILAR

Sunuş 30
1. Kavram Çerçevesi (1980) 32
2. Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi (1969) 38
3. Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine (1970) 42
4. Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri (1972). . . 84
5. Anadolu Köyünde Savaş ve Yıkım (1982). 103
6. 1950-1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler (1969) 117
7. Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı İle İlgili Bazı Gözlemler (1972). 145

III. BÖLÜM: DÜNYA EKONOMİSİ

Sunuş 196
1. Giriş: Dünya Ekonomisinde Azgelişmişlik (1979). 198
2. Üçüncü Dünya: Gözlemler, Sorular, Düşünceler (1977) 203
3. Temel Maddeler ve Uluslararası Ekonomik Düzen (1977) 212
4. Dünya Hammadde Ticaretinde Bölüşüm Kategorileri: Bazı Kavram, Yöntem ve Kuram Sorunları (1981) 232

IV. BÖLÜM: CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞLARI

Sunuş 256
1. 1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi (1977) 258
2. Türkiye'de Devletçilik (1979). 272
3. Milliyetçi Cephe'nin Ekonomik Mirası (1977. . . . 289
4. IMF'nin Niyetleri ve İthal İkamesi (1979). 296
5. Ekonomide Çıkar Yol Var Mı? (1980) 300
6. Enflasyon, Gelir Dağılımı ve Endeksleme (1980) . 306
7. Dünya Gazetesinin Sorularına Yanıt (1981). 310

İKTİSAT POLİTİKALARI VE BÖLÜŞÜM SORUNLARI

"Ben bugün kendimi, "Mülkiye'li bir iktisatçı" telakki ediyorum. Ne var ki yazarlığım, "Mülkiye'li" ve "iktisatçı" olduğum yıllardan daha öncelere uzanır. 1950'li yılların sonlarında, Yücel, Yeni Ufuklar, Pazar Postası gibi dergilerde A.Korkut ve M.Karataş imzaları altında edebiyat, siyaset alanlarında ve genel olarak toplumsal konularda pekçok yazım yayınlandı. Ancak bu derlemedeki yazılarımın tümü, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde asistan ve öğretim üyesi olarak görev yaptığım yıllarda kaleme alınmıştır. Türkiye'de toplumsal bilimlerin gelişiminde son çeyrek yüzyıl içinde öncü bir rol oynamış bulunan Mülkiye'nin çatısı altında yirmi yılı aşkın bir süre çalışmak imkânına sahip oldum. Buradaki yazılar, belli bir ölçüde bu ortamın da ürünüdür. Bu nedenle bu kitabımı vefakâr Mülkiye'li öğrencilerime ithaf ediyorum."

KORKUT BORATAV

belge yayınları